

Πανεπιστήμιο
Κύπρου

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα στην
«Αρχαιολογία του Μεσογειακού χώρου από την Προϊστορία
έως τη Βυζαντινή περίοδο»

ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ:
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ
ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Διατριβή Μάστερ

ΣΤΕΛΛΑ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

ΛΕΥΚΩΣΙΑ 2021

Περιεχόμενα

Πρόλογος.....	1
1. Εισαγωγή.....	3
1.1. Ιστορία της Έρευνας.....	6
1.2. Χρονολόγηση.....	29
2. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις και μεθοδολογία.....	42
2.1. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις.....	42
<i>Εξελικτική Αρχαιολογία</i>	42
<i>Ιστορική–Πολιτισμική Αρχαιολογία</i>	42
<i>Διαδικαστική Αρχαιολογία</i>	44
<i>Μεταδιαδικαστική Αρχαιολογία</i>	46
2.2. Μεθοδολογία.....	48
3. Ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα.....	49
3.1. Διακοινοτική, ενδοκοινοτική και οικιακή χωροοργάνωση.....	49
3.1.1. Διακοινοτική Χωροοργάνωση.....	51
3.1.2. Ενδοκοινοτική χωροοργάνωση.....	58
3.1.3. Οργάνωση κτηριακών μονάδων.....	65
3.1.4. Παραδείγματα οικισμών.....	72
3.2. Ταφικά Έθιμα.....	79
3.2.1. Τύποι τάφων.....	81
3.2.2. Ερμηνείες.....	83
3.2.3. Ταφικές Τελετουργίες.....	87
3.3. Τελετουργίες και συμβολισμοί.....	90
3.3.1. Τελετουργίες.....	90
3.3.2. Συμβολισμοί.....	104
3.3.3. Κοσμήματα.....	123
3.4. Οικονομία.....	128
3.4.1. Γεωργία–κτηνοτροφία.....	129
3.4.2. Νεολιθική οικονομία στον ελλαδικό χώρο.....	133
3.4.3. Κεραμική.....	140
3.4.4. Υφαντική–καλαθοπλεκτική.....	148
3.4.5. Οικιακή Οικονομία.....	152
3.4.6. Εξειδικευμένες βιοτεχνικές δραστηριότητες.....	156
3.4.7. Μεταλλουργία.....	159

3.4.8. Δίκτυα ανταλλαγών και επαφές	163
4. Γενικά συμπεράσματα.....	173
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	176
Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία	176
Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία	189
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ 1-10	216
ΠΙΝΑΚΕΣ 1-4	313
ΧΑΡΤΕΣ 1-10.....	316
ΕΙΚΟΝΕΣ 1-73.....	323

Συνομογραφίες

Χρονικές περιόδους

ΑΑΝ	Αρχαιότερη Αιγαιακή Νεολιθική
ΑΝ	Αρχαιότερη Νεολιθική
ΕΧ	Εποχή του Χαλκού
ΜΝ	Μέση Νεολιθική
ΝΑΝ	Νεότερη Αιγαιακή Νεολιθική
ΝΝ	Νεότερη Νεολιθική
ΠΕΧ	Πρώιμη Εποχή του Χαλκού
ΤΝ	Τελική Νεολιθική
ΧΛ	Χαλκολιθική

Λοιπές συνομογραφίες

ΑΠΘ	Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Β'ΠΠ	Β' Παγκόσμιος Πόλεμος
ΔΕΘ	Διεθνής Έκθεση Θεσσαλονίκης
ΕΟΚ	Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα

Συνομογραφίες Βιβλιογραφίας

ΑΑΑ	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕΜΘ	Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη
ΔΔ	Διδακτορική Διατριβή
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

Πρόλογος

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις που αφορούν την Νεολιθική Ελλάδα, από τις απαρχές της μελέτης της μέχρι και σήμερα. Αρχίζοντας από την Εξελικτική Αρχαιολογία του 19ου αιώνα, μέχρι τις μέρες μας, ο κλάδος της Αρχαιολογίας επηρεάστηκε, και συνεχίζει να επηρεάζεται από εξωγενείς παράγοντες, σχετικά με την ερμηνεία των υλικών καταλοίπων.

Η κατανόηση της εξελικτικής πορείας των ερμηνειών και των θεωριών, αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την ουσιαστική αντίληψη της Νεολιθικής, αλλά και της Αρχαιολογίας γενικότερα. Παρά το γεγονός ότι η έμφαση που δίνεται στην παρουσίαση των υλικών καταλοίπων αποτελεί την βάση της αρχαιολογίας, οι θεωρίες και οι ερμηνείες δυστυχώς συχνά παραγκωνίζονται. Παράλληλα, οι θεωρητικές μελέτες, οι οποίες έχουν δημοσιευτεί μέχρι σήμερα, επικεντρώνονται κυρίως σε έναν τομέα του πολιτισμού, είτε αυτός είναι η χωροοργάνωση των οικισμών, είτε τα ταφικά έθιμα και οι συμβολισμοί. Ταυτόχρονα, η μελέτη της Νεολιθικής Ελλάδας και των ερμηνευτικών προσεγγίσεων, «περιορίζεται» ως επί το πλείστον στις περιοχές της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας.

Συνεπώς, η απουσία μιας συνοπτικής μελέτης, η οποία θα περιελάμβανε όλες τις εκφάνσεις του Νεολιθικού Πολιτισμού σε ολόκληρη τη σημερινή Ελληνική επικράτεια, ήταν ο κυριότερος λόγος που με ώθησε στην επιλογή και συγγραφή του θέματος της διατριβής μάστερ. Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να ευχαριστήσω την ερευνητική μου σύμβουλο, Αναπλ. Καθ. Ουρανία Κουκά, για την καθοδήγηση και τις πολύτιμες συμβουλές, που μου παρείχε κατά την διάρκεια των σπουδών μου, Προπτυχιακών και Μεταπτυχιακών, καθώς και κατά την συγγραφή της παρούσας μελέτης.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω και στους γονείς μου για την ηθική και οικονομική υποστήριξη, όπως επίσης και στους φίλους μου για την κατανόηση που έδειξαν, και ειδικότερα στην φίλη και υποψήφια διδάκτορα του τμήματος Πολιτικών Μηχανικών και Μηχανικών Γεωπληροφορικής του Τεχνολογικού Πανεπιστημίου Κύπρου,

Νικολέττα Παπαγεωργίου για την δημιουργία των χαρτών, και στην αδελφή μου
Δόσια για την στήριξή της.

ΣΤΕΛΜΑ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΚΣ

*"I would suggest that the classification Old Stone Age,
New Stone Age, Bronze Age and Iron Age draws attention to real revolutions
that affected all departments of human life"*

(Childe 1935: 7).

1. Εισαγωγή

Νεολιθική «Επανάσταση»

Ο όρος Νεολιθική χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Άγγλο αρχαιολόγο και εθνογράφο John Lubbock (1865), στο έργο του *Pre-historic times as illustrated by Ancient remains, and the manners and customs of modern savages*. Η χρήση του όρου είχε ως σκοπό την περιγραφή της διαφορετικότητας που εντόπισε στην κατασκευή των λίθινων εργαλείων, με τα αντίστοιχα της Παλαιολιθικής Περιόδου (Γαλλής 1996ε: 23). Σήμερα, ο όρος χρησιμοποιείται για την δήλωση της μετάβασης από το τροφосуλλεκτικό στάδιο, το οποίο χαρακτηριζόταν από το κυνήγι, την τροφосуλλογή και την νομαδική ζωή, στο τροφουπαραγωγικό, με την παραγωγή της τροφής και την ίδρυση μόνιμων οικισμών (Παπαδημητρίου 2010: 16-29). Ο πρώτος που μελέτησε τις πιο πάνω αλλαγές, ήταν ο Αυστραλός αρχαιολόγος Gordon V.Childe (1931), κατά την διάρκεια ανασκαφών του στις νήσους Όρκνι στο Ηνωμένο Βασίλειο. Ως αποτέλεσμα, διατύπωσε τον όρο «Νεολιθική Επανάσταση», ακολουθώντας τον Lubbock (Παπαδημητρίου 2010: 16-29).

Ο Childe, αν και στην προγενέστερη δημοσίευσή του, *The dawn of European civilization* (1925), έκανε λόγο για «μετάβαση /transition», αργότερα στο έργο του *The most ancient East* (1928), επηρεασμένος από τις μαρξιστικές του πεποιθήσεις, χρησιμοποίησε τον όρο «Επανάσταση», δηλώνοντας τον νέο τρόπο ζωής, ως ένα ξαφνικό και απότομο γεγονός. Αναφορά στην «Επανάσταση» έκανε και λίγα χρόνια αργότερα, το 1935, σε δημοσίευσή του στο περιοδικό *Proceedings of the Prehistoric Society* (Greene 1999: 97-98). Σήμερα, ο όρος αυτός χρησιμοποιείται συμβατικά, καθώς πλέον είναι κατανοητές οι σταδιακές και μακρόχρονες διαδικασίες που οδήγησαν από την Μεσολιθική στην Νεολιθική, με κάποιες παραδόσεις, όπως το

κυνήγι και η αλιεία, να συνεχίζουν και στην επόμενη Περίοδο (Θεοχάρης 1989: 33-34 · Kotsakis 2001: 63).

Πέραν από το «Νεολιθικό Τρίγωνο» που εντόπισε ο Childe, με την γεωργία, και την εξημέρωση των φυτών και την καλλιέργειά τους, την κτηνοτροφία, με την εξημέρωση των ζώων, και τους μόνιμους οικισμούς, τα χαρακτηριστικά της Νεολιθικής Εποχής, εμπλουτίστηκαν με την πρόοδο της έρευνας. Η εμφάνιση της κεραμικής, της υφαντουργίας, των δικτύων ανταλλαγών αλλά και της μεταλλουργίας στα μεταγενέστερα στάδια, συμπλήρωσαν τον «κατάλογο» σύνθεσης της Νεολιθικής Περιόδου (Κωτσάκης 1996: 168-170 · Παπαδημητρίου 2010: 16-29).

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Εργασία εκπονείται στα πλαίσια του μεταπτυχιακού Προγράμματος «Αρχαιολογία του Μεσογειακού χώρου από την Προϊστορία έως τη Βυζαντινή περίοδο», του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κύπρου. Η εργασία πραγματεύεται τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις που επηρέασαν την μελέτη των Νεολιθικών καταλοίπων στον Ελλαδικό χώρο. Σκοπός της είναι η παράθεση, κατανόηση και ανάλυση των ερμηνευτικών προσεγγίσεων, οι οποίες επηρέασαν την μελέτη πολλών τομέων της Νεολιθικής Περιόδου από τα πρώιμα ακόμα στάδιά της.

Συγκεκριμένα, θα ακολουθηθεί μια ενδοσκοπική και συνδυαστική μελέτη των αρχαιολογικών δεδομένων και καταλοίπων και των θεωρητικών προσεγγίσεων, από την χωροοργάνωση των οικισμών μέχρι και την οικονομία. Κύριος στόχος, δεν είναι η αποδελτίωση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας και η σύνδεσή της με τις εκάστοτε θεωρίες, αλλά η παρουσίαση της εξέλιξης στη μελέτη της Προϊστορικής Αρχαιολογίας του Ελλαδικού-Αιγαιακού χώρου και των παραγόντων που την επηρέαζαν, φτάνοντας στο σήμερα.

Στο Πρώτο Μέρος της παρούσας εργασίας θα γίνει αναφορά στην Ιστορία της Έρευνας της Νεολιθικής στην Ελλάδα και στην Χρονολόγηση. Η μελέτη της ιστορίας των ερευνών και η συσχέτιση μεταξύ τους, όπως επίσης και τα γεγονότα της Σύγχρονης Ιστορίας, τα οποία σημειώνονται, αποτελούν καταλυτικοί παράγοντες

κατανόησης των ερμηνευτικών προσεγγίσεων που διατυπώθηκαν, ενώ η αγνόησή τους οδηγεί συνήθως σε ασάφειες και λανθασμένα συμπεράσματα. Ταυτόχρονα, η παράθεση των ποικίλων χρονολογικών συστημάτων που προτάθηκαν για την Νεολιθική Περίοδο, είτε ανά περιοχή, είτε ανά υποπερίοδο, όπως επίσης και οι νέες έρευνες με δεδομένα που κάλυψαν παλαιότερα χρονολογικά κενά, είχαν σημαντικό αντίκτυπο στις αρχαιολογικές ερμηνείες.

Το Δεύτερο Μέρος επικεντρώνεται στις Ερμηνευτικές Προσεγγίσεις και στην Μεθοδολογία που θα ακολουθηθεί στην ανάλυση του παρόντος θέματος. Οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις ήταν, είναι και θα συνεχίσουν να είναι, άμεσα συνυφασμένες και εξαρτημένες από ιστορικά, πολιτικά και κοινωνικά γεγονότα. Η μελέτη τους, σε συνδυασμό με την Ιστορία της Έρευνας, προσφέρει σημαντικές πληροφορίες για τους λόγους /σκοπούς, διατύπωσης συγκεκριμένων θεωριών και ερμηνειών στις δημοσιεύσεις, ή κατάρριψής τους από μεταγενέστερες απόψεις.

Το Τρίτο Μέρος πραγματεύεται την εφαρμογή των ερμηνευτικών προσεγγίσεων που επηρέασαν την μελέτη της Νεολιθικής Εποχής στην Ελλάδα. Αν και τα θέματα που παρουσιάζονται φαίνονται εκ πρώτης όψεως «ασύνδετα», η Διακοινοτική, Ενδοκοινοτική και Οικιακή Χωροοργάνωση, τα Ταφικά Έθιμα, οι Τελετουργίες και οι Συμβολισμοί, καθώς και η Οικονομία και τα Δίκτυα Ανταλλαγών, όπως θα γίνει κατανοητό μέσω της ανάλυσης της παρούσας εργασίας, όχι απλά ήταν αλληλένδετα και αλληλοεξαρτώμενα, αλλά έτυχαν και ανάλογης ερμηνείας, τόσο από την «πρώιμη» Ιστορική–Πολιτισμική Αρχαιολογία, όσο και από τις πιο πρόσφατες προσεγγίσεις της Μεταδιαδικαστικής Αρχαιολογίας.

Τέλος, το Τέταρτο Μέρος, αποτελεί την παρουσίαση των συμπερασμάτων και συζήτηση, ενώ στο Παράρτημα παρουσιάζονται συνοπτικά, ενδεικτικά παραδείγματα Νεολιθικών θέσεων από όλες τις περιοχές του Ελλαδικού χώρου.

1.1. Ιστορία της Έρευνας

Η ιστορία της Νεολιθικής έρευνας της Ελλάδας είναι άμεσα συνυφασμένη και συνδεδεμένη με την Θεσσαλική πεδιάδα, καθώς τόσο οι πρώιμες έρευνες στην περιοχή, όσο και οι μεταγενέστερες, αποτέλεσαν σταθμοί για τις αρχαιολογικές ερμηνείες σε όλη την χώρα. Ως εκ τούτου, θα ακολουθήσει αναφορά στις σημαντικότερες έρευνες στην Θεσσαλία, και στην συνέχεια επιγραμματικά στις υπόλοιπες περιοχές.

Θεσσαλία (Παράρτημα 2)

Η περιοχή της Θεσσαλίας προσαρτήθηκε στην Ελλάδα το 1881 με την Συνθήκη της Κωνσταντινούπολης. Η νέα περιοχή κίνησε την περιέργεια των ερευνητών, με τις ανασκαφές και τις έρευνες επιφανειακής επισκόπησης να αυξάνονταν με γεωμετρική πρόοδο, καθιστώντας την σήμερα από τις πιο μελετημένες, αν όχι την πιο μελετημένη, περιοχή της ηπειρωτικής Ελλάδας. Οι πρώτες ωστόσο έρευνες, επικεντρώθηκαν στον εντοπισμό θέσεων της ΕΧ, αφού λίγα χρόνια πριν με την ανακάλυψη της Ομηρικής Τροίας (1875) και των Μυκηνών (1878) από τον Heinrich Schliemann, τα φώτα της διεθνούς κοινότητας στράφηκαν στην Ελλάδα και στην μεταγενέστερη αυτή περίοδο.

Ο Βαλέριος Στάης, ακολουθώντας την πιο πάνω τάση, κατά την διάρκεια των ερευνών του στο Διμήνι το 1890-1892, και την ανακάλυψη ενός θολωτού τάφου, εντόπισε τον λόφο του Σέσκλου και ενημέρωσε τον Χρήστο Τσουντα (Τσουντας 1908: 27· Wijnen 1981: 7). Έτσι, ο Τσουντας από το 1899 μέχρι και το 1906 μελέτησε, ερεύνησε και ανέσκαψε στην περιοχή της Θεσσαλίας, φέρνοντας στο φως σημαντικά Νεολιθικά ευρήματα, καινοτόμα για την εποχή. Οι δύο πιο γνωστές του ανασκαφές ήταν στο Σέσκλο το 1901, και στο Διμήνι το 1903, οι οποίες σε συνδυασμό με τους καταλόγους θέσεων που συνέταξε, του απέδωσαν το προσωνύμιο «Πατέρας της Νεολιθικής Ελλάδας» (Τσουντας 1908: 28, 70· Wijnen 1981: 3· Γαλλής 1996ε: 23). Επιπρόσθετα, πραγματοποίησε δοκιμαστικές τομές και στις θέσεις Αϊδινιώτικη Μαγούλα, Τσαγγλί, Πύργο Σέσκλου, Μεσσιανή Μαγούλα και

Μαρμάριανη (Τσουντας 1908: 115-123 · Wijnen 1981: 58 · Συριόπουλος 1994: 129 · Πεντεδέκα 2008: 56).

Ο Τσουντας, στην δημοσίευσή του *Αι Προϊστορικά Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου* (1908), ακολουθώντας την παράδοση της Ιστορικής-Πολιτισμικής Αρχαιολογίας και την συσχέτιση των αρχαιολογικών θέσεων με μύθους και έπη, αλλά και λόγω της προηγούμενης του εμπειρίας στην ανασκαφή των Μυκηνών (1893), χρησιμοποίησε συχνά όρους του Μυκηναϊκού Πολιτισμού θέλοντας να περιγράψει Νεολιθικά ευρήματα (Μασουρίδη 2017: 148). Ένα παράδειγμα, το οποίο πέρασε και στην διεθνή βιβλιογραφία, είναι η περιγραφή των μακρών δρομικών κτισμάτων που ανέσκαψε στις θέσεις αυτές, ως «μέγαρα» (Τσουντας 1908: 50, 88). Παράλληλα, όπως είναι εμφανές και από τον τίτλο της δημοσίευσής του, χρησιμοποίησε τους όρους «ακροπόλεις» για την ονομασία των Προϊστορικών οικισμών του Σέσκλου και του Διμηνίου, με αποτέλεσμα όχι μόνο η δημοσίευσή του, αλλά και μεταγενέστερες, να ερμηνεύουν την Νεολιθική ως «άμεσο πρόγονο» της ΕΧ με παρόμοια χαρακτηριστικά.

Μια άλλη σημαντική προσωπικότητα είναι ο Απόστολος Αρβανιτόπουλος, ο οποίος κατά την διάρκεια της θητείας του ως Έφορος Αρχαιοτήτων, πραγματοποίησε δοκιμαστικές τομές και έρευνες στις θέσεις Μπεσίκ Τεπέ, Γεντίκι, Κραννώνα, Μικροθήβες και Αϊδινιώντικη Μαγούλα, κατά το 1906-1926 (Συριόπουλος 1994: 108, 129 · Γαλλής 1996ε: 23). Την ίδια περίοδο οι Alan J.B.Wace και Maurice S.Thompson διεξήγαν έρευνες και ανασκαφές στην περιοχή της Θεσσαλίας, Βοιωτίας και Φθιώτιδας, δημοσιεύοντας τα αποτελέσματα των ερευνών τους, όπως και έναν κατάλογο με νέες και παλιές Προϊστορικές θέσεις, στο *Prehistoric Thessaly* (1912) (Wijnen 1981: 3). Ανάμεσα στις θέσεις που ανέσκαψαν ήταν το Τσαγγλί, η Τζάνη Μαγούλα, το Ραχμάνι, τα Ζερέλια και οι Φθιώτιδες Θήβες (Wace et al. 1908: 198 · Wace and Thompson 1912: 25, 135, 166 · Συριόπουλος 1994: 121 · Πεντεδέκα 2008: 56). Η δημοσίευσή τους, σε συνδυασμό με την παράθεση ενός εκτεταμένου καταλόγου κεραμικής, έκανε γνωστή την Νεολιθική Περίοδο της Ελλάδας στην διεθνή βιβλιογραφία (Γαλλής 1996ε: 23, 26).

Ως αποτέλεσμα των ερευνών των Wace και Thompson, η Νεολιθική Θεσσαλία προσέλκυσε το ενδιαφέρον και ξένων αρχαιολόγων. Πρώτη η Hazel D.Hansen (1933) πραγματοποίησε έρευνες στην περιοχή θέλοντας να εντοπίσει τις διακοινοτικές σχέσεις μεταξύ των οικισμών στην πεδιάδα (Hansen 1933:18). Κατά την διάρκεια της Γερμανικής κατοχής ακολούθησαν, οι Kimon Grundmann και Hans Reinerth, με ανασκαφές και έρευνες, όπως στην Μαγούλα Βισβίκη, στο Βελεστίνο και στο Στεφανοβίκειον (Συριόπουλος 1994: 122, 124 · Alram–Stern 2017: 217). Και οι δύο, γαλουχημένοι με τις ιδέες του Γερμανικού Εθνικισμού, ο οποίος έθεσε τις βάσεις της Ιστορικής–Πολιτισμικής Αρχαιολογίας και της αναζήτησης της εθνικής καταγωγής, χρησιμοποίησαν τα Νεολιθικά κατάλοιπα της Ελλάδας για την ταυτοποίηση του γερμανικού φύλου, εξυπηρετώντας παράλληλα και την Χιτλερική προπαγάνδα. Συγκεκριμένα, ο Reinerth, το 1942 δημοσίευσε άρθρο στο *The journal of the national socialist*, στο οποίο ανέφερε, ότι τα δρομικά κτίσματα της Μαγούλας Βισβίκη, αποτελούσαν τεκμήρια της μετακίνησης των Γερμανών στην νότια Ευρώπη κατά την Προϊστορία, δηλώνοντας έτσι την μονιμότητα του έθνους του στην Γηραιά Ήπειρο. Φυσικά, οι μεταγενέστερες έρευνες κατέρριψαν την ερμηνεία του (Alram–Stern 2017: 217-218).

Με το τέλος του Β΄ΠΠ, η αρχαιολογική έρευνα στην Θεσσαλία αναζωπυρώθηκε και από ξένους αλλά και από Έλληνες αρχαιολόγους, με τους Vladimir Miložić και Δημήτρη Δ.Θεοχάρη να αποτελούν τις πιο σημαντικές προσωπικότητες της περιόδου, καθώς πέραν από νέες χρονολογικές υποδιαιρέσεις, εισήγαγαν και αρκετές καινοτομίες. Αρχικά, ο Miložić (1960, 1962, 1976) τις δεκαετίες του '50 και '60 ανέσκαψε τις θέσεις Άργισσα, όπου και εντόπισε το πρώτο Ακεραμικό στρώμα στην Ελλάδα, Οτζάκι Μαγούλα, Αγία Σοφία Μαγούλα, Αράπη Μαγούλα, Τατάρ Μαγούλα, Πευκάκια και Στεφανοβίκειον (Θεοχάρης 1970: 222 · Wijnen 1981: 58 · Συριόπουλος 1994: 105, 122 · Πεντεδέκα 2008: 49-51).

Ο Θεοχάρης από την άλλη, δραστηριοποιήθηκε στις θέσεις Σουφλί Μαγούλα, Γεντίκι, Αχίλλειον, και το 1973-1974 επέστρεψε με την Marija Gimbutas (1974) και τον Κωνσταντίνο Γαλλή για νέα ανασκαφική περίοδο στη Μαγούλα Μπουρνάμπασι, την Κραννώνα, τον Πύρασσο, όπως και σε πολλές άλλες (Wijnen 1981: 3, 61-62 · Συριόπουλος 1994: 102, 112, 124-128 · Πεντεδέκα 2008: 57). Η πιο σημαντική του,

ωστόσο, ανασκαφή ήταν στο Σέσκλο, όπου και επέστρεψε μετά τον Τσουντα το 1956 για επανεξέταση. Πέραν από τις ανασκαφές που διεξήγε στην «ακρόπολη» του οικισμού, ερεύνησε και την περιοχή γύρω από την μαγούλα εντοπίζοντας όστρακα. Ως επακόλουθο, το 1971-1977 νέες ανασκαφές έλαβαν χώρα, με τον Θεοχάρη να εντοπίζει για πρώτη φορά στην Νεολιθική Ελλάδα επίπεδο οικισμό δίπλα από την μαγούλα. Παρά τις λανθασμένες εκτιμήσεις και ερμηνείες του, ότι ο επίπεδος οικισμός αποτελούσε «πόλη» χιλιάδων κατοίκων, και η μαγούλα λειτουργούσε ως «ακρόπολη», επηρεασμένος από τον Τσουντα και τα μέχρι τότε αρχαιολογικά δεδομένα, η ανασκαφή του επίπεδου οικισμού–Σέσκλο Β, «τάραξε» τα ύδατα, θέτοντας τις βάσεις για νέες ερμηνείες αλλά και έρευνες που είχαν ως σκοπό τον εντοπισμό παρόμοιων τύπων οικισμών (Wijnen 1981: 10-14· Θεοχάρης 1989: 37, 54, 81-91).

Την αρχαιολογική σκυτάλη στην Θεσσαλία πήρε ο Γιώργος Χ.Χουρμουζιάδης, ο οποίος πέραν από τις ανασκαφές του στις θέσεις Πρόδρομος, την οποία αργότερα, το 2007-2008, ανέλαβαν οι Λεωνίδας Χατζηαγγελάκης και Χρήστος Καραγιαννόπουλος, Χασάν Μαγούλα, Άγιος Βησσαρίωνας και μεταγενέστερα στο Δισπηλιό (2002), η δημοσίευσή του μετά τις ανασκαφές του στο Διμήνι, *Το Νεολιθικό Διμήνι: Προσπάθεια για μια νέα προσέγγιση του Νεολιθικού υλικού* (1979), αποτέλεσε το πρώτο θεωρητικό κείμενο της Νέας ή Διαδικαστικής Αρχαιολογίας στην Ελλάδα. Παράλληλα, εισήγαγε και νέες ερμηνείες, όσον αφορά στον διακοινοτικό και ενδοκοινοτικό χώρο (Χουρμουζιάδης 1973α: 282· 1979: 52· Wijnen 1981: 67· Συριόπουλος 1994: 122· Πεντεδέκα 2008: 57· Χατζηαγγελάκης και Καραγιαννόπουλος 2012: 86). Την ίδια περίοδο στην Θεσσαλία εργαζόταν και ο Γαλλής, ανασκάπτοντας τις θέσεις Μακρυχώρι, Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου και Μαγούλα, Μαγουλίτσα και Αρτεσιανό. Επιπρόσθετα, κατά την δεκαετία του '80 πραγματοποίησε έρευνα επιφανειακής επισκόπησης στην Θεσσαλική πεδιάδα, συνθέτοντας έναν κατάλογο 258 θέσεων, δημοσιεύοντας τα αποτελέσματά του το 1992, *Άτλας Προϊστορικών οικισμών της ανατολικής Θεσσαλικής πεδιάδας* (Gallis 1994: 57· Συριόπουλος 1994: 101, 118, 120· Βουζαξάκης 2008: 120-122).

Το εκτεταμένο αρχαιολογικό ενδιαφέρον, αλλά και τα κατασκευαστικά έργα στην Θεσσαλία με τον εντοπισμό νέων θέσεων, οδήγησαν σε μια έκρηξη ανασκαφών από

την δεκαετία του '80 και μετά. Η Νίνα Κυπαρίσση–Αποστολικά (2000) το 1987 αρχίζει να ανασκάπτει το σπήλαιο Θεόπετρα, ο Γεώργιος Τουφεξής το 2001-2002 την θέση Παλιόσκαλα, ενώ οι Εφορείες Αρχαιοτήτων Βόλου και Λάρισας πραγματοποίησαν ανασκαφές στις θέσεις Καμάρα, Μαγούλα Ριζάβα, Μαγούλα Συκεών, Μαγούλα Χάλκη 1, Μαγούλα Οργόζινος κ.ά (Πεντεδέκα 2008: 52, 57· Τουφεξής 2014: 3· Krahtoroulou et al. 2018: 1· Κυπαρίσση–Αποστολικά 2018· Nikolaou et al. 2008: 387).

Οι δημοσιεύσεις των Χουρμουζιάδη και Γαλλή, σαφώς επηρεασμένες από την Διαδικαστική Αρχαιολογία με έμφαση στην ενδοκοινοτική και διακοινοτική χωροοργάνωση, αλλά και οι νέες θέσεις, οδήγησαν στην πραγματοποίηση περισσότερων ερευνών, εντατικών και μη, στην περιοχή. Μερικά ενδεικτικά παραδείγματα ερευνών επιφανειακής επισκόπησης είναι στην πεδιάδα του Αλμυρού και Σούρπη από το Ολλανδικό Ινστιτούτο την δεκαετία του '90, αλλά και οι γεωφυσικές και αρχαιολογικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στα πλαίσια του προγράμματος IGEAN, οι οποίες έχουν ψηφιοποιηθεί (Reinders et al. 2007: 59· Sarris et al. 2015: 355· <http://igean.ims.forth.gr/?q=el/publications>).

Ήπειρος (Παράρτημα 4)

Η αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή της Ηπείρου άρχισε την δεκαετία του '60 με τον Eric S.Higgs (Higgs and Vita–Finzi 1964), ο οποίος διεξήγε έρευνα επιφανειακής επισκόπησης στους νομούς Πρέβεζας, Άρτας, Θεσπρωτίας, Ιωαννίνων και δυτικής Μακεδονίας. Κατά την διάρκεια των ερευνών του εντόπισε και χαρτογράφησε 150 θέσεις. Παρόμοιας φύσης έρευνα, με έμφαση ωστόσο στην Παλαιολιθική και Μεσολιθική Περίοδο, πραγματοποίησε ο Geoff Bailey τις δεκαετίες του '80 και '90 (Αδάμ 2017: 1-2).

Πιο πρόσφατα, το 2007-2010, το αρχαιολογικό ενδιαφέρον για την περιοχή αναβίωσε με τις ανασκαφές που διεξήγε η Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων υπό την διεύθυνση της Γεωργίας Πλιάκου, στην θέση Επισκοπή Ιωαννίνων (Vasileiou 2016· Αδάμ 2017: 2). Τέλος, την επόμενη χρονιά μέχρι και το

2009, οι Ευγενία Αδάμ, Παρασκευή Γιούνη, Μαρία Ντίνου και ο Δημήτρης Κοντογιώργος πραγματοποίησαν έρευνες στις περιοχές της Ασφάκας και του Παρακαλάμου, όπου σημείωσαν την εύρεση οστράκων και λίθινων εργαλείων (Adam et al. 2011: 53, 57· Αδάμ 2017: 2).

Μακεδονία (Παράρτημα 1)

Ο Walter A.Heurtley (1939) σηματοδότησε την έναρξη των αρχαιολογικών ερευνών στην Μακεδονία και Θράκη, καθώς διεξήγε και έρευνες και ανασκαφές στην περιοχή από το 1924, με τον εντοπισμό και καταγραφή τουμπών (Γραμμένος 1991: 23-25). Λίγα χρόνια αργότερα, το 1929-1930 οι Ευστράτιος Πελεκίδης και Στίλπων Κυριακίδης ανέσκαψαν την Παραδημή, ενώ ο Νικόλαος Κοτζιάς το 1935 τον Στίβο Θεσσαλονίκης. Οι ανασκαφές στην περιοχή, πριν από τον Β΄ΠΠ ολοκληρώθηκαν με την παρουσία της Αμερικανικής Σχολής και του Γεώργιου Μυλωνά στην Όλυμπο το 1938 (Γραμμένος 1991: 24).

Η αρχαιολογική μελέτη αναζωπυρώθηκε την δεκαετία του '60 με την ανασκαφή της Ελληνικής Αρχαιολογικής Εταιρείας υπό τον Θεοχάρη και της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής υπό τον Jean Deshayes στο Ντικλί Τας, μέχρι και το 1967. Στην συνέχεια, την διεύθυνση ανέλαβαν η Χάϊδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη, για την Ελληνική πλευρά, και ο René Treuil για την Γαλλική, και ακολούθησε η δημοσίευση της ανασκαφής το 2008, με τίτλο *Dikili Tash, village Prehistorique de Madecoine orientale*. Τέλος μια τρίτη ανασκαφική περίοδος άρχισε το 2008 (Γραμμένος 1991: 26· Koukouli-Chryssanthaki and Treuil 2008: 5-7· Lespez et al. 2012: 2). Την ίδια περίοδο η Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή εργαζόταν στην Νέα Νικομήδεια υπό τους Robbert J.Rodden (1962) και David L.Clark, οι οποίοι εισήγαν για πρώτη φορά Διαδικαστικές θεωρίες και προσεγγίσεις στην ερμηνεία των οικισμών, όσον αφορά στην παλαιοοικονομία (Γραμμένος 1991: 26· Τουλούμης 2013: 40-41, 57).

Το 1967 ο David H.French πραγματοποίησε έρευνες στην περιοχή της Κίτρινης Λίμνης και επισήμανε τον εντοπισμό 9 οικισμών (Γραμμένος 1991: 27· Χονδρογιάννη-Μετόκη 2015). Οι έρευνές του στην συγκεκριμένη περιοχή

αποτέλεσαν το έναυσμα για περαιτέρω έρευνες και ανασκαφές, αφού το 1987 ο Μιχάλης Φωτιάδης (1991) μετά από έρευνα επιφανειακής επισκόπησης συμπλήρωσε τον κατάλογο του French, με τον αριθμό να αυξάνεται σε 35 θέσεις (Φωτιάδης και Χονδρογιάννη–Μετόκη 1997: 20). Στην συνέχεια, ακολούθησαν και ανασκαφές, όπως στο Φυλλοτσαΐρι–Μαυροπηγής από την Γεωργία Καραμήτρου–Μεντεσίδη, στο Μεγάλο Νησί Γαλανής το 1987-1989 και 1993-1994, στον Κλείτο Κοζάνης το 1995 και 2006-2010 από την Χριστίνα Ζιώτα (2014) και στην Τούμπα Κρεμαστής Κοιλιάδας το 1998-1999 από την Αρετή Χονδρογιάννη–Μετόκη (2001) (Γραμμένος 2010: 33· Χονδρογιάννη–Μετόκη 2015). Μια άλλη σημαντική ανασκαφή της δεκαετίας του '60, πραγματοποιήθηκε στους Σιταγρούς υπό την διεύθυνση του Colin Renfrew και της Gimbutas (Renfrew 1986: 15· Γραμμένος 1991: 26).

Η δεκαετία του '70 αρχίζει με τις ανασκαφές και έρευνες της Κουκούλη–Χρυσανθάκη (1970) στην Θάσο, όπου και εντόπισε Νεολιθικές θέσεις με χαρακτηριστικά όμοια με την περιοχή της Μακεδονίας, ενώ το 1976 η Σουηδική Σχολή διεξήγε ανασκαφές στην θέση Παράδεισος (Γραμμένος 1991: 27). Δύο χρόνια αργότερα, το 1978 και το 1980 ο Δημήτριος Β.Γραμμένος με έρευνες επιφανειακής επισκόπησης συγκρότησε έναν κατάλογο θέσεων, ενώ παράλληλα ανέσκαψε τις θέσεις Δήμητρα, Βασιλικά C (1984), Θέρμη (1989), Αγία Λυδία (2000) και Ζαγκλιβέρι (2002), όπου και εντόπισε τους πρώτους επίπεδους εκτεταμένους οικισμούς, ξεφεύγοντας από την «νόρμα» των τούμπων (Γραμμένος 1991: 28).

Ο εντοπισμός των επίπεδων οικισμών στην Θέρμη και στα Βασιλικά, οδήγησε τους Κώστα Κωτσάκη και Στυλιανό Ανδρέου (1990, 1995, 1999) στην πραγματοποίηση έρευνας επιφανείας στην περιοχή του Λαγκαδά την δεκαετία του '90, σημειώνοντας περισσότερους οικισμούς αυτού του είδους, θέτοντας παράλληλα νέες βάσεις και δεδομένα για τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις (Kotsakis 1999: 67). Ταυτόχρονα, ο εντοπισμός στα Βουλγαρικά σύνορα του Νεολιθικού οικισμού Προμαχώνα–Τοροlnica από Βούλγαρους αρχαιολόγους, υπό την διεύθυνση της Henrieta Todogona, σε συνδυασμό με την κατάρρευση του πολιτικού καθεστώτος στην Βουλγαρία και την δυνατότητα συνεργασίας με την Ελλάδα, για την ανασκαφή του υπόλοιπου μέρους του οικισμού στην Ελληνική πλευρά, ένα νέο πρόγραμμα έλαβε

χώρα το 1989. Συγκεκριμένα, το 1992-2003 η Κουκούλη–Χρυσανθάκη και ο Ιωάννης Ασλάνης ερεύνησαν στην πλευρά των Ελληνικών συνόρων, ενώ στον Βουλγαρικό τομέα συνέχιζε η επίβλεψη της Todorova (Κουκούλη–Χρυσανθάκη κ.ά. 1995: 564-567· Koukouli–Chryssanthaki et al. 2007). Τέλος, το 1988 ο Νίκος Ευστρατίου διεξήγε ανασκαφές στην Μάκρη Έβρου, εντάσσοντας και την Θράκη στην μελέτη της Νεολιθικής Ελλάδας (Ευστρατίου 1993: 595· Ευστρατίου και Καλλιντζή 1996: 881).

Μετά την δεκαετία του '80 και την έκρηξη που σημειώθηκε στα ανασκαφικά προγράμματα, ο Χουρμουζιάδης (2002) ανασκάπτει το 1992 τον πρώτο λιμναίο στην Ελλάδα, τον οικισμό του Δισπηλιού, προσθέτοντας στους μέχρι τότε οικιστικούς τύπους, την ύπαρξη και οικισμού στην όχθη και στα νερά λίμνης, με προσαρμογή της ενδοκοινοτικής χωροοργάνωσης και αρχιτεκτονικής με βάση το υγρό στοιχείο (Touloumis and Hourmouziadi 2003: 74· Γραμμένος 2010: 32). Την ίδια χρονιά, διεξήχθησαν και άλλες ανασκαφές από τις Αικατερίνη Παπαευθυμίου–Παπανθίμου και Αγγελική Πιλάλη–Παπαστερίου στο Αρχοντικό Γιαννιτσών, από την Μαρία Παππά στην ΔΕΘ και από την Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στον Μακρύγιαλο Πιερίας με δοκιμαστικές τομές. Ακολούθως, στον Μακρύγιαλο το 1993, υπό την Παππά και τον Μάνθο Μπέσιο διεξήχθησαν εκτεταμένες ανασκαφές (Παπαευθυμίου–Παπανθίμου και Πιλάλη–Παπαστερίου 1995: 151· Μπέσιος και Παππά 1997: 215· Παππά 1997: 303· Pappa and Besios 1999: 177). Την ίδια χρονιά οι έρευνες στην Θάσο επεκτάθηκαν, με την Δήμητρα Μαλαμίδου να ανασκάπτει τα Λιμενάρια, ενώ ο Τουφεξής εργαζόταν στην θέση Κρεμαστός Γρεβενών (Μαλαμίδου και Παπαδόπουλος 1997: 559· Τουφεξής 1998: 17). Παράλληλα, οι Γραμμένος και Σταύρος Κώτσος (2002, 2004), επέστρεψαν για ανασκαφές στην θέση Σταυρούπολη, η οποία ήταν γνωστή από το 1974 από την εύρεση Νεολιθικών οστράκων κατά την πραγματοποίηση οδικών έργων στην περιοχή (Κώτσος 2013).

Τέλος, το 1999 το ΑΠΘ με τον Κωτσάκη και το Πανεπιστήμιο του Sheffield με τον Paul Halstead, διεξήγαν ανασκαφές στην θέση Παλιάμπελα Κολινδρού, ενώ το 2002 η Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων εργαζόταν στην Αυγή Καστοριάς, η οποία το 2005 εντάχθηκε στα πλαίσια του διεπιστημονικού

προγράμματος Interreg, υπό την διεύθυνση της Γεωργίας Στρατούλη (Γραμμένος 2010: 32 · Στρατούλη 2019: 109 · <http://www.neolithicavggi.gr/>).

Στερεά Ελλάδα (Παράρτημα 3)

Λόγω της μεγάλης έκτασης της Στερεάς Ελλάδας, η Αττική και η Βοιωτία θα διαχωριστούν από τους υπόλοιπους νομούς, ενώ η Εύβοια θα προσεγγιστεί ως νησί σε ξεχωριστό υποκεφάλαιο.

Αττική

Η Αττική και συγκεκριμένα η περιοχή της Ακροπόλεως προσέλκυσε το ερευνητικό ενδιαφέρον σχετικά νωρίς, κυρίως λόγω του Κλασικού της παρελθόντος αλλά και την συνεχή ορατότητα των μνημείων της. Η Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή με τον Doro Levi, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ανέσκαψε την περιοχή της Στοάς όπου και εντόπισε ένα Νεολιθικό κυκλικό κτίσμα, ενώ το 1923 οι ανασκαφές επεκτάθηκαν και στο σπήλαιο. Στην συνέχεια, το 1937, την έρευνα ανέλαβε η Αμερικανική Αρχαιολογική Σχολή με την δημοσίευση που αφορούσε τα Νεολιθικά να ανατίθεται στην Sara A.Immerwahr (1971) (Immerwahr 1971: 1-3). Το ίδιο περίπου διάστημα, το 1932, η Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή με την Sylvia Benton και τον Heurtley ερεύνησαν την περιοχή γύρω από το σπήλαιο του Ευριπίδη στην Σαλαμίνα, ενώ το 1966 ακολούθησαν η Cressida Ridley και ο William W.Phelps. Ανασκαφή στο σπήλαιο έγινε από τον Γιάννο Γ.Λώλο το 1994-1997, η οποία ακολούθησε την έρευνα που διεξήγε το 1992 ο ίδιος (Μαρή 2001: 31-32).

Οι έρευνες του Θεοχάρη την δεκαετία του '50 στην ανατολική Αττική, του Ευστρατίου και των Stever Diamant και John S.Traill κατά τις δεκαετίες του '80 και '90, με τον εντοπισμό νέων θέσεων, έδωσαν το έναυσμα για την πραγματοποίηση ανασκαφών και ερευνών. Αρχικά, ο Θεοχάρης διεξήγε ανασκαφές στην θέση Νέα Μάκρη το 1954 (1957) και ένα χρόνο αργότερα στο Πούσι Καλογέρι. Ακολούθως, τις ανασκαφές στην Νέα Μάκρη ανέλαβε το 1977 η Μαρία Παντελίδου-Γκόφα (1991, 1997) (Θεοχάρης 1957: 14 · Diamant and Traill 1986: 118-120 · Παντελίδου-Γκόφα 1991: 1 · 1997: 127 · Mari 2017: 283). Την ίδια περίοδο με τον Θεοχάρη, το 1958, ο

Γιάννης Παπαδημητρίου ανέσκαψε το σπήλαιο Πανός στην Πάρνηθα, ενώ το 2009 η Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας το γειτονικό σπήλαιο της Οινόης, όπου και ακολούθησαν και έρευνες επιφανειακής επισκόπησης στην γύρω περιοχή αλλά και ανασκαφή από το Ινστιτούτο Αιγαιακής Προϊστορίας το 2010 και 2012 (Μαρή 2001: 48 · Mari 2017: 283-284).

Επιπρόσθετα, το 1981 η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή υπό την διεύθυνση της Nicole Lambert ανέσκαψε το σπήλαιο Κίτσου στο Θορικό Λαυρίου, ο Florence Felten την δεκαετία του '90 διεξήγε ανασκαφές στην Κολώνα Αίγινας, ενώ η Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Αθηνών, εντόπισε NN και TN κατάλοιπα στο σπήλαιο Λεοντάρι στον Υμηττό, μετά από έρευνες κατά το διάστημα 2003-2007 (Μαρή 2001: 44, 52 · Karali et al. 2017: 269). Άξιες αναφοράς είναι και οι θέσεις που εντοπίστηκαν λόγω της συνεχούς οικοδομικής επέκτασης και υλοποίησης κατασκευαστικών έργων στο λεκανοπέδιο. Παραδείγματα τέτοιων θέσεων αποτελούν η θέση Ζαγάνι στα Σπάτα, η οποία εντοπίστηκε κατά την διάρκεια της κατασκευής του νέου αεροδρομίου, και η θέση Μερέντα μετά από κατασκευές για τον Νέο Ιππόδρομο (Σταϊνχάουερ 2001: 31-34). Τέλος, το 2004 η Μαρία Οικονομάκου επέστρεψε στην θέση Κάτω Σούλι, που ανέσκαψε αρχικά ο Θεοχάρης, λόγω κατασκευαστικών έργων που γίνονταν στην περιοχή για τους Ολυμπιακούς Αγώνες, ενώ το 2012-2015 και 2018 πραγματοποιήθηκε το Thorikos Survey Project (TSP) στον ομώνυμο λόφο (van den Eijnde et al. 2018: 19).

Βοιωτία

Η περιοχή των Θεσπιών ήταν από τις πρώτες στις οποίες εντοπίστηκαν Νεολιθικά κατάλοιπα, μετά από έρευνες του Παναγιώτη Σταματάκη στην μαγούλα της θέσης κατά το τέλος του 19^{ου} αιώνα. Ακολούθως, η Αμερικανική Αρχαιολογική Σχολή διενήργησε έρευνα επιφανειακής επισκόπησης υπό τον John L. Caskey (1951), ενώ η περιοχή ερευνήθηκε και στα πλαίσια του Boeotia Survey Project, το οποίο άρχισε το 1978 υπό την διεύθυνση του John Bintliff (Caskey 1951: 289 · Sarri 2017: 267). Μια άλλη σημαντική προσωπικότητα όσον αφορά την έρευνα της Βοιωτίας ήταν ο Γεώργιος Σωτηριάδης, ο οποίος διεξήγε έρευνες και ανασκαφές στις θέσεις

Χαιρώνεια, Δραχμάνι, Μάνεσι, Ελάτεια και Αγία Μαρίνα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Ανασκαφές στην Ελάτεια πραγματοποιήθηκαν και αργότερα, το 1959, από τον Saul S.Weinberg (1962), και στην Χαιρώνεια το 1986-1989, από την Χαρά Τζαβέλλα–Ενjen (Σωτηριάδης 1907: 140 · 1908: 108 · 1911: 159 · 1912: 205 · Μυλωνάς 1928: 59 · Weinberg 1962: 159 · Τζαβέλλα–Ενjen 2012: 18).

Παράλληλα με τις έρευνες στις Θεσπιές, η Αμερικανική Αρχαιολογική Σχολή ερευνήσε και την περιοχή της Εύτρησης το 1924-1927 υπό την Hetty Goldman (1927), με έμφαση ωστόσο στον εντοπισμό θέσεων της ΕΧ, ενώ το 1958 ο Caskey διεξήγε ανασκαφές στην θέση (Goldman 1927: 30 · Caskey and Caskey 1960: 126). Την ίδια περίπου χρονική περίοδο με τους Αμερικανούς, το 1931-1934 το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο με τον Emil Kunze ανέσκαψε τον οικισμό του Ορχομενού, ενώ ο Γλας ανασκάφηκε από τον Σπύρο Ε.Ιακωβίδη (1989) λίγο αργότερα, το 1955-1961 (Sampson 2008: 363).

Στην συνέχεια, κατά την δεκαετία του '90 ο Αδαμάντιος Σάμψων σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο του Αιγαίου μελέτησε και ανέσκαψε το σπήλαιο του Σαρακηνού, στα πλαίσια του Αρχαιολογικού Προγράμματος Κωπαΐδας. Το σπήλαιο ήταν ήδη γνωστό στην αρχαιολογική κοινότητα, καθώς το 1973 ανασκάφη από τον Θεόδωρο Γ.Σπυρόπουλο, χωρίς ωστόσο να πραγματοποιηθεί δημοσίευση των αποτελεσμάτων (Sampson 2006: 47 · 2008: 365). Τέλος, το 2000-2001, η Εφορεία Κλασικών και Προϊστορικών Αρχαιοτήτων πραγματοποίησε σωστική ανασκαφή στην θέση Κοκκάλα στην διάβαση ΟΣΕ στην Θήβα, η οποία εντοπίστηκε στα πλαίσια κατασκευαστικών έργων (Τσώτα 2009: 863).

Φθιώτιδα, Φωκίδα, Αιτωλοακαρνανία

Οι βόρειες περιοχές της Στερεάς Ελλάδας ερευνήθηκαν στα πλαίσια της έρευνας των Wace και Thompson (1912) το 1909, με τον εντοπισμό αρκετών θέσεων, μεταξύ τους και η Κουτρολού Μαγούλα, αλλά και την διεξαγωγή ανασκαφής στην θέση Λιανοκάδι (Wace and Thompson 1912: 171). Το 2001-2009 διεξήχθησαν εκ νέου ανασκαφές στην Κουτρολού Μαγούλα από την Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων υπό την διεύθυνση της Κυπαρίσση–Αποστολικά, ενώ το 2009 άρχισε και το Koutroulou Magoula Archaeology and Archaeological

Ethnography Project από τις Εφορείες Αρχαιοτήτων Φθιώτιδας και Ευρυτανίας και Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο του Southampton και την Βρετανική Σχολή Αθηνών υπό την διεύθυνση του Γιάννη Χαμηλάκη (Hamilakis et al. 2017: 81-82 · Koromila et al. 2017: 270).

Έρευνες πραγματοποίησε και ο Σωτηριάδης στην περιοχή της Λοκρίδας, συγκεκριμένα στην Ελάτεια όπου αργότερα ανέλαβε τις ανασκαφές η Αμερικανική Αρχαιολογική Σχολή. Παράλληλα, οι Αμερικάνοι εργάζονταν και στις Αλές, καθώς η Goldman και η Alice L.Walker-Kosmopoulos το 1911-1935 ανέσκαψαν την θέση. Στις Αλές το 1984, διεξήχθη και το Cornell Halai and East Lokris Project (CHELP) υπό τον John E.Coleman, με ανασκαφές και έρευνα επιφανειακής επισκόπησης. Τέλος, το 1988-1989 η Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία ανέλαβε τις ανασκαφές, συνεχίζοντας ωστόσο την παράδοση των προηγούμενων μελετών με έμφαση σε μεταγενέστερες περιόδους (Coleman et al. 1992: 265-268 · Δημάκη και Σουβατζή 2012: 1121).

Πελοπόννησος (Παράρτημα 3)

Η Πελοπόννησος έγινε γνωστή από τις ανασκαφές του Schliemann στις Μυκήνες (1878) και την ανακάλυψη του Μυκηναϊκού Πολιτισμού, που συνεχίστηκαν από τους Τσούντα και Wace (Wace 1957: 195). Ωστόσο, οι Νεολιθικές έρευνες άρχισαν αρκετά αργότερα από την Αμερικανική Αρχαιολογική Σχολή. Ο Carl Blegen μέχρι και το 1928 ανέσκαψε τις θέσεις Φλειούς, Λόφο Τσούγκιζας, Εξαμίλια, Γωνιά, Νεμέα και Αγιωργίτικα, χωρίς ωστόσο την πλήρη δημοσίευση των αποτελεσμάτων του (Συριόπουλος 1964: 23-24, 32 · Biers 1969: 443 · Cherry et al. 1990: 618 · Dabney et al. 2020: 1-2). Αν και οι ανασκαφές των Αμερικανών στην Κόρινθο προηγούνταν αρκετά από αυτές του Blegen, καθώς άρχισαν το 1896, η ανακάλυψη των Νεολιθικών στρωμάτων έγινε μεταγενέστερα. Η συγκεκριμένη ανασκαφή μπορεί να θεωρηθεί ως η μακροβιότερη της περιοχής, καθώς ξεπέρασε τα 100 χρόνια εργασιών στην θέση (Robinson and Weinberg 1960: 225 · Lavezzi 1978: 402).

Το Σουηδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο πραγματοποίησε επίσης ανασκαφές στην Πελοπόννησο ήδη από την δεκαετία του '30, στις θέσεις Ασέα, Μπερμπάτι, Μιδέα και Μάλθη, η οποία ανασκάφηκε υπό την διεύθυνση του Natan Valmin (1938). Η αρχαιολογική μελέτη των πιο πάνω θέσεων συνεχίζεται μέχρι και σήμερα με ανασκαφές αλλά και έρευνες επιφανειακής επισκόπησης, όπως το Asea Valley Survey, το Berbati Valley Project και το Berbati–Limnes Archaeological Survey (Συριόπουλος 1964: 27 · Wells et al. 1990: 207 · <https://www.sia.gr/en/articles>). Την επόμενη δεκαετία, και συγκεκριμένα το 1941, ο Otto–Wilhelm von Vacano ανέσκαψε την θέση Κουφόβουνο, κοντά στην Σπάρτη, η οποία ερευνήθηκε ξανά το 1999-2006 στα πλαίσια του Laconia Survey Project από την Αμερικανική Αρχαιολογική Σχολή, ενώ το 1951 το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο ανέσκαψε την θέση Αιγείρα, όπου και επέστρεψε το 2007-2011 (Mee et al. 2014: 65-66 · Gauss 2017: 323). Επιπρόσθετα, την επόμενη χρονιά, το 1952, άρχισαν οι ανασκαφές στην Λέρνα με διάρκεια μέχρι και το 1958 υπό την διεύθυνση του Caskey (Vitelli 2007: 1 · Banks 2015: 5).

Παρά την διεξαγωγή των ανασκαφικών προγραμμάτων από τις ξένες αποστολές, η έμφαση στην Νεολιθική Εποχή ήταν ελάχιστη, τουλάχιστον μέχρι και τις ανασκαφές του Thomas W. Jacobsen στο Φράγγθι το 1967-1979. Οι ανασκαφές τόσο στο σπήλαιο όσο και στην Παραλία, έδωσαν το έναυσμα για περαιτέρω μελέτη της Νεολιθικής Πελοποννήσου (Χατζηπούλιου 1996α: 77 · Maran 2012: 26). Μια άλλη σημαντική θέση, επίσης σπήλαιο, στην Αλεπότρυπα της Μάνης, ανασκάφηκε το 1970-2006 από τον Γιώργο Α. Παπαθανασόπουλο. Το σπήλαιο Αλεπότρυπα ήταν ήδη γνωστό από το 1958 όπου και η τότε Ελληνική Σπηλαιολογική Εταιρεία προσπάθησε να το αξιοποιήσει για τουριστικούς σκοπούς, διαταράσσοντας ωστόσο την στρωματογραφία (Παπαθανασόπουλος 1996β: 81 · Parathanasiou 2018: 10-13 · 2018α: 1). Η έρευνα επεκτάθηκε και στην περιοχή γύρω από το σπήλαιο, το 2011-2013 με το Diros Project, και τον εντοπισμό της υπαίθριας θέσης Ξαγκουνάκι (Pullen 2017: 320 · Pullen et al. 2018: 415).

Με την έναρξη των ερευνών επιφανειακής επισκόπησης οι αποστολές και τα προγράμματα στην περιοχή αυξήθηκαν κατακόρυφα. Το 1969-1971, το Πανεπιστήμιο της Μινεσότα διεξήγε το University of Minnesota Messenia

Expedition Project (UMME), σε συνδυασμό με ανασκαφές σε αρκετές θέσεις όπως τα Νιχώρια (McDonald and Rapp 1972· Cherry et al. 1990: 583). Το 1974 η Αμερικανική Σχολή ανέσκαψε την Νεμέα, ενώ μια δεκαετία μετά επέστρεψε με το Nemea Valley Archaeological Project (NVAP) με έρευνες επιφανειακής επισκόπησης και ανασκαφές στον λόφο Τσούγκιζας και στο Γεράκι. Στο Γεράκι πραγματοποίησε ανασκαφές και το Ολλανδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο υπό τον Joost Crouwel το 1995 (Cherry et al. 1988: 162· 1990: 579-582, 604, 619-621· Pullen 2011: 1· Crouwel et al. 2018: 1-2· Dabney et al. 2020: 1-2). Ταυτόχρονα διεξήγαν το 1979-1983 το Southern Argolid Exploration Project (SAEP), ενώ την ίδια περίοδο η Αγγέλικα Ντούζουγλη ανέσκαψε την θέση Άρια (Ντούζουγλη 1993: 15· Pullen 2017: 316).

Την επόμενη δεκαετία, και συγκεκριμένα το 1983-1989 η Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή άρχισε το Laconia Survey Project υπό την διεύθυνση του William Cavanagh με τον εντοπισμό αρκετών θέσεων (Cavanagh and Crouwel 2002: 121-122· Cavanagh et al. 2002α: 1· 2005: 1· Cavanagh 2009: 57). Ακολούθως, το 1992-1994 ο Σάμψων με την Στέλλα Κατσαρού σε συνεργασία με την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας ανέσκαψαν το σπήλαιο Λιμνών (Σάμψων και Κατσαρού 1998), ενώ το 1995 η Αμερικανική Σχολή μελέτησε την θέση Παναγιά, όπου και το 2001 εντόπισε Νεολιθικά κατάλοιπα (Sanders et al. 2014: 3-4). Την ίδια περίοδο, το 1995-2001 το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Δανίας σε συνεργασία με την Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Πάτρας, ερεύνησε τις ακτές της Αιτωλίας, ενώ διεξήγε και ανασκαφές στον λόφο Αγία Τριάδα (Dietz and Bangsgaard 2017: 296). Τέλος, οι Timothy E.Gregory και Daniel J.Pullen (2017) κατά το 1997-2003 πραγματοποίησαν το πρόγραμμα Eastern Korinthia Archaeological Survey (EKAS) με τον εντοπισμό θέσεων από την MN–TN (Pullen 2017: 318).

Εύβοια (Παράρτημα 3)

Ο Θεοχάρης μελέτησε πρώτος το νησί της Εύβοιας σε συνδυασμό με την Σκύρο, με τα αποτελέσματα να δημοσιεύονται το 1959 στο Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών (Θεοχάρης 1959). Τον Θεοχάρη ακολούθησαν ο Σάμψων το 1973, ο οποίος

ερεύνησε την περιοχή του Σπηλαίου Σκοτεινής στα Θαρρούνια πριν ακολουθήσει ανασκαφή από τον ίδιο στην θέση (1981), ενώ λίγα χρόνια αργότερα η Έφη Σαπουνά-Σακελλαράκη, η οποία μελέτησε την περιοχή από το 1980 μέχρι το 1990 (Σάμψων 1981: 19 · Sampson 1992: 61 · Νικολόπουλος 2015: 166).

Σημαντική ήταν και η συμβολή του Donald Keller (1985), ο οποίος ταυτοποίησε ΤΝ θέσεις στην περιοχή της νότιας Εύβοιας, με αποτέλεσμα το 1984, με την συνεργασία του Malcom B.Wallace και του Καναδικού Ινστιτούτου, να ηγηθεί του διεπιστημονικού προγράμματος Southern Euboea Exploration Project (SEEP), με έρευνες επιφανειακής επισκόπησης αλλά και ανασκαφή στην θέση Πλακάρη. Το πρόγραμμα διήρκησε μέχρι το 1993, ενώ το 2006-2008 ακολούθησε η δεύτερη φάση ερευνών (Talalay et al. 2005: 21-22 · Tankosić and Chidiroglou 2010: 11 · Cullen et al. 2011: 30-31 · 2013: 7-8 · Tankosić and Katsianis 2017: 234-235). Στα πλαίσια του προγράμματος και σε συνεργασία με την Εφορεία Σπηλαιολογίας, οι Φάνης Μαυρίδης και Žarko Tankosić (2009), διεξήγαν ανασκαφές το 2007-2010 στο σπήλαιο της Αγίας Τριάδας (Mavridis and Tankosić 2009: 47 · Cullen et al. 2011: 37). Τέλος, πιο πρόσφατα και συγκεκριμένα το 2011-2015 πραγματοποιήθηκε το Norwegian Archaeological Survey Karystia (NASK) στην πεδιάδα Κατσαρόνιο, με τον εντοπισμό 22 θέσεων (Tankosić and Katsianis 2017: 236).

Σποράδες (Παράρτημα 2)

Η αρχαιολογική έρευνα στα νησιά των Σποράδων σηματοδοτήθηκε από τις έρευνες του Θεοχάρη (1959) στην θέση Άγιος Πέτρος στην Κυρά Παναγιά και στην θέση Παπά το Χούμα στην Σκύρο, όπου διεξήγε και ανασκαφές το 1970. Στην συνέχεια, ο Nicholas C.Flemming (1983) τις περιόδους 1980-1981, πραγματοποίησε μελέτες για τον εντοπισμό καταλοίπων κάτω από την στάθμη της θάλασσας στην Σκύρο, ενώ την σκυτάλη των ανασκαφών στην θέση πήρε ο Ευστρατίου (1985, 2001)(Flemming 1983: 236-237 · Liritzis et al. 1991: 307). Τέλος, ο Σάμψων το 1992-1995 (1998, 2001, 2008) ανέσκαψε το σπήλαιο Κύκλωπα στα Γιούρα Αλοννήσου, ενώ παράλληλα πραγματοποίησε και έρευνες επιφανείας στην γύρω περιοχή (Κατσαρού-Τζεβελέκη 2009: 53).

Δωδεκάνησα (Παράρτημα 6)

Τα Δωδεκάνησα μέχρι και το τέλος του Β'ΠΠ, το 1947, ήταν από Ιταλική κατοχή. Συνεπώς η πρώτη ταυτοποίηση και μελέτη αρχαιολογικών θέσεων έγινε από τους Ιταλούς, κυρίως για θέσεις της ΕΧ και μάλιστα Μυκηναϊκές. Ένα παράδειγμα αποτελεί η ανασκαφή του Levi το 1925-1926 στο Σπήλαιο Άσπρη Πέτρα στην Κω, αλλά γίνονται αναφορές για αποσπασματικές ανασκαφές και στα σπήλαια Δασκαλειό από τον Amedeo Maiuri το 1921-1922 και τις Χοιρομάνδρες στην Κάλυμνο, ακολουθώντας αργότερα ο Raffaele U.Inglieri το 1936 στην Ρόδο (Σάμψων 1987: 19· 1996: 90· Benzi 2011: 13· Georgiadis 2012: 5· 2017: 17, 23).

Την δεκαετία του '50 οι Richard Hope Simpson και John F.Lazenby (1962) πραγματοποίησαν έρευνα επιφανειακής επισκόπησης στην Κω. Το 1968 ο Hope Simpson ήταν ο πρώτος που ανέφερε Νεολιθικές θέσεις στην Ρόδο, χωρίς ωστόσο περαιτέρω έρευνες, ενώ το 1974-1975 ο Wolfgang Bachmayer (1976) ανέσκαψε το Σπήλαιο Χαρκαδιό στην Τήλο (Σάμψων 1987: 19· Georgiadis 2012: 5· 2017: 17). Ίσως την πιο σημαντική μελέτη στα Δωδεκάνησα να την έκανε ο Σάμψων (1987) την δεκαετία του 70, καθώς το 1977 εντόπισε και ανέσκαψε στα σπήλαια Καλυθιών και Αρχαγγέλου (NN), τις πρώτες Νεολιθικές θέσεις στο νησί, το οποίο μέχρι τότε θεωρούσαν ότι δεν είχε επαρκή δείγματα Νεολιθικής κατοίκησης. Επίσης, πραγματοποίησε και έρευνες επιφανειακής επισκόπησης μέχρι και το 1980 στην Λέρο, στο Γυαλί και στα Αλιμνιά (Σάμψων 1983: 5-8· 1987: 19, 66· 1996: 90· Sampson 1988: 11). Ακολούθως, ο Μανώλης Μ.Μελάς (1985) ερεύνησε την Κάρπαθο, την Κάσο και την Σαριά, ενώ λίγο αργότερα ο Σάμψων (1988β) ακολούθησε με ανασκαφές στο Γυαλί (Σάμψων 1987: 87· 1996: 90· Georgiadis 2017: 17-18).

Πιο πρόσφατα το 2003-2006 το Πανεπιστήμιο Αθηνών υπό την Γεωργία Κοκκορού-Αλευρά, πραγματοποίησε στην Κω το Halasarna Survey Project με κύρια αναφορά στην Κλασική και Ελληνιστική Περίοδο, ενώ το 2011 η Ειρήνη Α.Πουπάκη ανέσκαψε την θέση Αλάσαρνα στο νησί (Georgiadis 2012: 1-2· 2017: 18). Τέλος, το 2007-2009 ο Μερκούριος Γεωργιάδης, ακολουθώντας τους Hope Simpson και Lazenby

προσπάθησε να εντοπίσει τις Νεολιθικές θέσεις που είχαν αναφέρει στην έρευνά τους (Georgiadis 2012: 5).

Κυκλάδες (Παράρτημα 5)

Η αφετηρία των αρχαιολογικών ερευνών στις Κυκλάδες έγινε το 1959, με την επίσκεψη του Έφορου Αρχαιοτήτων Νικόλαου Ζαφειρόπουλου στην νησίδα του Σάλιαγκου, κοντά στην Αντίπαρο. Τον Ζαφειρόπουλο ακολούθησε το 1963 ο Renfrew, ο οποίος επισκέφθηκε το νησί στα πλαίσια ερευνών επιφανειακής επισκόπησης που διεξήγε στις Κυκλάδες. Ο εντοπισμός εργαλείων από οψιανό και οστράκων κεραμικής, τον οδήγησε σε ανασκαφές στην θέση το 1964, σε συνεργασία με τον John D.Evans (1968). Παρά την Διαδικαστική και διεπιστημονική προσέγγιση της μελέτης τους, ταυτοποίησαν τον «Πολιτισμό Σάλιαγκου», ακολουθώντας την Ιστορική–Πολιτισμική Αρχαιολογία (Evans and Renfrew 1968: 1-2, 74). Παράλληλα, την ίδια περίοδο, η Αμερικανική Σχολή με το Πανεπιστήμιο του Cincinnati, υπό την διεύθυνση του Caskey, ανέσκαψε την θέση Κεφάλια στην Κέα, φέρνοντας στο φως το οργανωμένο νεκροταφείο της TN. Το 1963 την διεύθυνση των ανασκαφών ανέλαβαν οι Jacobsen και Renfrew, ενώ το 1964 ακολούθησε ο Coleman (1977) (Coleman 1977: 2-3).

Όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, ο Renfrew πραγματοποιούσε έρευνες στα νησιά των Κυκλάδων. Κύριο αντικείμενο μελέτης του ήταν ο οψιανός, ο οποίος με την ανάπτυξη της τεχνολογίας και των αναλύσεων προέλευσης, ταυτοποιήθηκε ως Μηλιακός. Η έρευνα τον οδήγησε στην θέση Φυλακωπή στην Μήλο, η οποία ήταν ήδη γνωστή για την πόλη της Εποχής του Χαλκού, μετά από τις ανασκαφές του Duncan Mackenzie (1904) το 1987. Ο τελευταίος ανέφερε και την παρουσία οστράκων πρωιμότερων της Περιόδου που μελετούσε, εννοώντας τα Νεολιθικά. Συνεπώς, το 1974 ο Renfrew (1982α) σε συνεργασία με τον Malcom J.Wagstaff, μελέτησαν ολόκληρο το νησί, σε συνδυασμό με τα ορυχεία οψιανού, με σκοπό τον εντοπισμό οικιστικών μοτίβων, τον τρόπο προσαρμογής του ανθρώπου στο νησιωτικό περιβάλλον και την επίδραση που είχε ο οψιανός στην εκμετάλλευση του νησιού εντός των πλαισίων των δικτύων ανταλλαγών (Renfrew et al. 1965 · Cherry

1982: 11-16, 21-23 · Renfrew and Wagstaff 1982α: 6-8). Την επόμενη χρονιά μέχρι και το 1992, η Αρχαιολογική Εταιρεία μελέτησε και πραγματοποίησε ανασκαφές στη θέση Κουκουναριές στην Πάρο (Κατσαρού–Τζεβελέκη και Σκιλάρτι 2005: 195).

Την δεκαετία του '80 η Παναγιώτα Σωτηρακοπούλου ανέσκαψε το Ακρωτήρι Θήρας, ενώ ακολούθησε στην θέση και νέα περίοδος ανασκαφών το 1999-2002 (Sotirakoroulou 2008: 121). Ταυτόχρονα, το 1985, ο Κωνσταντίνος Ζάχος ανέσκαψε το σπήλαιο Ζα στην Νάξο, το οποίο ήταν γνωστό από το 1962, όταν ερευνήθηκε από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας (Ζάχος 1996ε). Μια δεκαετία αργότερα, και συγκεκριμένα το 1994, η Χριστίνα Α.Τελεβάντου έφερε στο φως μια σημαντική ανακάλυψη, με τις ανασκαφές στην θέση Στρόφιλα στην Άνδρο. Οι ιδιαιτερότητες της θέσης, το τείχος, οι βραχογραφίες, ο έντονος ναυτικός της χαρακτήρας και οι συμβολισμοί, προσέφεραν όχι μόνο νέα δεδομένα για την Νεολιθική Εποχή, αλλά και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις (Televantou 2017). Τέλος, το 1995-1996 και 2000-2003, ο Σάμπσον ερεύνησε και ανέσκαψε την θέση Φτελιά στην Μύκονο, φέρνοντας στο φως έναν εντυπωσιακό αριθμό ειδωλίων (Sampson and Mastrogianpourou 2016). Την ίδια περίοδο η Λίλα Μαραγκού ερεύνησε την θέση Μινώα στην Αμοργό, ενώ ο Μαυρίδης το 2006 πραγματοποίησε σωστική ανασκαφή στο σπήλαιο Αντιπάρου (Μαραγκού 2002 · Phoca–Cosmetatou 2008: 37 · Mavridis 2010: 9).

Επτάνησα (Παράρτημα 4)

Η μελέτη στα Επτάνησα άρχισε με αφορμή την αναφορά της Ιθάκης στα Ομηρικά Έπη. Συγκεκριμένα ο Wilhelm Dörpfeld στην αναζήτηση της Ομηρικής Ιθάκης, εντόπισε το σπήλαιο Χοιροσπηλιά το 1902, όπου και ανέσκαψε το 1905-1906 (Βικέλα 2010: 172). Η σημαντικότερη προσωπικότητα ωστόσο στην ανάδειξη της Νεολιθικής στα Επτάνησα, ήταν ο Αύγουστος Σορδίνας (1969). Ο ίδιος πραγματοποίησε έρευνα επιφανειακής επισκόπησης στα νησιά, με έμφαση στην Κέρκυρα και την θέση Σιδάρι κατά το 1964-1966, όπου με δοκιμαστικές τομές και εντοπισμό κεραμικής μελέτησε την θέση (Δοντάς 1968: 328 · 1969: 370 · Sordinas

1969: 407 · Παπαδόπουλος και Κοντορλή–Παπαδοπούλου 2003: 159 · Αδάμ 2007: 85 · Stratouli 2007: 106).

Παράλληλα την ίδια περίοδο ερευνήθηκαν και τα σπήλαια Ασβότρυπα από τον Βασίλειο Καλλιπολίτη και Χοιρότρυπα από τον Πέτρο Καλλιγά (1969) (Καλλιγάς 1970: 278 · Τζουβάρα–Σούλη 2001: 371). Ακολούθως, το 1992-2004, η Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας–Σπηλαιολογίας Νοτίου Ελλάδος σε συνεργασία με το Ελληνικό Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού υπό την Στρατούλη, ανέσκαψαν το σπήλαιο Δράκαινα στην Κεφαλονιά (Stratouli et al. 1998: 273 · Ντούζουγλη 1996α: 118 · Ntinou and Stratouli 2012: 89 · Στρατούλη κ.ά. 2017: 185).

Βορειονατολικό Αιγαίο (Παράρτημα 6)

Το έναυσμα των μελετών στα νησιά του Αιγαίου έγινε από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο το 1911 με τις ανασκαφές στο Ηραϊόν Σάμου. Το 1953 ο Μιλοζιίτς (1961) ανέλαβε την διεύθυνση και έφερε στο φως μέρος του οικισμού της Εποχής του Χαλκού, ενώ ακολούθως σε συνεργασία με το Γερμανικό Ινστιτούτο, το Πανεπιστήμιο Κύπρου υπό την διεύθυνση της Ουρανίας Κουκά, πραγματοποιεί ανασκαφές και μελέτη στον χώρο από το 2009, αποκαλύπτοντας την ίδρυση του οικισμού κατά την ΤΝ ή ΧΛ (Κουκά 2015: 224-225 · Κουκά 2017: 165). Στην γειτονική θέση Κάστρο-Τηγάνι, ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν από τον Walter Wrede (1935-1936) το 1928-1930, ενώ ο Ulf Jantzen (1968) ακολούθησε το 1967-1968 (Κουκά 2014: 49), πιστοποιώντας τις απαρχές κατοίκησης της Σάμου κατά τη ΝΝ.

Το επόμενο νησί που έτυχε μελέτης σχετικά νωρίς, ήταν η Λήμνος και συγκεκριμένα η θέση Πολιόχνη με τον Alessandro Della Setta το 1930-1936. Ο ίδιος χρησιμοποίησε χρώματα για τον χρονολογικό διαχωρισμό, με το Μελανό να αντιστοιχεί στην ΤΝ, ενώ η δημοσίευση της ανασκαφής πραγματοποιήθηκε από τον Bernabo Brea το 1964. Την ανασκαφή στην θέση ανέλαβε αργότερα ο Levi και μετά από μια μικρή παύση η Ιταλική Σχολή επέστρεψε το 1986 υπό τον ίδιο για στρωματογραφική μελέτη και εργασίες συντήρησης. Παράλληλα, έγιναν προσπάθειες εντοπισμού του μεγέθους του οικισμού αλλά και της αρχικής μορφής του ακρωτηρίου με την χρήση

γεωφυσικών μεθόδων (Tinè 1997: 13-15 · 1997α: 51 · Αρχοντίδου–Αργύρη 1997: 223-224). Δύο χρόνια αργότερα ο Santo Tinè ανέλαβε την διεύθυνση της ανασκαφής, ενώ το 1993-1998 οι Ιταλοί επέστρεψαν στην θέση για εκ νέου ανασκαφές (Αρχοντίδου–Αργύρη 1997: 224-225 · Cultrato 2004: 19). Το 1986 η Εφορεία Αρχαιοτήτων, λόγω εργασιών συντήρησης του Μετεωρολογικού σταθμού στην περιοχή της Μύρινας, εντόπισε και ανέσκαψε με δοκιμαστικές τομές την ομώνυμη ΤΝ θέση (Αρχοντίδου–Αργύρη 1997: 226 · Ντόβα 1997: 282).

Όσον αφορά τα άλλα νησιά, η Μυτιλήνη και η κοιλάδα της Θερμής ανασκάφηκε από την Winifred Lamb το 1929-1933 (Lamb and Hutchinson 1929-1930: 2), ενώ το 1938 ο Sinclair Hood (1981) διεξήγε ανασκαφές στο σπήλαιο Άγιο Γάλας και στον Εμποριό Χίου τεκμηριώνοντας τον αποικισμό του νησιού κατά τη ΜΝ, ΝΝ και ΧΛ. Μοναδική περίπτωση αποτελεί το νησί της Ίμβρου, το οποίο απέδωσε μια από τις ελάχιστες ΑΝ θέσεις στο Αιγαίο, τα Λιβούνια /Uğurlu. Εντοπίστηκε για πρώτη φορά από τον Savaş Harmankaya (2001) το 1998 κατά την διάρκεια έρευνας επιφανειακής επισκόπησης και η ανασκαφή του άρχισε το 2009 από τον Burçin Erdoğan (2011) (Erdoğan 2005: 97).

Κρήτη (Παράρτημα 7)

Οι ανασκαφές στο νησί επικεντρώθηκαν στις δύο πιο γνωστές θέσεις, την Κνωσό και την Φαιστό, με ιδιαίτερη έμφαση στους Μινωικούς χρόνους. Το 1900-1935 ο Sir Arthur Evans (1921) διεξήγε ανασκαφές στην Κνωσό, ενώ η Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή με τον Luigi Pernier το 1909 ήταν στην Φαιστό. Παράλληλα, ο Richard M. Dawkins (1905) ερευνούσε την Μαγκασά, ενώ ο Richard Seager το 1908 την νήσο Ψείρα (Dawkins 1905: 261 · Evans 1921: iv · Pernier 1935: xviii · Watrous 1994: 697 · Nowicki 2014: 5-6 · Kunke 2017: 54). Την ίδια περίοδο άρχισαν να ερευνώνται και τα σπήλαια, με την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή το 1900 να ανασκάπτει το σπήλαιο Ψυχρό /Δικταίον Άντρον, με στόχο τον εντοπισμό ευρημάτων που θα αποδείκνυαν την σχέση του με τον μύθο και λατρεία του Δία (Πετροχείλου 1963: 110). Η μελέτη των σπηλαίων συνεχίστηκε και το 1913 με την ανασκαφή του σπηλαίου Καμαρών από την Βρετανική Σχολή, υπό τους Dawkins και Max

L.W.Laistner (1912/1913), ενώ το 1917 με ανασκαφή του Στέφανου Ξανθουδίδη στη σπηλιάρα της Βοσκοπούλας /Ιδαίον Άντρον, όπου ακολούθησε αργότερα το 1956 ο Σπυρίδων Μαρινάτος και στην συνέχεια ο Γιάννης Σακελλαράκης με τον εντοπισμό Νεολιθικών οστράκων (Σακελλαράκης και Σαπουνά–Σακελλαράκη 2013: 98-108 · Dawkins and Laistner 1912/1913: 1).

Την δεκαετία του '30 ξεχωρίζει το έργο του John Pendlebury, ο οποίος σημείωσε αρκετές θέσεις, όπως για παράδειγμα το Μοναστηράκι Καταλύματα, ανασκάπτοντας παράλληλα την θέση Τζερμιάδο Καστέλλο, την οποία ανέφεραν ως Προϊστορική οι Arthur Evans και Torquato Taramelli, αλλά και το σπήλαιο Τράπεζα (Pendlebury et al. 1937/1938: 6-8 · Manteli 1993: 132 · Nowicki 2014: 6). Επιπρόσθετα, ο Μαρινάτος (1930) εντόπισε Νεολιθικά όστρακα στο σπήλαιο Ειλειθυίας, με αποτέλεσμα την διεξαγωγή ανασκαφών, ενώ λίγα χρόνια αργότερα διεξήγε ανασκαφές και στο σπήλαιο Μαριέλλες /Βραχοσκεπή Ελένης Αμαρίου (Μαρινάτος 1930: 91 · Manteli 1993: 184).

Με την λήξη του Β΄ΠΠ, οι Προϊστορικές ανασκαφές στο νησί αυξήθηκαν δραματικά, καθώς ο Jantzen μελέτησε το σπήλαιο Κουμαρόσπηλιο, ενώ η Ιταλική Αποστολή συνέχισε τις ανασκαφές στην Φαιστό, με τον Levi (1964) από το 1950 μέχρι το 1971, ενώ παράλληλα πραγματοποίησε ανασκαφή και στην θέση Γόρτυνα το 1958 (Manteli 1993: 177 · Watrous 1994: 697 · Nowicki 2014: 6). Το 1957 ο Evans (1964) διαδέχθηκε τον Arthur Evans στην Κνωσό, ενώ πέραν από τις ξένες αρχαιολογικές αποστολές, Έλληνες αρχαιολόγοι άρχισαν να δραστηριοποιούνται στην Κρήτη. Το 1951 μέχρι το 1963, ο Στυλιανός Αλεξίου (1953) ανέσκαψε τον Κατσαμπά και επέστρεψε για νέες ανασκαφές στην θέση την δεκαετία του '80, ενώ μελέτησε και το σπήλαιο Πλατυβόλα, το οποίο ανασκάφηκε το 1966-1967 από τον Γιάννη Τζεδάκη (Αλεξίου 1953: 24 · Manteli 1993: 198 · Galanidou and Manteli 2008: 172).

Το 1970 και με την εισαγωγή των ερευνών επιφανειακής επισκόπησης στην αρχαιολογία, η Κρήτη μελετήθηκε αρκετά με πρωτοπόρους τους Pendlebury και Hood (Watrous 1994: 697). Ο Hood μαζί με τον David Smyth το 1976 με 1978 μελέτησαν την περιοχή γύρω από την Κνωσό, ενώ την ίδια περίοδο ο Keith Branigan (1998, 2000), ερεύνησε την περιοχή Κατελιώνα και Λαμνώνι στην ανατολική Κρήτη,

και το 1978-1983 πραγματοποιήθηκε το Khandia Archaeological Survey Project (KASP) στην περιοχή γύρω από την πόλη των Χανίων, υπό την Jennifer Moody (Hood and Smyth 1981: 4· Moody 1987: 190· Nowicki 2014: 5-8). Η δεκαετία του '70 σηματοδοτήθηκε και από τις έρευνες και ανασκαφές του Κωστή Δαβάρα στα σπήλαια Άγιος Χαράλαμπος, Λερά και Πελεκητά, αλλά και του Τζεδάκη στο σπήλαιο Γεράνι, το οποίο ανακαλύφθηκε μετά από οδικά έργα στην περιοχή (Πετροχείλου 1980: 51-52· Manteli 1993: 169· Bonga 2016: 4).

Την επόμενη δεκαετία οι έρευνες επιφανειακής επισκόπησης αυξήθηκαν, καθώς το 1983-1987 άρχισε το Western Mesara Field Survey υπό τον Watrous (1993) και Δέσποινα Χατζή-Βαλλιάνου (1990), το 1984-1991, το Archaeological Survey of Pseira Island υπό τους Philip P. Betancourt και Hope Simpson (1990), ενώ το 1985 η περιοχή του Μιραμπέλλου μελετήθηκε από το Πανεπιστήμιο της Φιλαδέλφειας και το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κρήτης, υπό τους Betancourt, Δαβάρα και Hope Simpson (Betancourt and Davaras 1988: 207· Kunkel 2017: 54). Έρευνες επιφανειακής επισκόπησης έγιναν και από τον Donald Haggis (2004, 2005) και την Αμερικανική Αρχαιολογική Σχολή το 1988 μέχρι το 1996 στην περιοχή του Χρυσοκάμινου και στην ευρύτερη περιοχή της Αζοριάς και Καβουσίου με ταυτοποίηση θέσεων και ανασκαφές το 2002 με 2006 (Haggis et al. 2004: 340-343· Haggis 2005: 1· Nowicki 2014: 7· Kunkel 2017: 54, 57-58).

Άλλες έρευνες έγιναν από την Barbara J. Hayden το 1986 στην περιοχή από το Βρόκαστρο μέχρι και το Μιραμπέλλο, από τον Norbert Schlager στην περιοχή Ζηρού στην Σητεία, ο οποίος σημείωσε θέσεις όπως το Λιβάρι Καθαράδες και την Αγία Τριάδα Πετροκιοπιό, και από τον Παναγιώτη Βοκοτόπουλο στην περιοχή της Ζάκρου με αναφορά στις θέσεις Αζοκέραμος Πεντάλιτρο, Ζάκρος Καλυβομούρης και Κουφωτός (Hayden and Moody 1990: 43· Hayden 2003: 31· Nowicki 2002: 22-25· 2014: 8). Τέλος, το 1988 οι Moody και Lucia Nixon (1988) άρχισαν το Αρχαιολογικό Πρόγραμμα Σφακιών όπου ταυτοποίησαν Νεολιθικές θέσεις, όπως η Πατσιανός Κεφάλια (Nowicki 2002: 47).

Την δεκαετία του '90, οι Krzysztof Nowicki και Haggis ερεύνησαν και ανέσκαψαν την θέση Μοναστηράκι Καταλύματα (Kunkel 2017: 54). Ακολούθως, το 1992 μέχρι και το

2007, η Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών και η Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Αγίου Νικολάου, υπό τους Livingston V. Watrous και Δαβαρά (1997), ερεύνησαν την περιοχή των Γουρνιών (Watrous et al. 2012: 6-7· Kunkel 2017: 54· Watrous 2012-2020). Την ίδια περίοδο, έρευνες επιφανειακής επισκόπησης διεξήγε και η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή στον Ίτανο, δημιουργώντας παράλληλα και ηλεκτρονική βάση δεδομένων με τα αποτελέσματα (Kalraxis et al. 1995· Duploux 2006). Το διάστημα 1996 με 1998 το Πανεπιστήμιο Φιλαδέλφειας με τον Betancourt (1999) ανέσκαψε την θέση Χρυσοκάμινο, την οποία ερεύνησε πρώτος ο Haggis, ενώ την επόμενη χρονιά ο Ευστρατίου (2013) ανέλαβε τις ανασκαφές στην Κνωσό, και το 1998 ο Θεόδωρος Ηλιόπουλος την ανασκαφή στην θέση Βασιλική Κεφάλια (Betancourt et al. 1999α: 344· Efstratiou 2013: xxv· Nowicki 2002: 32· Watrous and Schultz 2012: 18· Douka et al. 2017: 306· Kunkel 2017: 54). Πιο πρόσφατα, το 2002, 2005, 2009-2015 οι Χρύσα Σοφianού, Αλεξάνδρα Λιβάρδα, Nicoletta Momigliano και ο Carl Knappett ερεύνησαν και ανέσκαψαν την περιοχή του Παλαικάστρου. Τέλος, το 2012 άρχισε η έρευνα επιφανειακής επισκόπησης από τους Γιάννη Παπαδάτο και Σοφianού στην Σκοπή Σητείας με σκοπό την μελέτη των οικιστικών μοτίβων (Παπαδάτος και Σοφianού 2016: 1113).

1.2. Χρονολόγηση

Η πρώτη προσπάθεια χρονολόγησης του ανθρώπινου πολιτισμού πραγματοποιήθηκε από τον Christian J. Thomsen (1836) τον 19^ο αιώνα, ο οποίος ακολουθώντας τις ερμηνείες της Εξελικτικής Αρχαιολογίας σχετικά με την γραμμική εξέλιξη του πολιτισμού, πρότεινε την τριμερή διαίρεσή του με βάση το υλικό κατασκευής των εργαλείων. Ως εκ τούτου, καθιέρωσε την Εποχή του Λίθου (ΠΙΝ.2), του Χαλκού και του Σιδήρου, ορολογίες που χρησιμοποιούνται μέχρι και σήμερα (Heizer 1962: 259). Η χρήση του όρου Νεολιθική, που επικράτησε στην βιβλιογραφία, έγινε από τον Lubbock (1865) στην δημοσίευσή του *Pre-historic times as illustrated by Ancient remains, and the manners and customs of modern savages* (Γαλλής 1996ε: 23).

Στον Ελλαδικό χώρο ο Τσουντας (1908), ακολουθώντας την διαίρεση του Thomsen (1836), στην δημοσίευσή του *Αι Προϊστορικά Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, εισήγαγε για την Θεσσαλία τον όρο «Λιθικός Αιών», παρά την αναφορά του όρου Νεολιθική στις υποσημειώσεις του. Παράλληλα, προέβη σε υποδιαίρεση της Περιόδου σε Αρχαιότεραν (Α), και Νεωτέραν (Β) (Τσουντας 1908: 3· Wijnen 1981: 3). Τον Τσουντα διαδέχθηκαν οι Wace και Thompson (1912), οι οποίοι μετά από έρευνες και ανασκαφές στην Θεσσαλική πεδιάδα αναθεώρησαν το υπάρχον χρονολογικό σύστημα. Αρχικά, διατήρησαν τις υποφάσεις Αρχαιότερα και Νεωτέρα του Τσουντα, ταύτισαν τη φάση Γ με την Χαλκολιθική, και ταυτόχρονα πρόσθεσαν την φάση Δ για την Εποχή του Χαλκού. Η νέα χρονολογική διαίρεση των Wace και Thompson τηρήθηκε μέχρι και την επικρατούσα σήμερα διαίρεση από τον Weinberg (Wace and Thompson 1912:22, 58-61· Wijnen 1981: 3· Γαλλής 1996ε: 23). Ξεφεύγοντας από τα γεωγραφικά όρια της Θεσσαλίας, ο Weinberg (1947), μελέτησε την περιοχή της Πελοποννήσου και ακολουθώντας την προσέγγιση του Evans (1903-1904) στην Κνωσό, πρότεινε τον τριμερή διαχωρισμό της Νεολιθικής σε AN, MN και NN, με την AN να την αντιστοιχίζει με την Πρώιμη Θεσσαλία I, όπως την ονόμασε, την MN με την Θεσσαλία I, –με κύριο χαρακτηριστικό την κεραμική *Urfirnis*–, και την NN με την Θεσσαλία II (ΠΙΝ.2) (Weinberg 1947: 174-176).

Επιπρόσθετα, η ανακάλυψη της ραδιοχρονολόγησης από τον Williard F. Libby το 1949, και η εισαγωγή της στην αρχαιολογία, σε συνδυασμό με την εντατικοποίηση των ανασκαφικών ερευνών και την αύξηση του όγκου των δεδομένων, οδήγησαν στην αναθεώρηση της έναρξης της Νεολιθικής, μεταφέροντάς την στην 7^η χιλιετία π.Χ. (Renfrew 2017: 3), αρκετά πιο πίσω από ό,τι υποστηριζόταν αρχικά. Τέλος, ο εντοπισμός και η ανασκαφή των σπηλαίων Φράγχθι στην Αργολίδα, και Ζα στην Νάξο, με την αδιατάρακτη στρωματογραφία, κάλυψε τα χρονολογικά κενά και ασάφειες που υπήρχαν σχετικά με την μετάβαση από την Μεσολιθική στην Νεολιθική, και από την NN (Πολιτισμός Σάλιαγκου) στην TN (Πολιτισμός Αττική–Κεφάλα) αντίστοιχα (Ζάχος 1996α: 88 · Broodbank 2009: 122-123 · Renfrew 2017: 6-7).

Λόγω του εκτεταμένου γεωγραφικού εύρους που μελετάται στην παρούσα εργασία, όπως και των ποικίλων χρονολογικών συστημάτων που προτάθηκαν για κάθε περιοχή, η ανάλυση που θα ακολουθήσει βασίζεται στις υποπεριόδους, αρχίζοντας από την Ακεραμική /Προκεραμική Νεολιθική και τελειώνοντας στην TN (ΠΙΝ.1), με την Κρήτη να αναφέρεται σε ξεχωριστό υποκεφάλαιο, λόγω της διαφορετικής προσέγγισης που έτυχε. Στόχος του κεφαλαίου, δεν είναι η εύρεση λύσης των χρονολογικών προβλημάτων της Νεολιθικής Ελλάδας, αλλά η αναφορά της εξέλιξης και της προσέγγισης της χρονολόγησης μέχρι και σήμερα.

Ακεραμική ή Προκεραμική Νεολιθική (6800-6500 π.Χ.)

Οι όροι Ακεραμική Νεολιθική και Προκεραμική Νεολιθική, αν και χρησιμοποιούνται ως ταυτόσημοι, έχουν διαφορετική ερμηνεία. Αρχικά, ο όρος Ακεραμική Νεολιθική χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει στρώματα στα οποία δεν βρέθηκε κεραμική, ωστόσο στην ευρύτερη περιοχή της συγκεκριμένης θέσης υπήρχαν κεραμικά σκεύη και η τεχνολογία παραγωγής τους ήταν γνωστή. Από την άλλη, αν και ο όρος Προκεραμική Νεολιθική αναφέρεται επίσης στον χαρακτηρισμό στρωμάτων χωρίς κεραμική, η κεραμική τεχνολογία αντίθετα, είναι απύσαστη από την ευρύτερη περιοχή της θέσης εντοπισμού τους. Ωστόσο, παρά τον ερμηνευτικό διαχωρισμό τους, στην Αιγαιακή Προϊστορική βιβλιογραφία επικράτησαν και οι δύο όροι, και

αυτό οφειλόταν στο ερευνητικό υπόβαθρο των αρχαιολόγων και των συνεργατών τους, οι οποίοι δεν εργάστηκαν μόνο στον Ελλαδικό χώρο, αλλά και σε γειτονικές του περιοχές. Συγκεκριμένα, ο όρος Ακεραμική ήταν διαδεδομένος σε θέσεις της Ανατολίας, σε αντίθεση με τον όρο Προκεραμική, ο οποίος αναφερόταν σε θέσεις της Εγγύς Ανατολής (Reingruber 2011α: 127 · 2015: 148).

Η πρώτη χρήση του όρου Προκεραμική έγινε από την Kathleen Kenyon (1957), στα πλαίσια των ανασκαφών της στο Tell el Sultan στην Ιεριχώ, για να χαρακτηρίσει τα στρώματα X-XVII, στα οποία δεν βρέθηκε κεραμική και τα οποία χρονολόγησε στην 10^η-8^η χιλιετία π.Χ. Ωστόσο, δύο δεκαετίες νωρίτερα, την θέση μελέτησε ο John Garstang, ο οποίος και εντόπισε τα προαναφερθέντα στρώματα χωρίς όμως να τα χαρακτηρίσει (Garstang et al. 1936: 69 · Reingruber 2011: 127 · 2015: 148). Παράλληλα, την ίδια χρονική περίοδο, οι Robert και Linda Braidwood, σε συνεργασία με την Kenyon, διενήργησαν ανασκαφές στην περιοχή του σημερινού Ιράκ, και συγκεκριμένα στις θέσεις Qalat Jarmo και Karim Shahir. Οι Braidwood διεξήγαγαν το πρώτο διεπιστημονικό πρόγραμμα, αφού συνεργάστηκαν με αρκετές ειδικότητες, όπως γεωλόγους, ζωολόγους, αλλά και με ειδικό στην ραδιοχρονολόγηση, εκμεταλλευόμενοι την εισαγωγή των φυσικών επιστημών στην αρχαιολογία. Συνεπώς, ήταν η πρώτη ανασκαφή που χρησιμοποίησε την μέθοδο της ραδιοχρονολόγησης, κάτι που οφειλόταν στον Libby, καθώς πέραν από εφευρέτης της μεθόδου ήταν και συνάδελφος του Braidwood. Ο όρος Προκεραμική, όπως τον χρησιμοποίησε η Kenyon για την περιγραφή στρωμάτων της Ιεριχούς, αρχικά απορρίφθηκε από τον Braidwood. Ωστόσο, αργότερα τον αποδέχθηκε και συμφώνησε ότι ήταν σωστή η συγκεκριμένη ορολογία για την περιγραφή των στρωμάτων αυτών, όπως επίσης και για τον διαχωρισμό τους από τα ανώτερα στρώματα που έφεραν κεραμική (Reingruber 2011: 127 · 2015: 147-148).

Στον Ελλαδικό χώρο, ο Milošević (1962) χρησιμοποίησε τον όρο Präkeramikum για πρώτη φορά το 1958, αναφερόμενος σε στρώματα χωρίς κεραμική, τα οποία εντόπισε στην θέση Άργισσα Μαγούλα, όπου και ανέσκαπτε. Ωστόσο, ο ίδιος λίγα χρόνια αργότερα και συγκεκριμένα το 1962, χρησιμοποίησε τον ίδιο όρο, ακολουθώντας τον αντίστοιχο της Προκεραμικής, για να περιγράψει την πιθανή, σύμφωνα με τον ίδιο, ύπαρξη μιας πρώιμης γεωργικής φάσης της Νεολιθικής

Περίοδου στην Ευρώπη. Συνεπώς, τα δεδομένα που προέκυψαν από την Άργισσα, τον επιβεβαίωσαν (Reingruber 2011: 127). Επιπλέον, συνέλεξε δείγματα για ραδιοχρονολόγηση από τις θέσεις Άργισσα και Οτζάκι Μαγούλα, επηρεαζόμενος από τον Braidwood, με τον οποίο αντάλλαξαν ιδέες όταν συναντήθηκαν στο Διεθνές Συνέδριο Προϊστορικής Αρχαιολογίας στο Αμβούργο (Perlès 2001: 64 · Reingruber 2011: 127-128 · 2015: 128, 148).

Ο Milošević δεν ήταν υπέρμαχος της μεθόδου αυτής, αφού υποστήριζε ότι οι ικανότητες και η γνώση του αρχαιολόγου φαίνονται στη σωστή σχετική χρονολόγηση που θα κάνει, αλλά και στη σωστή συσχέτιση των ευρημάτων του με αντίστοιχα από άλλες περιοχές. Παρόλα αυτά, συνέλεξε ένα αρκετά μεγάλο αριθμό δειγμάτων από τις προαναφερθείσες θέσεις, χωρίς να υπολογίσει το χρηματικό κόστος, με αποτέλεσμα να προκαλέσει την δυσαρέσκειά του. Η απογοήτευσή του κλιμακώθηκε όταν τα επόμενα δείγματα που έστειλε για ραδιοχρονολόγηση, δεν ταυτίζονταν με την δική του σχετική χρονολόγηση. Βέβαια, εν μέρει η κριτική του Milošević για την ραδιοχρονολόγηση ήταν σωστή, αφού στα αρχικά στάδια χρήσης της μεθόδου, δεν ήταν ακόμη κατανοητή η διόρθωση των χρονολογιών με την μέθοδο της δενδροχρονολόγησης, με αποτέλεσμα να δίνονταν λανθασμένα αποτελέσματα (Reingruber 2011: 128 · 2015: 148).

Στην συνέχεια, οι Θεοχάρης (1967), Weinberg, Michael Tellenbach και Evans (1964) χρησιμοποίησαν τον όρο Ακεραμική, για στρώματα που ανέσκαψαν στις θέσεις Οτζάκι Μαγούλα, Αράπη Μαγούλα, Σέσκλο, Σουφλί Μαγούλα, Αχίλλειον, Γεντίκι, Σπήλαιο Φράγχθι, Κνωσό, Δενδρά, Σπήλαιο του Ζαΐμη, αλλά και για άλλες θέσεις στα Βαλκάνια (Evans et al. 1964: 136 · Θεοχάρης 1967: 171 · Demoule and Perlès 1993: 365 · Perlès 2001: 64 · Reingruber 2011: 127 · 2015: 148). Αν και ο όρος αρχικά έτυχε ευρείας αποδοχής, αργότερα αμφισβητήθηκε και απορρίφθηκε για όλες τις θέσεις, πλην της Κνωσού (Reingruber 2011: 127). Συγκεκριμένα, πρώτη έθιξε το θέμα η Gimbutas (1974) όταν ανέσκαψε την θέση Αχίλλειον, την οποία μελέτησε ο Θεοχάρης, και δεν εντόπισε Ακεραμικό στρώμα. Τότε, σημείωσε την ανάγκη να επανεξεταστούν και οι άλλες αντίστοιχες θέσεις (Gimbutas 1974: 282 · Bloedow 1991: 3 · Perlès 2001: 64).

Ένα άλλο θέμα που προέκυψε είναι ότι με βάση τις δημοσιεύσεις, αρκετοί από τους πιο πάνω αρχαιολόγους, βρήκαν κεραμική στα Ακεραμικά ή Προκεραμικά στρώματα (Demoule and Perlès 1993: 368). Αρχικά, ο Miložić (1962) αναφέρει την παρουσία 120 οστράκων στο Προκεραμικό στρώμα στην Άργισσα Μαγούλα, τα οποία απέδωσε στην διάβρωση και στην μετακίνησή τους λόγω της βροχής από τα ανώτερα στρώματα στα κατώτερα (Miložić 1962: 14·Reingruber 2011: 128). Παρόμοια προσέγγιση ακολούθησε και ο Θεοχάρης στο Σέσκλο, ο οποίος δεν ανέφερε στην δημοσίευσή του την παρουσία οστράκων στα Ακεραμικά στρώματα. Αντίθετα, ο Harald Hauptmann τα σημείωσε (Reingruber 2011: 132). Στο σπήλαιο Φράγγχι επίσης βρέθηκε κεραμική στο Προκεραμικό στρώμα, με 19 όστρακα στο σύνολο, τα οποία αποδόθηκαν στην διαταραγμένη στρωματογραφία του σπηλαίου, με αποτέλεσμα ο Jacobsen (1969), ο οποίος διηύθυνε την ανασκαφή, να κάνει λόγο για «πιθανή Ακεραμική» (Jacobsen 1969: 352·Reingruber 2011: 132-133·2015: 149-150).

Επιπλέον, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, οι ραδιοχρονολογήσεις στα αρχικά τους στάδια έδωσαν λανθασμένα δεδομένα, χρονολογώντας συνήθως τις πιο πάνω θέσεις ως παλαιότερες και συγκεκριμένα στις αρχές της 7^{ης} χιλιετίας π.Χ. Ωστόσο, με την διόρθωση των ραδιοχρονολογήσεων, οι περισσότερες θέσεις ανάγονται πλέον στα μέσα και τέλη της 7^{ης} χιλιετίας. Αρχικά, η Άργισσα χρονολογείται πλέον στο 6500 π.Χ., με αποτέλεσμα να συμπίπτει χρονολογικά με την ΑΝ της Θεσσαλίας, όπου η παραγωγή κεραμικής είναι επιβεβαιωμένη μέσω των ευρημάτων (Reingruber 2011: 132). Το ίδιο ισχύει και για τις θέσεις Σέσκλο και Αχίλλειον, οι οποίες χρονολογούνται στο 6500 π.Χ., και 6200 π.Χ., αντίστοιχα (Reingruber 2011: 132·2015: 153). Παρόμοια λάθη έγιναν και στο σπήλαιο Φράγγχι, αν και ήταν πιο περίπλοκο σε σχέση με τις άλλες θέσεις. Τα δείγματα τα οποία συλλέχθηκαν, έδωσαν χρονολογήσεις από την αρχή μέχρι και το τέλος της 7^{ης} χιλιετίας. Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, η στρωματογραφία του σπηλαίου ήταν διαταραγμένη, με αποτέλεσμα οι μελετητές, οι οποίοι δεν συμφωνούσαν με την Προκεραμική Φάση στο σπήλαιο, να επιλέξουν ως δείγμα χρονολόγησης τους σπόρους, χρονολογώντας το έτσι στο 6600 με 6400 π.Χ (Reingruber 2015: 153-154).

Έντονη κριτική στους πιο πάνω όρους, άσκησε η Agathe Reingruber (2011, 2015), η οποία επισήμανε αρχικά τις ανασκαφικές τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν στις «Ακεραμικές» ή «Προκεραμικές» θέσεις. Αρκετές από τις θέσεις κυρίως στην Θεσσαλία, όπως για παράδειγμα η Άργισσα, έτυχαν μελέτης και ερμηνείας μέσω δοκιμαστικών τομών και όχι εκτενούς ανασκαφής, με αποτέλεσμα η ταυτοποίηση των Ακεραμικών και Προκεραμικών στρωμάτων να είναι, σύμφωνα με την ίδια, βιαστική (Reingruber 2011: 127, 132). Επιπρόσθετα, διέκρινε ένα κοινό μοτίβο μεταξύ των πιο πάνω θέσεων. Συγκεκριμένα, όλες οι θέσεις μελετήθηκαν και ερμηνεύτηκαν σε ένα πολύ μικρό αλλά σημαντικό χρονικό διάστημα, από το 1956 μέχρι το 1967, το οποίο συνέπιπτε με την μελέτη αντίστοιχων θέσεων στην Εγγύς Ανατολή και στην Ανατολία.

Ένα επιπλέον στοιχείο που εντόπισε, και φαίνεται να συνδέεται με τα πιο πάνω, είναι το κοινό εμπειρικό υπόβαθρο των ανθρώπων που εργάστηκαν στις Ελλαδικές θέσεις. Για παράδειγμα, ο αρχαιοβοτανολόγος Hans Halbeak, ο οποίος συνεργαζόταν με τον Έβανς στην Κνωσό, είχε παλαιότερα εργαστεί σε αντίστοιχες θέσεις, όπως στο Jarro με τον Braidwood και στο Hacilar με τον James Mellaart. Ο Έβανς από την άλλη, συνεργαζόταν με τον Hood στην Κνωσό, ο οποίος εργάστηκε, όπως και ο Έβανς σε θέσεις στην Ανατολία και γνώριζαν την ύπαρξη της Ακεραμικής. Ο ζωοαρχαιολόγος Sebastian Payne, ο οποίος εργάστηκε στο σπήλαιο Φράγγχι, και σε αυτόν οφείλεται η ανακάλυψη και ταυτοποίηση του Ακεραμικού στρώματος, είχε παλαιότερα εργαστεί σε Ακεραμικές θέσεις της Ανατολίας, όπως το Can Hasan και Αζικλι Höyük. Τέλος, παρόμοια επιρροή φαίνεται να είχε και ο Braidwood στον Milojčić, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω (Evans 2008: 12, 15 · Reingruber 2011: 128 · 2015: 147-148). Συνεπώς, η επικοινωνία μεταξύ των αρχαιολόγων και των ερευνητών και η παράλληλη μελέτη των θέσεων αυτών στην Ανατολική Μεσόγειο, συνέβαλε στην λανθασμένη ταυτοποίησή τους ως Ακεραμικές και Προκεραμικές. Ωστόσο, ο εντοπισμός των Ακεραμικών και Προκεραμικών θέσεων στην Ανατολία και στην Εγγύς Ανατολή ήταν επίσης σε αρχικά στάδια, κάτι που δικαιολογεί τις «βιαστικές» ερμηνείες που ακολούθησαν στον Αιγαϊακό χώρο (Reingruber 2011: 128).

Αρχαιότερη Νεολιθική (6500-5800 π.Χ.)

Η Θεσσαλία, όπως αναφέρεται πολλάκις, ήταν η περιοχή που κέντρισε το αρχαιολογικό ενδιαφέρον και αποτέλεσε πρότυπο τόσο στην χρονολόγηση, όσο και στις ερμηνευτικές προσεγγίσεις για τις υπόλοιπες ηπειρωτικές περιοχές της Ελλάδας. Με την λήξη του Β'ΠΠ και την έναρξη νέων ανασκαφών, νέες χρονολογικές υποδιαιρέσεις προτάθηκαν, καθώς εντοπίστηκε μια «περίοδος» πρωιμότερη από τον Πολιτισμό Σέσκλου, δηλαδή η AN. Μια από αυτές διατυπώθηκε από τον Miložić (1949), ο οποίος διαχώρισε την AN με βάση την κεραμική, σε Πρώιμη Κεραμική /Frühkeramikum (6500-6200 π.Χ.), Πρωτοσέσκλο /Protosesklo (6200-6000 π.Χ.) με χαρακτηριστικό την γραπτή διακόσμηση και Προσέσκλο /Prosesklo (6000-5800 π.Χ.) με χαρακτηριστικό την εγχάρακτη διακόσμηση (Wijnen 1981: 3-4· Γαλλής 1996: 120-121). Ταυτόχρονα, στην Πελοπόννησο η καλή στρωματογραφική διατήρηση του σπηλαίου Φράγχθι, επέτρεψε μέσω της κεραμικής και της μελέτης που έτυχε από την Vitelli (2007), σε διορθώσεις των σχετικών χρονολογήσεων των θέσεων της περιοχής. (Θεοχάρης 1989: 49-50· Vitelli 2007: 30· Banks 2015: 7).

Μέση Νεολιθική (5800-5300 π.Χ.)

Η χρονολόγηση της MN επικεντρώθηκε και αυτή στην Θεσσαλία, επίσης με τις υποδιαιρέσεις του Miložić (1949). Η MN ταυτίστηκε με τον Πολιτισμό Σέσκλου, με την διάκριση σε Σέσκλο I, με τον πυκνό ρυθμό, Σέσκλο II με την φλογόσχημη διακόσμηση, και Σέσκλο III με την λευκή γραπτή διακόσμηση σε ερυθρό βάθος και την ξεστή διακόσμηση (Γαλλής 1996: 120-121).

Νεότερη Νεολιθική (5300-4500 π.Χ.)

Η χρονολόγηση της NN με την κατοίκηση των νησιών περιέπλεξε ακόμα περισσότερο την εικόνα, καθώς νέες χρονολογήσεις και υποδιαιρέσεις προτάθηκαν, τόσο για την ηπειρωτική Ελλάδα, όσο και για τα νησιά. Αρχικά, στην Θεσσαλία οι

Milojčić (1949), Θεοχάρης, και Hauptmann (1981) διαίρεσαν την NN σε Προδιμηνιακές (5300-4900 π.Χ.) και σε Διμηνιακές (4900-4500 π.Χ.) Φάσεις, επίσης με γνώμονα την κεραμική, ενώ ταύτισαν ολόκληρη την υποπερίοδο με τον Πολιτισμό Διμηνίου. Οι Προδιμηνιακές υποδιαιρούνταν με την σειρά τους στις Φάσεις Τσαγγλί και Αράπη, ενώ οι Διμηνιακές στις Φάσεις Αγία Σοφία /Οτζάκι Α, Οτζάκι Β, Κλασικό Διμήνι, Λάρισα και Ραχμάνι (Γαλλής 1996: 120-121 · Alram–Stern 2017: 220).

Η εντατικοποίηση ωστόσο των ανασκαφών και τα νέα δεδομένα που έφεραν στο φως, οδήγησαν σε αναθεώρηση των χρονολογικών υποδιαιρέσεων από τους πιο πάνω, όχι μόνο για την NN αλλά και για τις προγενέστερες υποπεριόδους. Συγκεκριμένα, ο Γαλλής (1994), ανέφερε ότι η εγχάρακτη διακόσμηση του Προσέσκλου, σημειώνεται και στην Φάση της Πρώιμης Κεραμικής, ενώ η γραπτή διακόσμηση του Πρωτοσέσκλου συνέχιζε και στην MN. Επιπρόσθετα, οι υποφάσεις της MN με το Σέσκλο I-III δεν είχαν καμιά χρονολογική αξία, καθώς στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου συνυπήρχαν στρωματογραφικά η φλογόσχημη διακόσμηση του Σέσκλο II, με την ξεστή διακόσμηση του Σέσκλο III. Επίσης, η ξεστή βρέθηκε και στην θέση Σουφλί Μαγούλα, αλλά στα στρώματα της AN, καθιστώντας την πρωιμότερη από ό,τι θεωρούσε ο Milošević . Τέλος, όσον αφορά στην NN, οι ανασκαφές στις θέσεις Μακρυχώρι 2 και Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου, έδειξαν ότι η Φάση Λάρισα, η οποία τοποθετήθηκε χρονολογικά στο τέλος της υποπεριόδου, λόγω της μελανής κεραμικής, ανήκει στην αρχή της NN μαζί με την Φάση Τσαγγλί και την γκριζα κεραμική, οδηγώντας στην ένωσή τους ως Φάση Τσαγγλί–Λάρισα. Ένωση ακολούθησε και στις φάσεις Οτζάκι Α /Αγία Σοφία με το Οτζάκι Β, οι οποίες στην πρόσφατη βιβλιογραφία αναφέρονται ως Φάση Αγία Σοφία–Οτζάκι (Gallis 1994: 58-59 · Γαλλής 1996: 120-121 · Alram–Stern 2017: 220).

Στα νησιά από την άλλη, οι ανασκαφές των Renfrew και Evans (1968) στον Σάλιαγκο, διόρθωσαν παλαιότερες δημοσιεύσεις που σημείωναν τα Νεολιθικά κατάλοιπα των νησιωτικών θέσεων ως «προ–ΠΕΧ» χωρίς περαιτέρω ερμηνεία. Χρησιμοποιώντας υλικό από το Σάλιαγκο, αλλά και από την Μαυροσπηλιά Μυκόνου, σε συνδυασμό με την δυνατότητα που προσέφερε η ραδιοχρονολόγηση, ο οικισμός του Σάλιαγκου χρονολογήθηκε στην 5^η χιλιετία π.Χ., και παραλληλίστηκε χρονολογικά με το NN

Φράγχθι. Ως αποτέλεσμα, οι δυο ανασκαφείς της θέσης ταύτισαν την NN με τον Πολιτισμό Σάλιαγκου, ο οποίος επεκτεινόταν σχεδόν σε όλο το Αιγαίο, με κέντρο τις Κυκλάδες, και χαρακτηριζόταν από τις αιχμές βελών από οψιανό και την κεραμική με λευκή διακόσμηση σε σκούρα επιφάνεια (Evans and Renfrew 1968: 74-76, 144 · Hood 1984: 28 · Treuil et al. 1996: 134 · Broodbank 2009: 107).

Τελική Νεολιθική (4500-3200 π.Χ.)

Η TN χαρακτηρίζεται ως μια φάση με αρκετές καινοτομίες και ιδιαιτερότητες, αποτελώντας στην ουσία μια μεταβατική περίοδο προς την ΠΕΧ. Τα στοιχεία που την κάνουν να ξεχωρίζει είναι η μείωση των οικισμών στην ενδοχώρα και η ανάπτυξή τους στα παράλια, η εισαγωγή της μεταλλουργίας, η εντατικοποίηση των δικτύων ανταλλαγών, τα cheesepots, τα οποία συνδέθηκαν με την Επανάσταση των Δευτερογενών Προϊόντων, η εμφάνιση των αποθηκευτικών αγγείων, των αψιδωτών κτισμάτων, των οργανωμένων νεκροταφείων, όπως στην Κεφάλα Κέας, και των οχυρωμένων με τείχος θέσεων στον Στρόφιλα Άνδρου, στο Γεράκι Λακωνίας, και στο Ζαγάνι Σπάτων Αττικής (Αποστολοπούλου–Κακαβογιάννη 2001: 20 · Κακαβογιάννη κ.ά. 2006: 405 · MacVeagh Thorne 2012: 107 · Alram–Stern 2014: 309-315).

Ωστόσο, στην παλαιότερη βιβλιογραφία η TN δεν υφίστατο ως έννοια, καθώς αποτελούσε μέρος της NN. Η μη διάκρισή της είναι ορατή και στην τοποθέτηση της Φάσης Ραχμανίου της Θεσσαλίας από τον Miložić στην NN, η οποία με βάση τα νέα δεδομένα ανήκει στην TN (Θεοχάρης 1989: 152-153 · Γαλλής 1996: 120-121). Αντίθετα, στα Βαλκάνια και στην Ανατολία οι μελετητές χρησιμοποιούσαν τους όρους Ενεολιθική και Χαλκολιθική αντίστοιχα, ως ένδειξη διαχωρισμού της TN από την Νεολιθική. Οι όροι αυτοί πέρασαν και στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα την ταυτόχρονη χρήση τους, ανάλογα με την εγγύτητα των θέσεων με τις περιοχές αυτές ή με το υπόβαθρο των ερευνητών που τις μελετούσαν. (Παπαθανασόπουλος 1981: 28-29 · Sampson 1984: 245 · Treuil et al. 1996: 134 · Broodbank 2009: 45 · Georgiadis 2012: 11).

Η εντατικοποίηση των ερευνών στα νησιά του Αιγαίου, και η ταυτοποίηση του Πολιτισμού Αττικής–Κεφάλας από τον Renfrew (1972), ο οποίος τον χαρακτήρισε ως «πολιτισμική κοινή» στο Αιγαίο κατά το τέλος της Νεολιθικής, αποτέλεσε το έναυσμα μιας μακράς συζήτησης και διαφωνίας των αρχαιολόγων, σχετικά την χρονολόγηση των τελευταίων φάσεων της Περιόδου. Οι σέσουλες, η στιλβωμένη κεραμική διακόσμηση και η αλοιφωτή κεραμική, θεωρήθηκαν τα κύρια χαρακτηριστικά που όριζαν τον Πολιτισμό Αττικής–Κεφάλας, με την διασπορά τους να εκτείνεται σε Κυκλάδες και ανατολική ηπειρωτική Ελλάδα (Renfrew 1972: 75-76 · 2017: 4-6 · Coleman 1977: 98, 102 · Broodbank 2009: 117-118 · Alram–Stern 2014: 306).

Παράλληλα, η εισαγωγή της ραδιοχρονολόγησης στην αρχαιολογία, και η απόλυτη πλέον χρονολόγηση των θέσεων, με αρχή στους Σιταγρούς και στο Ντικιλί Τας, συσχετίζοντάς τις με τους Πολιτισμούς των Βαλκανίων, άρχισε να προσφέρει λύσεις για την προβληματική φύση της υποπεριόδου αυτής και την ταυτόχρονη χρήση ποικίλων ταυτόσημων όρων. Ως επακόλουθο, ο Renfrew (1972), πρότεινε την εισαγωγή του όρου TN, θέλοντας να περιγράψει και να περικλείσει τις αλλαγές που αναφέρθηκαν πιο πάνω, διαχωρίζοντάς την παράλληλα από την NN (Treuil et al. 1996: 135 · Broodbank 2009: 53 · Renfrew 2017: 3 · 11). Η πρόταση του Renfrew, παρά την ευρεία χρήση της μέχρι σήμερα, δέχθηκε κριτικές καθώς περιελάμβανε μια τεράστια χρονολογική έκταση 1000 και πλέον χρόνων.

Ταυτόχρονα όμως, ήταν κατανοητή η δυσκολία που αντιμετώπιζαν οι μελετητές στον διαχωρισμό των υλικών καταλοίπων της NN από αυτά της TN, όπως και ο μειωμένος αριθμός ανεσκαμμένων θέσεων με επαρκή στρωματογραφία, ως παράγοντες που ευθυνόταν για το μπέρδεμα που επικρατούσε (Vagnetti and Belli 1978: 126-127). Ο Renfrew, σε μια προσπάθεια λύσης των νέων χρονολογικών προβλημάτων που προέκυψαν, εισηγήθηκε την υποδιαίρεση της TN, σε TN I και TN II, αν και αργότερα το αναίρεσε (Renfrew 1972: 71 · Todaro and Di Todo 2008: 179).

Λύση στο θέμα της χρονολόγησης και της συσχέτισης των νησιών, κυρίως των Δωδεκανήσων, με την ηπειρωτική Ελλάδα, δόθηκε και από τον Σάμψων (1984), ο οποίος πρότεινε τους όρους Πρώιμη και Ύστερη AAN για την AN, καθώς δεν

εντόπισε την MN στα νησιά, και τον όρο NAN με τέσσερις υποδιαιρέσεις για την TN, με βάση την στρωματογραφία των σπηλαίων Καλυθιών και Αρχαγγέλου στην Ρόδο (ΠΙΝ.3). Ταυτόχρονα, διαίρεσε την NN II της ηπειρωτικής Ελλάδας, η οποία αντιστοιχούσε στην TN του Renfrew, σε NN IIα και NN IIβ. Ωστόσο, η πρόταση του Σάμψων έφερε αντίθετα αποτελέσματα, καθώς όχι μόνο δεν συσχέτισε χρονολογικά τα νησιά με την υπόλοιπη Ελλάδα αλλά τα διαχώρισε ξανά (Sampson 1984: 249· Σάμψων 1988: ΠΙΝ. 1· Georgiadis 2012: 11).

Μια άλλη χρονολογική πρόταση, διατυπώθηκε από την Alram–Stern (2014), σχετικά με την ηπειρωτική Ελλάδα και τον Πολιτισμό Αττικής–Κεφάλας. Η ίδια υποστήριξε ότι η TN διαχωρίζεται σε δύο υποφάσεις, με την πρώτη να αντιστοιχεί στην Αττική–Κεφάλα, και την δεύτερη στην Φάση της Βόρειας Κλιτύος της Ακροπόλεως, όπως την εισηγήθηκε ο French (1972). Ο λόγος που την οδήγησε στην προσθήκη της δεύτερης φάσης, προέκυψε από την χρονολογική αδυναμία του Πολιτισμού Αττικής–Κεφάλας να καλύψει την περίοδο μέχρι το τέλος της TN, με την Φάση της Βόρειας Κλιτύος της Ακροπόλεως να συμπληρώνει το μικρό χρονολογικό κενό, καθώς αρχίζει στο τέλος της TN και συνέχιζε στην ΠΕΧ (French 1972: 17-18· Alram–Stern 2014: 305-309). Μέχρι και σήμερα, στην βιβλιογραφία, χρησιμοποιούνται παράλληλα σχεδόν όλες οι πιο πάνω ορολογίες, με επικρατούσα ωστόσο την TN από τον Renfrew (Σάμψων 1987-1997· Sotirakopoulou 2008α: 537· Mavridis and Tankosic 2009: 47· Georgiadis 2012: 11).

1.1.1. Κρήτη (ΠΙΝ.3)

Η πρώτη προσπάθεια επίτευξης χρονολογικής ακολουθίας στην Κρήτη, έγινε από τους Evans (1903-1904) και Mackenzie με βάση την στρωματογραφία της Κνωσού, σε Πρώιμη, Μέση και Ύστερη Νεολιθική, αποτελώντας την βάση για τον τριμερή διαχωρισμό της Νεολιθικής από τον Weinberg (1947) (Conolly 2008: 74· Tomkins 2008: 20). Στην ανασκαφική αναφορά του επόμενου έτους, ο Evans χρησιμοποίησε τον όρο Υπο–Νεολιθική, θέλοντας να περιγράψει την αδιάκοπη συνέχεια στην ΕΧ. Η Υπο–Νεολιθική, σύμφωνα με τον ίδιο, ήταν μεταγενέστερη της Ύστερης Νεολιθικής και πρωιμότερη της Πρωτομινωικής I /ΠΕΧ, έχοντας μικρή χρονολογική διάρκεια,

ενώ χαρακτηρίζεται από τεχνολογικές καινοτομίες στην κεραμική (Evans 1903-1904: 22).

Ακολουθώντας τον Evans, ο Pendlebury σημείωσε την μικρή διάρκεια και τον μεταβατικό χαρακτήρα της Ύστερης Νεολιθικής. Επίσης, περιόρισε τοπικά την Υπο-Νεολιθική στην νότια και κεντρική Κρήτη, τονίζοντας ότι αποτελούσε ξεχωριστή φάση από την Νεολιθική Εποχή (Pendlebury et al. 1935-1936: 25). Την ίδια χρονική περίοδο, ο Pernier (1935), πρότεινε την επανεξέταση του υλικού της Φαιστού, καθώς το μεταγενέστερο της Κνωσού υλικό που εντόπισε εκεί, θα μπορούσε να συμβάλει στην κατανόηση της Υπο-Νεολιθικής του Evans (Pernier 1935: 107). Ωστόσο, η χρονολόγηση του νησιού δέχθηκε και άλλες αλλαγές, όταν η Audrey Furness (1953) επανεξέτασε την κεραμική της Κνωσού και την δημοσίευσε του Mackenzie. Υποστήριξε ότι αρκετά ευρήματα αποδόθηκαν από τον Mackenzie λανθασμένα στην MN, ενώ ανήκαν σε μια δεύτερη φάση της Πρώιμης Νεολιθικής, διαχωρίζοντάς την έτσι σε δύο υποφάσεις (Furness 1953: 96 · Conolly 2008: 74 · Tomkins 2000: 81).

Σημαντικές προσθήκες και διαφοροποιήσεις έγιναν και με τις ανασκαφές του John Evans στην Κνωσό. Διατηρώντας τον διμερή διαχωρισμό της Πρώιμης Νεολιθικής της Furness, πρόσθεσε την Ακεραμική ως πρωιμότερη, λόγω του Στρώματος Χ (Evans et al. 1964: 136). Παράλληλα, αμφισβήτησε την Υπο-Νεολιθική, καθώς δεν την εντόπισε στρωματογραφικά στο σημείο που ανέσκαψε. Επίσης, συνέλεξε δείγματα για ραδιοχρονολόγηση, με τα αποτελέσματα ωστόσο, να μην ταυτίζονταν με του υπόλοιπου Αιγαίου, επηρεάζοντας τις μετέπειτα ερμηνείες που έκαναν λόγο για απομόνωση του νησιού από την υπόλοιπη Ελλάδα (Isaakidou and Tomkins 2008: 2). Παρόμοια άποψη με τον John Evans σχετικά με την Υπο-Νεολιθική, είχε και ο Levi (1965), ο οποίος ωστόσο την ανέφερε, σε συνδυασμό με τον όρο Χαλκολιθική, για την περιγραφή αντίστοιχου στρώματος που ανέσκαψε στην Φαιστό (Levi 1965: 224). Ο Nowicki (2002), υποστήριξε ότι η χρήση του συγκεκριμένου όρου, παρά τις ασάφειες που προκαλούσε, σχετιζόταν με τις προσπάθειες των αρχαιολόγων να χρονολογήσουν την φάση από το Στρώμα I της Κνωσού μέχρι την ΠΕΧ (Nowicki 2002: 12).

Με την εισαγωγή του όρου TN, από τον Renfrew (1972), με την πεποίθηση ότι θα γεφυρώνονταν οι χρονολογικές διαφορές, η ένταξη της Φαιστού, της τελευταίας φάσης της Κνωσού, και αρκετών θέσεων της Υπο-Νεολιθικής σε αυτή, είχε αντίθετα αποτελέσματα, λόγω της μεγάλης χρονολογικής διάρκειας της υποπεριόδου. Όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, πρότεινε τον διμερή διαχωρισμό της TN, κάτι που εισηγήθηκαν επίσης η Lucia Vagnetti και ο Paolo Belli (1978), εξαιρώντας ωστόσο το Στρώμα I της Κνωσού από την συγκεκριμένη υποπερίοδο (Renfrew 1972: 71· Todaro and Di Tonto 2008: 179).

Την πιο πρόσφατη προσπάθεια διατύπωσης χρονολογικού συστήματος για το νησί, επιχείρησε ο Peter Tomkins (2008), με την επιτυχή συσχέτιση της Κρήτης με το υπόλοιπο Αιγαίο, την ηπειρωτική Ελλάδα και την Ανατολία. Αφού μελέτησε την κεραμική της Κνωσού και την στρωματογραφία της θέσης, εντόπισε ότι το πρόβλημα της χρονολόγησης πήγαζε στην NN και TN. Συγκεκριμένα, με την υιοθέτηση του διαχωρισμού του Weinberg (1947) σε AN, MN και NN, η οποία έγινε με βάση τα υλικά κατάλοιπα της ηπειρωτικής Ελλάδας, αλλά και της TN από τον Renfrew, αρκετές θέσεις στο νησί χρονολογήθηκαν στην TN για να συμβαδίζουν με τις αντίστοιχες του υπόλοιπου Ελλαδικού χώρου. Έτσι, πρότεινε μια τετραμερή διαίρεση της TN, σε TN I-IV (Tomkins 2008: 22-24).

2. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις και μεθοδολογία

2.1. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις

Στο παρόν κεφάλαιο αναφέρονται εν συντομία οι βασικές ερμηνευτικές αρχαιολογικές προσεγγίσεις, σε συνδυασμό με ιστορικά και πολιτικά γεγονότα, επιβεβαιώνοντας τις απόψεις για σύνδεση και επηρεασμό των αρχαιολογικών ερμηνειών από αυτά. Η μελέτη των δύο πιο πάνω παραμέτρων είναι αρκετά σημαντική για την «αποκωδικοποίηση» των εκάστοτε θεωριών, μοντέλων ή προσεγγίσεων που διατυπώθηκαν τόσο στην Ελληνική όσο και στην διεθνή βιβλιογραφία. Περαιτέρω λεπτομέρειες για την κάθε ερμηνευτική προσέγγιση, προβάλλονται στα Κεφάλαια που ακολουθούν.

Εξελικτική Αρχαιολογία

Η Εξελικτική Αρχαιολογία αναπτύχθηκε τον 19^ο αιώνα, όταν η ανάπτυξη της γεωλογίας και η εισαγωγή της στρωματογραφίας στην αρχαιολογική μελέτη, οδήγησαν σε ερμηνείες σχετικά με την πολιτισμική εξέλιξη. Ο Charles R. Darwin (1859), ο κυριότερος εκφραστής της συγκεκριμένης ερμηνευτικής προσέγγισης, σημείωσε την γραμμική εξέλιξη των πολιτισμών, ως αποτέλεσμα της φυσικής επιλογής των ειδών. Την ίδια περίοδο επικρατούσε η ιδέα της υπεροχής του δυτικού κόσμου και πολιτισμού, εν αντιθέσει με τις άλλες περιοχές του κόσμου (Βουζαζάκης 2008: 55-56 · Τουλούμης 2014: 689).

Ιστορική–Πολιτισμική Αρχαιολογία

Η Ιστορική–Πολιτισμική Αρχαιολογία εκφράστηκε στο τέλος του 19^{ου} αιώνα στην Γερμανία, από τον Gustaf Kossinna, ο οποίος το 1895 προσπάθησε να συσχετίσει φυλές του 1^{ου} αιώνα π.Χ. στην περιοχή του ποταμού Ρήνου, με την Νεολιθική Εποχή, θέλοντας να δείξει την συνέχεια του Γερμανικού φύλου και την σχέση του με το παρελθόν της περιοχής. Οι ιδέες του Kossinna επεκτάθηκαν μέσω του Childe (1929), ο οποίος παράλληλα εισήγε την έννοια των «Αρχαιολογικών Πολιτισμών»,

γνωρίζοντας ιδιαίτερη διάδοση στην Γερμανική Αρχαιολογική Σχολή (Trigger 1980: 56-60 · 2007: 235-236 · Kotsakis 2008α: 178 · Johnson 2018: 58).

Οι «Αρχαιολογικοί Πολιτισμοί» σύμφωνα με τον Childe, καθορίζονται μέσω των ομοιοτήτων που παρατηρούνται στον υλικό πολιτισμό μιας γεωγραφικής περιοχής. Από την άλλη, οποιεσδήποτε εξαιρέσεις ή αλλαγές στα αρχαιολογικά ευρήματα, ερμηνεύονται ως αποτέλεσμα «εισβολής» νέων πληθυσμιακών στοιχείων, ή διάχυσης ανθρώπων και ιδεών (Βουζαξάκης 2008: 40-41 · Kotsakis 2008α: 178 · Johnson 2018: 58-60). Στον Ελλαδικό χώρο ο καθορισμός «Πολιτισμών» είχε ως αφετηρία τις ανασκαφές των Milošević (1949) και Θεοχάρη στην Θεσσαλία, οι οποίοι χρησιμοποιώντας την κεραμική, διαχώρισαν την Νεολιθική Εποχή της περιοχής σε «Πολιτισμούς» (π.χ. Σέσκλου, Διμηνίου) (Θεοχάρης 1989: 21 · Βουζαξάκης 2008: 102 · Kotsakis 2008α: 177-178).

Η έμφαση στην πολιτισμική ανωτερότητα της Ευρώπης και του δυτικού κόσμου, σε συνδυασμό με την συσχέτισή τους με την Προϊστορία, είναι εμφανής και από τον τίτλο της δημοσίευσης του Childe (1925), *The dawn of European civilization*. Η προσπάθεια εντοπισμού της εθνικής καταγωγής και της συνέχειας από το παρελθόν στο παρόν, επηρέασε και την Ελλάδα, καθώς οι πρώιμες ανασκαφές, ακολουθώντας την Ιστορική–Πολιτισμική παράδοση, χρησιμοποίησαν τους μύθους και τα Ομηρικά Έπη ως εργαλεία για την επίτευξή του πιο πάνω. Πρώτος ο Schliemann με τις ανασκαφές στην Τροία (1875) και στις Μυκήνες (1878) και την αναγνώριση του Μυκηναϊκού Πολιτισμού, συνέδεσε την Ελλάδα με ένα παρελθόν ακόμα πιο πρώιμο από την Κλασική Αθήνα, εξυπηρετώντας παράλληλα και τις ιδέες της Ευρωπαϊκής υπεροχής, αφού ο Ελληνικός πολιτισμός θεωρείτο πρόδρομος του δυτικού κόσμου (Τουλούμης 2014: 689).

Ωστόσο, η πιο πάνω προσέγγιση έφερε έντονες κριτικές από μεταγενέστερους αρχαιολόγους, οι οποίοι υποστήριξαν ότι η Ιστορική–Πολιτισμική Αρχαιολογία, πέραν από τις εξαντλητικές αναφορές και περιγραφές μεγάλου όγκου ευρημάτων αλλά και «κουραστικών» προς τον αναγνώστη δημοσιεύσεις, εξυπηρετούσε και πολιτικές ατζέντες. Επιπρόσθετα, η έμφαση της αρχαιολογικής έρευνας στα Μυκηναϊκά κατάλοιπα με απώτερο σκοπό την έμφαση στην αδιάκοπη συνέχεια του

Ελληνικού πολιτισμού, οδήγησε σε παραγκωνισμό της μελέτης της Νεολιθικής, αφού δεν μπορούσε να υποστηρίξει τον σκοπό αυτό στον ίδιο βαθμό με τα μεταγενέστερα κατάλοιπα (Θεοχάρης 1989: 16-17· Βουζαξάκης 2008: 51· Kotsakis 2008α: 175-180· Johnson 2018: 57-65). Τέλος, η διοργάνωση του Α' Αρχαιολογικού Συνεδρίου το 1905 με ελάχιστες αναφορές στην Νεολιθική, η παρουσία της βασιλικής οικογένειας, της οποίας τα μέλη της είχαν και τιμητική θέση προέδρου στην Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, αλλά και η δήλωση του πρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνών για «πατριωτικό καθήκον» όσον αφορά την ενασχόληση με την αρχαιολογία, ενίσχυσαν τις πιο πάνω κριτικές (Πετράκος 1987: 105· 1999: 8· Χουρμουζιάδη 2019: 28).

Διαδικαστική Αρχαιολογία

Η περίοδος μετά τον Β'ΠΠ και η έναρξη του Ψυχρού Πολέμου με πρωταγωνιστές την Αμερική και την Ρωσία, οδήγησαν σε αλλαγές στην ισορροπία δυνάμεων των χωρών σε παγκόσμια κλίμακα, αλλά και σε ανάγκη για αλλαγή (Χατζηβασιλείου 2001: 29). Η αρχαιολογία δεν έμεινε ανεπηρέαστη, καθώς την δεκαετία του '60 η Διαδικαστική Αρχαιολογία αναπτύχθηκε στην Αμερική και στην Αγγλία, επηρεάζοντας τον κλάδο σε παγκόσμιο επίπεδο (Βουζαξάκης 2008: 51· Johnson 2018: 57). Ταυτόχρονα, η ανάπτυξη των θετικών επιστημών, τα στατιστικά μοντέλα και η ραδιοχρονολόγηση, οδήγησαν στην επικράτηση ενός νεο-θετικιστικού κύματος (Johnson 2018: 85, 90-91). Η νέα τάση, με κύριο εκφραστή τον Renfrew, πρόσταζε την χρήση των θετικών επιστημών και των εργαλείων που παρείχαν, για την αναγωγή της αρχαιολογίας σε επιστήμη, χρησιμοποιώντας παράλληλα και επιστημονικές προσεγγίσεις με χρήση των δεδομένων-υλικών καταλοίπων για έλεγχο των υποθέσεων (Johnson 2018: 64-65, 98). Μια άλλη σημαντική προσωπικότητα άμεσα συνυφασμένη με την Διαδικαστική Αρχαιολογία ήταν ο Lewis Binford (1962), ο οποίος ακολουθούσε την Αμερικανική Σχολή που ήθελε την αρχαιολογία να συνδέεται με τον κλάδο της ανθρωπολογίας, κάτι που έκανε ξεκάθαρο και στο άρθρο του *Archaeology as Anthropology*, σε αντίθεση με την Ευρωπαϊκή Σχολή που έμμενε στην συσχέτισή της με την Ιστορία (Johnson 2018: 64-65, 76, 85-98, 303).

Όσον αφορά στην ερμηνεία της κοινωνίας, έγινε αντιληπτή η βαρύτητα της προσαρμοστικότητας του ανθρώπου στο περιβάλλον, της σχέσης που ανέπτυξε με αυτό και της ανθρώπινης συμπεριφοράς, απορρίπτοντας τον παθητικό ρόλο που του πρόσαπταν παλαιότερες ερμηνείες. Επιπλέον, έγινε ξεκάθαρη και η πολυπλοκότητα της κοινωνίας, η οποία προϋπόθετε την μελέτη διάφορων τύπων ευρημάτων για την ανασύνθεσή της (Βουζαξάκης 2008: 94-97 · Johnson 2018: 69, 72). Το πιο πάνω ορίζεται συνοπτικά με την συστηματική προσέγγιση του ανθρώπινου πολιτισμού, με τα συστήματα τα οποία τον απαρτίζουν να αλληλεπιδρούν και να αλληλοεξαρτώνται (Johnson 2018: 137).

Στα πλαίσια της Διαδικαστικής Αρχαιολογίας αναπτύχθηκαν και νέοι αρχαιολογικοί κλάδοι, όπως η Αρχαιολογία Τοπίου /Landscape Archaeology, η Αρχαιολογία του Χώρου /Spatial Archaeology αλλά και η Οικιστική Αρχαιολογία /Settlement Archaeology (Clark 1977 · Βουζαξάκης 2008: 43-45 · Παππά 2008: 1-2). Ταυτόχρονα, άρχισαν και οι έρευνες επιφανειακής επισκόπησης σε συνεργασία με άλλους κλάδους για μελέτη του τοπίου, των οικιστικών μοτίβων και του παλαιοπεριβάλλοντος, συνθέτοντας έτσι διεπιστημονικά προγράμματα (Βουζαξάκης 2008: 94-97). Η έντονη διεπιστημονική προσέγγισή της, οδήγησε σε κριτικές από την επόμενη ερμηνευτική σχολή, καθώς αγνοούσαν, σύμφωνα με την Μεταδιαδικαστική Αρχαιολογία, τον άνθρωπο (Patterson 1989: 557).

Μια άλλη σημαντική καινοτομία της Διαδικαστικής Αρχαιολογίας, ήταν η ανάπτυξη της Νησιωτικής Αρχαιολογίας και του νησιωτικού τοπίου με κύριο εκφραστή τον Evans (1973). Ο ίδιος επηρεασμένος από τον Δαρβίνο και την θεωρία της εξέλιξης των ειδών-πτηνών στην περίπτωση του Δαρβίνου-, χαρακτήρισε τα νησιά ως εργαστήρια εξέλιξης. Συγκεκριμένα, λόγω του γεωγραφικού τους περιορισμού από την θάλασσα και τις περιορισμένες πρώτες ύλες, θεωρήθηκαν οι ιδανικότεροι χώροι για την μελέτη της πολιτισμικής εξέλιξης και της προσαρμογής του ανθρώπου σε αυτά. Παράλληλα, το μέγεθος, η ορατότητα και η απόστασή τους από ηπειρωτικές περιοχές ήταν καθοριστικοί παράγοντες αποίκησης τους. Θεώρησε δηλαδή, ότι τα μεγαλύτερα νησιά τα οποία ήταν πλούσια σε πρώτες ύλες, αλλά ταυτόχρονα ήταν κοντά σε ηπειρωτικές περιοχές κατοικήθηκαν πρώτα. Ωστόσο, η αρχαιολογική έρευνα, όπως για παράδειγμα η Κρήτη η οποία κατοικήθηκε από την 7^η χιλιετία,

έδειξε τις αδυναμίες του συγκεκριμένου μοντέλου (Patton 1996: 2-24, 44-45 · Kalogiropoulou 2017: 218-219). Την παντελή κατάρριψη της πιο πάνω θεωρίας, έφερε η έρευνα των Renfrew και Wagstaff (1982) στην Μήλο, με αφορμή την εκμετάλλευση του οψιανού, καθώς έδειξε ότι ένα μικρό νησί, μακριά από την ηπειρωτική Ελλάδα, έτυχε εκμετάλλευσης από τα πρώιμα στάδια της Νεολιθικής λόγω των πρώτων υλών του (Renfrew and Wagstaff 1982: 1-8 · Patton 1996: 2-6).

Στον Ελλαδικό χώρο η Διαδικαστική Αρχαιολογία καθυστέρησε να εδραιωθεί, αφού την δεκαετία του '60 και αρχές του '70 επικρατούσε πολιτική αστάθεια στην χώρα. Με την εδραίωση της δημοκρατίας ξανά, αλλά και την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ το 1981, οι νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις άρχισαν να γίνονται ορατές και στην Ελληνική βιβλιογραφία (Χατζηβασιλείου 2000: 294, 303, 317). Κύριος εκφραστής των νέων ιδεών ήταν ο Χουρμουζιάδης, ο οποίος ήταν μαθητευόμενος του Θεοχάρη, –που αν και κατατάσσεται στην Ιστορική–Πολιτισμική Αρχαιολογία–, συνδύαζε και «πρώιμες» Διαδικαστικές θεωρίες. Ο Χουρμουζιάδης αναπτύσσοντας τις γνώσεις που του μεταλαμπάδευσε ο Θεοχάρης, επανεξέτασε τον οικισμό του Διμηνίου και, δημοσιεύοντας τα αποτελέσματά του (1979), εισήγαγε για πρώτη φορά στην Ελλάδα Διαδικαστικές προσεγγίσεις, επηρεασμένος παράλληλα από την Μαρξιστική Αρχαιολογία. Πέραν από την δημοσίευσή του, η πρωτοβουλία του για την έκδοση του περιοδικού *Ανθρωπολογικά* έβαλε τις βάσεις για την δημοσίευση όχι μόνο ερευνών από νέους αρχαιολόγους αλλά και άρθρων με αρχαιολογική θεωρία, που μέχρι τότε ήταν άγνωστη στην Ελλάδα (Kotsakis 2008α: 177-180 · Βουζαξάκης 2008: 51, 111, 118 · Κωτσάκης 2019α: 20).

Μεταδιαδικαστική Αρχαιολογία

Κύριος εκφραστής της Μεταδιαδικαστικής Αρχαιολογίας, η οποία αναπτύχθηκε τις δεκαετίες του '70 και '80, ήταν ο Ian Hodder (1984). Ο ίδιος υποστήριξε την πολυσημία των αρχαιολογικών ερμηνειών, αφού οι ερμηνευτές, οι αρχαιολόγοι δηλαδή, επηρεάζονται από τις πεποιθήσεις και τις αντιλήψεις που έχουν κατά την διάρκεια της ζωής τους. Συνεπώς, ο κάθε αρχαιολόγος με βάση τα πιο πάνω, αντιλαμβάνεται και ερμηνεύει διαφορετικά ένα εύρημα από έναν άλλο.

Επιπρόσθετα, η έμφαση των ερμηνειών έκλινε προς τον άνθρωπο και το άτομο, αλλά και στους συμβολισμούς και στην ιδεολογία που καθόριζε τη διαμόρφωση της κοινωνικής του ταυτότητας. Στα πλαίσια της Μεταδιαδικαστικής Αρχαιολογίας αναπτύχθηκε και η Αρχαιολογία του Φύλου, η οποία σε συνδυασμό με τις Μεταδιαδικαστικές προσεγγίσεις, έφθασε στην Ελλάδα την δεκαετία του '90 (Patterson 1989: 556 · Βουζαξάκης 2008: 46 · Παππά 2008: 5 · Johnson 2018: 183-191, 215-216).

2.2. Μεθοδολογία

Βασική δημοσίευση της παρούσας εργασίας αποτέλεσε το έργο του Παπαθανασόπουλου (1996), *Νεολιθικός Πολιτισμός*. Η χρονολόγηση της Νεολιθικής Περιόδου, όπως επίσης και ο κατάλογος θέσεων που περιλαμβάνει, αποτέλεσαν την αρχική βάση. Επιπλέον, προστέθηκαν και νέες θέσεις, πρόσφατων ερευνών και δημοσιεύσεων. Εξάιρεση αποτελεί η Κρήτη, καθώς στο Παράρτημα του νησιού ακολουθείται το χρονολογικό σύστημα που πρότεινε ο Tompkins, για λόγους συσχετισμού του νησιού με το υπόλοιπο Αιγαίο.

Από την πλειοψηφία της βιβλιογραφίας του Ελλαδικού χώρου, που παρατίθεται στο τέλος, συγκεντρώθηκαν δεδομένα των αντιπροσωπευτικότερων και καλύτερα ερευνημένων θέσεων, τα οποία εντάχθηκαν στα κεφάλαια που ακολουθούν, και παρουσιάζονται στα Παραρτήματα 1-7. Σκοπός της εργασίας δεν είναι η επανάληψη των ήδη πολυσυζητημένων δεδομένων από τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία, αλλά η ανάδειξη και άλλων γεωγραφικών περιοχών, οι οποίες μπορούν να ερμηνευτούν κάτω από το πρίσμα των θεωρητικών-ερμηνευτικών προσεγγίσεων της Ιστορικής-Πολιτισμικής, της Διαδικαστικής και της Μεταδιαδικαστικής Αρχαιολογίας. Οι θέσεις της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας, παρουσιάζονται συνοπτικά στα Παραρτήματα, αφού αποτέλεσαν ήδη πεδία εντατικής μελέτης, με πληθώρα δημοσιεύσεων να αφιερώνονται σε αυτές, κυριαρχούν όμως θεματικά και ερμηνευτικά σε όλα τα κεφάλαια.

3. Ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα

3.1. Διακοινοτική, ενδοκοινοτική και οικιακή χωροοργάνωση

Εισαγωγή

Κατά την Ιστορική–Πολιτισμική Αρχαιολογία, η έμφαση των αρχαιολόγων επικεντρωνόταν στον μοναδικό τύπο προϊστορικού οικισμού που τους ήταν γνωστός, και δεν ήταν άλλος από την μαγούλα /τούμπα (γήλοφος). Παράλληλα, η ερμηνεία των οικισμών περιοριζόταν σε τυπολογική και περιγραφική ανάλυση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων και των ευρημάτων, με την κεραμική να έχει πρωταγωνιστικό ρόλο (Κωτσάκης 2019: 165).

Η μελέτη των οικισμών απέκτησε άλλη προσέγγιση με την Διαδικαστική Αρχαιολογία, καθώς στόχευε να κατανοήσει το παρελθόν μέσω των υλικών καταλοίπων, αλλά και κάθε είδους δραστηριοτήτων που λάμβαναν χώρα στο τοπίο (Κωτσάκης 2004: 65). Με την διατύπωση των αρχών της Αρχαιολογίας του Χώρου /Spatial Archaeology από τον Clark (1977), και τη διαβάθμιση μελέτης των οικισμών σε μακρο-επίπεδο /macro level, το οποίο μελετά την διακοινοτική χωροοργάνωση, σε μεσο-επίπεδο /semi-micro level, που επικεντρώνεται στη ενδοκοινοτική οργάνωση, και σε μικρο-επίπεδο /micro level, που αναφέρεται στην οργάνωση κτηριακών μονάδων (οικία, νοικοκυριό), τέθηκαν νέες βάσεις για την ερμηνεία τους. Επιπρόσθετα, σημαντικό ρόλο κατείχε και το περιβάλλον στο οποίο αναπτύσσονταν οι οικισμοί, με τους Christopher Tilley (1994) και Flemming (2006) να αναπτύσσουν την Αρχαιολογία του Τοπίου /Landscape Archaeology. Ο Binford (1982), επηρεασμένος από τον Clark, πρότεινε την Αρχαιολογία της Θέσης/Archaeology of Place, η οποία αφορούσε κυρίως στην διακοινοτική χωροοργάνωση και στην εκμετάλλευση της περιφέρειας του οικισμού (Βουζαξάκης 2008: 43-45 · Παππά 2008: 4).

Οι Διαδικαστικές προσεγγίσεις, όπως θα αναφερθεί εκτενέστερα πιο κάτω, έφθασαν στην Ελλάδα με την δημοσίευση του Χουρμουζιάδη (1979) για το Νεολιθικό Διμήνι. Ο ίδιος, προσέγγισε την ερμηνεία του Διμηνίου με βάση τα επίπεδα μελέτης του Clark (1977) (Χουρμουζιάδης 1979: 30-35). Στο παρόν κεφάλαιο θα ακολουθηθούν, οι υποδιαίρεσεις του Χουρμουζιάδη με την ελληνική

ορολογία, μέσα από παραδείγματα τριών οικισμών, τα οποία συνδυάζουν στοιχεία που θα αναφερθούν στα πλαίσια του κεφαλαίου, ή αποτελούν ιδιαίτερες περιπτώσεις. Φυσικά, από τους οικισμούς αυτούς δεν θα μπορούσε να λείπει το Διμήνι με τις προσεγγίσεις του Χουρμουζιάδη, που άλλαξαν τον ρου της Ελληνικής Προϊστορικής Αρχαιολογίας.

Με την έμφαση, από τη Μεταδιαδικαστική Αρχαιολογία, στον άνθρωπο και την ανθρώπινη συμπεριφορά, οι προσεγγίσεις άλλαξαν, καθώς προστέθηκε και ο δεσμός που ανέπτυσσαν οι κάτοικοι με το περιβάλλον τους, τον οποίον εξέφραζαν μέσω των συμβόλων και της ιδεολογίας. Ως αποτέλεσμα, τα υλικά κατάλοιπα χρησιμοποιήθηκαν και για την ερμηνεία των κοινωνικών αλλαγών, με τον Hodder (2002) ωστόσο, να κάνει λόγο για πολυσημία των ερμηνειών, αφού ο κάθε αρχαιολόγος αντιλαμβανόταν διαφορετικά ένα εύρημα, ανάλογα με τις πεποιθήσεις και τις εμπειρίες του (Κωτσάκης 2002: 24 · Βουζαξάκης 2008: 46-47 · Παππά 2008: 5).

Στην Ελληνική βιβλιογραφία, ιδιαίτερη μνεία για τους οικισμούς ως σύνολο, έγινε από τον Κωτσάκη (1999, 2004, 2019), ο οποίος υποστήριξε ότι οι οικισμοί ήταν χώροι κοινωνικών, οικονομικών και ιδεολογικών δραστηριοτήτων, σχετικοί με την μνήμη, ενώ ταυτόχρονα άφηναν ορατά κατάλοιπα, τα οποία με την σειρά τους μαρτυρούσαν τις κοινωνικές αλλαγές που λάμβαναν χώρα. Ωστόσο, η μελέτη των οικισμών στην Ελλάδα, λόγω της συχνά κακής διατήρησης των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, είναι αρκετά δύσκολη (Kotsakis 1999: 67 · Κωτσάκης 2004: 55-60 · 2019: 166).

Όσον αφορά στους οικισμούς της AN και MN (Χάρτης 1), παρατηρήθηκε ανάπτυξη τους σε περιοχές που θα ευνοούσαν την ανάπτυξη του πρωτογενούς τομέα (αγροτοκτηνοτροφία). Συνήθως, οι ενδοκοινοτικοί χώροι περιλαμβάνουν συστάδες κτισμάτων με ενδιάμεσους ανοικτούς χώρους για την πραγματοποίηση τροφοπαρασκευαστικών και βιοτεχνικών δραστηριοτήτων, με απώτερο σκοπό την ενδυνάμωση των κοινωνικών ταυτοτήτων και της συλλογικότητας. Στην συνέχεια, κατά την NN σημειώθηκε αύξηση οικισμών αλλά και κατοίκηση και άλλων μικροπεριβαλλόντων, όπως τα νησιά, οι ορεινές περιοχές, οι λίμνες, καθώς επίσης

και τα σπήλαια που βρίσκονταν στην περιφέρειά τους (Χουρμουζιάδης 1979: 28-29· Ασλάνης 2010: 39-41). Στο τέλος της Νεολιθικής, κατά την ΤΝ, παρατηρήθηκε μείωση οικισμών στην ενδοχώρα, όπως για παράδειγμα στην Θεσσαλία, ενώ σε άλλες περιοχές όπως η Πελοπόννησος και η Κρήτη αύξηση, με τους αρχαιολόγους να το συσχετίζουν με την εντατικοποίηση των δικτύων ανταλλαγών, κυρίως των θαλάσσιων (Χάρτης 2) (Ασλάνης 2010: 47-49· Parkinson et al. 2017: 23-25). Παράλληλα, οι οικισμοί φαίνεται να αναπτύσσονται κυρίως σε φυσικά οχυρωμένες θέσεις, όπως υψώματα, με τις ερμηνείες να κάνουν λόγο είτε για νέα κύματα αποικισμού με τους ντόπιους να αναζητούν προστασία, είτε γενικά για αίσθημα ανασφάλειας λόγω της εισαγωγής της μεταλλουργίας και ανάδυσης της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, είτε για κλιματικές αλλαγές που τους ανάγκασαν να μετακινηθούν (Cavanagh and Crouwel 2002: 122-123· Tomkins 2008: 30-33, 35· Watrous and Schultz 2012: 19· Chalikias 2013: 49· Mentasana et al. 2016: 303· Παπαδάτος και Σοφιανού 2016: 1113).

3.1.1. Διακοινοτική Χωροοργάνωση

Ο χώρος και το τοπίο σύμφωνα με την Ιστορική-Πολιτισμική Αρχαιολογία δεν ερμηνευόταν ως κάτι περισσότερο από ένα πεδίο που «φιλοξενούσε» αρχαιολογικά κατάλοιπα, τα οποία με την σειρά τους συνέθεταν «Αρχαιολογικούς Πολιτισμούς» (Βουζαξάκης 2008: 40-41). Όπως αναφέρθηκε και στο Κεφάλαιο 1.1., η περιοχή της Θεσσαλίας και στην συνέχεια και της Μακεδονίας, έτυχαν ενδελεχούς μελέτης συμπεριλαμβανομένης και της διακοινοτικής χωροοργάνωσης. Οι Τσούντας (1908), Αρβανιτόπουλος, Wace και Thompson (1912) ερεύνησαν την Θεσσαλία, ενώ ο Heurtley (1939) την Μακεδονία, σημειώνοντας μαγούλες /τούμπες και συνθέτοντας τους πρώτους καταλόγους Προϊστορικών θέσεων (Τσούντας 1908: 17-18, 21· Heurtley 1939: xix-xxi). Σύμμαχός τους εγχείρημα αυτό, ήταν η μορφολογία των πεδιάδων και κυρίως της Θεσσαλικής, οι οποίες επέτρεπαν τον εύκολο οπτικό εντοπισμό των μαγούλων. Η έρευνα των Wace και Thompson ωστόσο, προχώρησε ένα βήμα παραπέρα, καθώς διαχώρισαν τις μαγούλες με βάση το μέγεθός τους

/ύψος, συσχετίζοντάς το με την διάρκεια κατοίκησης τους (Wace and Thompson 1912: 4-12). Με βάση τις παρατηρήσεις που έκαναν οι πιο πάνω μελετητές, σημείωσαν ότι οι οικισμοί κατά την Νεολιθική Περίοδο εντοπίζονται σε περιοχές που έφεραν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, όπως οι πεδιάδες και η εγγύτητά τους σε πηγές νερού, θέτοντας το περιβάλλον ως καθοριστικό παράγοντα για την επιλογή της εγκατάστασης των ανθρώπων (Τσουντας 1908: 13· Wace and Thompson 1912: 4, 6-7).

Η αρχαιολογική έρευνα άρχισε να αλλάζει πολύ σταδιακά με την μελέτη της Hansen (1933) επίσης στην Θεσσαλία, η οποία προσπάθησε να εντοπίσει τους μεγάλους κεντρικούς οικισμούς, όπως ανέφερε, και τους περιφερειακούς τους. Παρά τις κριτικές που δέχθηκε η μελέτη της, χαρακτηρίζεται από πολλούς ως μια πρώιμη μορφή της *Θεωρίας των οικιστικών μοτίβων*, η οποία εφαρμόστηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα την δεκαετία του '70 στα πλαίσια της Διαδικαστικής Αρχαιολογίας και του προγράμματος Minnesota Messenia Expedition (UMME) στην Πελοπόννησο. Σύμφωνα με την Hansen, οι οικισμοί κατά την Νεολιθική συνέθεταν ένα δίκτυο επικοινωνίας, με τους μεγάλους /κεντρικούς οικισμούς και τους μικρότερους /περιφερειακούς να είναι σε αλληλοεπικοινωνία (Hansen 1933: 18, 23· McDonald and Rapp 1972· Βουζαξάκης 2008: 83-89).

Η μελέτη της διακοινοτικής χωροοργάνωσης, άλλαξε άρδην με την ανακάλυψη του Σέσκλου Β, ενός επίπεδου οικισμού, από τον Θεοχάρη (Εικ.1.). Η ύπαρξη του Σέσκλου Β, σε άμεση γειτνίαση με την μαγούλα, Σέσκλο Α, απαιτούσε αναθεώρηση του μέχρι τότε «κανόνα», ο οποίος ήθελε τις μαγούλες /τούμπες να αποτελούν τον μοναδικό τύπο οικισμού στην Νεολιθική Ελλάδα. Ο ίδιος, αντιμέτωπος με τα πρωτόγνωρα αυτά δεδομένα, ερμήνευσε τον επίπεδο οικισμό ως «πόλη» χιλιάδων κατοίκων, και την μαγούλα ως «ακρόπολη» ή μικρό χωριό, η οποία ήταν άμεσα εξαρτημένη από τον επίπεδο εκτεταμένο οικισμό (Θεοχάρης 1973: 40-46).

Οι πιο πάνω προσεγγίσεις, παρά τις καινοτόμες ιδέες που πρότειναν ανά καιρούς, έθεταν ως βασικό κριτήριο επιλογής και διασποράς των Νεολιθικών οικισμών το περιβάλλον (Θεοχάρης 1967: 89). Η επανεξέταση του Διμηνίου και η δημοσίευσή του από τον Χουρμουζιάδη (1979), συμπλήρωσε τον περιβαλλοντικό παράγοντα με

τον οικονομικό και την εκμετάλλευση των φυσικών πόρων της περιοχής, καθώς συνδυαστικά όριζαν την Νεολιθική κατοίκηση. Ο ίδιος αν και εμβάθυνε στην ενδοκοινοτική χωροοργάνωση, ταύτισε τον όρο του Higgs (1972), *Site Catchment*, με την διακοινοτική χωροοργάνωση. Με κέντρο τον οικισμό του Διμηνίου, και με κριτήριο την απόσταση και την ενέργεια που θα επένδυαν οι κάτοικοι στην μετακίνησή τους, όρισε δύο περιοχές γύρω από αυτόν, σε διάταξη ομόκεντρων κύκλων. Η πρώτη περιοχή, η οποία ήταν σε άμεση γειτνίαση με τον οικισμό, εκμεταλλευόταν αποκλειστικά από τους κατοίκους του Διμηνίου, ενώ η δεύτερη, η οποία βρισκόταν σε μεγαλύτερη ακτίνα, τους επέτρεπε την πρόσβαση σε διαφορετικά μικροπεριβάλλοντα, με την εξυπηρέτηση πάλι της οικονομίας. Παράλληλα, πρότεινε την ύπαρξη μικρών αγροικιών, ή «εγκαταστάσεις κινητής οικονομίας» όπως ανέφερε, στην ενδιάμεση ζώνη για την μείωση της απόστασης από και προς τα μικροπεριβάλλοντα αυτά, οι οποίες εξαρτώνταν από τον κεντρικό οικισμό (Χουρμουζιάδης 1979: 163-170).

Η εισαγωγή της οικονομίας ως κριτηρίου επιλογής μιας θέσης, αλλά και η έμφαση στον οικισμό και όχι απλά στο ευρύτερό του περιβάλλον από τον Χουρμουζιάδη, οδήγησε τον Halstead (1999) στην περαιτέρω ανάλυση του συγκεκριμένου μοντέλου. Συμφωνώντας με τον Χουρμουζιάδη, συμπλήρωσε την θεωρία αναφέροντας ότι οι οικισμοί είχαν μια μέση απόσταση 2 περίπου χιλιομέτρων ανάμεσά τους, με σκοπό την πρόσβαση σε ποικίλα μικροπεριβάλλοντα, δικαιολογώντας παράλληλα την πυκνή διασπορά τους στην Θεσσαλική πεδιάδα. Ταυτόχρονα, ανέφερε ότι οι οικισμοί ανέπτυξαν στρατηγικές επιβίωσης, με την επικοινωνία που είχαν με άλλους στα πλαίσια των δικτύων ανταλλαγών, καλύπτοντας έτσι τις οποιεσδήποτε ελλείψεις που τυχόν θα προέκυπταν. Τέλος, σημείωσε ότι η παρουσία οικισμών στην ανατολική παραλιακή ζώνη της Θεσσαλίας κατά το τέλος της Νεολιθικής, σχετιζόταν με την ανάπτυξη των θαλάσσιων δικτύων ανταλλαγών, τονίζοντας για ακόμα μια φορά την βαρύτητα που ασκούσε η οικονομία (Halstead and Jones 1980: 93 · Halstead 1999: 79 · Perlès 1999: 42 · Κυπαρίσση–Αποστολικά 2019: 85).

Ακολουθώντας τον Halstead, η Catherine Perlès (1999) μελετώντας τα οικιστικά μοτίβα της Θεσσαλίας και την διακοινοτική χωροοργάνωση, συμπέρανε ότι το

περιβάλλον, όπου και όποτε είχε κάποιο ρόλο στην επιλογή μιας θέσης, θα ήταν αποτρεπτικός παράγοντας, και όχι βασικό κριτήριο επιλογής. Συνεπώς, η διασπορά των οικισμών οφειλόταν στην αύξηση του πληθυσμού και στην οικονομία. Επιπρόσθετα, αύξησε την ενδιάμεση απόσταση μεταξύ των οικισμών από 2 χιλιόμετρα, που είχε προτείνει ο Halstead, σε 2,5. Παράλληλα, χρησιμοποιώντας στατιστικά μοντέλα, παρατήρησε ότι η πλειοψηφία των οικισμών συγκεντρωνόταν σε μη πλημμυρικές περιοχές, απορρίπτοντας έτσι τις παλαιότερες θεωρίες που ήθελαν την οικονομία να βασίζεται σε αυτές (Χάρτης 3) (Perlès 1999: 43-46, 51-54).

Με την Διαδικαστική Αρχαιολογία, η μελέτη της διακοινοτικής χωροοργάνωσης εντάχθηκε και στα πλαίσια των ερευνών επιφανειακής επισκόπησης, οι οποίες γνώρισαν ιδιαίτερη άνθιση στην Ελλάδα. Αρχικά, η έρευνα του Γαλλή (1992) στην Θεσσαλία, με τον εντοπισμό και την καταγραφή Νεολιθικών θέσεων για πρώτη φορά σε χάρτη με την παράθεση συντεταγμένων, συνέβαλε σημαντικά στην μελέτη του Νεολιθικού τοπίου. Ο Halstead και η Perlès, οι οποίοι αναφέρθηκαν πιο πάνω, βασίστηκαν την δημοσίευση του Γαλλή (1992), *Άτλας Προϊστορικών οικισμών της ανατολικής Θεσσαλίας* (Perlès 1999: 42-43 · Βουζαξάκης 2008: 120-122, 168).

Πρότυπο, ωστόσο, των ερευνών επιφανείας, πέραν από την επικράτεια της Θεσσαλίας, αποτέλεσε το Minnesota Messenia Expedition (UMME), το οποίο πραγματοποιήθηκε από το Πανεπιστήμιο της Μινεσότα και την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών της Αθήνας κατά την δεκαετία του '50 (McDonald and Rapp 1972). Επιπρόσθετα, η μελέτη της διακοινοτικής χωροοργάνωσης επεκτάθηκε και στην Μακεδονία, με την πραγματοποίηση έρευνας επιφανειακής επισκόπησης στην περιοχή του Λαγκαδά από τους Κωτσάκη (1990, 1999) και Ανδρέου (1994), εντοπίζοντας παράλληλα και επίπεδους, εκτεταμένους οικισμούς, συμπληρώνοντας την έρευνα του Γραμμένου (1991) (Andreou and Kotsakis 1994: 19 · Kotsakis 1999: 67).

Ο Κωτσάκης, ανέφερε ότι ο εντοπισμός στην Θεσσαλία αλλά και στην Μακεδονία μαγούλων και επίπεδων οικισμών, υποδήλωνε την συνύπαρξη των δύο κατά την Νεολιθική. Σημαντική, σύμφωνα με τον ίδιο, ήταν και η στάθμη των υδάτων, των λιμνών, των ποταμών και της θάλασσας, για την διασπορά των οικισμών, κάτι που

φαίνεται να επιβεβαιώνεται και από τις μελέτες του ερευνητικού προγράμματος *IGEAN: Innovative Geophysical Approaches for the Study of Early Agricultural Villages of Neolithic Thessaly* (Sarris et al. 2015: 355). Τέλος, τόνισε ότι δεν πρέπει να γίνονται γενικεύσεις για όλη την Ελλάδα με βάση το μοντέλο της Θεσσαλίας, το οποίο παρουσίαζε μείωση οικισμών κατά ΤΝ, ενώ άλλες περιοχές όπως η Πελοπόννησος και η Κρήτη, την ίδια περίοδο παρουσίαζαν αύξηση (Κωτσάκης 2004: 59, 62).

Μια άλλη σημαντική έρευνα πραγματοποιήθηκε στην Πελοπόννησο και συγκεκριμένα στην περιοχή του Διρού. Το Diros Project, το οποίο είχε διάρκεια από το 2011-2013, και σχετιζόταν με την ανασκαφή του σπηλαίου Αλεπότρυπας από τον Παπαθανασόπουλο, έφερε στο φως νέα δεδομένα σχετικά με την σπηλαιοκατοίκηση και την σχέση των σπηλαίων με την ευρύτερη περιοχή. Στα πλαίσια του προγράμματος εντοπίστηκε η υπαίθρια θέση Ξαγκουνάκι, σύγχρονη χρονολογικά με το σπήλαιο, αλλά και η θέση Πάνω Κατωζίκια με έντονο αποθηκευτικό χαρακτήρα, λόγω της εύρεσης κυρίως αποθηκευτικών αγγείων (Χάρτης 4). Η μελέτη της περιοχής και η ανακάλυψη των πιο πάνω θέσεων, παρείχε νέες πληροφορίες σχετικά με την διακοινοτική χωροοργάνωση, σχετικά με την σημασία και εκμετάλλευση τόσο των σπηλαίων–σπήλαιο Αλεπότρυπα, όσο και την παρουσία «βοηθητικών» θέσεων ειδικού χαρακτήρα–Πάνω Κατωζίκια, στην περιφέρεια του υπαίθριου οικισμού–Ξαγκουνάκι (Pullen et al. 2018: 407, 413-415, 421-425).

Ταυτόχρονα, η εξέλιξη της τεχνολογίας και η εισαγωγή των Συστημάτων Γεωγραφικών Πληροφοριών /Geographic Information System (GIS), δορυφορικών λήψεων και των γεωφυσικών ερευνών με τις ηλεκτρικές και μαγνητικές μεθόδους, έδωσαν νέες δυνατότητες στις αρχαιολογικές έρευνες. Άξιο αναφοράς αποτελεί το πρόγραμμα *IGEAN–Innovative Geophysical Approaches for the Study of Early Agricultural Villages of Neolithic Thessaly*, το οποίο άρχισε το 2012. Στόχος του προγράμματος ήταν ο εντοπισμός, η μελέτη των μαγούλων της Θεσσαλίας και η χρήση του χώρου εντός και γύρω τους (Sarris et al. 2015: 355 · 2017: 27-29). Στα πλαίσια του προγράμματος εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν αρκετές μαγούλες, με τα δεδομένα να κάνουν λόγο για ύπαρξη περισσότερων οικισμών, πέραν από το

Σέσκλο Α και Β, οι οποίοι συνδύαζαν κατοίκηση σε μαγούλα παράλληλα με επίπεδο οικισμό στην περιφέρειά της. Τέτοια παραδείγματα αποτελούν η Μαγούλα Αλμυριώτικη (Εικ. 2) και η Πέρδικα 1 (Εικ. 3). Παράλληλα, όσον αφορά την διακοινοτική χωροοργάνωση, οι μελετητές με την βοήθεια πλημμυρικών μοντέλων, συμπέραναν ότι η διασπορά των οικισμών και οι θέσεις εγκατάστασής τους, σχετίζονταν άμεσα με την πρακτική της εκτεταμένης καλλιέργειας σε πλημμυρικές περιοχές, όπως η λίμνη Κάρλα, ο ποταμός Πηνειός και οι παραπόταμοι του. Τέλος, η άνοδος της στάθμης των υδάτων και τα πλημμυρικά επεισόδια, επηρέαζαν τους οικισμούς, με αποτέλεσμα την προσαρμογή και της ενδοκοινοτικής χωροοργάνωσης, όπως θα αναλυθεί και στην συνέχεια, με τους ερευνητές να ερμηνεύουν την επιμονή της κατοίκησης στην περιοχή με την οικονομία, την μνήμη και την σύνδεση με το περιβάλλον (Sarris et al. 2015: 358 · Sarris et al. 2017: 42-44, 46).

Χρήση των σπηλαίων

Τα σπήλαια όπως και οι βραχοσκεπές αποτελούν φυσικές κοιλότητες του εδάφους, οι οποίες σχηματίζονται με την διαδικασία της διάβρωσης ή με τους σεισμούς (Mavridis et al. 2013: 1). Τόσο το μικρό μέγεθος των περισσότερων, όσο και το υγρό περιβάλλον στο εσωτερικό τους, αποτελούσαν παράγοντες που θα δυσχέραιναν την χρήση τους ως οικιστικών χώρων. Πέραν από την υγρασία, πρόβλημα θα υπήρχε και με το σκοτάδι και την χαμηλή θερμοκρασία, αν και θα μπορούσε να λυθεί εύκολα με το άναμμα φωτιάς κοντά στο στόμιό τους ή σε κάποιο άλλο άνοιγμα αν διέθεταν (Vagnetti and Belli 1978: 141 · Karkanias 2006: 1628 · Klys–Melas 2011: 60 · Tomkins 2012: 62).

Από αρχαιολογικής άποψης, τα σπήλαια αποτελούν σημαντικές πηγές στρωματογραφίας, αν δεν διαταραχθεί φυσικά από την συνεχή χρήση τους, κυρίως από τους κτηνοτρόφους, οι οποίοι τα χρησιμοποιούν μέχρι και σήμερα ως καταφύγια. Επιπρόσθετα, με την ανακάλυψη των επίπεδων οικισμών και την διαφορετική χρήση του χώρου και του τοπίου από τους Νεολιθικούς ανθρώπους, η μελέτη των σπηλαίων παρέχει σημαντικές πληροφορίες σχετικά με τις μετακινήσεις

που λάμβαναν χώρα στην περιφέρεια των οικισμών. Τα περισσότερα σπήλαια που έτυχαν χρήσης κατά την Προϊστορία, είχαν στην εγγύτητά τους ή σχετιζονταν με έναν υπαίθριο οικισμό (Μαρή 2001: 177· Tomkins 2012: 67-68· Mavridis et al. 2013: 1-2). Συνεπώς η προσέγγισή τους δεν πρέπει να γίνεται μεμονωμένα, αλλά πάντα σε συνάρτηση με το ευρύτερό τους περιβάλλον, την θέση τους, και την πιθανότητα ύπαρξης κάποιου υπαίθριου οικισμού στην περιφέρειά τους, με αποτέλεσμα την αναγκαιότητα ένταξής τους στην διακοινοτική χωροοργάνωση (Klys-Melas 2011: 55, 61· Μαυρίδης 2015: 670· Karali et al. 2017: 280).

Το μέγεθος των σπηλαίων, η θέση τους και τα ευρήματα εντός τους είναι καταλυτικοί παράγοντες για την ταυτοποίηση της χρήσης τους (Psimogiannou 2018: 128). Συνήθως τα μεγάλα σπήλαια, τα οποία βρίσκονταν κοντά στα παράλια ή σε σημαντικά χερσαία περάσματα, και αποτελούσαν ορόσημα στον χώρο, χρησιμοποιούνταν στα πλαίσια των δικτύων ανταλλαγών, είτε θαλάσσιων είτε χερσαίων ή για συγκεντρώσεις πληθυσμών τελετουργικού χαρακτήρα, όπως οι ταφές ή οι βιοτεχνικές δραστηριότητες, ή για σκοπούς αλιείας. Αντίθετα, τα μικρότερα σπήλαια, χρησιμοποιούνταν για συλλογή νερού από τους σταλακτίτες λόγω της υγρασίας ή για αποθήκευση λόγω του ψυχρού τους κλίματος, ενώ αυτά που βρίσκονταν σε μεγαλύτερα υψόμετρα ως προσωρινά καταφύγια των κτηνοτρόφων και των κοπαδιών τους, στα πλαίσια εύρεσης βοσκότοπων (Vagnetti and Belli 1978: 141· Τζεδάκης 1996: 94· Μαρή 2001: 42· Karkanias 2006: 1629· Georgiadis 2009: 165· Κατσαρού-Τζεβελέκη 2009: 54-55· Klys-Melas 2011: 57-58, 62-63· Tomkins 2012: 62-71· Μαυρίδης 2015: 669· Στρατούλη κ.ά. 2017: 191-192· Sampson and Mastrogianopoulos 2017: 261· Theodoropoulou 2019: 396). Από την άλλη, οι παλαιότερες ερμηνείες που τα ήθελαν ως χώρους κατοίκησης, έχουν απορριφθεί, καθώς οι αρχαιολόγοι θεώρησαν ότι οι ερμηνείες αυτές πήγαιναν από την Παλαιολιθική και Μεσολιθική παράδοση, κάτι που δεν θα μπορούσε να ευσταθεί και για Νεολιθική Περίοδο (Sampson 1988: 16· Klys-Melas 2011: 54· Tomkins 2012: 61).

Η αύξηση της χρήσης σπηλαίων κατά την NN και TN συνδέθηκε με οικονομικούς και συμβολικούς παράγοντες. Αρχικά, η Επανάσταση των Δευτερογενών Προϊόντων και η κατοίκηση σε Περιθωριακές Ζώνες (βλ. Κεφ. 3.4.1.), ανάγκαζε τους κτηνοτρόφους

σε μετακίνηση των κοπαδιών από τον οικισμό προς τις ορεινές περιοχές, με αποτέλεσμα να βρίσκουν καταφύγιο στα σπήλαια (Sampson et al. 1998: 283 · Μαρή 2001: 179 · Karkanias 2006: 1639 · Μαυρίδης 2015: 670 · Karali et al. 2017: 280). Όσον αφορά στην συμβολική ερμηνεία των σπηλαίων, αυτή συνδέθηκε με την ύπαρξη των επίπεδων οικισμών, τόσο στην ηπειρωτική όσο και στην νησιωτική Ελλάδα, με την χρήση τους ως μέσων ανάπτυξης δεσμών μνήμης και κοινωνικών ταυτοτήτων, εναποθέτοντας κεραμική καλής ποιότητας εντός τους, ή με την πραγματοποίηση ταφών στο εσωτερικό τους (Karkanias 2006: 1639 · Georgiadis 2009: 165 · Μαυρίδης 2015: 672-675 · Karali et al. 2017: 275, 280 · Katsarou 2018: 97 · Sampson and Mastrogiannopoulou 2017: 262-265). Παράλληλα, η εντατικοποίηση των δικτύων ανταλλαγών και της μεταλλουργίας, με αρκετά αγαθά κύρους να βρίσκονται κυρίως στα περιβάλλοντα των σπηλαίων, ενίσχυσε τις απόψεις που τα ήθελαν ως χώρους συγκέντρωσης για τελετουργίες, λόγω του μυστικιστικού τους χαρακτήρα και του απόκοσμου περιβάλλοντός τους, αλλά και ως χώρους διακίνησης και σταθμούς-περάσματα των δικτύων ανταλλαγών (Sampson 1988: 13 · Μαρή 2001: 180 · Kouka 2008: 312 · Mavridis et al. 2013: 1-2 · Στρατούλη κ.ά. 2017: 194-195).

3.1.2. Ενδοκοινοτική χωροοργάνωση

Η ενδοκοινοτική χωροοργάνωση, όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή του κεφαλαίου, αφορά στην οργάνωση του οικισμού και τις σχέσεις που αναπτύσσονταν εντός των ορίων του. Οι τύποι των οικισμών και ο τρόπος που οργάνωναν, αναπροσάρμοζαν και κατανοούσαν τον χώρο που κατοικούσαν οι άνθρωποι, αποτελούν τις βάσεις της μελέτης της ενδοκοινοτικής χωροοργάνωσης. Συνεπώς, θα ακολουθήσουν αναφορές στους δύο κύριους οικιστικούς τύπους, με τις μαγούλες /τούμπες (γήλοφους) και τους επίπεδους οικισμούς, ενώ στην συνέχεια θα αναλυθεί ο τρόπος που οργάνωναν τον χώρο, μέσω των περιβόλων ή τάφρων, των ανοικτών χώρων και των λάκκων.

Μαγούλες /Τούμπες

Οι οικισμοί σε μαγούλες /τούμπες, ήταν από τους πρώτους που εντοπίστηκαν, με αποτέλεσμα να θεωρούνται ο κανόνας για την Νεολιθική κατοίκηση. Η έντονη ορατότητά τους στην Θεσσαλία και την Μακεδονία, οδήγησαν σε εκτεταμένες έρευνες και ανασκαφές από τους αρχαιολόγους, οι οποίοι τις κατηγοριοποίησαν με βάση το μέγεθός τους (Τσουντας 1908 · Wace and Thompson 1912 · Heurtley 1939 · Γραμμένος 1991 · Γαλλής 1992 · Kotsakis 1999: 66-67 · Κωτσάκης 2019: 165). Το μέγεθός τους έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ερμηνεία τους ως χώροι μακράς κατοίκησης, άμεσα σχετιζόμενοι με την συνέχεια στον χώρο και την μνήμη (Παππά 2008: 7-8).

Μεταγενέστερα ωστόσο, οι μελετητές υποστήριξαν ότι οι οικισμοί στα αρχικά στάδια της κατοίκησης τους, δεν είχαν την μορφή λόφου. Ο λόφος δημιουργήθηκε με την συνεχή εγκατάσταση και τις επάλληλες οικοδομικές φάσεις στον ίδιο χώρο, και την χρήση συγκεκριμένων οικοδομικών υλικών, όπως η πλίνθος (Charman 1994: 138 · Kotsakis 1999: 87 · Κωτσάκης 2019: 164). Αντίθετη άποψη εξέφρασε ο Halstead (1999), ο οποίος υποστήριξε ότι η επιλογή της εγκατάστασης σε λόφους, ορατούς από απόσταση, γινόταν σκόπιμα από τα αρχικά στάδια. Ανέφερε παράλληλα, ότι οι λόγοι που τους ωθούσαν σε αυτό ήταν η προσπάθεια εντυπωσιασμού και η κατοχύρωση της μονιμότητάς τους στην περιοχή, καθώς οι μαγούλες /τούμπες ήταν ορατές στο πεδίο, δημιουργώντας ένα είδος ανταγωνισμού μεταξύ των οικισμών (Halstead 1999: 87-88). Η θεωρία του Halstead έγινε κατά το ήμισυ αποδεκτή, αφού άλλοι αρχαιολόγοι διαφωνούσαν στο σημείο του ανταγωνισμού. Συγκεκριμένα, ο Κωτσάκης σημείωσε ότι η μικρή και οριοθετημένη έκταση των λόφων δεν επέτρεπε την δημιουργία κοινωνικής διαστρωμάτωσης, κάτι που δεν είναι ορατό στην Νεολιθική Ελλάδα έτσι και αλλιώς, αλλά αντίθετα η έμφαση, στο πλαίσιο της ενδοκοινοτικής χωροοργάνωσης, δινόταν στην κοινότητα, στην ανάπτυξη κοινωνικών ταυτοτήτων και στη συλλογικότητα (Κωτσάκης 2004: 61 · 2019: 166 · Mavridis 2017: 383). Παράλληλα, φαίνεται ότι οι κάτοικοι των μαγούλων /τούμπων, είχαν συγκεκριμένη αντίληψη του χώρου εντός του οικισμού τους, καθώς σε όλους τους οικισμούς αυτού του είδους παρατηρείται πυκνή δόμηση με μικρούς ανοικτούς ενδιάμεσους χώρους (Κωτσάκης 2004: 61).

Ομόφωνη ήταν η ερμηνεία των οικισμών ως τόπων μνήμης, με την συνεχή ανοικοδόμηση στα ίδια σημεία να συνδέεται με το παρελθόν και τους προγόνους. Τα υλικά κατάλοιπα των προηγούμενων φάσεων καλύπτονταν από τα νέα κτίσματα, ενσωματώνοντας έτσι το παρελθόν στην μνήμη των κατοίκων μέσω του μεγέθους του λόφου και της μακράς και συνεχούς παρουσίας τους στην περιοχή (Charman 1991: 155 · Kotsakis 1999: 68 · Perlès 2001: 174-175 · Παππά 2008: 7-8). Οι οικισμοί θεωρήθηκαν, σύμφωνα με τον Andrew G.Sherratt (1990), ως στοιχεία μνημειακότητας στην ανατολική Ευρώπη, η οποία σε αντίθεση με την δυτική δεν είχε μεγαλιθικά κτίσματα, που να ταυτίζονται με τη μνημειακότητα (Halstead 1999: 87 · Nanoglou 2008: 146). Επιπρόσθετα, λόγω της μνημειακότητάς τους οι γήλοφοι ερμηνεύτηκαν ως «πρόδρομοι» των ταφικών τύμβων της ΕΧ (Kotsakis 1999: 74).

Επίπεδοι οικισμοί

Ο πρώτος επίπεδος οικισμός που εντοπίστηκε, ανατρέποντας τα υπάρχοντα δεδομένα, ήταν το Σέσκλο Β το 1971 από τον Θεοχάρη (1989), και βρισκόταν σε μεγάλη εγγύτητα της μαγούλας–Σέσκλο Α (Εικ. 1). Ο Θεοχάρης τον ερμήνευσε ως εξαίρεση στον κανόνα των μαγούλων /τουμπών, αν και η άποψή του δεν έγινε ευρέως αποδεκτή, καθώς ήταν το μοναδικό μέχρι τότε παράδειγμα (Θεοχάρης 1989: 54, 88-91 · Kotsakis 1999: 67). Ωστόσο, με τον εντοπισμό των Βασιλικών C και της Θέρμης από τον Γραμμένο (1991) στην Μακεδονία και ακολούθως με τις έρευνες των Ανδρέου και Κωτσάκη (1986), η ιδέα της ύπαρξης και επίπεδων οικισμών έγινε ευρέως αποδεκτή (Ανδρέου και Κωτσάκης 1986: 82-84 · Kotsakis 1999: 67).

Η μεγάλη τους έκταση και οι συστάδες οικιών που βρέθηκαν σε αυτούς, αποτέλεσαν βασικά επιχειρήματα των αρχαιολόγων για την ερμηνεία τους ως «πόλεις» ή «πρωτο–αστικούς» οικισμούς, με χιλιάδες κατοίκους (Halstead 1999: 79). Παράλληλα, ερμηνεύτηκαν και ως χώροι περιστασιακής ή μικρότερης διάρκειας κατοίκησης, λόγω των φθαρτών υλικών των κατασκευών τους, τα οποία δεν δήλωναν μονιμότητα ή σταθερότητα στην θέση (Παππά 2008: 7-9). Ωστόσο, οι νέες θεωρίες και προσεγγίσεις υποστήριξαν ότι οι επίπεδοι οικισμοί δεν είχαν μικρή

διάρκεια ζωής, καθώς αρκετοί παρουσίαζαν συνέχεια σε όλη την Νεολιθική, αλλά η κατοίκηση γινόταν οριζόντια, δηλαδή μετακινούνταν για τις νέες οικιστικές φάσεις σε διπλανά σημεία, σε αντίθεση με την κάθετη κατοίκηση που γινόταν στις μαγούλες /τούμπες (Γραμμένος 1996: 42· Kotsakis 1999: 71). Όσον αφορά στο επιχείρημα για την φιλοξενία τεράστιου αριθμού κατοίκων, η αρχαιολογική έρευνα το κατέρριψε, αφού πέραν από την αραιή δόμηση που χαρακτήριζε τους επίπεδους οικισμούς, θα ήταν ορατή και κάποιου είδους κοινωνική διαστρωμάτωση. Η συμβίωση χιλιάδων ανθρώπων σε μια θέση θα οδηγούσε σε ανταγωνισμό για τις πρώτες ύλες, κάτι που δεν έχει τεκμηριωθεί μέχρι τώρα αρχαιολογικά (Κωτσάκης και Ανδρέου 1986: 82-84· Κωτσάκης 2004: 61).

Σε αντίθεση με τις μαγούλες /τούμπες, η αντίληψη του χώρου και η ενδοκοινωνική χωροοργάνωση θα ήταν διαφορετική. Η εξάπλωση στον χώρο δεν είναι αχανής, καθώς ορίζεται είτε από φυσικά όρια, είτε από τεχνητά, όπως περίβολοι, τάφροι, ή αναχώματα (Παππά 2008: 7-9). Επιπλέον, αφού δεν υπήρχε η άμεση συσχέτιση με το παρελθόν, όπως γινόταν στις μαγούλες /τούμπες με τις επάλληλες οικοδομικές φάσεις στην ίδια θέση, έπρεπε να δημιουργήσουν άλλους τρόπους σύνδεσής τους με αυτό. Ένας τέτοιος τρόπος ήταν η πραγματοποίηση υπαίθριων δημόσιων γευμάτων και η ύπαρξη κοινοτικών κτισμάτων, όπως οι περίβολοι και οι τάφροι, τα οποία προωθούσαν την συλλογικότητα της κοινότητας και την αποτροπή της ανάδυσης κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Επίσης, ένας άλλος πιθανός τρόπος σύνδεσης με το παρελθόν ήταν η ορατότητα των οικιστικών καταλοίπων των προηγούμενων φάσεων, μετά την μετακίνηση σε άλλη περιοχή της θέσης για τις νέες (Κωτσάκης 2004: 61· Nanoglou 2008: 147· Παππά 2008: 7-8· Mavridis 2017: 383).

Τάφροι και Περίβολοι

Ένα σημαντικό στοιχείο της ενδοκοινωνικής χωροοργάνωσης ήταν οι τάφροι, οι οποίες απαντώνται κυρίως στους επίπεδους οικισμούς και κυμαίνονται από 2,5-4,5 μέτρα πλάτος με 1,5-4,5 μέτρα βάθος, και οι λίθινοι περίβολοι οι οποίοι ήταν πιο συχνοί στις μαγούλες /τούμπες με μέσο όρο διαστάσεων <1-1,5 μέτρα πάχος και 1-

1,5 μέτρα ύψος. Παράλληλα, διακρίνονται σε εξωτερικούς, περικλείοντας τον οικισμό, και σε εσωτερικούς, εντός δηλαδή των οικιστικών ορίων, ορίζοντας «κομμάτια» ανοικτών χώρων (Παππά 2008: 368 · Runnels et al. 2009: 173-174). Και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για κοινοτικά και συλλογικά έργα, που απαιτούν χρόνο, ενέργεια και κόπο από τους κατοίκους του οικισμού (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 2019: 129-130).

Η ερμηνεία τόσο των περιβόλων, όσον και των τάφρων στα αρχικά στάδια, τα ήθελε να λειτουργούν ως αμυντικά έργα. Ένα παράδειγμα αποτελεί το Σέσκλο και το Διμήνι (Εικ. 13 και Εικ. 14), στα οποία ο Τσουντας (1908) χαρακτήρισε τους περιβόλους «οχυρωματικούς», κάνοντας λόγο παράλληλα για επιτιθέμενους και για αμυνόμενους, επηρεασμένος από τις ανασκαφές που διεξήγε πρωιμότερα στις Μυκήνες (Τσουντας 1908: 38-39, 43 · Χουρμουζιάδης 1979: 57-58, 65 · Ασλάνης 2010: 46). Την άποψη του Τσουντα ενστερνίστηκε και ο Ασλάνης (2010), σημειώνοντας ότι οι εσωτερικοί περίβολοι λειτουργούσαν ως οχυρωματικοί, προστατεύοντας τον πυρήνα του οικισμού, και σχετιζόνταν με την ανάπτυξη της μεταλλουργίας (Ασλάνης 2010: 46-47). Οχυρωματική χρήση των περιβόλων για τους ίδιους λόγους, υποστήριξαν και οι Evans και Renfrew (1968), αλλά και η Τελεβάντου (2017) για τον Σάλιαγκο και τον Στρόφιλα (Εικ. 4) αντίστοιχα (Evans and Renfrew 1968: 80-81 · Τελεβάντου 2017: 389-396).

Η πιο πάνω προσέγγιση άρχισε να αλλάζει ριζικά με την δημοσίευση του Διμηνίου από τον Χουρμουζιάδη (1979) . Απορρίπτοντας την οχυρωματική λειτουργία, και τονίζοντας τον ειρηνικό χαρακτήρα της Νεολιθικής, υποστήριξε ότι οι περίβολοι λειτουργούσαν ως όρια για την δήλωση τόσο του οικισμού ως σύνολο, όσο και των παραγωγικών ζωνών και οικοτεχνικών δραστηριοτήτων στο εσωτερικό του. Συγκεκριμένα, σημείωσε ότι το χαμηλό ύψος, το λεπτό πάχος και η χρήση των περιβόλων σε κάποια σημεία ως τοίχους οικιών, θα επέτρεπαν πολύ εύκολα την οποιαδήποτε «εισβολή». Παράλληλα, η έλλειψη κοινωνικής διαστρωμάτωσης κατά την Νεολιθική, σε συνδυασμό με τα πιο πάνω, κατέρριπταν εξολοκλήρου την θεωρία του Τσουντα (Χουρμουζιάδης 1979: 59-60, 66, 84-85, 92). Ανάλογης ερμηνείας έτυχε και ο περίβολος που βρέθηκε στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου, ο οποίος φαίνεται να οριοθετούσε τον οικισμό από το νεκροταφείο, αλλά και οι

τάφροι στις θέσεις Αγία Σοφία Μαγούλα και Αχίλλειον (Γαλλής 1982: 88-89· Kotsakis 1999: 72).

Άλλες ερμηνείες υποστήριξαν ότι οι περίβολοι και οι τάφροι λειτουργούσαν ως προστατευτικά έργα για τα ζώα, σαν ένα είδος φράχτη, ο οποίος απέτρεπε την έξοδό τους από τα όρια των οικισμών αλλά και την είσοδο άγριων ζώων, ή ως χώροι ταφής ή απόρριψης αντικειμένων με συμβολικό χαρακτήρα, διαχωρίζοντας τον κόσμο των ζωντανών με τον οικισμό από τον κόσμο των νεκρών (Pappa and Besios 1999: 112· Perlès 2001: 175· Παππά 2008: 366-367· Γραμμένος 2010: 36). Πιο πρόσφατα, η ερμηνεία για την χρήση τους ως αποστραγγιστικά έργα, ή ως χώροι συσσώρευσης νερού-πηγάδια, επανήλθε στο προσκήνιο, κυρίως όσον αφορά τις τάφρους, μετά από τις γεωφυσικές έρευνες και τα πλημμυρικά μοντέλα που πραγματοποίησε το πρόγραμμα IGEAN στην Θεσσαλία (Perlès 2001: 175· Στρατούλη 2019: 109· Sarris et al. 2015: 359· 2017: 34, 44-46). Κοινή όμως αποδοχή από τους αρχαιολόγους, είχε η βαρύτητα που ασκούσαν και οι περίβολοι και οι τάφροι στην διαμόρφωση και ανάπτυξη της ενδοκοινοτικής χωροοργάνωσης (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 2019: 129-130).

Ανοικτοί χώροι

Οι ανοικτοί χώροι ορίζονται και αναπτύσσονται εντός των οικισμών, ανάμεσα στα κτίσματα και στα κοινοτικά έργα που αναφέρθηκαν πιο πάνω και συχνά είναι πλακοστρωμένοι (Ασλάνης 2010: 41). Αν και ως επί το πλείστον δεν αφήνουν ορατά υλικά κατάλοιπα, είναι σχεδόν βέβαιη η χρήση τους για την υλοποίηση εξωτερικών δραστηριοτήτων, όπως η τροφοπαρασκευή, η κατανάλωση φαγητού, αλλά και βιοτεχνικών δραστηριοτήτων, όπως η κατασκευή κεραμικής ή άλλων τέχνηργων (Παππά 2008: 369· Tomkins 2004: 48-49). Όποια και αν ήταν η φύση των δραστηριοτήτων αυτών, η δημόσια θέα τους και η συμμετοχή της κοινότητας σε αυτές, συνέβαλε στην ανάπτυξη της συλλογικότητας και της κοινωνικής ταυτότητας (Tomkins 2004: 48-49). Η πιο συνηθισμένη δραστηριότητα που λάμβανε χώρα και τεκμηριώνεται με υλικά κατάλοιπα, είναι η τροφοπαρασκευή, καθώς εστίες και κλίβανοι εντοπίζονται αρκετά συχνά στους ανοικτούς χώρους. Οι αρχαιολογικές

ερμηνείες συσχετίζουν την χρήση των ανοικτών χώρων και την τροφοπαρασκευή κατά την AN και MN ως δημόσια διαδικασία, στην οποία λάμβαναν μέρος, αν όχι όλος ο οικισμός, αρκετά νοικοκυριά του. Αντίθετα, κατά το τέλος της Νεολιθικής η δημόσια λειτουργία των ανοικτών χώρων περιορίστηκε δραματικά, με την τροφοπαρασκευή να πραγματοποιείται εντός των αυλών των νοικοκυριών, οι οποίες ήταν πλέον σαφέστατα οριοθετημένες, περιορίζοντας παράλληλα την πρόσβαση σε αυτές (Evans et al. 1964: 140-142 · Halstead 1999: 80-81 · Tomkins 2004: 43 · Κυπαρίσση–Αποστολικά 2019: 77). Ωστόσο, αντίθετη άποψη εξέφρασε ο Στράτος Νανόγλου, ο οποίος τόνισε ότι η πιο πάνω θεωρία, πέραν των δεδομένων σύνθεσής της, που αφορούσαν κυρίως την Θεσσαλία και την Μακεδονία, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να εφαρμοστεί και στην υπόλοιπη Ελλάδα, η εύρεση εστιών και εντός αλλά και εκτός των οικιών σε έναν οικισμό, αλλά και η συχνά κακή διατήρηση των οικιστικών καταλοίπων, δεν μπορούν να επιτρέψουν γενικεύσεις σχετικά με την δημόσια κατανάλωση του φαγητού στους ανοικτούς χώρους (Nanoglou 2008: 147-148).

Λάκκοι

Οι λάκκοι αποτελούν ένα σημαντικό στοιχείο της ενδοκοινοτικής χωροοργάνωσης, αφού πέραν από τα στοιχεία που παρέχουν για την λειτουργία τους, βρίσκονταν συνήθως εντός των οικισμών, ή στην περιφέρειά τους, σε συστάδες ή μόνοι τους, ορίζοντας μια περιοχή αποκλειστικά για την χρήση τους (Παππά 2008: 363-364 · Στρατούλη κ.ά. 2014: 355-356). Ενδεικτικά παραδείγματα λάκκων έξω από τα όρια των οικισμών, αλλά στην άμεση περιφέρειά τους, σημειώθηκαν στις θέσεις Σταυρούπολη, ΔΕΘ, Θέρμη (Εικ. 5 + Εικ. 6) και Κλείτο Κοζάνης (Παππά 2008: 363-364 · Kotsos 2014: 318 · Κουκούλη–Χρυσανθάκη 2019: 144-145).

Η χρήση τους ποικίλει, από απορριμματική, όπως στην Άργισσα, ή αποθηκευτική, όπως στην Κνωσό, στην Άργισσα και στην Σταυρούπολη, με πολλές φορές να σημειώνεται η παρουσία επιχρίσματος ή λίθων στα τοιχώματά τους για στεγανότητα, ή αποθηκευτικά αγγεία–πίθιοι στο εσωτερικό τους (Miložić 1962: 8-10 · Rodden 1962: 270 · Evans et al. 1964: 140 · Kotsos 2014: 318). Πέραν από τις

πιο πάνω λειτουργίες, στις θέσεις Αυγή Καστοριάς, Μακρύγιαλο, Κρεμαστή Κοιλάδα Κοζάνης και Κλείτο Κοζάνης, βρέθηκαν και λάκκοι αποθετικού και συμβολικού χαρακτήρα, με την προσεκτική εναπόθεση κεραμικής, οστών ζώων ή εργαλείων, κυρίως μετά από την πραγματοποίηση σημαντικών γεγονότων εντός του οικισμού, όπως δημόσια γεύματα ή τελετουργίες (Κουκούλη–Χρυσανθάκη 2019: 144-145· Στρατούλη κ.ά. 2014: 349, 355-356).

3.1.3. Οργάνωση κτηριακών μονάδων

Η οργάνωση κτηριακών μονάδων αφορά στις οικίες–νοικοκυριά ή σε άλλα κοινοτικά κτίρια, τα οποία ήταν συστατικά τόσο της ενδοκοινοτικής, όσο και της διακοινοτικής χωροοργάνωσης, αφού εντός τους αναπτύσσονταν οι βιοτικές, οικονομικές και κοινωνικές δραστηριότητες, ενώ ταυτόχρονα παρείχαν καταφύγιο και ασφάλεια για τους Νεολιθικούς ανθρώπους.

Κοινοτικά κτίσματα

Ο ορισμός κτισμάτων ως κοινοτικών επιτυγχάνεται μέσω της ενδοκοινοτικής χωροοργάνωσης, δηλαδή της θέσης που είχαν στον οικισμό, της μορφής και των διαστάσεών τους σε σχέση με τα άλλα, και τα ευρήματα που βρέθηκαν εντός τους, και τα οποία δεν μπορούν να το χαρακτηρίσουν ως κτίσμα οικιακού χαρακτήρα (Κουκούλη–Χρυσανθάκη 2019: 134-139). Οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις τα θέλουν να έχουν συμβολική ή οικονομική σημασία και να αποτελούν σημαντικές κτηριακές κατασκευές για τους κατοίκους των οικισμών (Nanoglou 2008: 148-149).

Τέτοιου είδους κτίσμα εντοπίστηκε στο Σέσκλο Α, το κτίριο 37, το οποίο διέθετε τρεις εισόδους και εστία εντός του (Εικ. 7.). Παρόμοιο κτίσμα σημειώθηκε και στο Σέσκλο Β με ίδια χαρακτηριστικά, με τους μελετητές να κάνουν λόγο για την ύπαρξη κάποιου μοτίβου που επαναλαμβανόταν και στην μαγούλα και στον επίπεδο οικισμό (Nanoglou 2008: 148-149). Στον γειτονικό οικισμό του Διμηνίου, η Οικία Ν (Εικ. 8.) φαίνεται να είχε πολυχρηστική λειτουργία, καθώς στο εσωτερικό της

βρέθηκαν τροφοπαρασκευαστικές εγκαταστάσεις, λάκκοι επαλειμμένοι με κονίαμα, ένα αποθηκευτικό αγγείο και απανθρακωμένοι σπόροι, με τον Χουρμουζιάδη να την ερμηνεύει ως εργαστήριο και ως αποθηκευτικό χώρο (Χουρμουζιάδης 1979: 149-152).

Ένα άλλο σημαντικό εύρημα ανάλογου χαρακτήρα, ανασκάφηκε στον οικισμό της ΝΝ στον Προμαχώνα–Τορολίνα (Εικ. 9). Πρόκειται για υπέργειο κτίσμα, μεγάλων διαστάσεων, το οποίο ξεχώριζε σημαντικά από τα υπόλοιπα του οικισμού, που κίνησε το ενδιαφέρον των ανασκαφών. Τα ευρήματα που βρέθηκαν εντός του, τα οποία περιελάμβαναν εστία, ειδώλια και ένα ανθρωπόμορφο αγγείο, αντικείμενα σχετιζόμενα με τελετουργίες, προτάθηκε ειδική, τελετουργική-συμβολική χρήση για το συγκεκριμένο κτίσμα. Σε κεντρικό σημείο του ίδιου οικισμού σημειώθηκε και ύπαρξη ορύγματος μεγάλων διαστάσεων, το οποίο, σε συνδυασμό με την εύρεση βουκρανίων, τα οποία ήταν κατεχοχόν συμβολικά αντικείμενα, συνδέθηκε με τελετουργίες. Ίσως όμως και να παραπέμπει στις υπόσκαφες οικίες των προγενέστερων φάσεων του οικισμού, αποτελώντας ένα σημείο μνήμης και σύνδεσης με το παρελθόν (Κουκούλη–Χρυσανθάκη 2019: 134-139).

Κοινοτικά κτίσματα εντοπίστηκαν και στο νησιωτικό περιβάλλον το Αιγαίου, και συγκεκριμένα στον οικισμό του Στρόφιλα (Εικ. 10). Η Τελεβάντου, η οποία ανέσκαψε την θέση με το επιβλητικό τείχος διακοσμημένο με βραχογραφίες και τον έντονο ναυτικό χαρακτήρα, σημείωσε την ύπαρξη ενός «ιερού» ή κάποιου άλλου είδους κτίσματος, σημαντικού για τους κατοίκους του οικισμού. Το δάπεδο από κονίαμμα του κτηρίου αυτού έφερε εγχάρακτες, σχηματικές παραστάσεις πλοίων και ανθρώπων, όμοιων με τις έγκρουστες παραστάσεις κοντά στην πύλη του τείχους, και εντός του υπήρχαν μια μεγάλων διαστάσεων κυκλική κατασκευή, ίσως εστία, και ένα λίθινο θρανίο στην νότια πλευρά (Televantou 2017: 395).

Οικίες–Νοικοκυριά

Οι αρχικές προσεγγίσεις των οικιών από την Ιστορική–Πολιτισμική Αρχαιολογία, έριχναν το βάρος της μελέτης στην αρχιτεκτονική μορφή και περιγραφή τους. Ο πρώτος τύπος κτιρίου που εντοπίστηκε ήταν τα τετράπλευρα, δρομικά, κτίσματα

στο Σέσκλο (Εικ. 11) και Διμήνι (Εικ. 12) από τον Τσουντα (1908), ενώ αργότερα σημειώθηκαν και στις θέσεις Μαγούλα Βισβίκη και Μαγούλα Αγία Σοφία στην Θεσσαλία. Ο Τσουντας, σαφώς επηρεασμένος από τις προγενέστερες του ανασκαφές στις Μυκήνες, αλλά και από την τάση της εποχής για προσπάθειες εντοπισμού συσχετίσεων της Προϊστορίας με τον σύγχρονο Ελληνικό πολιτισμό, ερμήνευσε τα κτίσματα αυτά ως «μέγαρα», κάτι που πέρασε και στην Ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία. Ταυτόχρονα, η ερμηνεία των Νεολιθικών καταλοίπων με όρους της ΕΧ, οδήγησε και σε ανάλογες ερμηνείες σχετικά με την φύση των «μεγάρων», τα οποία λόγω της κεντρικής θέσης τους στην «ακρόπολη», θεωρήθηκαν κατοικίες της ελίτ (Κωτσάκης 2004: 64 · 2019α: 17 · Βουζαζάκης 2008: 88 · Ασλάνης 2010: 44).

Η μελέτη των οικιών και του νοικοκυριού άρχισε σταδιακά από την Διαδικαστική Αρχαιολογία και τον διαχωρισμό του οικισμού σε επίπεδα, με το μικρο-επίπεδο /micro level, να αντιπροσωπεύει τις οικίες. Οι ερμηνείες στηρίζονταν στην έννοια της πυρηνικής οικογένειας, η οποία κατοικούσε εντός των οικιών και κατανάλωνε όσα μπορούσε να παράξει. Σύμφωνα με τον Marshall Sahlins (1974), το νοικοκυριό αποτελούσε μια κατεξοχήν παραγωγική μονάδα, η οποία για να εξασφαλίσει την επιβίωσή της εξαρτιόταν από την σχέση και την επικοινωνία που ανέπτυξε με τα υπόλοιπα νοικοκυριά του οικισμού, δηλαδή την ενδοκοινοτική σχέση, αλλά και με τα δίκτυα ανταλλαγών μέσω διακοινοτικών επαφών με άλλους γειτονικούς οικισμούς. Επιπλέον, σημαντικό για την λειτουργία και ταυτοποίηση μιας οικίας ήταν και το μέγεθος, αφού σύμφωνα με τους αρχαιολόγους έπρεπε να είναι αρκετά μεγάλο για την στέγαση μιας οικογένειας (Halstead 1999: 81 · Παππά 2008: 371-372). Έτσι, δικαιολόγησαν και την στροφή που παρατήρησαν από τα υπόσκαφα κτίσματα της Προκεραμικής Νεολιθικής στα υπέργεια τετράπλευρα από την ΑΝ και μετά. Με την χρήση εθνογραφικών παραλλήλων, ο Flannery (1972), υπολόγισε ότι η μέση διάμετρος των υπόσκαφων κτισμάτων ήταν περίπου 3 μέτρα, με μέγιστο αριθμό ενοίκων το 2 (Flannery 1972: 30). Συνεπώς, λόγω του ότι δεν μπορούσαν να στεγάσουν πολλά άτομα, χαρακτηρίστηκαν πρώιμες μορφές κατοίκησης μη μόνιμου χαρακτήρα, που κυριαρχούσαν σε επίπεδους οικισμούς. Αντίθετα, τα τετράπλευρα κτίσματα, τα οποία ήταν μεγαλύτερου μεγέθους, περίπου 2-8 μέτρα μήκος, και πιο

κοινά στις μαγούλες /τούμπες, θεωρήθηκαν χαρακτηριστικά της μονιμότητας, δηλώνοντας κοινωνικές αλλαγές και έμφαση στην πυρηνική οικογένεια (Perlès 2001: 184 · Nanoglou 2008: 143 · Παππά 2008: 364 · Souvatzi 2008: 178 · Ασλάνης 2010: 41 · Κουκούλη–Χρυσανθάκη κ.ά. 2014: 254 · Κωτσάκης 2019: 167-168).

Οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις της Διαδικαστικής Αρχαιολογίας εντάχθηκαν στην Ελληνική βιβλιογραφία από τον Χουρμουζιάδη (1979) στη μελέτη του Διμηνίου. Ο ίδιος υποστήριξε ότι οι οικίες του οικισμού κατασκευάζονταν από τις διαθέσιμες πρώτες ύλες και αναπτύσσονταν και διαμορφώνονταν με βάση τις ανάγκες των κατοίκων, οι οποίες ήταν κατεξοχήν οικονομικές και λειτουργικές, όπως η αγροτική παραγωγή από τον πρωτογενή τομέα, αλλά και η προστασία των ενοίκων από τα καιρικά φαινόμενα (Χουρμουζιάδης 1979: 27-29).

Η έννοια του νοικοκυριού αναπτύχθηκε από την Μεταδιαδικαστική Αρχαιολογία και την ανάπτυξη της Οικιακής Αρχαιολογίας /Household Archaeology και της Αρχαιολογίας του Φύλου /Gender Archaeology (Γραμμένος 2010: 35). Σύμφωνα με την Οικιακή Αρχαιολογία, το νοικοκυριό προσεγγιζόταν ως μια μονάδα, αποτελούμενη από την αρχιτεκτονική και την εσωτερική διαμόρφωση, όπως οι εστίες, οι τροφοπαρασκευαστικές και αποθηκευτικές εγκαταστάσεις, τα ευρήματα και οι δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα στο εσωτερικό του. Μέσω των πιο πάνω, οι αρχαιολόγοι μπορούσαν να εξάγουν συμπεράσματα σχετικά με την κοινωνία και την οικονομία του οικισμού, ενώ παράλληλα μπορούσαν να ερμηνεύσουν αλλαγές που παρατηρούσαν στους συγκεκριμένους τομείς (Di Tonto 2011: 15).

Ο Hodder (1990), κύριος εκφραστής της Μεταδιαδικαστικής ερμηνευτικής προσέγγισης, σημείωσε μια αντιστοιχία από την Παλαιολιθική Εποχή, σχετικά με την κατοικία και τον ρόλο της γυναίκας. Συγκεκριμένα, συσχέτισε την ύπαρξη των ομοιωμάτων οικιών και των γυναικείων ειδωλίων με το *domus*, την εξημέρωση δηλαδή και την γυναικεία φύση, έναντι του *agrrios*, του μη εξημερωμένου περιβάλλοντος και τον άνδρα. Η γυναίκα σύμφωνα με τον ίδιο ταυτιζόταν με το νοικοκυριό και την ιδιωτική φύση που το χαρακτηρίζει, ενώ ο άνδρας με το κυνήγι και τις εργασίες που λάμβαναν χώρα εκτός των ορίων του οικισμού. Ταυτόχρονα, το

νοικοκυριό αποτελούσε την βασική παραγωγική και κοινωνική μονάδα των οικισμών, και την βάση του Νεολιθικού τρόπου ζωής. Συνεπώς, η μεγάλη ποσότητα των γυναικείων ειδωλίων και των πήλινων ομοιωμάτων οικιών, σχετίστηκαν και με την γυναίκα όπως αναφέρθηκε, αλλά και με την γονιμότητα, την γεωργία και την συμβολική θέση της οικίας στην κοινωνία (Halstead 1999: 81-82).

Ακολουθώντας με το θέμα του νοικοκυριού ασχολήθηκε ο Halstead (1999), ο οποίος ανέπτυξε τις πιο πάνω ερμηνείες. Αρχικά, συμφώνησε τον Sahllins (1974) στην στέγαση εντός των νοικοκυριών πυρηνικών οικογενειών και στην ανάπτυξη στρατηγικών επιβίωσης και σχέσεων με άλλα νοικοκυριά ή άλλους οικισμούς. Παράλληλα, χρησιμοποιώντας την ερμηνεία του Hodder (1990) σχετικά με τα γυναικεία ειδώλια και την γονιμότητα, σημείωσε και την συμβολική λειτουργία του νοικοκυριού, σε συνδυασμό με την παραγωγική, κοινωνική και οικονομική που σημειώθηκαν πιο πάνω. Ο ρόλος της γυναίκας, ως παραγωγικού ατόμου, με την δυνατότητα που είχε για τεκνοποίηση και «παραγωγή» περισσότερων εργατικών χεριών, αλλά και των παιδιών που ήταν συνυφασμένα με την γυναίκα /μητέρα, ήταν άμεσα συνδεδεμένα με τον συμβολικό χαρακτήρα του νοικοκυριού. Τα γυναικεία ειδώλια και ο συσχετισμός τους με την γονιμότητα, καθώς και η ειδική μεταχείριση που τύγχαναν τα παιδιά στις ταφές, με την εύρεση παιδικών ταφών κάτω από τα δάπεδα των οικιών, αποτέλεσαν τα ισχυρότερα επιχειρήματα της θεωρίας του. Ωστόσο, διαφωνούσε στο σημείο που ήθελε τα γυναικεία ειδώλια να σχετίζονταν αποκλειστικά με το *domus*, την οικία δηλαδή, ενώ ο άνδρας με το *agrios*, αφού τα μόνα ειδώλια που έφεραν απεικονίσεις οικιακών κατασκευών ήταν τα ανδρικά, τα οποία κάθονταν σε скаμνί (Halstead 1999: 81-83).

Επιπρόσθετα, ο Halstead έθιξε και το θέμα του τι οριζόταν ως νοικοκυριό και αν ήταν απλά ένα κτίριο ή πολλά μαζί. Πρωτίστως, αναγνώρισε το πρόβλημα της διατήρησης και της κατάστασης των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, τα οποία συχνά δεν επιτρέπουν την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την οικιστική κτηριακή και ενδοκοινωνική χωροοργάνωση. Παράλληλα, σημείωσε ότι ένα κτίριο, για παράδειγμα τετράπλευρο, ίσως δεν αποτελούσε από μόνο του μια οικιστική μονάδα, ένα νοικοκυριό δηλαδή, αλλά υπήρχε η πιθανότητα ύπαρξης και βοηθητικών χώρων σε συνάρτηση με αυτό, τα οποία συνέθεταν στο σύνολο του

νοικοκυριού. Την άποψη του Halstead ενστερνίστηκαν και οι Tomkins (2004), Νανόγλου (2008) και η Σουβατζή (2008, 2008α, 2012), οι οποίοι ασχολήθηκαν με την Οικιακή Αρχαιολογία στην Ελλάδα (Halstead 1999: 80 · Παππά 2008: 9-10).

Ο Tomkins (2004), ακολουθώντας την τάση για ερμηνεία του νοικοκυριού ως κοινωνικής και οικονομικής μονάδας, επεκτάθηκε στο θέμα της αποθήκευσης και του πλεονάσματος. Συγκεκριμένα, ανέφερε ότι κατά τα αρχικά στάδια της Νεολιθικής, η οικία είχε πιο δημόσιο ρόλο, καθώς δεν εντοπίστηκαν εντός της ούτε αποθηκευτικές, ούτε τροφοπαραγωγικές εγκαταστάσεις (Tomkins 2004: 42-46 · Kunkel 2017: 47-48). Αντίθετα, τα πιο πάνω σημειώνονταν σε ανοικτούς, υπαίθριους χώρους του οικισμού, με έμφαση στην συλλογική συνεργασία μεταξύ των οικιών. Ωστόσο, κατά την NN και TN παρατήρησε μεταβολή και στροφή από την δημόσια φύση του νοικοκυριού στην ιδιωτική. Αποθηκευτικά αγγεία και εστίες έκαναν την εμφάνισή τους εντός των οικιών, ενώ περιορίστηκε σημαντικά η πρόσβαση στους υπαίθριους χώρους /αυλές γύρω τους. Επιπρόσθετα, ακολουθώντας τον Halstead (1999), υποστήριξε την ανάπτυξη ενδοκοινοτικών και διακοινοτικών σχέσεων, αφού η ιδιωτική αποθήκευση επέφερε και κινδύνους αποτυχίας με αποτέλεσμα την πιθανότητα μη επιβίωσης των νοικοκυριών. Ο ίδιος ερμήνευσε την αλλαγή αυτή ως αποτέλεσμα κοινωνικών μεταβολών που έφεραν με την σειρά τους την ανεξαρτητοποίηση του νοικοκυριού (Tomkins 2004: 41-42, 50-55 · Kunkel 2017: 48-50).

Η Σουβατζή, η κύρια εκπρόσωπος της Οικιακής Αρχαιολογίας στην Ελλάδα, αν μπορεί να της αποδοθεί αυτός ο τίτλος, πρότεινε την προσέγγιση των νοικοκυριών ως πηγών των κοινωνικών αλλαγών και βάσης της ενδοκοινοτικής και διακοινοτικής χωροοργάνωσης, και όχι ως μονάδων που προσαρμόζονταν σε αυτές (Souvatzi 2012: 15-16). Το νοικοκυριό, αν και ιδιωτική μονάδα, όπως χαρακτηρίζεται, αποτελούσε μέρος του οικισμού, συμμετέχοντας τόσο σε παραγωγικές όσο και σε τελετουργικές /συμβολικές δραστηριότητες. Παράλληλα, σημείωσε ότι οι διαφοροποιήσεις που εντοπίζονται στις οικίες ενός οικισμού, είτε στην εσωτερική διαμόρφωση, είτε στις εγκαταστάσεις εντός τους, δεν έχουν πάντοτε κάποια συγκεκριμένη ερμηνεία και ίσως αποτελούν απλά μια προσωπική προσθήκη των ενοίκων τους, τονίζοντας ξανά την ιδιωτική τους φύση (Souvatzi 2012: 29-33). Τέλος,

συμφωνώντας με τον Halstead (1999) και την δυσκολία της ερμηνείας των οικιστικών καταλοίπων, υποστήριξε ότι δεν είναι τόσο σημαντική η αρχιτεκτονική των οικιών, όσο το εσωτερικό τους, δίνοντας ως παράδειγμα ένα τετράπλευρο κτίσμα από το Ντικιλί Τας, στο οποίο με βάση την ομοιότητα της διαρρύθμισης και των ευρημάτων των τριών δωματίων που το αποτελούσαν, διέκρινε τρία ξεχωριστά νοικοκυριά (Sounvatzi 2012: 19-20).

Μια νέα προσέγγιση πρότεινε ο Νανόγλου (2008), υποστηρίζοντας, ότι έμφαση πρέπει να δίνεται και στην ταυτότητα του νοικοκυριού και όχι μόνο στην οικονομική και κοινωνική του λειτουργία. Τα νοικοκυριά, όπως σημείωσε, αποτελούν αποτυπώματα για τους αρχαιολόγους, του τρόπου που αντιλαμβάνονταν και διαμόρφωναν τον χώρο οι άνθρωποι κατά την Νεολιθική. Συνεπώς, οι οποιοσδήποτε αλλαγές που παρατηρούνταν στην αρχιτεκτονική ή στην εσωτερική διαμόρφωσή τους, αποτελούσαν μέρος ευρύτερων αλλαγών που έλαβαν χώρα στον οικισμό. Ως αποτέλεσμα, προτείνει μια «βιογραφική» προσέγγιση της ανάλυσης των νοικοκυριών, από την κατασκευή τους, μέχρι και την καταστροφή και εγκατάλειψή τους (Nanoglou 2008: 140-143). Ένα παράδειγμα συμβολικής ερμηνείας του νοικοκυριού, με την βιογραφική προσέγγιση που προτείνει ο Νανόγλου, αποτελεί η προσέγγιση που ακολούθησε η Στρατούλη στον οικισμό της Αυγής Καστοριάς. Συγκεκριμένα, ανέφερε ότι κατά το τέλος της πρώτης οικιστικής φάσης, Αυγή Ι, οι κάτοικοι του οικισμού, έκαψαν σκόπιμα τις οικίες τους, αφού απομάκρυναν από το εσωτερικό τους τα αντικείμενα που ήθελαν, δηλώνοντας την ολοκλήρωση του κύκλου ζωής της οικίας. Η πρακτική αυτή ερμηνεύτηκε ως συμβολική και τελετουργική, σχετική με τους προγόνους και την μνήμη, αφού τα κατάλοιπα τοποθετήθηκαν σε ορατό σημείο του οικισμού, στα πλαίσια αναδιοργάνωσης του ενδοκοινοτικού και κοινοτικού χώρου (Στρατούλη 2019: 110-111).

Συνοψίζοντας τις πιο πάνω ερμηνείες, το νοικοκυριό ως έννοια δεν έχει απολύτως κανένα νόημα έξω από την κοινωνία, αφού η βάση της κοινωνίας είναι ο άνθρωπος. Η μορφή, οργάνωση και αναδιοργάνωση των νοικοκυριών, όπως και η σημασία τους, δεν είναι μονολιθικά, καθώς συνδέονται και αντανακλούν τις κοινωνικές πεποιθήσεις της κάθε περιοχής και κοινότητας, μέχρι και σήμερα. Συνεπώς, το

νοικοκυριό δεν αποτελούσε μόνο μια κοινωνική, παραγωγική και οικονομική μονάδα, αλλά μια μονάδα αποτελούμενη από άτομα, τα οποία με την σειρά τους λάμβαναν μέρος σε δραστηριότητες, εντός του, εκτός του σε κοινοτικά πλαίσια, αλλά και εκτός του οικισμού τους με τα δίκτυα ανταλλαγών, καθιστώντας το υπεύθυνο για την δημιουργία τόσο της ενδοκοινοτικής, όσο και της διακοινοτικής χωροοργάνωσης που αναφέρθηκαν πιο πάνω (Perlès 2001: 173 · Souvatzi 2012: 15-18).

Η συνεχής «πάλη», σύμφωνα με τον Κωτσάκη (2019), του ιδιωτικού-οίκου, με το δημόσιο-οικισμός, η οποία σταδιακά οδήγησε στην ανεξαρτητοποίηση των νοικοκυριών, ίσως σχετίζεται και με την κάθετη κατοίκηση των μαγούλων /τουμπών από την Θεσσαλία και βορειότερα, καθώς δεν επέτρεπαν την ανάπτυξη αυτή. Αντίθετα, στην νότια Ελλάδα, όπως παρατήρησε, οι επίπεδοι οικισμοί, και η ανεξαρτητοποίηση του νοικοκυριού κατά το τέλος της Νεολιθικής, οδήγησε με την σειρά της στην ΕΧ, η οποία χαρακτηρίζεται από ομάδες ελίτ και κοινωνική διαστρωμάτωση (Κωτσάκης 2019: 168-173).

3.1.4. Παραδείγματα οικισμών

Σέσκλο

Η κύρια οικιστική φάση του Σέσκλου χρονολογείται στην ΜΝ. Ο οικισμός αναπτύχθηκε σε πεδιάδα κοντά σε πηγές νερού (Τσουντας 1908: 71-72 · Κωτσάκης 1996β: 49). Εντοπίστηκε από τον Στάη κατά την διάρκεια των ανασκαφών που διεξήγε σε θολωτούς τάφους της Εποχής του Χαλκού στο Διμήνι, και αφού κατανόησε την πρωιμότητα των καταλοίπων, το ανέφερε στον Τσουντα, όπου και ακολούθησε ανασκαφή από τον ίδιο το 1901 (Τσουντας 1908: 70). Η θέση επανεξετάστηκε από τον Θεοχάρη το 1956-1977, μετά από ζημιές που προκλήθηκαν από σεισμό οδηγώντας στην εμφάνιση στρωματογραφίας, με στόχο τον εντοπισμό της μετάβασης από την ΜΝ στην ΤΝ (Wijnen 1981 · Γαλλής 1996ε: 23 · Κωτσάκης 1996β: 49). Το Σέσκλο, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, ήταν η πρώτη θέση στην οποία όχι μόνο εντοπίστηκε επίπεδος οικισμός, αλλά συνδυαζόταν και με μαγούλα, και για αυτό στο σημείο αυτό θα τύχει περαιτέρω ανάλυσης (Εικ. 1).

Ο Τσουντας (1908) εντοπίζοντας τους περιβόλους, τους χαρακτήρισε «οχυρωματικούς», ακολουθώντας τις ερμηνείες του Μυκηναϊκού Πολιτισμού και της ΕΧ, με αποτέλεσμα την μαγούλα να την ονομάσει «ακρόπολη» (Τσουντας 1908: 78). Παρόμοια ερμηνεία ακολούθησε και ο Θεοχάρης (1989), ο οποίος ωστόσο αναγνώρισε ότι κάποια σημεία ήταν πολύ λεπτά για να είχαν οχυρωματική χρήση και ίσως χρησίμευαν ως οριοθέτηση, ως περίβολοι για ζώα, ή ως αναλήμματα (Θεοχάρης 1989: 95-96).

Ταυτόχρονα με την μελέτη της «ακρόπολης», ο Θεοχάρης ερεύνησε και την περιοχή γύρω από την μαγούλα, εντοπίζοντας τα οικιστικά κατάλοιπα του Σέσκλου Β, όπως το ονόμασε. Η ανακάλυψη του πρώτου επίπεδου οικισμού στην Ελλάδα, οδήγησε σε αρκετές αναθεωρήσεις των προσεγγίσεων, αν και κατά την περίοδο που εντοπίστηκε από τον Θεοχάρη, οι αρχαιολόγοι το αντιμετώπισαν με σκεπτικισμό. Ο ίδιος ερμήνευσε το Σέσκλο Β ως «πόλη» και το Σέσκλο Α ως «ακρόπολη», συνθέτοντας έναν οικισμό χιλιάδων κατοίκων (Θεοχάρης 1989: 37, 54, 81-91).

Ωστόσο, οι νέες έρευνες έδειξαν ότι ο οικισμός του Σέσκλου, παρά την μεγάλη του έκταση, δεν φιλοξενούσε και μεγάλο αριθμό κατοίκων, καθώς η δόμηση στον επίπεδο οικισμό ήταν αραιή (Kotsakis 1999: 70). Συγκεκριμένα, στο Σέσκλο Α, στην μαγούλα δηλαδή, σημειωνόταν συνεχής κατοίκηση στην ίδια θέση, με μικρούς ανοικτούς χώρους (Εικ. 13). Αντίθετα, στο Σέσκλο Β, στον επίπεδο οικισμό, αν και η μεγάλη έκταση θα επέτρεπε την εξάπλωση των οικιών, οι οικίες που ανασκάφησαν σχημάτιζαν μικρές συστάδες /γειτονίες, με κοινούς ενδιάμεσους τοίχους, αφήνοντας μεγάλα κενά μεταξύ τους. Ο Halstead (1999), ερμήνευσε τις συστάδες αυτές ως μια οικιστική μονάδα, οι οποία διέθετε άλλα δωμάτια ως βοηθητικούς χώρους. Συνεπώς, οι δύο αυτές περιοχές ακολουθούσαν διαφορετικό τύπο κατοίκησης, με τους περιβόλους να λειτουργούν ως όρια μεταξύ τους (Halstead 1999: 80· Kotsakis 1999: 70· Κωτσάκης 2004: 62-63· 2019: 172· Souvatzi 2008: 80).

Όσον αφορά στην κοινοτική χωροοργάνωση και τις οικίες, ο Τσουντας εντόπισε τετράπλευρα δρομικά κτίσματα, τα οποία, για τους ίδιους λόγους με πιο πάνω, τα ονόμασε «μέγαρα». Αναλυτικότερα, σημείωσε δύο «μέγαρα» (Εικ. 11), τα οποία

βρίσκονταν στην κορυφή του λόγου, με το ένα χρονολογείται στην MN και το άλλο στην NN. Αποτελούνταν από δύο δωμάτια, ενώ εντός τους βρέθηκαν εστίες, σπές για πασσάλους και αποθηκευτικές εγκαταστάσεις (Τσουντας 1908: 90-96). Την ίδια ερμηνεία υιοθέτησε και ο Θεοχάρης όσον αφορά στην ονομασία, αν και διατύπωσε την πιθανότητα να ήταν κοινοτικά κτίσματα, τα οποία αποτέλεσαν τον κεντρικό πυρήνα του οικισμού με τα υπόλοιπα κτίσματα να ανοικοδομούνται γύρω του (Θεοχάρης 1989: 96). Πιο πρόσφατες ερμηνείες, θεωρούν τα «μέγαρα» απλά ως ένα άλλο τύπο οικιών με πιο μακρόστενη κάτοψη (Αδρύμη 1990).

Διμήνι

Ο οικισμός του Διμηνίου βρίσκεται στην Θεσσαλία και χρονολογείται στην NN, αναπτύσσεται σε λόφο /μαγούλα, και κατά την Νεολιθική πιστεύεται ότι ήταν αρκετά κοντά στην θάλασσα (Εικ. 14). Εντοπίστηκε από τον Στάη το 1901, ενώ οι ανασκαφές ανατέθηκαν στον Τσουντα, ο οποίος δημοσίευσε τα αποτελέσματα των ερευνών του το 1908. Αργότερα, το 1974-1976, ο Χουρμουζιάδης (1979) ανασκάπτει ξανά την θέση και φέρνει στο φως τον οικισμό σε όλη του την έκταση. Οι ανασκαφές του Χουρμουζιάδη στο Διμήνι, αποτέλεσαν σταθμό για τις αρχαιολογικές ερμηνείες στην Ελλάδα (Χουρμουζιάδης 1979: 51-52).

Κεντρικό στοιχείο του οικισμού αποτελούν οι ομόκεντροι περίβολοι, με τον Τσουντα να ακολουθεί ανάλογη ερμηνεία και σημασία με τους περιβόλους του Σέσκλου, κάνοντας αναφορά σε αμυνόμενους και επιτιθέμενους. Ήταν κατασκευασμένοι από σχιστολιθικές πλάκες, με το ύψος τους να κυμαίνεται από 0,6-1,4 μέτρα. Ποικιλία στις διαστάσεις είχε και η απόσταση μεταξύ τους, καθώς σε κάποια σημεία οι περίβολοι εφάπτονταν, ενώ σε άλλα απείχαν μέχρι και 15 μέτρα μεταξύ τους. Ίδια ερμηνεία με το Σέσκλο, έτυχαν και τα «μέγαρα» της «ακρόπολης» του Διμηνίου (Εικ. 12), τα οποία σύμφωνα με τον ίδιο αποτελούσαν την οικία του άρχοντα του οικισμού (Τσουντας 1908: 38-40, 88 · Wace and Thompson 1912: 79).

Ο Χουρμουζιάδης (1979), επηρεασμένος από τον Clark (1977) και τις προσεγγίσεις της Διαδικαστικής Αρχαιολογίας, διαίρεσε τον οικισμό σε διακοινοτικό, ενδοκοινοτικό και κοινοτικό επίπεδο, με το πρώτο να αναφέρεται στην σχέση του

οικισμού με άλλους στην περιοχή, ενώ τα άλλα δύο να αφορούν την οργάνωση του οικισμού και των οικιών, επηρεαζόμενα παράλληλα από την μορφολογία του εδάφους και την οικονομία (Χουρμουζιάδης 1979: 30-31· Κωτσάκης 2019: 165-166). Ο διακοινοτικός χώρος /site catchment, περιελάμβανε την περιφέρεια του οικισμού, με την παρουσία βοηθητικών, δορυφορικών θέσεων /αγροικιών, οι οποίες θα εξασφάλιζαν πρόσβαση σε διάφορα μικροπεριβάλλοντα, όπως στα δάση για ξυλεία και κυνήγι, ή στην θάλασσα για αλιεία και συλλογή οστρέων. Έτσι θα συμπλήρωναν τις οποιοσδήποτε ελλείψεις θα προέκυπταν στον «κεντρικό οικισμό», μειώνοντας παράλληλα την ενέργεια και το κόστος από την απευθείας μετακίνηση ανθρώπων από το Διμήνι σε αυτά. Ο ενδοκοινοτικός χώρος από την άλλη, εναλλασσόταν σε ένα σύστημα καλυμμένων και ακάλυπτων χώρων, στους οποίους αναπτύσσονταν οι οικοτεχνικές δραστηριότητες (Εικ. 15) (Χουρμουζιάδης 1979: 51-52, 163-170).

Αρχικά, απέρριψε την οχυρωματική λειτουργία των περιβόλων, αφού σε κάποια σημεία είχαν αρκετά χαμηλό ύψος, ενώ σε άλλα αποτελούσαν τμήματα των τοίχων των οικιών, επιτρέποντας έτσι εύκολη πρόσβαση από οποιανδήποτε απειλή. Παράλληλα, δεν εντοπίστηκαν ενδείξεις για κοινωνική διαστρωμάτωση ούτε στον οικισμό, αφού η κατανομή των αγαθών ήταν ισομερής, αλλά ούτε και σε άλλη Νεολιθική θέση στην Ελλάδα, ενισχύοντας την πεποίθηση για τον ειρηνικό χαρακτήρα της Περιόδου (Χουρμουζιάδης 1979: 59-61, 66-68, 77-79). Αντίθετα, υποστήριξε ότι οι περίβολοι είχαν οριοθετική λειτουργία, όσον αφορά τον εξωτερικό, ενώ οι εσωτερικοί είχαν χωροταξική λειτουργία χωρίζοντας τον οικισμό σε τέσσερις οικοτεχνικούς χώρους δραστηριοτήτων (Χουρμουζιάδης 1979: 57-58, 92· Κωτσάκης 2019α: 17-23). Ο κάθε χώρος οικοτεχνικής δραστηριότητας ορίστηκε με βάση τον εντοπισμό κοινών μοτίβων μεταξύ τους, που περιελάμβαναν τις οικίες, τους βοηθητικούς χώρους, τις τροφοπαρασκευαστικές, αποθηκευτικές και βιοτεχνικές εγκαταστάσεις, οι οποίες πλαισίωναν έναν ανοικτό κεντρικό χώρο, μια αυλή δηλαδή. Σε έναν από αυτούς τους χώρους εντόπισε και τα εργαστήρια παραγωγής κεραμικής και κοσμημάτων από *Spondulys Gaederopus* (Εικ. 16)(Χουρμουζιάδης 1979: 112).

Όσον αφορά στα «μέγαρα» του Τσουντα, ο Χουρμουζιάδης αναγνώρισε την κεντρικότητα της θέσης τους, αφού αποτελούσαν τον πυρήνα της ανάπτυξης του οικισμού, απορρίπτοντας ωστόσο την ύπαρξη ελίτ. Η Κεντρική Αυλή πιθανότατα λειτουργούσε ως «οργανωτικό σημείο», αφού γύρω από αυτή εκτεινόταν ο οικισμός, με την σημασία της να αλλάζει με το πέρασμα των χρόνων, αφού παρατηρήθηκαν και σφραγίσματα των πυλών-εισόδων που οδηγούσαν προς αυτήν. Την αποκοπή της Κεντρικής Αυλής από τον υπόλοιπο οικισμό, την ερμήνευσε ως αλλαγή στις ανάγκες των κατοίκων, κατά την οποία δεν θα ήταν απαραίτητη η επικοινωνία της με τους άλλους χώρους οικοτεχνικών δραστηριοτήτων. Από την άλλη, τα «μέγαρα» ερμηνεύτηκαν ως οικίες με βοηθητικούς χώρους, όπως εργαστήρια ή αποθήκες, αφού κατά τα πρώιμα στάδια της NN το δωμάτιο 3 του «μεγάρου» ήταν το μόνο σύγχρονο με τα υπόλοιπα κτίσματα της Κεντρικής Αυλής, ενώ η προσθήκη των άλλων δωματίων-χώρων ακολούθησε αργότερα (Χουρμουζιάδης 1979: 96-103).

Μακρύγιαλος Πιερίας

Η θέση του Μακρύγιαλου ανασκάφηκε το 1992 από την Παππά και τον Μπέσιο, μετά τον εντοπισμό του στη διάρκεια έργων οδοποιίας στην περιοχή. Βρίσκεται κοντά στην θάλασσα και αποτελεί την πιο καλά ανεσκαμμένη θέση της Μακεδονίας μέχρι τώρα. Υπάγεται στον τύπο του επίπεδου, εκτεταμένου οικισμού, στον οποίο εντοπίστηκαν δύο αρχιτεκτονικές φάσεις χρονολογούμενες στην NN (Εικ. 17) (Pappa and Besios 1999: 105). Ο Μακρύγιαλος επιλέχθηκε να αναλυθεί ως παράδειγμα, καθώς πέραν του ότι είναι επίπεδος οικισμός, στις δύο αυτές φάσεις που αναφέρθηκαν, σημειώθηκαν δύο διαφορετικοί τύποι διακοινοτικής και κοινοτικής χωροοργάνωσης (Pappa and Besios 1999: 110).

Κατά την Φάση I /Μακρύγιαλος 1 (5300-4900 π.Χ.), ο οικισμός περιβαλλόταν από ένα σύστημα διπλών τάφρων (4,5 μέτρα πλάτος και 3-4,5 μέτρα βάθος), με μια εσωτερική να βρίσκεται εντός του οικισμού. Οι εξωτερικές τάφροι είναι πιθανόν να οριοθετούσαν τον οικισμό, να απέτρεπαν την είσοδο άγριων ζώων και την έξοδο των εξημερωμένων από τον οικισμό, ή να λειτουργούσαν ως σημεία συγκέντρωσης

νερού, σε συνδυασμό με την απόρριψη αντικειμένων ή την ταφική χρήση τους. Από την άλλη η εσωτερική τάφος, σύμφωνα με τους ανασκαφείς, φαίνεται να είχε μόνο οριοθετική λειτουργία για μια συγκεκριμένη περιοχή του οικισμού. Οι τάφοι φαίνεται να αποτελούσαν και το σημαντικότερο σημείο της θέσης για τους κατοίκους, καθώς συντηρούνταν συχνά, ενώ κατά το τέλος της Φάσης I γεμίστηκαν σκόπιμα με οικιστικά κατάλοιπα, τονίζοντας τον συλλογικό τους χαρακτήρα (Pappa and Besios 1999: 112 · Παππά 2008: 364-365 · Pappa 2017: 211-212 · Runnels et al. 2009: 173).

Όσον αφορά στο εσωτερικό του οικισμού, η δόμηση των κτισμάτων ήταν αραιή, επιτρέποντας την δημιουργία ανοικτών ενδιάμεσων χώρων. Οι οικίες αποτελούνταν από συστάδες υπόσκαφων κτισμάτων, με πιθανή πασσαλόπηκτη ανωδομή, με τους μικρότερους λάκκους να χρησιμεύουν ως αποθηκευτικοί χώροι, ενώ οι οικίες να στεγάζουν έως δύο άτομα, λόγω του περιορισμένου μεγέθους τους. Ο τύπος των υπόσκαφων οικιών συνδέθηκε στις αρχαιολογικές ερμηνείες με πρώιμες μορφές κατοίκησης, μη μόνιμου χαρακτήρα. Ωστόσο, στην περίπτωση του Μακρύγιαλου ο συγκεκριμένος τύπος εμφανίζεται σχεδόν στο τέλος της Νεολιθικής Περιόδου, καταρρίπτοντας την εφαρμογή της πιο πάνω θεωρίας για την Ελλάδα (Pappa and Besios 1999: 110, 118 · Halstead 1999: 80 · Παππά 2008: 364-365).

Ένα σημαντικό εύρημα που εντοπίστηκε σε ανοικτό χώρο, εντός του οικισμού περίπου στο κέντρο του, ήταν ο Λάκκος 212, ή Λάκκος Ρι, ο οποίος είχε στο εσωτερικό του μεγάλη ποσότητα από οστά ζώων, κεραμική, εργαλείων και ειδωλίων, δηλώνοντας την πραγματοποίηση μεγάλου επεισοδίου κατανάλωσης κρέατος με τελετουργικό χαρακτήρα. Η κεντρική θέση του, οι μεγάλες του διαστάσεις και ο όγκος υλικού που βρέθηκε στο εσωτερικό του, υποδηλώνει την δημόσια φύση της κατανάλωσης του φαγητού, με σκοπό την ενδυνάμωση των κοινωνικών ταυτοτήτων και δεσμών αλλά και της συλλογικότητας (Pappa 2017: 214).

Η Φάση II / Μακρύγιαλος 2 (4800-4500 π.Χ.), ακολούθησε μετά από μια μικρή περίοδο εγκατάλειψης, στην ίδια θέση, ακολουθώντας την οριζόντια κατοίκηση/μετατόπιση των επίπεδων οικισμών. Τάφοι υπήρχαν και σε αυτή την

Φάση, με ίδια λειτουργία όπως και στην πρωιμότερη, ενώ ο οικισμός ήταν μικρότερος και πιο πυκνοδομημένος. Ωστόσο, σημαντική διαφοροποίηση παρατηρείται στα δύο διαφορετικά μοντέλα που εντοπίζονται κατά τον Μακρύγιαλο 2 (Παππά 2008: 365-366). Τα υπόσκαφα κτίσματα συνέχισαν να κατασκευάζονται και στα αρχικά στάδια της Φάσης II, σε πιο πυκνή διάταξη, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω. Ωστόσο, κατά το τέλος της Φάσης II, σημειώθηκαν τάφροι θεμελίωσης για τετράπλευρα υπέργεια κτίσματα, αλλά και δίχωρα, μεγαρόσχημα και αψιδωτά στην βόρεια πλευρά του οικισμού. Η Παππά και ο Μπέσιος ερμήνευσαν την αλλαγή αυτή ως αποτέλεσμα της εντατικοποίησης των δικτύων ανταλλαγών, και μετάβασης από τον δημόσιο χαρακτήρα της Φάσης I και του πρώιμου σταδίου της Φάσης II, στον ιδιωτικό. Η θεωρία τους στηρίχθηκε και στην διασπορά των ευρημάτων εντός του οικισμού, καθώς στην Φάση II βρέθηκαν κυρίως εντός των οικιών, σε αντίθεση με τις προηγούμενες που ήταν σε ανοικτούς και δημόσιους χώρους. Παρόμοια στροφή προς την ιδιωτική κατοίκηση στα τέλη της Νεολιθικής σημειώνεται και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας (Pappa and Besios 1999: 112, 116 · Παππά 2008: 365-366 · Pappa 2017: 212-14).

3.2. Ταφικά Έθιμα

Η μελέτη των ταφικών εθίμων στην Ελλάδα αποτελεί έναν σχετικά πρόσφατο ερευνητικό τομέα, ο οποίος αναπτύχθηκε κυρίως από την δεκαετία του '60 και μετά. Παλαιότερα, οι αρχαιολόγοι έδιναν περισσότερη έμφαση στην μελέτη των οικισμών, ενώ οι αναφορές στις ταφικές πρακτικές περιορίζονταν σε απλές περιγραφές (Charman et al. 2014: 11). Ωστόσο, με τον εντοπισμό και την ανασκαφή των οργανωμένων νεκροταφείων στη Σουφλί Μαγούλα (Εικ. 18) και στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου, τις δεκαετίες του '80 και '90, νέα δεδομένα ήρθαν στο φως, προσελκύοντας το ενδιαφέρον των μελετητών και σε αυτή την πτυχή των νεολιθικών κοινωνιών.

Ο όγκος των δεδομένων αυτών, σε συνδυασμό με την ποικιλία που παρατηρήθηκε στους τύπους τάφων, έδωσαν την δυνατότητα στους αρχαιολόγους να διεξάγουν συγκριτικές μελέτες τόσο ανάμεσα σε διάφορες γεωγραφικές περιοχές της Ελλάδας, όσο και με θέσεις των Βαλκανίων και της Ανατολίας (Triantaphyllou 2008: 139-140 · Charman et al. 2014: 23). Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η μελέτη από τον Jean Paul Demoule και την Perlès (1993), στην οποία συγκρίνονται θέσεις των Βαλκανίων και της Ελλάδας. Επίσης, η Lauren Talalay (2004), μελέτησε τις ταφικές πρακτικές της Ελλάδας και της Ανατολίας σχετικά με τα κρανία και τις δευτερογενείς ταφές, χρησιμοποιώντας παράλληλα και εθνογραφικά δεδομένα (Demoule and Perlès 1993: 385 · Talalay 2004). Επιπρόσθετα, με την ανάπτυξη της παλαιοπαθολογίας και οστεοαρχαιολογίας, ήταν δυνατόν να πραγματοποιήσουν οστεολογικές αναλύσεις, με στόχο την βιολογική ταυτοποίηση των νεκρών. Αυτό οδήγησε, όπως αναφέρεται εκτενώς πιο κάτω, σε ερμηνείες σχετικές με την διαφορετική μεταχείριση που τύγχαναν οι νεκροί, ανάλογα με το φύλο ή την ηλικία τους. Μια τέτοια μελέτη πραγματοποιήθηκε από την Tracey Cullen (1999) για ταφές στο Σπήλαιο Φράγγχι (Cullen 1999 · Triantaphyllou 2008: 140).

Οι αρχαιολόγοι που ασχολήθηκαν πιο πρόσφατα με την ερμηνεία των ταφικών πρακτικών στην Ελλάδα ήταν κυρίως η οστεολόγος Σέβη Τριανταφύλλου (2008, 2016), και οι Cullen (1999), Perlès (2001), Talalay (2004), Simona Todaro (2012),

Στρατούλη (2010), και οι Peter Ucko (1969), Χουρμουζιάδης (1973), Γαλλής (1996ζ), Παπαθανασίου (1996), Tomkins (2009), Χαμηλάκης (2010), και Charman (2014). Παρά τις διαφορετικές προσεγγίσεις τους, κοινό σημείο μελέτης τους ήταν η κατανόηση της σχέσης που είχαν οι ταφές με τους οικισμούς, αφού όλες εντοπίστηκαν είτε εντός των οικισμών, είτε σε νεκροταφεία ή σπήλαια στην περιφέρειά τους αλλά πάντοτε σε κοντινή απόσταση από αυτούς (Εικ. 19) (Stratouli et al. 2010: 96).

Γενικές Ερμηνείες

Οι πρώτες ερμηνείες σχετικά με τα ταφικά έθιμα και την συσχέτισή τους με την κοινωνία, προήλθαν από τους κόλπους της Διαδικαστικής Αρχαιολογίας σε συνδυασμό με ιδέες από την Ανθρωπολογία και την Κοινωνιολογία, αλλά και εθνογραφικών παραλλήλων. Αναλυτικότερα, σημείωσαν ότι οι ταφικές πρακτικές ήταν κοινωνικές δραστηριότητες, οι οποίες καθρεφτίζουν τις αντιλήψεις και πεποιθήσεις της εκάστοτε κοινωνίας (Parker Pearson 1999: 22-23). Με παρόμοιο τρόπο σκέψης κινήθηκαν και οι ερμηνείες της Μεταδιαδικαστικής Αρχαιολογίας, καθώς θίγουν το θέμα της αλληλεπίδρασης του ανθρώπου με το περιβάλλον του και την ανάγκη προσαρμογής του σε αυτό, παρά τις αντιξοότητες που τυχόν θα προέκυπταν. Μια από αυτές ήταν και ο θάνατος, ο οποίος, όπως ανέφερε ο Χουρμουζιάδης (1973) προκαλούσε αναστάτωση, όχι μόνο στην οικογένεια του νεκρού αλλά σε όλη την κοινωνία και σε όλους τους τομείς δραστηριότητάς της. Χρησιμοποίησε το παράδειγμα της μείωσης του ανθρώπινου δυναμικού λόγω του θανάτου, όσον αφορά τις ασχολίες της κοινότητας, όπως την γεωργοκτηνοτροφία. Ως εκ τούτου, οι κάτοικοι είχαν ανάγκη να αναπτύξουν κοινωνικές-οικονομικές συμπεριφορές για να εξασφαλίσουν την επιβίωση του οικισμού τους (Hodder 1990: 70-99 · Hourmouziadis 1973: 201 · Parker Pearson 1999: 132). Τέλος, τα πιο πάνω αναπτύχθηκαν και διευρύνθηκαν από την Αρχαιολογία του Φύλου, στην οποία το σώμα μελετήθηκε ως βιολογική, κοινωνική και οικονομική οντότητα, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι τα ταφικά έθιμα αποτελούσαν πηγή πληροφόρησης των

αρχαιολόγων, όχι μόνο για τους νεκρούς, αλλά και για την κοινωνία και τον ρόλο των φύλων (Triantaphyllou 2016).

3.2.1. Τύποι τάφων

Στην Νεολιθική Ελλάδα δεν διαπιστώνεται κάποια τυποποίηση ή προτίμηση σε συγκεκριμένους τύπους τάφων, αφού από την AN μέχρι και την TN απαντούν όλοι οι τύποι, ενώ σε αρκετές θέσεις εντοπίστηκαν περισσότεροι από ένας ή ακόμη και όλοι. Παρά τις προσπάθειες από τους μελετητές για εξαγωγή συμπερασμάτων, η Perlès (2001) και ο Χουρμουζιάδης (1973) τόνισαν ότι κάτι τέτοιο δεν θα ήταν ασφαλές, αφού ο αριθμός ταφών που εντοπίστηκαν ήταν αναλογικά ελάχιστος με τον εκτιμώμενο πληθυσμό των Νεολιθικών οικισμών (Hourmouziadis 1973: 209-210· Parker Pearson 1999: 5· Perlès 2001: 273). Αναλυτικότερα, η Perlès υποστήριξε ότι οι τύποι ταφής που γνωρίζουμε ίσως ήταν μεμονωμένες περιπτώσεις, αφού δεν εντοπίστηκε ακόμη η πλειοψηφία των νεκρών (Perlès 2001: 273· Bintliff 2012: 74). Οι πιο πάνω απόψεις συμβάδίζουν με την δημοσίευση του Ucko (1969), *Ethnography and archaeological interpretation of funerary remains*, όπου σημείωσε ότι οι τύποι ταφών δεν είχαν απαραίτητα συμβολικές ερμηνείες. Έτσι, έχοντας ως δεδομένο ότι τα ταφικά έθιμα αντανakλούσαν τα πιστεύω της κάθε κοινωνίας, ήταν λογικό σύμφωνα με τον ίδιο να υπήρχε και ποικιλία σε αυτά (Ucko 1969: 265-273).

Στο παρόν κεφάλαιο αναπτύσσονται οι ταφικές πρακτικές, χωρισμένες σε δύο κατηγορίες: τις πρωτογενείς και τις δευτερογενείς ταφές. Την πρώτη αποτελούν οι ενταφιασμοί και ο εγχυτρισμός, και αναφέρονται στην ταφή ολόκληρου του σώματος του νεκρού και στην μόνιμη παραμονή του εκεί χωρίς σκόπιμες μεταγενέστερες επεμβάσεις. Στην δεύτερη κατηγορία εμπίπτουν οι καύσεις και τα διασκορπισμένα οστά, αφού μετακινούσαν τον νεκρό, ολόκληρο ή επιλεγμένα οστά από αυτόν, από την προσωρινή θέση ταφής του στην μόνιμη. Στην συνέχεια, σημειώνονται οι ερμηνείες που σχετίζονταν με την διαφορετική μεταχείριση των

νεκρών, όπου υπήρχε, την λατρεία των προγόνων, τα κτερίσματα και τέλος τις ταφικές τελετές.

Πρωτογενείς ταφές - Ενταφιασμοί

Εντοπίστηκαν μονές αλλά και πολλαπλές ταφές σε λάκκους, οι οποίοι κάποτε ήταν οριοθετημένοι με λίθους, κάτω από τα δάπεδα οικιών ή εντός των οικισμών, όπως επίσης και έξω από αυτόν αλλά σε κοντινή απόσταση (Triantaphyllou 2008: 141 · Perlès 2001: 276-277 · Psimogiannou 2012: 188-189 · Todaro 2012: 31 · Charman et al. 2014: 23-24, 33). Συνήθως τοποθετούσαν τον νεκρό σε συνεσταλμένη ή ημισυνεσταλμένη στάση (Εικ. 20), αν και υπήρχαν και εξαιρέσεις, όπως η οκλαδόν και η εκτάδην (Psimogiannou 2012: 188-189). Η Perlès υποστήριξε, όπως αναφέρεται και πιο πάνω, ότι η συγκεκριμένη κατηγορία αποτελούσε εξαίρεση και όχι κανόνα, λόγω του μειωμένου αριθμού ταφών που εντοπίστηκαν (Perlès 2001: 276).

Δευτερογενείς ταφές - Διασκορπισμένα οστά

Η ανεύρεση διασκορπισμένων οστών ήταν αποτέλεσμα της ανακομιδής επιλεγμένων οστών, κυρίως κρανίων και μακρών οστών, από πρωτογενείς προσωρινές ταφές σε άλλα σημεία (Εικ. 21) (Παπαθανασόπουλος 1996: 175 · Parker Pearson 2001: 279). Λόγω του ότι θεωρήθηκαν αρχικά τυπικό χαρακτηριστικό της δυτικής Ευρώπης, η ανακάλυψή τους στην Ελλάδα και στην ανατολική Μεσόγειο γενικότερα, οδήγησε τους μελετητές στην διατύπωση αρκετών ερμηνειών κεντρίζοντας το ενδιαφέρον τους (Charman et al. 2014: 12). Λόγου χάρη, ο Χουρμουζιάδης (1973), με τον εντοπισμό κρανίων και οστών κάτω από το δάπεδο οικίας κατά την ανασκαφή του στον Πρόδρομο Καρδίτσας, ακολούθησε τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις της Ανατολίας και τα παραλλήλισε με την Οικία των Νεκρών /Skull Building της Ακεραμικής Φάσης στο Çayönü, συσχετίζοντάς τα με την λατρεία των προγόνων (Hourmouziadis 1973: 210 · Özdoğan and Özdoğan 1989: 71 · Perlès 2001: 279-280).

Η Perlès (2001) από την άλλη, υποστήριξε ότι οι νεκροί που επιλέγονταν να ταφούν με αυτόν τον τρόπο κατείχαν σημαντική θέση στον οικισμό, με τους ζωντανούς να θέλουν να τους έχουν κοντά τους με αυτόν τον συμβολικό τρόπο (Perlès 2001: 279). Παρόμοια άποψη είχε και ο Παπαθανασόπουλος (1996), ο οποίος συσχέτισε την επιλογή των κρανίων συμβολικά με την προσωπικότητα του νεκρού (Παπαθανασόπουλος 1996: 175). Η Talalay (2004), ακολουθώντας την Perlès και τον Παπαθανασόπουλο, υποστήριξε ότι η επιλογή των κρανίων και τα ακρολιθικά ειδώλια, στα οποία το κεφάλι μπορούσε να αφαιρεθεί από το πλήρες σώμα, σχετίζονταν. Έτσι, το κρανίο /κεφάλι αποκτούσε συμβολική αξία παραπέμποντας στο άτομο/νεκρό (Talalay 2004: 150-151). Στην ίδια γραμμή κινήθηκαν και οι ερμηνείες του Charman et al (2014), ο οποίος σύνδεσε συμβολικά τα διαμελισμένα /σπασμένα οστά και την σκόπιμη εναπόθεση από τους ζωντανούς σπασμένης κεραμικής, με τον κύκλο ζωής των ανθρώπων και των αντικειμένων αλλά και με την λατρεία των προγόνων (Charman et al. 2014: 13-15).

Καύσεις

Οι καύσεις σχετίζονταν άμεσα με την πρακτική των διαμελισμένων οστών, αφού μετά την καύση, σε αρκετές περιπτώσεις, επέλεγαν τα οστά που θα έθαβαν είτε σε αγγεία, είτε σε λάκκους (Εικ. 18) (Perlès 2001: 274-275). Ο Tomkins (2009) υποστήριξε ότι οι καύσεις επικράτησαν κυρίως από την NN και μετά, ενώ η Perlès (2001) θεώρησε ότι ήταν η κύρια πρακτική ταφής και ότι δεν προέκυψαν ακόμη ενδείξεις από άλλους οικισμούς (Perlès 2001: 281 · Tomkins 2009: 140-142 · Charman et al. 2014: 25). Τέλος, οι καύσεις συσχετίστηκαν επίσης με την λατρεία των προγόνων και την διατήρηση της μνήμης (Charman et al. 2014: 27).

3.2.2. Ερμηνείες

Φύλο, ηλικία και κοινωνική θέση

Όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή του κεφαλαίου, οι οστεολογικές αναλύσεις παρείχαν την δυνατότητα ταυτοποίησης της ηλικίας και του φύλου του νεκρού και

συσχέτισής τους από τους αρχαιολόγους με συγκεκριμένους τύπους ταφής. Συγκεκριμένα, παρατηρήθηκε ότι οι πρωτογενείς ταφές, με κάποιες εξαιρέσεις, επιλέγονταν κυρίως για έμβρυα, νεογνά και παιδιά, ενώ οι δευτερογενείς ταφές για τους ενήλικες. Επιπλέον, η πλειοψηφία των ταφών που εντοπίστηκαν αφορούσαν παιδιά, ανεξαρτήτως φύλου, αλλά και γυναίκες, με τους άντρες να αποτελούσαν σπάνιες περιπτώσεις (Demoule and Perlès 1993: 385 · Triantaphyllou 2008: 143-146 · Todaro 2012: 22 · Chapman et al. 2014: 30-32).

Οι πιο πάνω παρατηρήσεις οδήγησαν σε συμπεράσματα και ερμηνείες σχετικές με την κοινωνική θέση, τόσο των παιδιών όσο και της γυναίκας στην Νεολιθική κοινωνία. Αρχικά, ο Maurice Bloch (1971) μελετώντας τόσο τις ταφές όσο και τα ειδώλια, σημείωσε ότι η έντονη παρουσία των γυναικών αλλά και των παιδιών σε συνάρτηση με τις μητέρες /γυναίκες, σχετιζόταν με τον συμβολικό ρόλο που είχαν οι γυναίκες στον ανθρώπινο κύκλο ζωής αλλά και στην διαμόρφωση των κοινωνικών ταυτοτήτων (βλ. Κεφάλαιο 3.3.2-Ειδώλια) (Dureau 1991: 34-40 · Parker Pearson 1999: 25). Παρόμοια άποψη εξέφρασε και η Gimbutas σχετικά με την ισχυρή κοινωνική θέση που κατείχαν οι γυναίκες και τα παιδιά, αλλά και την σύνδεση που είχαν με το νοικοκυριό (Gimbutas 1991: 331 · Perlès 2001: 276). Τα πιο πάνω αναπτύχθηκαν περισσότερο με την Αρχαιολογία του Φύλου, καθώς δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στην μελέτη των παιδικών ταφών αλλά και στον τρόπο που η κοινωνία τα αντιμετώπιζε, μέσω της ερμηνείας των καταλοίπων από τις ταφές και τα ειδώλια (Triantaphyllou 2016).

Λατρεία των προγόνων και Αρχαιολογία της Μνήμης

Η συσχέτιση των ταφών, και κυρίως των δευτερογενών, λόγω της επιλογής των οστών, με την λατρεία των προγόνων, είχε ως έναυσμα τις αντίστοιχες ερμηνείες της Kenyon (1957), όταν στις ανασκαφές της στην Ιεριχώ αποκάλυψε μορφοποιημένα και διακοσμημένα με ώχρα κρανία (Kenyon 1957: 84 · Perlès 2001: 280 · Triantaphyllou 2008: 148 · Girella and Todaro 2016 · Hill and Hageman 2016: 42). Ταυτόχρονα πέραν από τις ταφές, η εύρεση μουσικών οργάνων αλλά και

ψηφίδων από ανθρώπινα δόντια και οστά σε οικισμούς ενίσχυε την πιο πάνω θεωρία (Charman et al. 2014: 27).

Προτού αναφερθώ περαιτέρω στις αρχαιολογικές ερμηνείες, θα παραθέσω εν συντομία ανθρωπολογικές και ψυχολογικές θεωρίες που επηρέασαν τους μελετητές, θέλοντας να γίνει πιο κατανοητό το θέμα του θανάτου και των νεκρών. Ο Robert Hertz το 1907 (1960), υποστήριξε ότι ο θάνατος, και στις σημερινές κοινωνίες, είναι ένα γεγονός που «τραυματίζει» και επηρεάζει τόσο την οικογένεια του νεκρού όσο και την κοινωνία στην οποία ανήκει (Hertz 1960: 27-54 · Stratouli et al. 2010: 102 · Todaro 2012: 32). Ταυτόχρονα, σύμφωνα με τις θεωρίες της Περιβαλλοντικής Ψυχολογίας ο άνθρωπος συνδέεται με τον χώρο και τους ανθρώπους που αλληλεπιδρά, ζει και εργάζεται, και προσπαθεί να διατηρήσει τον δεσμό αυτό μέσω της μνήμης, αναπτύσσοντας συμπεριφορές και μηχανισμούς αντιμετώπισης (Hernández 2021: 99-102). Τα πιο πάνω επιβεβαίωσαν και την θεωρία της Patricia A. McAnany (1995), η οποία υποστήριξε ότι οι πρόγονοι και οι ταφές λειτουργούσαν ως συνδετικοί κρίκοι μνήμης μεταξύ των ζωντανών, της κοινωνίας και των κοινωνικών ταυτοτήτων με το ευρύτερό τους περιβάλλον (McAnany 1995: 99 · Hill and Hageman 2016: 45).

Οι θεωρίες αυτές βρήκαν πρόσφορο έδαφος ανάπτυξης στην αρχαιολογία, αφού οι μελετητές μέσω των δευτερογενών ταφών, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι τα οστά από μόνα τους δεν είχαν καμιά ταυτότητα. Έτσι η επιλογή ανακομιδής τους είτε εντός του οικισμού, είτε εκτός του, συνέβαλλε στην διατήρηση της μνήμης του νεκρού (Todaro 2012: 32 · Girella and Todaro 2016). Σταδιακά αυτό οδήγησε στην ανάδυση της Αρχαιολογίας της Μνήμης, με κύριους εκφραστές στην Ελλάδα τον Χαμηλάκη και την Στρατούλη (Hamilakis 2010: 189-191). Οι πιο πάνω μελετητές υποστήριξαν ότι η διατήρηση της μνήμης των νεκρών από τους ζωντανούς ήταν απαραίτητο στοιχείο για την επιβίωση της κοινωνίας και των κοινωνικών ταυτοτήτων, και ότι αυτό εκφραζόταν μέσω του υλικού πολιτισμού και των ταφικών πρακτικών (Hamilakis 2010: 189-191 · Stratouli et al. 2010: 102). Επίσης, άλλες ερμηνείες ήθελαν την κοινότητα να επέλεγε ορατές θέσεις ταφής στο ευρύτερο τοπίο, κυρίως κατά την TN, και να σχετίζεται τόσο με την διατήρηση της μνήμης των προγόνων, αλλά και με την νομιμότητα των ζώντων της περιοχής μέσω αυτών (Tilley

1994: 58 · 204 · Parker Pearson 1999: 26 · Stratouli et al. 2010: 102 · Psimogiannou 2012: 192-193).

Κτερίσματα

Ταυτίστηκαν με τα αντικείμενα που τοποθετούνταν σκόπιμα εντός των τάφων και συνόδευαν τους νεκρούς. Οι αρχαιολόγοι τα ερμήνευσαν ως ενδείξεις από την κοινωνία, για πίστη στην συνέχεια της ζωής μετά τον θάνατο ή ως φόβο προς τον θάνατο ή τον ίδιο τον νεκρό. Έτσι, τοποθετώντας τα αντικείμενα αυτά μαζί με τον νεκρό, «εξάγνιζαν» ή μείωναν τις πιο πάνω πιθανότητες. Από ανθρωπολογικής πλευράς αυτή η αντιμετώπιση θεωρήθηκε λογική, καθώς μέχρι και στις μέρες μας επικρατεί δέος, φόβος και προκατάληψη προς τα νεκρά σώματα (Γαλλής 1996ζ: 174 · Parker Pearson 1999: 11-25).

Όσον αφορά την Νεολιθική στην Ελλάδα, το συγκεκριμένο θέμα δίχασε τους μελετητές, αφού κάποιοι υποστήριξαν την ύπαρξη κτερισμάτων στους τάφους, ενώ άλλοι την απουσία τους. Στην πρώτη ομάδα ανήκε για παράδειγμα, ο Rodden, ο οποίος ανέσκαψε την Νέα Νικομήδεια και ανέφερε την σκόπιμη τοποθέτηση βότσαλου στο στόμα νεκρού, επιβεβαιώνοντας την ύπαρξη ταφικών τελετουργιών και εναπόθεσης αντικειμένων στους τάφους (Εικ. 22). Επίσης ο Χουρμουζιάδης και η Ψημογιάννου θεώρησαν την κεραμική, τα εργαλεία και τα οστά ζώων στον Προσκυνά, αλλά και τα ειδώλια και το περίαπτο σε τάφο στην Κεφάλα Κέας ως κτερίσματα (Theocharis 1973: fig.137 · Hourmouziadis 1973: 209 · Psimogiannou 2012: 190). Τα ειδώλια, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, σχετίστηκαν με τα ταφικά έθιμα, την λατρεία των προγόνων ή ακόμη θεωρήθηκαν και πορτραίτα τους (Parker Pearson 1999: 163-164).

Στην αντίθετη ερμηνευτική παράταξη, αρκετοί αρχαιολόγοι αντιμετώπισαν τα πιο πάνω παραδείγματα ως εξαιρέσεις και όχι ως κανόνα, ή ακόμη και ως υπολείμματα των ταφικών τελετών και όχι κτερίσματα. Συγκεκριμένα, η Perlès σε συνδυασμό με εθνογραφικά παράλληλα, ανέφερε ότι τα κτερίσματα συνδέονταν με την κοινωνική θέση του νεκρού και με το κατά πόσο ήταν σημαντικό πρόσωπο στον οικισμό ή όχι. Συνεπώς, στην Νεολιθική κοινωνία στην Ελλάδα, αφού δεν εντοπίστηκαν ενδείξεις

κοινωνικής διαστρωμάτωσης, η ύπαρξη κτερισμάτων δεν θα μπορούσε να υφίσταται (Perlès 2001: 278). Παρόμοια άποψη εξέφρασε και η Στρατούλη, σχετικά με την απουσία των κτερισμάτων, αν και ερμήνευσε την εύρεση απανθρακωμένων σπόρων σε ταφές στην Αυγή Καστοριάς, ως σκόπιμη εναπόθεσή τους σχετική με τον σημαντικό ρόλο που είχε η γεωργία στην επιβίωση των Νεολιθικών ανθρώπων, εφόσον την ενέταξαν και στα ταφικά πλαίσια (Stratouli et al. 2010: 102).

Άλλες ερμηνείες

Η Todaro (2012) και ο Charman et al. (2014) αφού μελέτησαν τα ταφικά έθιμα της Κρήτης και της Μακεδονίας αντίστοιχα, συσχέτισαν τύπους ταφών με συγκεκριμένα είδη οικισμού. Αναλυτικότερα, σημείωσαν ότι οι δευτερογενείς ταφές ήταν πιο κοινές σε οικισμούς σε λόφους/ τούμπες /μαγούλες, καθώς ο περιορισμένος φυσικός χώρος που παρείχε ο λόφος, τους ανάγκαζε στην ανακομιδή των οστών και στην εναπόθεσή τους σε άλλη θέση (Bintliff 2012: 74 · Todaro 2012: 22 · Charman et al. 2014: 24-28). Αντίθετα, η Τριανταφύλλου (2008) τόνισε ότι η εξαγωγή τέτοιων συμπερασμάτων ήταν βιαστική και λανθασμένη (Triantaphyllou 2008: 149-150).

3.2.3. Ταφικές Τελετουργίες

Οι παραπάνω ταφικές πρακτικές σχετίστηκαν με τις ταφικές τελετουργίες. Η τέλεσή τους ήταν σημαντική για την κοινωνία, αφού σύμφωνα με την ψυχολογία ήταν ένας μηχανισμός αντιμετώπισης του θανάτου και παράλληλα συνέβαλε στην διατήρηση της μνήμης των νεκρών. Από κοινωνιολογικής άποψης αποτελούσε την αντανάκλαση της κοινωνίας, των πεποιθήσεών της, αλλά και τον τρόπο που αντιμετώπιζε τον θάνατο. Οι αρχαιολόγοι, κυρίως με την Διαδικαστική και Μεταδιαδικαστική Αρχαιολογία και την Εθνογραφία, σύμπτυξαν τις πιο πάνω παραμέτρους προκειμένου να αντλήσουν πληροφορίες για την Νεολιθική κοινωνία.

Η εύρεση οστών ζώων και επιτραπέζιας κεραμικής πλησίον των τάφων, οδήγησε στο συμπέρασμα για τέλεση νεκρικών «δείπνων», κάτι που γίνεται μέχρι και

σήμερα σε αρκετές περιοχές. Η ομαδική κατανάλωση φαγητού, οι τελετουργίες και ο θάνατος ένωναν και ενώνουν την κοινωνία, ενισχύουν τους κοινωνικούς δεσμούς και διαμορφώνουν την κοινωνική ταυτότητα των ανθρώπων, καθώς δρουν σύμφωνα με τα έθιμα και τις παραδόσεις της ομάδας στην οποία ανήκουν (Hertz 1960: 27-54 · Hodder 1990: 70-99 · Parker Pearson 1999: 10, 32-34 · Stratouli et al. 2010: 102 · Psimogiannou 2012: 192-193 · Triantaphyllou 2016).

Η Perlès, ο Demoule (1993) και ο Tomkins (2007) διέκριναν διαφορές ως προς την ιδιωτικότητα των τελετουργιών αυτών κατά τη διάρκεια της Νεολιθικής. Συγκεκριμένα, σημείωσαν ότι κατά την AN και MN οι ταφικές πρακτικές ήταν περιορισμένες εντός οικογενειακών πλαισίων, καθιστώντας τις πιο ιδιωτικές. Έτσι, δικαιολόγησαν και την έντονη παρουσία ταφών κάτω από τα δάπεδα των οικιών κατά τις αρχές της Νεολιθικής (Triantaphyllou 2008: 139 · Chapman et al. 2014: 24-26). Αντίθετα, οι παρατηρήσεις του Hodder (1990) για την αλλαγή του ρόλου του νοικοκυριού προς το τέλος της Νεολιθικής, συνεπάγονταν αλλαγές και στα ταφικά έθιμα, αφού πλέον απέκτησαν δημόσιο χαρακτήρα με την συμμετοχή όλης της κοινότητας. Παράλληλα, αυτή την περίοδο παρατηρήθηκε μεγαλύτερη ανάγκη για διατήρηση της μνήμης των νεκρών από τους απογόνους τους, και ταυτόχρονα νομιμοποίησης της παρουσίας των ζωντανών στην περιοχή μέσω του τοπίου, αφού όπως σημειώθηκε και πιο πάνω, επέλεγαν εμφανή σημεία για τις ταφές (Hodder 1990: 70-99 · Parker Pearson 1999: 132 · Tomkins 2007: 174, 190 · Psimogiannou 2012: 195-196).

Η εύρεση, σε πολλές περιπτώσεις, σκόπιμα σπασμένης κεραμικής σε κοντινή ακτίνα από τους τάφους, ερμηνεύτηκε από τους μελετητές, όπως τον Tomkins (2007) και τις Αικατερίνη Χ.Ψημογιάννου (2012) και Στρατούλη et al. (2010), ως μέρος των τελετουργιών επίσης σχετιζόμενο συμβολικά με την μνήμη και την λατρεία των προγόνων. Αναλυτικότερα, ανέφεραν, ότι όπως τελείωνε ο κύκλος ζωής των ανθρώπων, αλληγορικά ίσχυε το ίδιο και με τα αντικείμενα. Δηλαδή, όπως έχαναν τον άνθρωπο από την ζωή τους, «έχαναν», σπάζοντας και τοποθετώντας στους τάφους, και τα αντικείμενα αυτά, δίνοντάς τους συμβολική αξία και μεταφέροντάς τα στην σφαίρα της ανάμνησης και της μνήμης (Stratouli et al. 2010: 98-99 · Psimogiannou 2012: 193-194 · Chapman et al. 2014: 25).

Αντίθετη άποψη από τους προαναφερθέντες είχε ο Χουρμουζιάδης, ο οποίος υποστήριξε ότι η κεραμική, τα ειδώλια και τα εργαλεία που βρέθηκαν κοντά στους τάφους, δεν αποτελούσαν ενδείξεις ταφικών τελετουργιών ή λατρείας των προγόνων, αφού η θέση του νεκρού, σύμφωνα με τον ίδιο δεν ήταν σημαντική για την κοινωνία. Συγκεκριμένα, μόνο στον Πρόδρομο Καρδίτσας θεώρησε ότι υπήρχε η επιθυμία από πλευράς των ζωντανών για σχέση με τους νεκρούς και πραγματοποίησης τελετουργιών, λόγω της ύπαρξης κτερισμάτων (Hourmouziadis 1973: 211-212).

Η Φαιστός αποτελούσε μια από τις θέσεις όπου εντοπίστηκαν χωρίς αμφιβολία ενδείξεις για ταφικές τελετές. Η εύρεση σε λάκκο ανθρωπίνων δοντιών και οστών μαζί με οστά ζώων, αλλά και η δευτερογενής ταφή με το διακοσμημένο με ώχρα κρανίο, οδήγησαν την Todaro στην ταυτοποίηση ταφικών τελετουργιών. Ειδικά, ανέφερε ότι στον χώρο πραγματοποιούνταν τελετές σε συνδυασμό με κατανάλωση φαγητού πλησίον των τάφων, ενώ παραλλήλισε την χρήση ώχρας σε κρανίο με τα μορφοποιημένα κρανία της Συροπαλαιστίνης κατά τη Προκεραμική Νεολιθική. Τέλος, σημείωσε την συμμετοχή, όχι μόνο της κοινότητας του λόφου της Φαιστού, αλλά και των κατοίκων που ζούσαν στα αγροτόσπιτα της περιφέρειάς της, ενισχύοντας τις ερμηνείες που αναφέρθηκαν, σχετικά με την ανάπτυξη και ενδυνάμωση των κοινωνικών ταυτοτήτων μέσω τέτοιων δραστηριοτήτων (Todaro 2012: 21-33).

3.3. Τελετουργίες και συμβολισμοί

3.3.1. Τελετουργίες

Σύμφωνα με την Ψυχολογία και την Ανθρωπολογία, η πραγματοποίηση τελετουργιών αποτελεί καταλυτικό παράγοντα της ανθρώπινης φύσης. Συγκεκριμένα, μέσω αυτών των πράξεων, είτε αφορούν–στην περίπτωση της Νεολιθικής Εποχής–, λατρείες για την γονιμότητα, τον κύκλο της ζωής και τους προγόνους, είτε σχετίζονται με την βιοτεχνική παραγωγή, οι συμμετέχοντες αποτελούν μέρος μιας ομάδας με κοινό υπόβαθρο (Νικολαΐδου 2010: 137 · Tyree 2017: 127-129). Σημαντική συνεισφορά στην μελέτη των τελετουργιών είχε η Μεταδιαδικαστική Αρχαιολογία, καθώς τόνισε την σημασία των συμβολισμών του υλικού πολιτισμού και του περιβάλλοντος, στην ερμηνεία και κατανόηση των αρχαίων κοινωνιών (Stratouli 2005: 123 · Στρατούλη κ.ά. 2017: 187-188).

Ακολουθώντας τις ιδέες αυτές, ο Renfrew, στην δημοσίευσή του *The archaeology of cult: The sanctuary of Pfylokopi* (1985), παρέθεσε τα βασικά στοιχεία που υποδηλώνουν την διεξαγωγή τελετουργιών σε μια θέση. Αρχικά, αναφέρει τα χαρακτηριστικά της κοινωνικότητας και της ομαδοποίησης μιας κοινότητας, η οποία με βάση την παράδοση ενεργούσε ως ενιαίο σύνολο, υπογραμμίζοντας έτσι και την διαφοροποίησή της από άλλες. Ακολούθως, η επανάληψη μιας πράξης ή οι επαναλαμβανόμενοι συμβολισμοί, όπως παρατηρούνται στα ειδώλια, θεωρήθηκαν επίσης ενδείξεις τελετουργίας. Τέλος, τα αντικείμενα που επέλεγαν να χρησιμοποιήσουν, το υλικό τους, ακόμη και το σκόπιμο σπάσιμό και απόρριψή τους, δήλωναν ένα συμβολικό κώδικα μυστικιστικών πρακτικών (Renfrew 1985: 1-25 · Karkanis and Stratouli 2008: 38).

Οι τελετουργίες, ανεξάρτητα από τον σκοπό ή τον χώρο που γίνονταν, είχαν το ίδιο αποτέλεσμα, δηλαδή την ανάπτυξη, διατήρηση και σύσφιξη των κοινωνικών δεσμών και ταυτοτήτων, μέσω της παράδοσης και της μνήμης (Hernández 2021: 99-102). Σε πιο πρακτικό επίπεδο, πέραν από την συμβολική σημασία, οι αρχαιολόγοι παρατηρώντας αύξηση των τελετουργιών κατά το τέλος της Νεολιθικής, τις συσχέτισαν με διάφορες κοινωνικές αλλαγές που έλαβαν χώρα. Συγκεκριμένα,

συνέδεσαν την εγκατάλειψη των οικισμών σε τούμπες και την κατοίκηση των νησιών, ως αιτίες για την αύξηση αυτή. Η μετακίνηση σε νέα περιβάλλοντα, με τα οποία δεν υπήρχε κάποια προηγούμενη σύνδεση, τους οδήγησε στο πιο πάνω, αφού επιδίωξαν όχι μόνο να συνδεθούν με την γη και το γύρω τους τοπίο, αλλά και να νομιμοποιήσουν, μέσω της παράδοσης, την παρουσία τους στην περιοχή (Karkanas and Stratouli 2008: 383-385 · Στρατούλη κ.ά. 2017: 194 · Kyriarissi–Apostolika 2017: 232). Ταυτόχρονα, με την διεύρυνση των τελετουργιών και την συμμετοχή και άλλων κοινοτήτων σε αυτές, εξασφαλιζόταν και η επιβίωση των οικισμών μέσω των σχέσεων που αναπτύσσονταν με τα δίκτυα ανταλλαγών με άλλες περιοχές. Τέλος, μια άλλη σχετική ερμηνεία θέλει την αλλαγή της δυναμικής που παρατηρήθηκε στα νοικοκυριά αυτή την περίοδο, να διαταράσσει τους υπάρχοντες κοινωνικούς δεσμούς, και μέσω των τελετουργιών να επιτυγχάνουν την εξισορρόπησή τους (Halstead 1989α: 73-75 · Tomkins 2004: 40, 54-55 · Todaro and Di Tonto 2008: 188 · Mee et al. 2014: 93 · Kotsakis 2017: 14, 16).

Πιο πάνω έγινε αρκετές φορές αναφορά στην λέξη ταυτότητα. Η ταυτότητα, ως έννοια, εντάχθηκε στην αρχαιολογία μέσω της Διαδικαστικής Αρχαιολογίας και της διεπιστημονικής ερμηνευτικής της προσέγγισης. Η Αρχαιολογία του Φύλου, η Εθνογραφία, η Ανθρωπολογία και η Ψυχολογία συνέβαλαν στην κατανόηση των κοινωνικών και προσωπικών ταυτοτήτων, αλλά και της ολότητας της κοινωνίας, μέσω του υλικού πολιτισμού (Nazou 2010: 5-6). Αναλυτικότερα, η επανάληψη των τελετουργικών πράξεων, η ένωση του ανθρώπου με την ομάδα, την κοινότητα και το περιβάλλον του, μέσω κοινών αντιλήψεων, πεποιθήσεων, παραδόσεων, λατρειών, και κοινής μνήμης, εξυπηρετούσε την ανθρωπολογική και ψυχολογική ανάγκη να ανήκουν σε μια ομάδα, με κοινή ταυτότητα (McAnany 1995: 99).

Στην Αρχαιολογία τελετουργίες καταγράφηκαν σε οικισμούς, νεκροταφεία και σπήλαια, και είχαν δημόσιο/κοινοτικό ή ιδιωτικό χαρακτήρα, με την συμμετοχή όλης της κοινότητας ή μέρους της αντίστοιχα. Ωστόσο, τα περισσότερα παραδείγματα προέρχονται από τα περιβάλλοντα των σπηλαίων. Τα σπήλαια, ως απομονωμένα στοιχεία στο τοπίο και εντελώς διαφορετικά από τους υπαίθριους οικισμούς, απέπνεαν μυστικισμό (Stratouli 2007: 119 · Tyree 2017: 126). Δεν είναι τυχαίο γεγονός η ταύτιση αρκετών από αυτά με μύθους και θρύλους στις

μεταγενέστερες εποχές (Στρατούλη κ.ά. 2017: 194). Ο απόκοσμος τους χαρακτήρας, η θέση τους, το σκοτάδι, η υγρασία, το μέγεθός τους και η χαμηλή θερμοκρασία εντός τους, συνέτειναν στην επιλογή τους για πραγματοποίηση τελετουργιών (Στρατούλη κ.ά. 2017: 187). Συνήθως επιλέγονταν σπήλαια σε περίοπτες θέσεις ή σε σταυροδρόμια και η χρήση τους γινόταν από κοινότητες της περιοχής και όχι μόνο, ενώνοντάς τις κάτω από την ίδια «λατρευτική» σφαίρα (Στρατούλη κ.ά. 2017: 188-189).

Τα υλικά κατάλοιπα τα οποία μαρτυρούν μια τελετουργία είναι τα οστά ζώων και η κεραμική που συνδέθηκαν με την πραγματοποίηση γευμάτων, είτε λατρευτικών είτε νεκρικών (βλ. Κεφ. 3.2.3.), οι τυχόν διαμορφώσεις που έκαναν στον χώρο οι συμμετέχοντες ανάλογα με τις ανάγκες τους, τα ειδώλια, οι ταφές, και τα μικρότερα ευρήματα με συμβολικό χαρακτήρα, όπως τα εργαλεία και τα κοσμήματα.

Στο παρόν κεφάλαιο παρουσιάζονται οι τελετουργίες που λάμβαναν χώρα εντός και εκτός των ορίων των οικισμών, καλύπτοντας από ιδιωτικές μέχρι κοινοτικές, δημόσιες συγκεντρώσεις είτε σε υπαίθριους χώρους, είτε σε νεκροταφεία και σπήλαια. Τέλος, παρουσιάζονται οι περιπτώσεις της Φαιστού, του Σπηλαίου Δράκαινας, όπου βρέθηκαν πρωτόγνωρα για τα ελληνικά δεδομένα ευρήματα, καθώς και του Στρόφιλα, ο οποίος μας παρέχει έμμεσες και άμεσες πληροφορίες για τελετουργίες.

Τελετουργίες εντός των ορίων των οικισμών

Κατανάλωση φαγητού

Τα ευρήματα που υποδηλώνουν την τέλεση γευμάτων εντός των οικισμών ήταν οι τροφοπαρασκευαστικές εγκαταστάσεις, ιδιαίτερα επιμελημένες κατασκευές, όπως για παράδειγμα οι οριοθετημένες με λίθους εστίες που ανασκάφηκαν στην ΜΝ Κνωσό και ΤΝ Φαιστό (Evans 1964: 153 · Tomkins 2004: 43 · Todaro and Di Tonto 2008: 181-187). Ένα άλλο αδιάσειστο στοιχείο που ταυτιζόταν με την κατανάλωση φαγητού, ήταν η εύρεση επιτραπέζιας, λεπτόκοκκης και διακοσμημένης κεραμικής,

συχνά σκόπιμα σπασμένης. Η διαφοροποίησή της από την κεραμική καθημερινής και οικιακής χρήσης την κατέστησε ιδιάζουσας σημασίας (Kotsakis 2017: 14). Τέλος, ο αριθμός ζωικών καταλοίπων, κυρίως οικόσιτων ζώων, μαρτυρεί την κατανάλωση μεγάλου ποσοστού κρέατος, το οποίο θα μπορούσε να δικαιολογηθεί μόνο σε ειδικές περιπτώσεις (Halstead 2012: 29). Τα πιο πάνω ευρήματα, βρέθηκαν τόσο σε δημόσιους χώρους, σε ανοικτούς δηλαδή χώρους των οικισμών, όσο και σε ιδιωτικά οικιακά πλαίσια, με περιορισμένη πρόσβαση, όπως στον Μακρύγιαλο της ΝΝ (Halstead 2012: 29-30 · Kotsakis 2017: 15).

Η μελέτη και η συσχέτιση της κατανάλωσης φαγητού με τις τελετουργίες και γενικά με άλλου είδους κοινωνικές δραστηριότητες είναι σχετικά πρόσφατη. Μέχρι και την δεκαετία του '90 οι αρχαιολόγοι περιορίζονταν στις αναλύσεις των ζωικών και φυτικών καταλοίπων, καθώς και στην τυπολογική και χρονολογική μελέτη της κεραμικής. Η πιο πάνω προσέγγιση άρχισε σταδιακά να αλλάζει με τις δημοσιεύσεις του Sherratt, όπως το *Alcohol and its alternatives: Symbol and substance in pre-industrial cultures* (1995), όπου παρουσίασε στοιχεία σύνδεσης της κεραμικής της ΠΕΧ με τελετουργίες. Παρόμοια προσέγγιση είχε και ο Halstead (1989α). Με την πάροδο των χρόνων οι θεωρίες τους εντάχθηκαν και στις ερμηνείες της Νεολιθικής Ελλάδας (Hamilakis 2008: 3-4).

Αρχιτεκτονική

Μέσω της διαμόρφωσης του διακοινοτικού χώρου, σε δημόσιο επίπεδο, αλλά και των οικιών, σε ιδιωτικό επίπεδο, μπορούσαν οι αρχαιολόγοι σε συνδυασμό με τα ευρήματα που συνόδευαν τις περιοχές αυτές, να εξαγουν συμπεράσματα για την τέλεση γευμάτων. Δημόσια κατανάλωση φαγητού τεκμηριώθηκε λόγω χάρη στην Φαιστό της ΤΝ, όπου οι οικίες κατά την Πρώιμη ΤΝ ήταν κτισμένες στον λόφο γύρω από ανοικτό χώρο (Εικ. 23), ενώ κατά το τέλος της ΤΝ η οικιστική ζώνη μεταφέρθηκε χαμηλότερα (Εικ. 24), αφήνοντας την κορυφή του λόφου ελεύθερη για την πραγματοποίηση τέτοιων γευμάτων με την συμμετοχή όλου του οικισμού. Οι περιοχές αυτές έχουν ιδιαίτερο χαρακτήρα, καθώς η αρχαιολογική σκαπάνη έφερε στο φως τροφοπαρασκευαστικές κατασκευές, οστά ζώων, επιτραπέζια κεραμική

διακοσμημένη με ώχρα, ειδώλια, όστρεα τρίτωνα και κομμάτι χαλκού (Εικ. 25) (Vagnetti and Belli 1978: 130-131 · Todaro and Di Tonto 2008: 181-187).

Εν αντιθέσει, στην Νέα Νικομήδεια, η ανασκαφή δύο κτιρίων με αρχιτεκτονική διαφοροποίηση από τα υπόλοιπα του οικισμού, καθώς ήταν μεγαλύτερα σε μέγεθος, οδήγησε στην ερμηνεία τους ως κοινοτικά κτίσματα. Επιπρόσθετα, η κεραμική, τα ειδώλια και οι αχρησιμοποίητες λεπίδες πυριτόλιθου που βρέθηκαν εντός τους, χρησιμοποιήθηκαν ως στοιχεία ένδειξης ιδιωτικών τελετουργιών, περιορισμένης πρόσβασης (Rodden 1964 · Perlès 2001: 271).

Ειδώλια και ομοιώματα αντικειμένων

Τα ειδώλια συνδέθηκαν με τελετουργίες σχετικές με την γονιμότητα, τους προγόνους, την γεωργία και τον κύκλο ζωής των ανθρώπων και της φύσης (Childe 1925: 61-67 · Χουρμουζιάδης 1973: 66-68 · Gimbutas 1974 · Bartel 1981 · 74 · Talalay 1994: 169-170 · Kokkinidou and Nikolaidou 1997: 90-99). Ανάλογες ερμηνείες είχαν και τα ζωόμορφα και ανθρωπόμορφα ειδώλια, τα οποία επίσης θεωρήθηκαν συνυφασμένα με τελετουργίες (Χουρμουζιάδης 1973: 5-6 · Sampson 1992: 80 · Meskell 1995: 77-80).

Ξεχωριστή κατηγορία αποτελούσαν τα ομοιώματα οικιών και αντικειμένων, τα οποία τοποθετούνταν συνήθως κάτω από τα δάπεδα οικιών, όπως για παράδειγμα στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου κατά την NN (Εικ. 26). Ερμηνεύονταν ως ενδείξεις ιδιωτικών τελετουργιών στα πλαίσια της οικίας, και συγκεκριμένα ως προσφορές θεμελίωσης (Τουφεξής 1996α: 161-162 · Kokkinidou and Nikolaidou 1997: 90-91, 100 · Hitchcock and Nikolaidou 2013: 505-506).

Ταφές

Όπως αναφέρθηκε εκτενώς στο Κεφάλαιο 3.2., οι ταφές, οι οποίες συχνά συνδυάζονταν με ταφικές τελετουργίες, σχετίζονταν άμεσα με την λατρεία των προγόνων και συνέβαλλαν στην διατήρηση της μνήμης (McAnany 1995: 99 · Perlès

2001: 280 · Triantaphyllou 2008: 148 · Hamilakis 2010: 189-191 · Girella and Todaro 2016 · Hill and Hageman 2016: 42-46). Εντός των ορίων του οικισμού εντοπίστηκαν τελετουργίες και ιδιωτικού και δημόσιου χαρακτήρα.

Κατά την AN–MN οι ταφικές τελετουργίες περιορίζονταν εντός οικιακών πλαισίων, με την συμμετοχή λίγων ατόμων, συνήθως του κύκλου της οικογένειας του νεκρού. Κύριο χαρακτηριστικό των υποπεριόδων αυτών ήταν οι πρωτογενείς και δευτερογενείς ταφές κάτω από τα δάπεδα των οικιών (Demoule and Perlès 1993 · Triantaphyllou 2008: 139 · Tomkins 2007 · Chapman et al. 2014: 24-26). Αντίθετα, κατά το τέλος της Νεολιθικής και συγκεκριμένα κατά την NN–TN, οι ταφικές τελετουργίες απέκτησαν δημόσιο χαρακτήρα με την συμμετοχή όλης της κοινότητας (Hodder 1990: 70-99 · Parker and Pearson 1999: 132 · Tomkins 2007: 174-190). Πρωτογενείς και δευτερογενείς ταφές ανασκάφηκαν εντός των ορίων του οικισμού, είτε σε λάκκους, είτε σε οργανωμένα νεκροταφεία /κρεματόρια όπως στη Σουφλί Μαγούλα και στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου (Γαλλής 1996ζ: 171-172 · Perlès 2001: 274-281 · Chapman et al. 2014 : 27).

Οι δύο πιο πάνω περιπτώσεις συνοδεύονταν από σκόπιμα σπασμένη κεραμική, υποδηλώνοντας την τέλεση γευμάτων αλλά και συμβολισμούς σχετικούς με την ολοκλήρωση του κύκλου ζωής, όπως αντίστοιχα συμβαίνει για παράδειγμα και σήμερα στην Ορθοδοξία (Psimogiannou 2012: 193-194 · Chapman et al. 2014: 25). Επιπλέον, πλησίον των ταφών βρέθηκαν ειδώλια, εργαλεία και σε σπάνιες περιπτώσεις κοσμήματα, με αντίστοιχες αλληγορικές και συμβολικές ερμηνείες (Hourmouziadis 1973: 209 · Psimogiannou 2012: 190).

Τελετουργίες εκτός των ορίων των οικισμών

Ενδείξεις τελετουργιών εντοπίστηκαν σε σπήλαια αλλά και σε νεκροταφεία, έξω από τα όρια των οικισμών.

Κατανάλωση φαγητού

Όσον αφορά την κεραμική που βρέθηκε, ισχύουν επίσης οι ίδιοι παράμετροι με πιο πάνω. Ωστόσο, πέραν από το σκόπιμο σπάσιμό της, παρατηρήθηκε και εναπόθεση ολόκληρων αγγείων, οδηγώντας στην ερμηνεία περί τελετουργικής χρήσης των χώρων αυτών (Mavridis and Tankosic 2009: 51 · Tyree 2017: 127-129). Ταυτόχρονα, η εύρεση ζωικών και φυτικών καταλοίπων αλλά και εργαλείων σχετικών με την επεξεργασία των τροφών, παρέπεμπε στην τέλεση γευμάτων (Mavridis and Tankosic 2009: 52 · Στρατούλη κ.ά. 2017: 186).

Διαμόρφωση χώρου

Οι Νεολιθικές κοινωνίες φαίνεται να οργάνωναν τους χώρους που πραγματοποιούσαν τελετουργίες εκτός των φυσικών ορίων του οικισμού τους. Τέτοια παραδείγματα αποτελούν τα οργανωμένα νεκροταφεία της ΤΝ στην Κεφάλαια Κέας (Εικ. 27) και στο Γυαλί Νισύρου, αλλά και η ειδική διαμόρφωση που έκαναν στο εσωτερικό των σπηλαίων. Πατημένα δάπεδα, λεκάνες και οπές στο δάπεδο, πλατφόρμες, λάκκοι οριοθετημένοι με λίθους αλλά και εστίες παρατηρήθηκαν σε σπήλαια όπως του Σαρακηνού, της Δράκαινας, της Αγίας Τριάδας και της Σκοτεινής Θαρρουνίων. Οι πιο πάνω κατασκευές ερμηνεύτηκαν ως συμβολικοί διαχωρισμοί του χρηστικού από τον πνευματικό /τελετουργικό χώρο (Sampson and Mastrogiannopoulou 2017: 263 · Mavridis and Tankosic 2009: 51 · Στρατούλη κ.ά. 2017: 187, 191).

Ειδώλια

Τα ειδώλια δέχθηκαν ανάλογες ερμηνείες με εκείνων που είχαν ανασκαφεί σε περιοχές με τελετουργικές ενδείξεις εντός των οικισμών. Ωστόσο, η παρουσία τους σε νεκροταφεία, όπως στην Κεφάλαια Κέας, τα συσχέτισε άμεσα για πρώτη φορά με τις ταφικές τελετουργίες (Caskey 1964: 316-317).

Ταφές

Οι τελετουργίες σχετιζόμενες με τον θάνατο που εντοπίστηκαν εκτός των ορίων των οικισμών παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία και ενδιαφέρον. Αρχικά, κατά το τέλος της Νεολιθικής παρατηρήθηκαν οργανωμένα νεκροταφεία σε κοντινή απόσταση από τους οικισμούς, όπως για παράδειγμα στην Κεφάλα Κέας και στα Θαρρούνια Εύβοιας (Coleman 1977: 44-54· Σάμψων 1988: 64-68· 1996: 90· Sampson 1992: 88· Triantaphyllou 2008: 141-142). Αντίθετα, οι ταφές εντός των σπηλαίων είναι ορατές από την αρχή της Περιόδου. Η διαφορά που παρουσιάζεται στις εκτός του οικισμού ταφές, είναι η τέλεσή τους σε δημόσια πλαίσια. Τέλος, επίσης συνοδεύονταν από οστά ζώων, σπασμένη κεραμική, ειδώλια, εργαλεία και κοσμήματα, με τις ίδιες σημασίες όπως και πιο πάνω.

Εισηγμένα και άλλα αντικείμενα

Εισηγμένα και άλλα αντικείμενα κύρους απαντούν κυρίως στα σπήλαια της ΤΝ. Την πλειοψηφία αποτελούσαν τα κοσμήματα και οι χάντρες από *Spondylus Gaederopus* ή *Dentalium*, χρυσά, αργυρά και χάλκινα αντικείμενα, σχηματικά και βαλκανικής έμπνευσης δακτυλιόσχημα περιάπτα. Άλλα ευρήματα που σημειώθηκαν ήταν ο Μηλιακός οψιανός και τα Κυκλαδικά μάρμαρινα αντικείμενα (Stratouli 2007: 113-114· Στρατούλη κ.ά. 2017: 186· Psimogiannou 2018: 130-131). Επιπρόσθετα, η ανασκαφή ειδικών, μη οικιακών τύπων κεραμικής, όπως ρυτά, σέσουλες και καρποδόχοι, ενίσχυσαν τις θεωρίες περί τελετουργιών εντός των χώρων. Όλα τα πιο πάνω ευρήματα μαρτυρούσαν την συγκέντρωση ομάδων στα σπήλαια, από διαφορετικές περιοχές της Ελλάδας και των Βαλκανίων, ενταγμένες παράλληλα στα δίκτυα ανταλλαγών (Sampson and Mastrogianopoulos 2017: 263· Kyparissi-Apostolika 2017: 227-230· Pullen 2017: 314).

Ενδείξεις Εξειδίκευσης

Εξειδικευμένες βιοτεχνικές δραστηριότητες συνυφασμένες με τις τελετουργίες εντοπίστηκαν στα σπήλαια, όπως στο Ιδαιόν Άντρον της TN με την παραγωγή λεπίδων οψιανού, καθώς και στο Σπήλαιο Δράκαινας της NN–TN με τις βλητικές αιχμές πυριτόλιθου (Εικ. 28) (Στρατούλη κ.ά. 2017: 186-192 · Tyree 2017: 127-129). Ξεχωριστή περίπτωση αποτελούσε το Σπήλαιο Κύκλωπα στα Γιούρα κατά τη MN, όπου λόγω της αυξημένης ποσότητας κεραμικής διακοσμημένης με σχέδια αντίστοιχα της υφαντικής, ταυτίστηκε με τελετουργίες που αναφέρονταν στην υφαντική τέχνη (Κατσαρού–Τζεβελέκη 2009: 53-54).

Ιδιαίτερες θέσεις με ενδείξεις τελετουργιών

Φαιστός

Ο οικισμός της Φαιστού βρίσκεται στην νοτιοκεντρική Κρήτη, σε λόφο, κοντά σε ποταμό με ορατότητα προς την θάλασσα. Σύμφωνα με πρόσφατες γεωφυσικές έρευνες, κατά την Νεολιθική ήταν παράκτιος οικισμός. Ανασκάφηκε από την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή υπό τη διεύθυνση του Pernier στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, του Doro Levi από το 1950 μέχρι το 1971 και από το 2000 από τον Vincenzo La Rosa (Pernier 1935: xviii; · Vagnetti and Belli 1978: 125-127 · Di Tonto 2017: 420 · Todaro 2017: 427, 433).

Κατά τις ανασκαφές σημειώθηκαν παρόμοια ευρήματα σε δύο διαφορετικά σημεία του λόφου, οδηγώντας τους αρχαιολόγους στην συσχέτισή τους με την διεξαγωγή τελετουργιών (Εικ. 23 και Εικ. 24). Συγκεκριμένα, σε ανοικτούς υπαίθριους χώρους βρέθηκαν τροφοπαρασκευαστικές κατασκευές, όπως εστίες οριοθετημένες με λίθους, μεγάλη ποσότητα κεραμικής, ξεχωριστή κεραμική διακοσμημένη με ώχρα, οστά ζώων, ειδώλια και κομμάτι χαλκού (Εικ. 25). Φαίνεται ότι κατά τα πρώιμα στάδια της TN οι τελετουργίες λάμβαναν χώρα στην πλαγιά του λόφου, ενώ κατά το τέλος της υποπεριόδου στην κορυφή του, μεταφέροντας σκόπιμα την οικιστική ζώνη χαμηλότερα (Vagnetti and Belli 1978: 130-131 · Todaro and Di Tonto 2008: 181-187 · Di Tonto 2017: 420-421 · Todaro 2017: 427-429).

Στις τελετουργίες αυτές φαίνεται να λάμβαναν μέρος όχι μόνο οι κάτοικοι του οικισμού, αλλά και οι μικρότεροι οικισμοί που βρίσκονταν στην περιφέρεια της Φαιστού (Todaro 2017: 434). Συνεπώς, οι τελετουργίες αυτές, οι οποίες συνδυάζονταν και με την κατανάλωση γευμάτων, είχαν δημόσιο χαρακτήρα και σκόπευαν στην διατήρηση των κοινωνικών ταυτοτήτων και των παραδόσεων των ομάδων της περιοχής (Todaro and Di Tonto 2008: 182-183).

Σπήλαιο Δράκαινας στην Κεφαλονιά

Το Σπήλαιο Δράκαινας βρίσκεται στις ΝΑ ακτές της Κεφαλονιάς. Ανασκάφηκε τις περιόδους 1992-1996 και 1999-2004 από διεπιστημονική ομάδα της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Νοτίου Ελλάδος, υπό τη διεύθυνση της Γεωργίας Στρατούλη. Η χρήση του με βάση τα αποτελέσματα των ανασκαφών, χρονολογείται κατά την NN-TN (Εικ. 29) (Ntinou and Stratouli 2012: 89 · Στρατούλη κ.ά. 2017: 185).

Αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση στην μελέτη των τελετουργιών της Νεολιθικής Ελλάδας, κυρίως λόγω των αλληπάλληλων στρώσεων δαπέδων, επιστρωμένων με ασβεστοκονίαμα (Εικ. 30). Σύμφωνα με την Στρατούλη, τα δάπεδα αυτά αποτελούσαν κοινοτικό έργο το οποίο απαιτούσε την συνεργασία, την οργάνωση και τον χρόνο αρκετών ανθρώπων. Παράλληλα, σημείωσε την εξειδικευμένη γνώση των χρηστών του σπηλαίου αυτού, καθώς πέραν της προσεγγμένης εκτέλεσης της εργασίας, η τεχνογνωσία κατασκευής των δαπέδων ήταν ακριβής και σταθερή με το πέρασμα των χρόνων. Ανάλογα ευρήματα σε σπήλαια δεν σημειώθηκαν αλλού στον Ελλαδικό χώρο (Stratouli 2007: 110 · Karnanas and Stratouli 2008: 37 · Stratouli and Karkanas 2014: 23 · Στρατούλη κ.ά. 2017: 187, 191).

Εντός του σπηλαίου ανασκάφηκαν μικροί λάκκοι, εστίες, οστά οικόσιτων και άγριων ζώων, μαλάκια και φυτικά κατάλοιπα τα οποία ήταν ήδη επεξεργασμένα από πριν και έτοιμα προς κατανάλωση. Το τελευταίο φανερώνει την σκόπιμη, προγραμματισμένη και σύντομη επίσκεψη στο σπήλαιο (Stratouli et al. 1998: 276 · Stratouli 2007: 111 · Στρατούλη κ.ά. 2017: 186, 190). Επιπρόσθετα, η ανασκαφή

έφερε στο φως διακοσμημένη επιτραπέζια κεραμική αλλά και κεραμικά σκεύη για μεταφορά τροφής και υγρών, όπως επίσης και αγγεία ειδικών χρήσεων όπως ρυτά, καρποδόχους αλλά και διακοσμημένα αγγεία με επάλειψη αιματίτη (Stratouli 2007: 115-117 · Στρατούλη κ.ά. 2017: 186).

Τα λίθινα εργαλεία που βρέθηκαν ήταν κυρίως τριπτήρες, αξίνες και σμίλες από τοπική αλλά και εισηγμένη πρώτη ύλη από την περιοχή της Πίνδου. Φαίνεται η χρήση των εργαλείων αυτών να σχετιζόταν με την εξαγωγή και επεξεργασία της κόκκινης χρωστικής ουσίας του αιματίτη. Με την ολοκλήρωση της επεξεργασίας του αιματίτη, παρά την σύντομη διάρκεια χρήσης τους, απορρίπτονταν εντός του σπηλαίου. Μια άλλη κατηγορία λίθινων εργαλείων που κέντρισε το ενδιαφέρον των αρχαιολόγων, ήταν οι βλητικές αιχμές από κόκκινο πυριτόλιθο (Εικ. 28). Η εντυπωσιακά μεγάλη ποσότητά τους, η σύντομη ή η καθόλου χρήση τους πριν την εναπόθεσή τους στο σπήλαιο, όπως και ο μη εντοπισμός άλλων εργαλείων από πυριτόλιθο, οδήγησε στο συμπέρασμα περί τοπικής και σκόπιμης επεξεργασίας της συγκεκριμένης πρώτης ύλης για τα συγκεκριμένα τέχνηρα (Stratouli 2007: 111 · Στρατούλη κ.ά. 2017: 186, 189-191).

Τέλος, σημειώθηκε η παρουσία ανθρωπόμορφων ειδωλίων, ποδιών από ζωόμορφα σκεύη και σέσουλες με πρώτη ύλη από τις Κυκλάδες και τα Βαλκάνια, κοσμήματα από το όστρεο *Spondylus Gaederopus*, όστρεα *Dentalium*, Μηλιακός οψιανός και γάββρος από την περιοχή της Αργολίδας (Stratouli et al. 1998: 276 · Stratouli 2007: 113-114, 118 · Στρατούλη κ.ά. 2017: 186).

Ερμηνεία

Το σπήλαιο λόγω της τοποθεσίας του αλλά και των ευρημάτων που ανασκάφηκαν, φαίνεται να αποτελούσε χώρο συγκέντρωσης ανθρώπων από διάφορες περιοχές της δυτικής ηπειρωτικής Ελλάδας ή και των Βαλκανίων (Stratouli 2005: 129 · 2007: 119 · Στρατούλη κ.ά. 2017: 185-186). Η Στρατούλη, ακολουθώντας τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις του Tilley (1994), για την συμβολική σημασία του περιβάλλοντος στην ανάπτυξη των κοινωνικών ταυτοτήτων, σημείωσε την χρήση του σπηλαίου όχι μόνο

ως χώρου συγκέντρωσης πληθυσμού, αλλά και ένωσής τους κάτω από την ίδια παράδοση (Stratouli 2005: 124).

Συγκεκριμένα, υποστήριξε ότι τα επαναλαμβανόμενα επεισόδια επίσκεψης, τα επιστρωμένα δάπεδα, η παραγωγή των βλητικών αιχμών, η εξαγωγή και χρήση του αιματίτη και η κατανάλωση ζωικών και φυτικών τροφών, δήλωνε μια τελετουργία σταθερού τύπου, άμεσα συνδεδεμένη με τις κοινωνικές παραδόσεις των ομάδων αυτών (Karnakas and Stratouli 2008: 38· Στρατούλη κ.ά. 2017: 188-189). Η τελετουργία αυτή φαίνεται να ήταν συνυφασμένη με την εξειδίκευση στην παραγωγή των αιχμών, δηλώνοντας την σημασία των εξειδικευμένων βιοτεχνικών δραστηριοτήτων στην διατήρηση και συνέχεια των κοινών παραδόσεων. Οι αιχμές αυτές σύμφωνα με τους μελετητές, συμβόλιζαν την αρρενωπότητα καθώς ταυτιζόνταν με το κυνήγι. Παράλληλα, η εξαγωγή αιματίτη σχετιζόταν με την κόσμηση σκευών αλλά και των σωμάτων των συμμετεχόντων, όπου βρίσκει αντιστοιχίες με τελετουργίες σε εθνογραφικά παράλληλα. Τέλος, με την ολοκλήρωση της τελετουργίας, φαίνεται να απέθεταν τα σύνεργά τους στο δάπεδο και να τα κάλυπταν με ασβεστοκονίαμα. Η τυποποιημένη αυτή πράξη, παραλληλίστηκε από την Στρατούλη με μια συμβολική σφράγιση του παρελθόντος και προετοιμασία του χώρου για το μέλλον, μέσω της συμβολικής σημασίας του λευκού χρώματος, και κατά επέκταση με την λατρεία των προγόνων και την σημασία της μνήμης μέσω των επαναλήψεων (Stratouli 2005: 128· Στρατούλη κ.ά. 2017: 188-193).

Στρόφιλας Άνδρου

Ο οικισμός του Στρόφιλα βρίσκεται στην ΝΔ ακτή της Άνδρου, σε φυσικό λιμάνι με έλεγχο των θαλάσσιων δρόμων από την Αττική και την Εύβοια προς τα νησιά των Κυκλάδων. Ανασκάφηκε από την ΚΑ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων υπό την διεύθυνση της Χριστίνας Α. Τελεβάντου, φέρνοντας στο φως ξεχωριστά ευρήματα της ΤΝ (Televantou 2017: 389).

Ο Στρόφιλας διέθετε τείχος με καμπυλωτούς προμαχώνες και, λόγω της ισχυρής οχυρωματικής αρχιτεκτονικής του, σπάνιας για την Νεολιθική των Κυκλάδων, ερμηνεύτηκε ως προσπάθεια ελέγχου και περιορισμού της εισόδου στον οικισμό, ή και ως μέσο προστασίας από τα άγρια ζώα ή κάποια άλλη εξωτερική απειλή (Εικ. 4). Εντός του οικισμού παρατηρήθηκε πυκνή δόμηση των κτιρίων, εκ των οποίων αρκετά ήταν αψιδωτά. Συγκεκριμένα, το Κτίριο Β, έλκυσε το ενδιαφέρον της Τελεβάντου, καθώς η πρόσβαση σε αυτό ήταν περιορισμένη, διέθετε δάπεδο επιχρισμένο από ερυθρό πηλό και κεντρικό πάσσαλο για την στήριξη της στέγης, οδηγώντας στην ερμηνεία του ως σημαντικό κοινοτικό κτίριο, με βάση εθνογραφικά παράλληλα (Εικ. 10). Επιπρόσθετα, με την ανασκαφική έρευνα βρέθηκαν λίθινα και οστέινα εργαλεία, οψιανός, χάλκινες περόνες και λαβίδες, κεραμική, λίθινα αγγεία, σφονδύλια, ειδώλια, δακτυλιόσχημα περιάπτα εκ των οποίων τρία χρυσά, κοσμήματα από όστρεα και μία χρυσή χάντρα (Televantou 2016: 40-42 · 2017: 389-390).

Ωστόσο, το εύρημα που κέντρισε το ενδιαφέρον των αρχαιολόγων ήταν οι βραχογραφίες του τείχους αλλά και του κτιρίου εντός του οικισμού. Θέμα των βραχογραφιών αυτών ήταν κυρίως θαλάσσια στοιχεία, όπως κωπήλατα πλοία, δελφίνια και άλλα ψάρια και σχηματικές αποδόσεις της θάλασσας. Επιπλέον, η θεματολογία περιελάμβανε και ανθρώπινες μορφές με τη μορφή δακτυλιόσχημων ειδωλίων, φαλλοί, αποτυπώματα ποδιών, σπείρες, μαϊανδροί, ζώα και πουλιά, όπως ελάφι, λύκοι και πάπια (Εικ. 31, Εικ. 32 και Εικ. 33) (Televantou 2017: 391-395).

Ερμηνεία

Σύμφωνα με την ανασκαφέα της θέσης, ο οικισμός φαίνεται να ήταν αρκετά ξεχωριστός στην περιοχή και άμεσα συνυφασμένος με την θάλασσα και τις θαλάσσιες δραστηριότητες τόσο συμβολικά όσο και πρακτικά. Αρχικά, η παρουσία του τείχους, κάτι ασυνήθιστο για την Νεολιθική Ελλάδα, προμήνυε την ιδιαιτερότητα αυτή. Επιπλέον, η κόσμησή του και εσωτερικά και εξωτερικά με τις βραχογραφίες, ταυτίστηκε με αποτροπαϊκές ιδιότητες αλλά και τελετουργίες

σχετικές με την γονιμότητα. Το τελευταίο επιβεβαιώθηκε και με αντίστοιχες βραχογραφίες που εντοπίστηκαν στην γειτονική θέση Πλάκα, όπου απεικονίζονταν μια ανθρώπινη μορφή σε στάση ικεσίας η οποία έφερε στον καρπό δακτυλιόσχημο περίαπτο (Εικ. 34). Συνεπώς, η απεικόνιση των περιάπτων αυτών σχετιζόταν με τελετουργίες και «μαγικές» ικανότητες (Televantou 2016: 39-40, 46-47 · 2017: 390-395).

Επιπρόσθετα, η ανασκαφή και η θέση του Κτιρίου Β, με την περιορισμένη πρόσβαση, αλλά και οι απεικονίσεις παρόμοιων θεμάτων στο δάπεδό του, οδήγησαν την Τελεβάντου στην ερμηνεία του ως ιερού ή ως σημαντικού κοινοτικού κτιρίου. Συνεπώς, ο οικισμός αυτός είχε ξεχωριστή θέση, όχι μόνο λόγω της πρόσβασής του σε σημαντικούς θαλάσσιους δρόμους από το μεταλλοφόρο Λαύριο στα μεταλλοφόρα νησιά Κύθνο, Σέριφο και Σίφνο (Κουκα 2008), αλλά και των ιδιαιτεροτήτων που αναφέρθηκαν. Τέλος, τα θέματα των βραχογραφιών, συσχετίστηκαν με πολιτισμικές παραδόσεις της Πελοποννήσου (κεραμικής) και των Βαλκανίων (δακτυλιόσχημα περίαπτα), διευρύνοντας έτσι την επιρροή του οικισμού στην περιοχή (Televantou 2017: 389-390, 395).

3.3.2. Συμβολισμοί

Ειδώλια

Η παρουσίαση, μελέτη και ερμηνευτική προσέγγιση των ειδωλίων συνιστά σημαντική παράμετρο στη μελέτη της Νεολιθικής κοινωνίας του Αιγαίου. Η ερμηνευτική τους προσέγγιση ποικίλλει, μια και αυτή καθορίστηκε από τις διαφορετικές αρχαιολογικές-θεωρητικές σχολές που αναπτύχθηκαν από τις αρχές του 20ού αιώνα και εξής. Οι αρχικές δημοσιεύσεις ειδωλίων επικεντρώνονταν στην περιγραφική και τυπολογική ανάλυσή τους, ακολουθώντας τις ιδέες της Παραδοσιακής Αρχαιολογίας, όπως η δημοσίευση του Τσούντα *Αι Προϊστορικά Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου* (1908), και η δημοσίευση των Wace και Thompson, *Prehistoric Thessaly* (1912).

Ακολουθώντας τα νέα δεδομένα που προέκυψαν από ανασκαφές σε Νεολιθικές θέσεις των Βαλκανίων, επέτρεψαν στους αρχαιολόγους να πραγματοποιήσουν συγκριτικές μελέτες με αντίστοιχες θέσεις της Ελλάδας. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η δημοσίευση του Weinberg (1951), ο οποίος μελέτησε ειδώλια από την ηπειρωτική Ελλάδα, την Κρήτη και τις Κυκλάδες, χρησιμοποιώντας παράλληλα τα νέα δεδομένα από τα Βαλκάνια (Bartel 1981: 74). Αργότερα, με τη ανάπτυξη της Μεταδιαδικαστικής Αρχαιολογίας και της *Αρχαιολογίας των Φύλων*, παρατηρήθηκε αλλαγή πλεύσης στην προσέγγισή τους, αφού άρχισαν να ερμηνεύονται ως συμβολικά, ιδεολογικά και κοινωνικά τέχνηρα, άμεσα σχετιζόμενα με την οικονομία και την κοινωνία (Mina 2008α: 118).

Υλικά κατασκευής, μορφή και στάση σώματος

Τα ειδώλια κατασκευάζονταν, στην πλειοψηφία τους, από πηλό, ενώ πιο σπάνια από οστό, όστρεα, μάρμαρο και λίθο (Μαραγκού 1996: 146). Αν και δεν εντοπίστηκε κάποια συσχέτιση μεταξύ της χρήσης συγκεκριμένων πρώτων υλών κατασκευής με συγκεκριμένες υποπεριόδους, τα λίθινα και τα μαρμάρινα ειδώλια απαντώνταν συχνότερα κατά τη NN και την TN (Μαραγκού 1996α: 151 · Mina 2008: 217-218).

Η απόδοση των μορφών απασχόλησε τους μελετητές στις αρχικές τους προσπάθειες κατηγοριοποίησης, με αποτέλεσμα έναν πρώτο, βασικό διαχωρισμό σε ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια (Χουρμουζιάδης 1973: 11). Αργότερα, ακολούθησε η υποδιαίρεση των πιο πάνω βασικών κατηγοριών σε φυσιοκρατικά και σχηματικά. Οι πρώτοι που έθιξαν το θέμα της σχηματοποίησης ήταν οι Τσουντας, Wace και Thompson, καθώς στις δημοσιεύσεις τους έκαναν λόγο για «οπισθοδρομική εξέλιξη» της ειδωλοπλαστικής κατά το τέλος της Νεολιθικής, με αποτέλεσμα την κατάταξη αρκετών Νεολιθικών φυσιοκρατικών ειδωλίων στην ΕΧ (Τσουντας 1908: 286-288· Wace and Thompson 1912: 163). Ο Τσουντας δικαιολόγησε την σχηματοποίηση μέσω του επιχειρήματος περί δύσκολης κατεργασίας του λίθου και του οστού, σε αντίθεση με τον εύπλαστο πηλό (Τσουντας 1908: 288). Ωστόσο, μεταγενέστερες ερμηνείες, οι οποίες έλαβαν υπόψη την παρουσία πήλινων ειδωλίων σύγχρονων με τα πιο πάνω, έκαναν λόγο για την ελευθερία επιλογής του ειδωλοπλάστη για σχηματοποίηση, αντικρούοντας τις θεωρίες που μιλούσαν για περιορισμούς λόγω της πρώτης ύλης (Skafida 2008: 518).

Ένα άλλο σημαντικό κριτήριο κατηγοριοποίησης ήταν η στάση του σώματος. Η Hansen, στο *The early civilization in Thessaly* (1933), ήταν από τις πρώτες που εστίασαν στη στάση του σώματος, διαχωρίζοντάς τα σε όρθια και καθιστά. Επιπρόσθετα, ακολουθώντας τους Τσουντα, Wace και Thompson, συμφώνησε με την άποψη περί οπισθοδρομικής εξέλιξης της ειδωλοπλαστικής της Περιόδου. (Hansen 1933: 70· Χουρμουζιάδης 1973: 12). Η Μεταδιαδικαστική Αρχαιολογία αλλά και οι πιο πρόσφατες σχολές σκέψης θεωρούν τη στάση των ειδωλίων ως ένδειξη της κοινωνικής ταυτότητας και του φύλου. Ένα παράδειγμα αποτελούσαν τα καθιστά ειδώλια σε σκαμνί, τα οποία σε συνδυασμό με τα ανατομικά τους χαρακτηριστικά ερμηνεύτηκαν κατά κανόνα ως ανδρικά (Kokkiniδου and Nikolaidou 1997: 90· Mina 2007: 274· 2008: 218). Αποτέλεσμα των πιο πάνω, ήταν η ένταξη νέων κατηγοριών φύλου, πέραν από τις αρχικές ανδρικά, γυναικεία και άφυλα, με τα μάλλον ανδρικά /γυναικεία /άφυλα, όπου δεν υπήρχαν σαφή ανατομικά χαρακτηριστικά, αλλά και τα intersex/ μεσοφυλικά (Mina 2008α: 117-118).

Διασπορά

Ειδώλια βρέθηκαν σε όλη την Ελληνική επικράτεια και σε όλες τις υποπεριόδους της Νεολιθικής (Εικ. 35 και Εικ. 36). Ωστόσο, οι περιοχές με τα περισσότερα δείγματα ήταν η Θεσσαλία και η Μακεδονία, ενώ τα λιγότερα προήλθαν από την Θράκη και την Ήπειρο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι περιοχές αυτές υστερούσαν στην ειδωλοπλαστική. Η έλλειψη ευρημάτων από συγκεκριμένες περιοχές οφειλόταν, είτε στις δυσκολίες έρευνας που παρουσίαζε μια περιοχή λόγω γεωμορφολογίας, είτε στην μειωμένη ερευνητική δραστηριότητα (Mina 2008a: Fig. 7.1).

Γενικές ερμηνείες

Πέραν από την ερμηνεία της Μητέρας Θεάς που αναφέρεται εκτενώς πιο κάτω, διατυπώθηκαν ανά καιρούς και άλλες ερμηνείες των ειδωλίων, κυρίως με την επικράτηση των ιδεών της Μεταδιαδικαστικής Αρχαιολογίας. Συγκεκριμένα, μετά την εισαγωγή των νέων, σχετικών με το νοικοκυριό, όρων από τον Hodder, το ενδιαφέρον των μελετητών και των ερμηνειών μετατοπίστηκε στη διαμόρφωση των κοινωνικών ταυτοτήτων μέσω των συμβολισμών, βάζοντας έτσι τις βάσεις για τη διατύπωση νέων ερμηνευτικών προσεγγίσεων (Meskell 1995: 82 · Kokkinidou and Nikolaidou 1997: 99-101 · Mina 2007: 265 · 2008: 215).

Πολυχρηστικότητα

Ο Ucko, ο οποίος μελέτησε ειδώλια από την Κρήτη και την Αίγυπτο, λαμβάνοντας υπόψη του ανθρωπολογικές και εθνογραφικές μελέτες, διατύπωσε στο άρθρο *The interpretation of Prehistoric anthropomorphic figurines* (1962), μια νέα ερμηνεία για την πολυχρηστικότητα των ειδωλίων (Ucko 1962: 38-43). Η θεωρία του, επηρέασε και τον Χουρμουζιάδη στην διατριβή του *Η ανθρωπόμορφη ειδωλοπλαστική της Νεολιθικής Θεσσαλίας* (1973), ο οποίος την εξέλιξε και σημείωσε ότι τα ειδώλια αποτελούσαν και σήματα επικοινωνίας, παραλληλίζοντάς τα με ένα πρώιμο σύστημα γραφής. Αναλυτικότερα, ανέφερε ότι τα ανθρωπόμορφα ειδώλια

μετέφεραν συνειδητά και ασυνείδητα μηνύματα και ιδέες, διαμορφωμένες από τον ίδιο τον καλλιτέχνη και την κοινωνία (Χουρμουζιάδης 1973: 1-2, 198-205 · Talalay 1994: 170). Ταυτόχρονα, άσκησε κριτική στις παλαιότερες ερμηνευτικές προσεγγίσεις, αναφέροντας ότι η προσέγγιση των Νεολιθικών ειδωλίων και η σύγκρισή τους με άλλες εποχές, προγενέστερες ή μεταγενέστερες, οδηγούσε σε λανθασμένα συμπεράσματα. Τέλος, σημείωσε ότι στη μελέτη τους πρέπει να διαχωρίζεται η χρήση που είχε στο μυαλό του ο κατασκευαστής, με την χρήση από τον κάτοχο ή τους κατόχους τους, αφού όπως υποστήριξε ήταν αντικείμενα τα οποία περνούσαν από γενιά σε γενιά και δεν περιορίζονταν στα χρονολογικά πλαίσια που κατασκευάζουν οι αρχαιολόγοι (Χουρμουζιάδης 1973: 199-201).

Η πιο πάνω θεωρία επηρέασε και άλλους αρχαιολόγους, όπως την Talalay (1993), η οποία μελέτησε τα ειδώλια από την ανασκαφή του σπηλαίου Φράγγχι. Υποστήριξε την πολυχρηστικότητα και πρότεινε τη χρήση των ανθρωπόμορφων ειδωλίων ως παιχνίδια ή κούκλες, ενώ τα σκόπιμα σπασμένα στην μέση ειδώλια, τα λεγόμενα split legs της MN, να ήταν επικυρώσεις εμπορικών ανταλλαγών (Talalay 1993: 45· Μαραγκού 1996: 150· Kokkinidou and Nikolaidou 1997: 89). Επιπρόσθετα, θεωρίες που αναπτύχθηκαν από τις Μαραγκού, Ορφανίδη και τους Γαλλή και Θεοχάρη, ήθελαν τα ειδώλια να αποτελούν καλλιτεχνικές εκφράσεις της κοινωνίας, πραγματικά πρόσωπα–πορτραίτα, μέσα επικοινωνίας, εκφράσεις επιθυμίας, σύμβολα, τελετουργικά τέχνηρα, φυλακτά ή παιχνίδια, ενώ η ερμηνεία τους ήταν συνυφασμένη με το χώρο ανεύρεσής και τον κάτοχό τους (Theocharis 1973α: 46· Γαλλής και Ορφανίδη 1991: 45-47· Μαραγκού 1996: 146-150· Kokkinidou and Nikolaidou 1997: 92-93, 97· 103-105).

Αρχαιολογία του φύλου

Κατά την δεκαετία του '90, παρατηρήθηκε συγκερασμός των προγενέστερων θεωριών. Ο φεμινισμός εδραιώθηκε πλέον και στην αρχαιολογία με την *Αρχαιολογία του Φύλου* στο πλαίσιο της Μεταδιαδικαστικής Αρχαιολογίας. Την δεκαετία αυτή άρχισαν να οργανώνονται συνέδρια που πραγματεύονταν τον ρόλο των φύλων και πώς αυτά επηρέαζαν τις Προϊστορικές κοινωνίες (Talalay 1994: 174·

Mina 2007: 264-265· 2008: 214-215). Παράλληλα, ο διαχωρισμός του κοινωνικού φύλου από το βιολογικό και η μελέτη του πώς τα αντιλαμβάνονταν κατά την Νεολιθική, συνέβαλαν στην αναγνώριση /ανάγνωση των κοινωνικών ταυτοτήτων (Kokkinidou and Nikolaidou 1997: 88· Mina 2008: 215).

Στον Ελλαδικό χώρο η *Αρχαιολογία του Φύλου* αναπτύχθηκε κυρίως από γυναίκες αρχαιολόγους, τις Talalay, Δήμητρα Κοκκινίδου, Μαρία Νικολαΐδου και Μαρία Μηνά. Υποστήριξαν ότι τα ειδώλια αναπαριστούσαν τον τρόπο που οι Νεολιθικοί άνθρωποι αντιλαμβάνονταν το φύλο, το ανθρώπινο σώμα και την σεξουαλικότητα, και τα αποτύπωναν σε αυτά μέσω συνειδητών ή ασυνείδητων κανόνων, κατανοητών στην κοινωνία (Mina 2007: 265-266· Hitchcock and Nikolaidou 2013: 506). Παράλληλα, μέσω εθνογραφικών μελετών, έγινε αντιληπτή και η ρευστότητα των φύλων (Talalay 1994: 173-175).

Άλλες θεωρίες

Πιο πρόσφατα, διατυπώθηκε από την Λαΐα Ορφανίδη η *Θεωρία της Επανάληψης* στο πόνημα *Εισαγωγή στην Νεολιθική ειδωλοπλαστική* (1998). Η ίδια, ούσα υπεύθυνη στο Νεολιθικό Πρόγραμμα της Ακαδημίας Αθηνών, συμπέρανε ότι η ύπαρξη συγκεκριμένων τύπων στα ειδώλια και η επανάληψή τους, είχε κάποιο μήνυμα. Αναλυτικότερα, σημείωσε ότι τα φυσιοκρατικά ειδώλια ίσως αποτελούσαν απεικονίσεις πραγματικών προσώπων λόγω της ρεαλιστικότητάς τους (πορτραίτα), ενώ όπου υπήρχε σταθερή τυπολογία στην απόδοση χαρακτηριστικών, ότι μάλλον απεικόνιζαν κάποια θεότητα. Ανάλογη ερμηνεία έδωσε και σε ειδώλια με αφαιρετική απόδοση της ανθρώπινης μορφής, υποστηρίζοντας παράλληλα, ότι ίσως να απέδιδαν έννοιες, όπως η γονιμότητα ή η οικογένεια (Ορφανίδη 1998: 258-262).

Γυναικεία Ειδώλια

Αποτελούσαν την πλειοψηφία του συνόλου των Νεολιθικών ειδωλίων που έχουν βρεθεί, προσελκύνοντας έτσι το ενδιαφέρον των μελετητών (Παράρτημα 8) (Kokkinidou and Nikolaidou 1997: 90).

Στάση σώματος και μορφή

Η ταυτοποίηση των γυναικείων ειδωλίων γινόταν με βάση τα ανατομικά χαρακτηριστικά, όπως η ήβη, το στήθος, η λεπτή μέση και οι τονισμένοι γλουτοί και μηροί (Mina 2007: 268). Η στάση του σώματος παρουσίαζε ποικιλία, καθώς βρέθηκαν ειδώλια όρθια (Εικ. 37), καθιστά (Εικ. 38), σε φάση εγκυμοσύνης, στάσεις τοκετού ή θηλασμού (Εικ. 39), με τα χέρια στο στήθος (Εικ. 40) ή στην κοιλιά, τονίζοντας έτσι το φύλο (Kokkinidou and Nikolaidou 1997: 92-93 · Mina 2007: 268 · 2008: 218). Η παρουσία των καθιστών, σε στάση τοκετού και των κουροτρόφων, ήταν πιο συχνή κατά την NN (Χουρμουζιάδης 1973: 97-118 · Mina 2008: 227-228). Επιπλέον, η έμφαση στους γλουτούς, σύμφωνα με την Μαραγκού, πέραν από τις συμβολικές ερμηνείες, ίσως είχε και λειτουργική χρήση, προσφέροντας καλύτερη ισορροπία (Μαραγκού 1996: 147).

Ερμηνείες

Μητέρα Θεά

Η ερμηνεία της Μητέρας Θεάς προέρχεται από την αναβίωση θεωριών του 19^{ου} αιώνα, και συγκεκριμένα από την θεωρία του Ελβετού ανθρωπολόγου Johann Jakob Bachofen. Ο Bachofen στο έργο του *Das Mutterrecht* (1861), βασισμένος σε μύθους και κείμενα της αρχαίας γραμματείας, πρότεινε μια τετραμερή διαίρεση της πολιτισμικής εξέλιξης, με την Νεολιθική Εποχή να υπάγεται στην δεύτερη κατηγορία που επιγράφεται ως *Das Mutterrecht*, και σχετιζόταν με την γεωργία και τις χθόνιες λατρείες. Σύμφωνα με αυτόν, αυτή την περίοδο οι κοινωνίες ήταν μητριαρχικές και γυναικοκρατούμενες, με αποτέλεσμα την επικράτηση ειρηνικού κλίματος, σε

αντίθεση με τις βίαιες και πολεμοχαρείς πατριαρχικές κοινωνίες που ακολούθησαν. Αυτό οφειλόταν στην φύση της γυναίκας, η οποία λόγω της μητρότητας και του δεσμού που αναπτύσσει με το παιδί της, είναι πιο ικανή να αγαπήσει και να προστατεύσει. Επίσης, οι γυναίκες είχαν σημαίνοντα ρόλο τόσο στην κοινωνία όσο και στην διαμόρφωσή της. Η γυναίκα–μητέρα ταυτιζόταν με την Γη, ενώ ο άντρας–πατέρας με τον Ουρανό, οδηγώντας έτσι τον Bachofen να υποστηρίξει την ύπαρξη γυναικείων θεοτήτων, οι οποίες σχετιζόνταν με την γεωργία και τον κύκλο ζωής και κατά συνέπεια με την Μητέρα Θεά (Ucko 1962: 39· Talalay 1994: 171-172· Bachofen and Partenheimer 2007: 2-7).

Η πιο πάνω θεωρία ήταν και από τις πρώτες που υιοθετήθηκαν και αναφέρθηκαν στην Ελληνική βιβλιογραφία. Πρωτοπόρος ήταν ο Sir Arthur Evans στις προκαταρκτικές αναφορές από την ανασκαφή στην Κνωσό, αλλά και στην δημοσίευσή της, *The palace of Minos* (1921). Συγκεκριμένα, ακολουθώντας την αρχαιολογική παράδοση της Βρετανίας και τις ερμηνείες που επικρατούσαν, έκανε λόγο για θεότητες σε σφραγίδες (Εικ. 41) αλλά και για ένα θεϊκό ζευγάρι, παραλληλίζοντάς το με τον Δία και την Ρέα (Evans 1900/1901: 28-30· 1902/1903: 36). Αργότερα, στην δημοσίευση της ανασκαφής ερμήνευσε ειδώλια της ΕΧ ως απεικονίσεις της Μητέρας Θεάς, σχετιζόμενα με την γονιμότητα, επικαλούμενος παράλληλα την χρήση μύθων (Evans 1921: 500-504· 1928: 277· Bartel 1981: 73). Παρά το γεγονός ότι η παρούσα εργασία έχει ως θέμα την Νεολιθική Εποχή, η αναφορά στην ερμηνεία των ειδωλίων της ΕΧ από τον Evans αφορά στην τάση που επικρατούσε εκείνη την εποχή, η οποία ήθελε την ΕΧ να αποτελεί αδιάσπαστη συνέχεια της Νεολιθικής, επηρεάζοντας έτσι και τις ερμηνείες.

Στο ίδιο ερμηνευτικό μοτίβο κινήθηκε και ο Childe στην δημοσίευσή του *The dawn of European Civilization* (1925), ο οποίος, λόγω της ύπαρξης γυναικείων ειδωλίων, πρότεινε μια κοινή λατρεία της Θεάς σε όλη την Μεσόγειο και την Εγγύς Ανατολή (Childe 1925: 61-67). Ακολουθώντας τον Evans και τον Childe, ο Μυλωνάς στην δημοσίευσή του *Η Νεολιθική Εποχή εν Ελλάδι* (1928) συσχέτισε τα γυναικεία ειδώλια με κάποιου είδους λατρεία συνυφασμένη με την γονιμότητα και τον κύκλο ζωής (Μυλωνάς 1928: 120). Παρόμοια ερμηνεία προτάθηκε και από τον Hutchinson στο *Cretan Neolithic figurines* (1938), καθώς συμφωνούσε με τον Evans στην λατρεία

της Μητέρας Θεάς και της γονιμότητας, διαφωνώντας, ωστόσο, στο σημείο που ήθελε τα ειδώλια πιστές αναπαραστάσεις της θεότητας αυτής (Bartel 1981: 74).

Από το τέλος του Β'ΠΠ μέχρι και την δεκαετία του '90, παρατηρήθηκε ένταση του φεμινισμού, η οποία έμεινε γνωστή στην ιστορία ως «δεύτερο κύμα» (Rampton 2015). Ως αποτέλεσμα, είχε την επιτυχή αναβίωση του συμβολισμού της Μητέρας Θεάς, όπως διατυπώθηκε το 1974 από την Marija Gimbutas στη μονογραφία της *Gods and Goddesses of Old Europe* (Talalay 1994: 169-170). Η Gimbutas υποστήριξε το συμβολισμό γυναικείων θεοτήτων και της Μητέρας Θεάς, οι οποίες σχετίζονταν με τον κύκλο ζωής, τη γονιμότητα, τη σεξουαλικότητα και τον τοκετό (Talalay 1994: 169-170· Kokkinidou and Nikolaidou 1997: 90, 99· Ορφανίδη 1998: 237· Hitchcock and Nikolaidou 2013: 502-503). Όπως αναφέρει η Meskell, η Gimbutas υποστήριξε ότι η Ευρώπη ήταν μια μητριαρχική, ειρηνική κοινωνία, η οποία όταν δέχθηκε εισβολή από τους βίαιους Ινδοευρωπαίους γνώρισε την πατριαρχία και την εμφάνιση ανδρικών θεοτήτων (Meskell 1995: 77-78).

Δριμεία κριτική στην Gimbutas άσκησε η Lynn Meskell, στο άρθρο της 'Goddesses, Gimbutas and 'New Age' Archaeology' (1995), η οποία χαρακτήρισε την προσέγγισή της ως αντιεπιστημονική. Σημείωσε ότι οι θεωρίες της ήταν επηρεασμένες από τα προσωπικά της βιώματα, αφού η ίδια ήταν μετανάστρια από χώρα της πρώην ΕΣΣΔ στις ΗΠΑ. Παράλληλα, ανέφερε ότι η θεωρία της επικράτησε λόγω του φεμινισμού και ίσως άθελά της χρησιμοποιήθηκε για εξυπηρέτηση πολιτικών ατζεντών (Talalay 1994: 165· Meskell 1995: 74-75· Berggren and Harrod 1996: 70). Επίσης, ανέφερε ότι κατά τις ανασκαφές της στο Αχίλλειον δεν χρησιμοποίησε άλλες σχετικές με τα ειδώλια μελέτες, ενώ αντίθετα, λανθασμένα, προσάρμοσε τα δεδομένα στην θεωρία της. Ανάλογες κριτικές τόσο στην Gimbutas όσο και στην θεωρία, άσκησαν οι Χουρμουζιάδης, Θεοχάρης και Ucko (Ucko 1962: 38-43· Χουρμουζιάδης 1973: 199-201· Theocharis 1973α: 46).

Ανδρικά Ειδώλια

Τα ανδρικά και τα φαλλόσχημα ειδώλια αποτελούσαν ένα μικρό ποσοστό του συνόλου των ειδωλίων που βρέθηκαν στο Νεολιθικό Αιγαίο (Παράρτημα 9) (Mina 2008: 218).

Στάση σώματος και μορφή

Τα στοιχεία που ταυτοποιούσαν τα ανδρικά ειδώλια, ήταν ο ευθύς κορμός, ο φαλλός και η παρουσία τριχοφυΐας στο πρόσωπο (Mina 2007: 268). Όπως και στα γυναικεία, παρατηρήθηκε ποικιλία στην στάση, καθώς βρέθηκαν όρθια, καθισμένα σε σκαμνί, γυμνά ή ντυμένα, με κοινό παρονομαστή την έμφαση στα γεννητικά όργανα, είτε με τον φαλλό, είτε με την τοποθέτηση των χεριών γύρω από αυτά (Εικ. 42, Εικ. 43 και Εικ. 44) (Kokkinidou and Nikolaidou 1997: 90-93 · Mina 2008: 218).

Ερμηνείες

Τα ανδρικά ειδώλια αγνοήθηκαν από τις ερμηνείες και επισκιάστηκαν από την ιδέα της Μητέρας Θεάς. Ένα παράδειγμα των αντιλήψεων κατά τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ήταν η ερμηνεία του Childe για τα φαλλικά ειδώλια της Πρωτοχαλκής Τροίας, ως «παράξενο φαινόμενο» (Childe 1925: 61-67, 95). Η πρώτη προσπάθεια ερμηνείας τους στην Ελληνική βιβλιογραφία, έγινε από τον Μυλωνά ο οποίος χρησιμοποιώντας μύθους και τα κείμενα του Ηροδότου, σύνδεσε τα ανδρικά ειδώλια της Θεσσαλίας με μια πρώιμη λατρεία του Ερμή, νομιμοποιώντας την συνέχεια κατοίκησης των Ελλήνων στην περιοχή (Μυλωνάς 1928: 40-41, 120).

Ταῦτα μὲν νῦν καὶ ἄλλα πρὸς τούτοις, τὰ ἐγὼ φράσω, Ἕλληνας ἀπ' Αἰγυπτίων νενομίκασι· τοῦ δὲ Ἑρμέω τὰ ἀγάλματα ὀρθὰ ἔχειν τὰ αἰδοῖα ποιεῦντες οὐκ ἀπ' Αἰγυπτίων μεμαθήκασι, ἀλλ' ἀπὸ Πελασγῶν πρῶτοι μὲν Ἑλλήνων ἀπάντων Ἀθηναῖοι παραλαβόντες, παρὰ δὲ τούτων ὄλλοι.

(Ηρόδοτος 2.51.1)

Άλλοι μελετητές, όπως η Gimbutas και η Μαραγκού, επηρεαζόμενες από την Μεταδιαδικαστική Αρχαιολογία και τον φεμινισμό, ήθελαν τα ανδρικά ειδώλια να ήταν συμβολικές αναπαραστάσεις της Μητέρας Θεάς ή απεικονίσεις σημαντικών προσώπων του οικισμού (Meskell 1995: 77-80· Kokkinidou and Nikolaidou 1997: 101). Ωστόσο, οι θεωρίες αυτές έβρισκαν αντίθετους αρκετούς μελετητές, όπως τον Ucko και την Meskell (Ucko 1962: 38-43· Meskell 1995: 77-82).

Καθιστά ειδώλια

Η υποομάδα των καθιστών ειδωλίων ήταν και η μοναδική που έτυχε ειδικής μελέτης και ερμηνείας, αφού το σκαμνί ήταν αποκλειστικό στοιχείο των ανδρικών ειδωλίων. Σύμφωνα με τις Kokkinidou και Nikolaidou, η Gimbutas τα ερμήνευσε ως θεότητες, ιερείς ή αρχηγούς του οικισμού, αν και μεταγενέστερα η ερμηνεία της καταρρίφθηκε λόγω ανεπάρκειας στοιχείων που να επιβεβαίωναν την ύπαρξη κοινωνικής διαστρωμάτωσης (Kokkinidou and Nikolaidou 1997: 101). Ο Χουρμουζιάδης πρότεινε ότι συμβόλιζαν την φυσική δύναμη των ανδρών και τον σημαντικό τους ρόλο στην επιβίωση, καθώς το κάθισμα τους διαχώριζε από την άμεση επαφή με την γη. Επιπλέον, στήριξε την ερμηνεία του και στην απεικόνιση αγροτικών σκηνών σε ειδώλια, ερμηνεύοντάς τα ως άντρες αγρότες σε ξεκούραση (Χουρμουζιάδης 1973: 66-68).

Φαλλοί και φαλλόσχημα

Οι φαλλοί μελετήθηκαν εκτενώς ως ξεχωριστή κατηγορία από τον Νανόγλου, ο οποίος ήταν αντίθετος στις νέες «γυναικοκεντρικές» προσεγγίσεις, οι οποίες σύμφωνα με τον ίδιο ήταν προσπάθειες εξαγνισμού των μελετητών από τις παλαιότερες ανδροκρατούμενες ερμηνείες. Παράλληλα, σημείωσε ότι η συγκεκριμένη κατηγορία εντοπιζόταν αναλογικά στο ίδιο ποσοστό με τα γυναικεία γεννητικά όργανα, συνεπώς έχρηζε ισότιμης μελέτης (Nanoglou 2010: 217).

Ο φαλλός απαντούσε είτε ως μονάδα (Εικ. 45), είτε ως στοιχείο ενσωματωμένο σε ειδώλια και σε αγγεία (Kokkinidou and Nikolaidou 1997: 101). Στα αγγεία εντοπιζόταν κυρίως στις λαβές, τις λεγόμενες φαλλόσχημες (Εικ. 46), με τον Χουρμουζιάδη να διαφωνεί και να αναφέρει ότι ίσως σε κάποιες περιπτώσεις να ήταν και μέρη του αγγείου (Χουρμουζιάδης 1973: 66 · Nanoglou 2010: 218). Φαλλοί βρέθηκαν και ως περιάρπα με τον Νανόγλου να τα ερμηνεύει ως συμβολικές απεικονίσεις του ανθρώπινου σώματος, ενώ ο Χουρμουζιάδης έκανε λόγο για την χρήση τους ως ερωτικά φυλακτά, σχετιζόμενα με την γονιμότητα, συνδέοντας έτσι την Παλαιολιθική παρουσία και λατρεία των φαλλών στην Θεσσαλία με την Νεολιθική Εποχή (Εικ. 45) (Χουρμουζιάδης 1973: 127-129 · Kokkinidou and Nikolaidou 1997: 105 · Nanoglou 2010: 219).

Ομοιότητες με άλλες περιοχές

Η παρουσία των ανδρικών ειδωλίων δεν περιοριζόταν μόνο στον Ελλαδικό χώρο, ούτε σε συγκεκριμένες υποπεριόδους της Νεολιθικής, αφού αντίστοιχα παραδείγματα εντοπίστηκαν σε περιοχές των Βαλκανίων (Εικ. 47) και της Ανατολίας (Χουρμουζιάδης 1973: 132 · Skafida 2008: 521).

Ακρολιθικά Ειδώλια

Τα λεγόμενα ακρολιθικά ειδώλια συχνά προσεγγίζονταν ως ξεχωριστή κατηγορία λόγω της κατασκευαστικής τους ιδιομορφίας. Αποτελούνταν από δύο τμήματα και υλικά, συνήθως πήλινο σώμα και μαρμάρινο κεφάλι, το οποίο ενσωματωνόταν στο πρώτο, και έφερε γραπτή, πολύχρωμη, λεπτομερή απόδοση των χαρακτηριστικών του προσώπου (Εικ. 48). Η απόδοση του φύλου σε αυτά ήταν δευτερεύουσας σημασίας, ενώ η ανεύρεση γυναικείων ακρολιθικών αποτελούσε εξαίρεση (Χουρμουζιάδης 1973: 95 · Kokkinidou and Nikolaidou 1997: 89, 98-99). Η εύρεσή τους από την ΝΝ και μετά κυρίως στην Θεσσαλία, οδήγησε τους μελετητές στο συμπέρασμα ότι ήταν τοπικής επινόησης και παραγωγής, αν και η παρουσία τους και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας αλλά και στα Βαλκάνια κατέρριψε την άποψη

αυτή (Theocharis 1973: 104 · Σάμπσον 1981: 85 · Sampson 1992: 79 · Ζάχος 1996δ: 157 · Μαραγκού 1996α: 152 · Skafida 2008: 519 · Erdoğan 2013: 5).

Intersex/Μεσοφυλικά Ειδώλια

Τα ειδώλια αυτά συνδύαζαν ανατομικά χαρακτηριστικά και των δύο φύλων και αποτελούσαν ένα πολύ μικρό ποσοστό του συνόλου (Mina 2008: 218). Με βάση την *Αρχαιολογία των φύλων*, θεωρήθηκαν είτε ότι απέδιδαν κάποιες βιολογικές ιδιαιτερότητες, ή ως συμβολικές ενώσεις του αρσενικού και του θηλυκού σχετιζόμενες με την κοινωνική δύναμη. Συγκεκριμένα, ανέφεραν ότι η παρουσία τους συνέπιπτε με την άνοδο της θέσης της γυναίκας στην Νεολιθική κοινωνία, κάτι που στήριζαν στην απεικόνιση ίντερσεξ ειδωλίων, καθιστών σε σκαμνί, που ήταν κατεξοχήν ανδρικό στοιχείο (Ορφανίδη 1998: 117 · Mina 2008: 227).

Υβριδικά ειδώλια

Πρόκειται για συμπλέγματα μορφών ή ειδώλια με περισσότερα από ένα κεφάλια, τα οποία χρονολογούνται κυρίως στην TN και ήταν εξαιρετικά σπάνια (Εικ. 49 και Εικ. 50) (Skafida 2008: 519). Λόγω της σπανιότητάς τους και του περιορισμένου αριθμού τους, οι ερμηνείες είναι διφορούμενες. Η Σκαφίδα και ο Τουφεξής (1994), ανέφεραν ότι ίσως η πλειοψηφία των υβριδικών ειδωλίων να μην αποτελεί στην ουσία ξεχωριστή κατηγορία, αλλά να απεικόνιζαν κουροτρόφους, με όχι και τόσο φυσιοκρατικό τρόπο. Από την άλλη, ο Νανόγλου (2017), υποστήριξε ότι αφού η εύρεση μεμονωμένων ειδωλίων σε ανασκαφικά πλαίσια δήλωνε την χρήση και απόρριψή τους από τους Νεολιθικούς ανθρώπους σε ομάδες, τα υβριδικά ίσως αποτύπωναν μια «μορφή» ομάδας ειδωλίων (Nanoglou 2017: 244).

Άφυλα

Τα ειδώλια που δεν είχαν ευδιάκριτα ανατομικά χαρακτηριστικά και δεν ταυτίζονταν με το αρσενικό ή γυναικείο φύλο, κατατάσσονταν στα άφυλα. Απαντούν σε όλες τις υποπεριόδους της Νεολιθικής, ενώ κατά την NN

παρατηρήθηκε αύξησή τους, ενώ μειώνονται κατά την TN (Nikolaidou and Kokkinidou 1997: 98 · Mina 2007: 269-270 · 2008: 218). Κατασκευάζονταν με τις ίδιες πρώτες ύλες όπως και οι άλλες κατηγορίες ειδωλίων. Ωστόσο, η συχνότερη παρουσία λίθινων, οδήγησε στο ίδιο, λανθασμένο πλέον, συμπέρασμα με την σχηματοποίηση που αναφέρθηκε πιο πάνω, για παράλειψη δηλαδή της δήλωσης φύλου λόγω δυσκολίας μορφοποίησης του λίθου (Mina 2007: 272-273).

Στάση σώματος

Παρατηρήθηκαν ειδώλια με τα χέρια στην περιοχή της κοιλιάς ή του στήθους, καθιστά, καθώς και κουροτρόφοι, οδηγώντας, σύμφωνα με την Meskell, την Gimbutas στην ερμηνεία τους ως γυναικεία και συγκεκριμένα ως συμβολικές αποδόσεις της Μητέρας Θεάς, παρά τις ενστάσεις από τον Ucko και την Meskell (Ucko 1962: 38-43 · Meskell 1995: 77-80 · Mina 2007: 272-273 · 2008: 218).

Ερμηνείες

Η απουσία ανατομικών χαρακτηριστικών περιέπλεξε την ερμηνεία τους. Διαχωρίστηκαν από τις παλαιότερες συμβολικές ερμηνείες λόγω της απουσίας της δήλωσης φύλου, ενώ παράλληλα υπήρξαν υποθέσεις περί αφαιρετικής απόδοσης του ανθρώπινου σώματος ή περί απεικονίσεων νεαρών ή έφηβων γυναικών, λόγω των μη τονισμένων γλουτών και του στήθους, αλλά και των ομοιοτήτων που παρουσίαζαν με τα γυναικεία (Mina 2007: 263, 278-279 · 2008: 223).

Ομοιότητες με άλλες περιοχές

Άφυλα ειδώλια εντοπίστηκαν και στα Βαλκάνια. Η παρουσία τους, και συγκεκριμένα των ραμφόστομων άφυλων, τόσο στην Ελλάδα όσο και σε θέσεις των Βαλκανίων, οδήγησε την Ορφανίδη στην υπόθεση για ύπαρξη λατρείας κάποιας πτηνόμορφης θεάς ή τελετουργιών με την χρήση масκών (Ορφανίδη 1998: 123).

Ζωόμορφα ειδώλια

Τόσο τα ειδώλια, όσο και τα αγγεία (Εικ. 51), αποτελούσαν ξεχωριστές κατηγορίες και συχνά δεν ενέπιπταν στις προαναφερθέντες ερμηνείες, με τον Ucko να ήταν από τους πρώτους που έθιξε την λανθασμένη αυτή προσέγγιση (Ucko 1962: 38-43). Αν και σημειώθηκαν σχεδόν σε όλη την Ελλάδα, η πλειοψηφία προερχόταν από την Θεσσαλία και την Μακεδονία, ενώ στην νότια Ελλάδα εμφανίστηκαν από την ΝΝ και μετά (Παράρτημα 10) (Τουφεξής 1996: 159 · Αλεξίου 2020: 144).

Μορφές

Οι πιο συχνές απεικονίσεις ήταν τα οικόσιτα ζώα, όπως τα αιγοπρόβατα, ενώ σε σπανιότερες περιπτώσεις τα πουλιά και τα άγρια ζώα (Μαραγκού 1996: 147 · Τουφεξής 1996: 159 · Ορφανίδη 1998: 138 · Skafida 2008: 521).

Ερμηνείες

Τα ζωόμορφα ειδώλια ερμηνεύτηκαν αρχικά ως τέχνηρα με συμβολική σημασία, όπως ιερά ζώα της Μητέρας Θεάς ή «μαγικά» φυλακτά σύμφωνα με την Gimbutas και την Talalay αντίστοιχα, είτε ως επικοινωνιακά σύμβολα ανταλλαγών σχετικών με την κτηνοτροφία, όπως θεώρησε ο Χουρμουζιάδης (Χουρμουζιάδης 1973: 198-205 · Talalay 1993: 45 · Meskell 1995: 77-80 · Μαραγκού 1996: 150 · Τουφεξής 1996: 159 · Kokkinidou and Nikolaidou 1997: 89).

Πιο πρόσφατες ερμηνείες, έκαναν λόγο για άντληση πληροφοριών από αυτά, σχετικά με την οικονομία της εποχής αλλά και για το περιβάλλον πλησίον των οικισμών, όπως για παράδειγμα τα υδρόβια πουλιά, τα οποία μαρτυρούσαν την παρουσία λιμνών ή βάλτων (Μαραγκού 1996: 147 · Τουφεξής 1996: 159). Επιπλέον, η ιδιαίτερη κατηγορία των υβριδικών ζωόμορφων ειδωλίων ερμηνεύτηκε ως καλλιτεχνική έκφραση (Χουρμουζιάδης 1973: 4).

Ομοιότητες με άλλες περιοχές

Παρόμοια ειδώλια εντοπίστηκαν και στην περιοχή των Βαλκανίων (Τουφεξής 1996: 159 · Skafida 2008: 521 · Αλεξίου 2020: 144).

Ειδώλια σε αγγεία

Πέραν από την παρουσία φαλλών σε αγγεία, υπήρχαν και ανδρικές και γυναικείες μορφές σε αυτά, αλλά και ανθρωπόμορφα αγγεία (Γαλλής 1996α: Κατάλογος 212 · Skafida 2008: 521). Ερμηνευτικά είχαν παρόμοια προσέγγιση με τους φαλλούς, καθώς συνδέθηκαν με τελετουργίες σχετικές με την γονιμότητα ή ότι ήταν απλά διακοσμητικά στοιχεία (Χουρμουζιάδης 1973: 5-6 · Sampson 1992: 80).

Ομοιώματα οικιών

Μια άλλη ξεχωριστή κατηγορία αποτελούσαν τα ομοιώματα οικιών, τα οποία στην πλειοψηφία τους ήταν πήλινα (Εικ. 52 και Παράρτημα 11). Η βόρεια και κεντρική Ελλάδα, με πρώτη την Θεσσαλία, έδωσαν τα περισσότερα δείγματα (Τουφεξής 1996α: 161).

Μορφές

Τα πήλινα ομοιώματα οικιών διαχωρίστηκαν σε δύο κατηγορίες: σε αυτά που έφεραν στέγη με αποτέλεσμα η έμφαση να δίνεται στο εξωτερικό μέρος, και σε αυτά που δεν είχαν στέγη, με την έμφαση να δίνεται στο εσωτερικό τους μέρος. Συνήθως ήταν τετράπλευρα, μονόχωρα με κάποια να έχουν δεύτερο όροφο, ενισχύοντας έτσι τις υποθέσεις περί διώροφων κτισμάτων (Τουφεξής 1996α: 161 · Skafida 2008: 522).

Ερμηνείες

Ερμηνεύτηκαν ως συμβολικές αναπαραστάσεις οικιών ή ιερών, αλλά και ως προσφορές θεμελίωσης, λόγω των οικιστικών πλαισίων εντοπισμού τους (Τουφεξής 1996α: 161-162). Ένα από τα πιο γνωστά παραδείγματα προερχόταν από την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου και χρονολογείται στην NN I (Εικ. 26). Ήταν ένα ανοικτό ομοίωμα οικίας με εμφανή αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά, όπως ανοίγματα για την θύρα, με ομοιώματα αντικειμένων εντός του, όπως τριπτήρα, φούρνο και θρανίο, αλλά και σχηματοποιημένα ανδρικά, γυναικεία και παιδικά ειδώλια. Συνεπώς, ερμηνεύτηκε ως προσφορά θεμελίωσης, αφού εντοπίστηκε κάτω από το δάπεδο της οικίας, και τα ειδώλια ως αναπαράσταση της οικογένειας που διέμενε σε αυτή (Kokkinidou and Nikolaidou 1997: 90-91, 100 · Hitchcock and Nikolaidou 2013: 505-506).

Ομοιότητες με άλλες περιοχές

Παρόμοια ομοιώματα εντοπίστηκαν τόσο στα Βαλκάνια όσο και στην Ανατολία. Συγκεκριμένα το εύρημα από την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου, έχει παράλληλα με θέσεις των Βαλκανίων αλλά και της Κύπρου (Kokkinidou and Nikolaidou 1997: 90-91).

Ομοιώματα αντικειμένων

Σε οικισμούς της Νεολιθικής έχουν βρεθεί και μικρογραφίες επίπλων, τραπεζιών, φούρνων αλλά και πλοιαρίων (Εικ. 53 και Παράρτημα 11). Πέραν από την αρχική συμβολική σημασία που τους αποδόθηκε, ο Χουρμουζιάδης πρότεινε αντίστοιχη ερμηνεία με τα ζωόμορφα ειδώλια, ερμηνεύοντάς τα ως σύμβολα συναλλαγών σχετικών με το νοικοκυριό (Χουρμουζιάδης 1973: 198-205). Αντίθετα, άλλοι μελετητές, πιο πρόσφατα, τα ερμήνευσαν ως ομοιώματα οικοσκευής, διαφωτιστικά για τη μορφή των νοικοκυριών και την οικονομία. Τα πλοιάρια αποτελούν ξεχωριστά τέχνηρα, αφού τεκμηριώνουν τον πλού σε ποτάμια, λίμνες και τη θάλασσα, και επομένως και την ανάπτυξη της ναυπηγικής και της ναυσιπλοΐας ως

σημαντικών πτυχών της νεολιθικής οικονομίας (Μαραγκού 1996: 147· Ορφανίδη 1996: 153).

Διακόσμηση

Αρκετά από τα ειδώλια και ομοιώματα όλων των προαναφερθέντων κατηγοριών, έφεραν διακόσμηση, είτε με χρώματα, είτε με εγχαράξεις, οπές, νυχιές ή επίθετα στοιχεία. Πέραν από τον αισθητικό σκοπό, τονίζονταν μέσω αυτής χαρακτηριστικά ή γινόταν προσπάθεια απόδοσης ενδυμάτων, κόμμωσης, κοσμημάτων και στην περίπτωση των ομοιωμάτων, αρχιτεκτονικών στοιχείων (Χουρμουζιάδης 1973: 43-44· Μαραγκού 1996: 147· Ορφανίδη 1998: 114-115· Mina 2007: 274-278· 2008: 221-222· 2008α: 123).

Όσον αφορά στα ανθρωπόμορφα ειδώλια, διακόσμηση έφεραν κυρίως τα γυναικεία και άφυλα ειδώλια. Η απουσία διακόσμησης στα ανδρικά, παρά τις εξαιρέσεις, ερμηνεύτηκε με βάση εθνογραφικά παράλληλα, τα οποία ήθελαν την διακόσμηση να δήλωνε την κοινωνική ταυτότητα αλλά και να χρησίμευε ως τρόπος διαχωρισμού των φύλων. Συγκεκριμένα, σημειώθηκε ότι απουσίαζε η διακόσμηση στα ειδώλια, επειδή οι άνδρες δεν είχαν ενεργό συμμετοχή στην διατήρηση και διαμόρφωση των κοινωνικών ταυτοτήτων, εν αντιθέσει με τις γυναίκες (Mina 2008α: 125). Ο Χουρμουζιάδης ήταν από τους πρώτους που πρότειναν σχετικές θεωρίες για την διακόσμηση, αφού συσχέτισε τις εγχαράξεις σε σχήμα τριγώνου στο κάτω μέρος των ειδωλίων, με την απόδοση της ήβης, και κατά επέκταση την δήλωση του γυναικείου φύλου (Χουρμουζιάδης 1973: 60· Νανόγλου 2004: 116). Αντίθετη άποψη είχαν οι von Zumbusch, Miložić και η Gimbutas, οι οποίοι υποστήριξαν ότι επρόκειτο απλά για τη δήλωση των ποδιών σε οκλαδόν στάση (Zumbusch and Miložić 1971: 101-102· Gimbutas 1989: 231· Νανόγλου 2004: 116).

Μια κατηγορία διακόσμησης που έτυχε περισσότερης μελέτης, ήταν η γραπτή με ερυθρό, καστανό ή μελανό χρώμα. Παρά το γεγονός ότι τα χρώματα αλλά και τα μοτίβα ακολουθούσαν τις κεραμικές παραδόσεις της κάθε υποπεριόδου, οι εθνογραφικές μελέτες έδειξαν ότι είχαν συμβολικές σημασίες, οι οποίες έβρισκαν

παράλληλα και στην Νεολιθική Εποχή. Συγκεκριμένα, η Μηνά ανέφερε ότι αποτελούσαν συμβολικές και ιδεολογικές ενδείξεις αλλά και τρόπους επικοινωνίας και αντίληψης τόσο του φύλου όσο και της ηλικίας (Ορφανίδη 1998: 114-115 · Mina 2008: 221-223). Αναλυτικότερα, σημείωσε ότι κατά την AN και MN, το ερυθρό χρώμα στο στήθος και την ήβη, το μελανό στην κοιλιά και το λευκό στην ήβη, σχετίζονταν με τον τονισμό των αναπαραγωγικών οργάνων, την γονιμότητα, τον θηλασμό και τον τοκετό. Αντίθετα, κατά την NN και TN παρατηρήθηκε μείωση του τονισμού αυτού, και έμφαση στην απόδοση ενδυμάτων και κοσμημάτων, το οποίο ερμηνεύτηκε ως αλλαγή του τρόπου αντίληψης των φύλων στην κοινωνία. Παράλληλα, η χρωματική παλέτα εμπλουτίστηκε με το πράσινο χρώμα στην περιοχή της ήβης, με τις ερμηνείες να το ήθελαν ως αλληγορικό παραλληλισμό της γονιμότητας και της γεωργίας (Mina 2008: 221-222, 226 · 2008α: 124-126).

Χώρος ανεύρεσης

Όλες οι πιο πάνω κατηγορίες εντοπίστηκαν σε οικιστικά πλαίσια, είτε σε λάκκους, ή εντός ή πλησίον κτιρίων. Στην Κεντρική και Βόρεια Ελλάδα εντοπίζονταν σε συστάδες, ενώ σε άλλες περιοχές μόνα τους, αλλά πάντα σε συνδυασμό με άλλα ευρήματα, όπως εργαλεία ή σφονδύλια (Kokkinidou and Nikolaidou 1997: 90 · Mina 2008: 216-217). Οι αρχικές ερμηνείες, επηρεαζόμενες από την ιδέα της Μητέρας Θεάς, τα συσχετίζαν με τελετουργίες και τα συναρτώμενα κτίρια με ιερά, όπως για παράδειγμα η Gimbutas στο Αχίλλειον το 1989 (Meskell 1995: 77-82 · Kokkinidou and Nikolaidou 1997: 90, 102-103). Αντίθετα, ο Χουρμουζιάδης και ο Ucko, απέριψαν την πιο πάνω θεωρία, αφού, όπως ανέφεραν, τα ειδώλια δεν βρέθηκαν σε λατρευτικά ανασκαφικά περιβάλλοντα, ούτε παρατηρήθηκε κάποιου είδους τυποποίηση (Ucko 1962: 38-43 · Χουρμουζιάδης 1973: 199-201).

Μια άλλη ερμηνεία που σχετιζόταν με τα πλαίσια εντοπισμού, διατυπώθηκε από τον David G. Hogarth στο *Aegean sepulchral figures* (1927), και τον John L. Myres στο *Who were the Greeks?* (1930), για ειδώλια από το Αιγαίο και την Κρήτη, η οποία τα συνέδεε με την λατρεία των προγόνων, αν και ο εντοπισμός τους σε οικιστικά και όχι ταφικά πλαίσια, οδήγησε στην μη επικράτησή της θεωρίας αυτής. Ωστόσο, η

εύρεση ειδωλίων στην ανασκαφή του νεκροταφείου της TN στην Κεφάλα Κέας από τον Caskey, την έφερε ξανά στο προσκήνιο. Στην δημοσίευσή του *Excavations in Keos 1963* (1964), ανέφερε ότι τα ειδώλια σχετιζόνταν με την λατρεία των προγόνων και παράλληλα λειτουργούσαν ως σήματα, νομιμοποιώντας την παρουσία των ζωντανών στην περιοχή (Caskey 1964: 316-317).

Με την Μεταδιαδικαστική Αρχαιολογία και την εισαγωγή του όρου *domus* από τον Hodder, και το νοικοκυριό να θεωρείται η βασική οικονομική και κοινωνική μονάδα, τα ειδώλια συσχετίστηκαν με την οικονομία. Παράλληλα, διατυπώθηκαν απόψεις σχετικά με την εμπλοκή των γυναικών στην κατασκευή τους, κάτι που δικαιολογούσε την έντονη παρουσία των γυναικείων ειδωλίων (Kokkinidou and Nikolaidou 1997: 99-101). Άλλες θεωρίες, συγκεκριμένα από τον Χουρμουζιάδη και την Μαραγκού, ήθελαν τα ειδώλια να σχετιζόνταν με την γεωργία, λόγω της απεικόνισης καθημερινών δραστηριοτήτων σε αυτά, αλλά και του τρόπου απόδοσης, σε κάποιες περιπτώσεις, των ματιών που έμοιαζαν με σπόρους (Μαραγκού 1996: 146 · Kokkinidou and Nikolaidou 1997: 96).

Πιο πρόσφατες θεωρίες, επηρεασμένες από την μελέτη των φύλων και τις ιδέες της Μεταδιαδικαστικής Αρχαιολογίας, όπως από τον Hitchcock και την Κοκκινίδου, έκαναν λόγο για «γυναικείες» δραστηριότητες σχετικές με την αποθήκευση, την τροφοπαρασκευή και την ύφανση, δικαιολογώντας την εύρεση των ειδωλίων με τέχνηρα σχετικά με τέτοιου είδους δραστηριότητες (Kokkinidou and Nikolaidou 1997: 101 · Hitchcock and Nikolaidou 2013: 503-506).

3.3.3. Κοσμήματα

“The term bead or ornament refers to small, durable objects that are somehow modified for suspension or attachment to other materials.”

(Kuhn and Stiner 2007: 43)

Τα κοσμήματα αποτελούν μια σημαντική παράμετρο των συμβολισμών κατά την Νεολιθική. Ο άνθρωπος άρχισε να κοσμεί τον εαυτό του και τα ενδύματά του από την Παλαιολιθική Εποχή, συνεχίζοντας αδιάκοπα μέχρι και σήμερα. Χρησιμοποιώντας και μεταποιώντας τις διαθέσιμες πρώτες ύλες που είχε στο περιβάλλον του, αλλά και εισηγμένες, των οποίων η αξία τους ανάχθηκε σε «πολύτιμη», κατασκεύαζε κοσμήματα. Μέσω των κοσμημάτων, των μικρών, αισθητικά όμορφων, πολύτιμων και προσωπικών αυτών αντικειμένων, εκφράζει τον εαυτό του, την ταυτότητά του, επικοινωνεί με το ευρύτερό του περιβάλλον, και επιδεικνύει την κοινωνική του θέση και κύρος (Χουρμουζιάδης 1981 · Καραλή 1996: 165 · Baysal 2019: 2).

Το έναυσμα για τη μελέτη των κοσμημάτων, πέραν των ορίων του δυτικού κόσμου, είχε η επαφή των μελετητών με πρωτόγονες φυλές της Αφρικής, Αμερικής και Ωκεανίας κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα (Ifantidis 2019: 16). Ο Gottfried Semper χαρακτηρίζεται ως πρωτοπόρος του είδους, καθώς στην δημοσίευσή του, *Über die formelle Gesetzmässigkeit des Schmuckes und dessen Bedeutung als Kunstsymbol* (1856), πραγματοποίησε, παρατηρώντας την κόσμηση των φυλών αυτών, μια τριμερή τυπολογική διαίρεση βασισμένη στο σχήμα των κοσμημάτων. Η μελέτη του, παρά την περιγραφική και τυπολογική ανάλυση, αναγνωρίζει την δύναμη των κοσμημάτων ως μέσων έκφρασης του κατόχου τους (Semper 1856 · Ifantidis 2019: 17-18).

Η αρχαιολογική μελέτη των κοσμημάτων στην Ελλάδα, αρχικά περιοριζόταν σε τυπολογικές αναφορές στις δημοσιεύσεις, συγκαταλέγοντάς τα με άλλα μικρά ευρήματα, ή διαχωρίζοντάς τα ανάλογα με το υλικό κατασκευής τους. Συστηματική

έρευνα των τέχνεργων αυτών και των συμβολισμών που απηχούσαν, πραγματοποίησαν ο Michele A. Miller (1997), η Κυπαρίσση–Αποστολικά (2001), και ο Φώτης Υφαντίδης (2019). Ωστόσο, η μελέτη των κοσμημάτων περιορίζεται στην εξέταση ευρημάτων προερχόμενων κυρίως από την Μακεδονία και την Θεσσαλία (Baysal 2019: 2-3 · Ifantidis 2019: 33-35), εφόσον οι περισσότεροι και εκτενώς ανεσκαμμένοι νεολιθικοί οικισμοί βρίσκονται εκεί. Τα κοσμήματα που βρέθηκαν στον λιμναίο οικισμό του Δισπηλιού Καστοριάς (Εικ. 54) αποτέλεσαν την αιτία για διοργάνωση διεθνών συνεδρίων, όπως στο Zadar της Κροατίας το 2007, ανοίγοντας νέους ορίζοντες στη μελέτη και την ερμηνεία των Νεολιθικών κοσμημάτων (Ifantidis 2019: 97).

Υλικά κατασκευής και τύποι

Κατά τα αρχικά στάδια της Νεολιθικής, χρησιμοποιούσαν τις πρώτες ύλες που ήταν διαθέσιμες στο περιβάλλον τους, καθώς βρέθηκαν κοσμήματα από πηλό, λίθο, όστρεα, οστά και δόντια ανθρώπων και ζώων. Παράλληλα, κατά το τέλος της Περιόδου, με την εντατικοποίηση των δικτύων ανταλλαγών και την εμφάνιση της μεταλλουργίας, χρησιμοποιούσαν και τα μέταλλα (χαλκό, ασήμι, χρυσό), κατασκευάζοντας εντυπωσιακά τέχνεργα (Ζάχος 1996β: 167 · Baysal 2019: 3 · Ifantidis 2019: 43-44).

Στην Ελλάδα οι ανασκαφές έφεραν στο φως πέραν των 10.000 ευρημάτων, αν και εικάζεται ότι ο αριθμός κοσμημάτων που ήταν σε χρήση κατά την Νεολιθική, ήταν πολύ μεγαλύτερος (ΠΙΝ. 4). Θα πρέπει να υπήρχαν κοσμήματα και από φθαρτά υλικά, τα οποία δεν διατηρήθηκαν (Καραλή 1996: 165 · Ifantidis 2019: ΠΙΝ. 3.1). Στους συνηθέστερους τύπους κοσμημάτων ανήκουν χάντρες, περιάπτα (σχηματικά, φαλλόσχημα), κουμπιά, ενώτια, ενώ σπανιότερα είναι τα δακτυλίδια τα βραχιόλια και τα ταινιόσχημα ελάσματα (διαδήματα).

Ειδικοί τύποι

Τα κοσμήματα από όστρεο *Spondylus Gaederopus* (χάντρες,περίαπτα, βραχιόλια, κουμπιά, κ.λπ.) αποτέλεσαν αντικείμενα εκτενούς έρευνας και συσχετίστηκαν με ενδείξεις βιοτεχνικής εξειδίκευσης (π.χ. εργαστήριο κατασκευής κοσμημάτων στο Διμήνι κατά τη NN II) και αγαθών κύρους (Εικ. 55) (Ifantidis 2019: 512). Η εύρεση τελικών προϊόντων τόσο στην Μεσόγειο όσο και πιο βόρεια, μέχρι την Κεντρική Ευρώπη, οδήγησε στη διατύπωση θεωριών και ερμηνειών σχετικά με τα δίκτυα ανταλλαγής και την κοινωνική διαστρωμάτωση της Νεολιθικής (Χάρτης 5) (Renfrew 1973· Chapman et al. 2011: 140). Οι αρχικές ερμηνείες υπέδειξαν ως πηγή προέλευσης του οστρέου την Μαύρη Θάλασσα, ενώ ερμήνευσαν την διασπορά του στην Ευρώπη και την Μεσόγειο, μέσω επεισοδίων μετανάστευσης πληθυσμού (Childe 1925· Clark 1952). Οι πιο πάνω θεωρίες καταρρίφθηκαν με την ένταξη των θετικών επιστημών στην αρχαιολογική μελέτη και την πραγματοποίηση ραδιοϊσοτοπικών αναλύσεων για τον εντοπισμό της προέλευσης των οστρέων. Τα αποτελέσματα άλλαξαν τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις, αφού η πλειοψηφία του *Spondylus Gaederopus* προερχόταν από την Μεσόγειο, και συγκεκριμένα από το Αιγαίο και την Αδριατική Θάλασσα (Ifantidis 2019: 511).

Τα δακτυλιόσχημα περίαπτα ήταν ακόμα ένας τύπος που δέχθηκε ποικίλες ερμηνείες, επηρεαζόμενες από την Αρχαιολογία των Φύλων και την μελέτη των ειδωλίων. Εντοπίστηκαν σε Ελλάδα και Βαλκάνια, και κατασκευάζονταν από όλες τις προαναφερθείσες πρώτες ύλες, με τα πιο εντυπωσιακά, εκείνα από χρυσό και άργυρο (Εικ. 56 και Εικ. 57). Τα μεταλλικά δακτυλιόσχημα περίαπτα, ήταν και η αφορμή για την έμφαση που δόθηκε στα κοσμήματα αυτά, λόγω του υλικού κατασκευής, του συμβολισμού τους (σηματική απόδοση της ανθρώπινης μορφής) και του κύρους που απέπνεαν (Καραλή 1996: 165· Ifantidis 2019: 36-38, 44). Επιπρόσθετα, η εύρεσή τους σε ταφικά συμφραζόμενα, σε σπήλαια, σε συνθέσεις έκκρουστων βραχογραφιών στο Στρόφιλα και την Πλάκα της Άνδρου, οδήγησε στην συσχέτισή τους με τελετουργίες γονιμότητας, με απεικονίσεις γυναικείων θεοτήτων, και με αφαιρετικές αποδόσεις της ανθρώπινης μορφής (Χουρμουζιάδης 1973: 127-129· Ζάχος 1996β: 166· Ορφανίδη 1998: 258-262· Nanoglou 2010: 219· Televantou 2016: 47).

Ερμηνείες

Μέχρι και την ανάδυση της Διαδικαστικής Αρχαιολογίας, οι παραδοσιακοί αρχαιολόγοι ερμήνευαν τα κοσμήματα ως αντικείμενα αισθητικής σημασίας συνδεδεμένα με το γυναικείο φύλο (Childe 1925: 61-67· Baysal 2019: 16). Αντίθετα, με την επικράτηση των ιδεών της Μεταδιαδικαστικής Αρχαιολογίας, την αναγνώριση του ενεργού ρόλου του ανθρώπου στην διαμόρφωση του πολιτισμού και του περιβάλλοντος, αλλά και την ένταξη και άλλων ανθρωπιστικών σπουδών στην αρχαιολογία, η ερμηνευτική προσέγγιση των κοσμημάτων άλλαξε πορεία (Ifantidis 2019: 20-22· 36). Χωρίς των παραγκωνισμό της αισθητικής και διακοσμητικής τους σημασίας, ερμηνεύτηκαν ως κοινωνικά σύμβολα και φυλακτά με μαγικές ιδιότητες (Lee 2015: 19· Baysal 2019: 4· 13). Παράλληλα, συσχετίστηκαν με τελετουργίες που αφορούσαν την γονιμότητα και τον κύκλο ζωής. Η τελετουργική τους χρήση ενισχύθηκε με την εύρεση βιαστικών και απρόσεκτα κατασκευασμένων κοσμημάτων στο Σπήλαιο Φράγχθι, με τον Miller να υποστηρίζει ότι η κατασκευή τους ήταν επείγουσα για έναν συγκεκριμένο σκοπό την δεδομένη στιγμή, πιθανόν τελετουργικό (Miller 1997: 209). Τα μεταλλικά κοσμήματα από την άλλη, εντοπίστηκαν κυρίως σε σπήλαια, με τον Υφαντίδη να τα συσχετίζει με την κτηνοτροφική σημασία των χώρων αυτών και τις τελετουργίες γονιμότητας (Ifantidis 2019: 196).

Επιπρόσθετα, η ένταξη στην ερμηνεία τους και της Αρχαιολογίας των Φύλων και των Σωμάτων σε συνδυασμό και με την Εθνογραφία, οδήγησε σε συσχετισμούς συγκεκριμένων πρώτων υλών με την χρήση τους από συγκεκριμένα φύλα. Αναλυτικότερα, τα όστρεα *Luria Lurida* ταυτίστηκαν με το γυναικείο φύλο, ενώ το *Dentalium* με το ανδρικό, ίσως λόγω της ομοιότητάς του με δόντια ζώων και κατά συνέπεια με το κυνήγι και την αρρενωπότητα (Καραλή 1996: 165· Baysal 2019: 15· Ifantidis 2019: 190). Ταυτόχρονα, η παρουσία κοσμημάτων σε ταφικά σύνολα, ενίσχυσε τις θεωρίες που αφορούσαν τις πεποιθήσεις των Νεολιθικών ανθρώπων για συνέχεια της ζωής μετά τον θάνατο και ανάγκη για προστασία του νεκρού και των ζωντανών (Parker Pearson 1999: 11-25· Baysal 2019: 15).

Συνεπώς, οι νέες αρχαιολογικές τάσεις προτείνουν πλέον μια «βιογραφική» προσέγγιση της μελέτης των κοσμημάτων, καθώς αποτελούν πολυσύνθετα ευρήματα, τα οποία κρύβουν μια ιστορία μέσα τους, από την εξασφάλιση των πρώτων υλών για την κατασκευή τους μέχρι και τη χρήση, την απόθεση ή την απόρριψή τους. Γίνεται αντιληπτό πλέον, ότι ερμηνεύονται ως συμβολισμοί, κατανοητοί ως προς το άτομο που τα κατείχε αλλά και την κοινωνία στην οποία ανήκε, αφού αντανakλούν τις πεποιθήσεις, τις προκαταλήψεις και την κοινωνική ταυτότητα, ενώ σε ειδικά συμφραζόμενα την προσωπική ταυτότητα (κύρος) του ατόμου. Τέλος, λειτουργούν και ως πηγές πληροφόρησης για τους αρχαιολόγους, σχετικά με την κοινωνία, την οικονομία, το περιβάλλον, τις πρώτες ύλες και τα δίκτυα ανταλλαγής, όσον αφορά τον οικισμό ως σύνολο, και ταυτόχρονα σχετικά με το φύλο, την ηλικία και την κοινωνική θέση του κατόχου τους (Καραλή 1996: 166 · Kuhn and Stiner 2007: 42 · Chapman et al. 2011: 139 · Baysal 2019: 3-4, 13, Fig. 2.2).

3.4. Οικονομία

Εισαγωγή

Η οικονομία της Νεολιθικής κοινωνίας, δηλαδή του τροφοπαραγωγικού σταδίου, διακρίνεται σε τρεις τομείς: 1) στον πρωτογενή τομέα, που περιλαμβάνει τη γεωργία και την κτηνοτροφία, ο οποίος ήταν και η βάση της, 2) στον δευτερογενή τομέα, στον οποίο εντάσσονται οι βιοτεχνικές παραγωγικές δραστηριότητες, όπως η κεραμική, η υφαντική, η ψαθοπλεκτική, η μεταλλουργία, κλπ., και 3) στα δίκτυα ανταλλαγών. Σημαντικό είναι να τονιστεί, ότι οι τροφοσυλλεκτικές πρακτικές, όπως το κυνήγι και η αλιεία, συνέχισαν να υφίστανται σε μειωμένο όμως βαθμό. Όλα τα πιο πάνω, σε συνδυασμό με το πλεόνασμα, τα δίκτυα ανταλλαγής και τον οψιανό, ήταν αλληλοεξαρτώμενα (Χουρμουζιάδης 1979: 36-37, 41· Halstead 1989: 29· Κατσαρού 2005: 294).

Οι παλαιότερες προσεγγίσεις της Νεολιθικής οικονομίας, κυρίως μέχρι την Μεταδιαδικαστική Αρχαιολογία, επικεντρώνονταν στην προέλευση του τροφοπαραγωγικού σταδίου και στην συστηματική του μελέτη. Ωστόσο, αργότερα έγινε κατανοητή και αντιληπτή η πολυπαραγοντική και πολυπρισματική διάσταση του φαινομένου αυτού, που ονομάζεται Νεολιθικοποίηση ('Neolithization'). Βασικά εργαλεία στην μελέτη του, ήταν τα υλικά κατάλοιπα, τα οποία πέραν από τυπολογίες ήταν σε θέση να δώσουν πληροφορίες σχετικά με την κοινωνία, την οικονομία, την λατρεία και την καθημερινή ζωή των Νεολιθικών ανθρώπων (Χουρμουζιάδης 1979: 42· Kotsakis 2001: 64· Urem-Kotsou et al. 2002: 109· Ούρεμ-Κώτσου 2006: 8-9).

Παρόλα αυτά, η έναρξη της μελέτης της οικονομίας οφείλεται, παρά τις αρχικές αντιδράσεις που προκάλεσε ως νετερμινιστής, στον Higgs (1972). Αποφοιτώντας από την Οικονομική Σχολή του Λονδίνου και αφού έγινε αγρότης, ήταν σε θέση μετά την αποφοίτησή του και από την Αρχαιολογική Σχολή του Cambridge, να μελετήσει εις βάθος και εμπειρικά, με την χρήση ανθρωπολογικών και περιβαλλοντικών θεωριών, την Προϊστορική οικονομία. Την δεκαετία του '60 ίδρυσε στο Cambridge την Σχολή Οικονομικής Ιστορίας, που αργότερα μετονομάστηκε σε

Σχολή Παλαιοοικονομίας. Οι μελέτες του Higgs, οι έρευνές του στην Ελλάδα, αλλά και οι μαθητές του, διεύρυναν και οδήγησαν την αρχαιολογική σκέψη σε νέους ορίζοντες (Barker and Dennell 1976: 97· Kotsakis 2001: 63· Outram and Bogaard 2019).

Στο παρόν Κεφάλαιο θα αναλυθεί ο πρωτογενής, ο δευτερογενής και τριτογενής τομέας της οικονομίας, παραθέτοντας τις κύριες θεωρητικές προσεγγίσεις που διατυπώθηκαν και επηρέασαν την ερμηνεία τους, αλλά και το πώς αυτοί αλληλεπιδρούν μεταξύ τους.

3.4.1. Γεωργία–κτηνοτροφία

Οι τομείς της γεωργίας και της κτηνοτροφίας αποτέλεσαν τον θεμέλιο λίθο της Νεολιθικής οικονομίας, με φυσικό επακόλουθο την ενδελεχή τους μελέτη και την διατύπωση πληθώρας θεωρητικών και ερμηνευτικών μοντέλων (Perlès 2001: 38). Παράλληλα, η ανάπτυξη της αρχαιοβοτανολογίας και της αρχαιοζωολογίας, με την ανάλυση των φυτικών και ζωικών καταλοίπων αντίστοιχα, είχε καταλυτικό ρόλο στις ερμηνευτικές προσεγγίσεις, καθώς επιβεβαίωσε ή απέρριψε παλαιότερες εκδοχές, ενώ ταυτόχρονα, μέσω των νέων δεδομένων που παρείχε, έδωσε το έναυσμα για νέες. Στα αρχικά στάδια μελέτης της Νεολιθικής στην Ελλάδα, το ενδιαφέρον για την γεωργοκτηνοτροφία περιοριζόταν στην απλή ή και ποσοτική αναφορά των βοτανικών και ζωολογικών καταλοίπων, όπου και όποτε γινόταν η συλλογή τους, όπως για παράδειγμα στην δημοσίευση του Τσουντα (1908), *Αι Προϊστορικά Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου* (Τσουντας 1908: 359).

Η ενασχόληση των αρχαιολόγων με την γεωργία και την κτηνοτροφία οδήγησε σε εμπλουτισμό των δεδομένων σχετικά με την κοινωνία, οικονομία, τις πρακτικές καλλιέργειας και κτηνοτροφίας, τις διατροφικές συνήθειες, όπως και για τους τρόπους μαγειρέματος και συντήρησης των τροφών. Επιπρόσθετα, έγινε αντιληπτή η βαρύτητα που ασκούσε η γεωργία στην οικονομία κατά τα πρώιμα στάδια της Νεολιθικής, σε αντίθεση με την κτηνοτροφία, η οποία φαίνεται να ήταν δευτερεύουσας σημασίας (Halstead 2004: 153).

Με βάση τα αποτελέσματα των αρχαιολογικών ανασκαφών, κατά την Νεολιθική Περίοδο στην Ελλάδα καλλιεργούσαν δημητριακά, όπως το μονόκοκκο και δίκκοκο σιτάρι, το κριθάρι και τη βρώμη, αλλά και όσπρια, όπως οι φακές, τα μπιζέλια και τα ρεβίθια. Όσον αφορά στην κτηνοτροφία, εκτρέφονταν κυρίως πρόβατα, κατά τις αρχές της περιόδου, ενώ από την ΝΝ και μετά παρατηρήθηκε αύξηση και στην εκτροφή αιγών. Επίσης, εντοπίστηκαν και οστά βοοειδών, χοίρων και σκύλων. Ωστόσο, τα παραπάνω δεν πρέπει να θεωρούνται κανόνας για κάθε θέση, καθώς παρατηρήθηκαν ποικιλίες και διακυμάνσεις, ανάλογα με τη φυσικό περιβάλλον των οικισμών και τις προτιμήσεις των κατοίκων τους (Κουκά 1998-1999 · Perilès 2001: 155, 166-167).

Προέλευση γεωργοκτηνοτροφίας

Τόσο στην διεθνή όσο και στην Ελληνική βιβλιογραφία, διατυπώθηκαν από αρχαιολόγους και ανθρωπολόγους αρκετά εξελικτικά, οικολογικά και συμβολικά μοντέλα και θεωρίες σχετικά με την προέλευση της γεωργοκτηνοτροφίας, και κατ' επέκταση του Νεολιθικού τρόπου παραγωγής. Στην παρούσα εργασία θα γίνει αναφορά στις τέσσερις κυριότερες θεωρίες, οι οποίες με την σειρά τους αποτέλεσαν την βάση για αντίστοιχες ερμηνείες στον Ελλαδικό χώρο.

Θεωρία των Οάσεων (Oasis Theory):

Η *Θεωρία των Οάσεων* διατυπώθηκε από τον Childe στην δημοσίευσή του, *The most Ancient Near East: The oriental prelude to European Prehistory* (1929α), και βασιζόταν στον εξαναγκασμό του ανθρώπου να προσαρμοστεί σε κλιματολογικές αλλαγές και σε συνθήκες ερημοποίησης. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, άνθρωποι και ζώα συγκεντρώθηκαν στις όχθες των ποταμών Τίγρη και Ευφράτη, στην σημερινή περιοχή της Μέσης Ανατολής, με σκοπό την επιβίωσή τους (Χάρτης 6). Η γη κοντά στους ποταμούς, με τις αλλουβιακές πεδιάδες και την παρουσία πηγών νερού—οάσεις, ήταν ιδανική για την ίδρυση μόνιμων οικισμών, την εξημέρωση

φυτών και ζώων και κατ' επέκταση την εξάσκηση για πρώτη φορά γεωργοκτηνοτροφικών πρακτικών (Childe 1929α: 21-22, 40-42 · 1951: 67-72).

Θεωρία των Πυρηνικών Ζωνών (*Hilly Flanks Theory*):

Ο Robert J. Braidwood, επηρεαζόμενος από την *Θεωρία των Οάσεων* του Childe και θέλοντας να την επανεξετάσει, εκμεταλλευόμενος παράλληλα τις τεχνολογικές καινοτομίες της εποχής του, διεξήγε την πρώτη διεπιστημονική ανασκαφή στην θέση Qalat Jarmo, στο βόρειο Ιράκ. Λόγω των ευρημάτων που έφερε στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη, τα οποία υποδείκνυαν πρώιμες πρακτικές της γεωργοκτηνοτροφίας, αλλά και της γεωγραφικής θέσης του Qalat Jarmo στους πρόποδες της οροσειράς του Ζάγρου, διατύπωσε την *Θεωρία των Πυρηνικών Ζωνών* το 1948, στην δημοσίευσή του *Prehistoric Men*. Η θεωρία του ερχόταν σε αντιπαράθεση με εκείνη του Childe, καθώς πρότεινε την συγκέντρωση των ανθρώπων και των ζώων στις ημιορεινές περιοχές και στους πρόποδες της οροσειράς του Ζάγρου—*πυρηνικές ζώνες*, κοντά στους ποταμούς Τίγρη και Ευφράτη και όχι στις αλλουβιακές πεδιάδες. Παράλληλα, τόνισε ότι η εξημέρωση των φυτών και των ζώων έγινε μέσω εμπειρικών παρατηρήσεων των Προϊστορικών ανθρώπων και όχι λόγω εξαναγκασμού, όπως ανέφερε ο Childe. Τέλος, επιχειρηματολογώντας σημείωσε η υψηλή βροχόπτωση στα μεγάλα αυτά υψόμετρα, διευκόλυνε την επιτυχία της έναρξης και εξάπλωσης της γεωργοκτηνοτροφίας και του Νεολιθικού τρόπου ζωής, καθώς δεν βασιζόνταν στο νερό των ποταμών για τις καλλιέργειες. Η θεωρία του Braidwood, αποτέλεσε την βάση για την έναρξη της χρήσης του όρου *Προκεραμική*, ο οποίος επεκτάθηκε και στην Ελλάδα (βλ. Κεφ. 1.2.) (Braidwood 1948: 108).

Θεωρία Περιθωριακών Ζωνών (*Marginal Areas Theory*):

Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, η θεωρία του Childe αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για τη διατύπωση άλλων θεωριών. Ο Binford το 1968, αναπτύσσοντας την *Θεωρία των Οάσεων*, σημείωσε ότι η αύξηση του πληθυσμού, σε συνδυασμό με τους περιβαλλοντικούς παράγοντες που επικρατούσαν κατά την Μεσολιθική Εποχή, διατάραξαν την ισορροπία της σχέσης του ανθρώπου με την φύση /περιβάλλον. Έτσι, τον ώθησαν σε μετακίνηση σε νέες περιοχές, φαινομενικά ακατάλληλες για

κατοίκηση, και κατά συνέπεια στην ανάπτυξη νέων στρατηγικών επιβίωσης. Η *Θεωρία των Περιθωριακών Ζωνών* ωστόσο, αφορούσε στην ερμηνεία των αλλαγών που παρατηρήθηκαν προς τα τέλη της Νεολιθικής, και όχι στην επέκταση της γεωργοκτηνοτροφίας (Binford 1968: 325-336 · 2001: 438-462).

Θεωρία Ισχύος της Τροφής (*Feasting Power Model*):

Ένα διαφορετικό μοντέλο για την έναρξη της γεωργοκτηνοτροφίας, προτάθηκε από τον Hayden στο άρθρο του, *Nimrods, piscators, pluckers and planters: The emergence of food production* (1990). Το συγκεκριμένο μοντέλο ήθελε ως αφορμή ανάπτυξης του νέου τρόπου ζωής τον κοινωνικό ανταγωνισμό που υπήρχε εντός των ομάδων των κυνηγών–τροφοσυλλεκτών. Αναλυτικότερα, ανέφερε ότι οι κυνηγοί–τροφοσυλλέκτες επιδείκνυαν και επέβαλλαν το κύρος και τον ‘πλούτο’ τους στην ομάδα μέσω των γευμάτων. Ως επακόλουθο, άρχισαν να αναζητούν τρόπους που θα τους εξασφάλιζαν περισσότερη τροφή σε σταθερή βάση, με αποτέλεσμα την σταδιακή καλλιέργεια των φυτών και την εκτροφή ζώων (Hayden 2009: 597-598).

Πνευματική και συμβολική θεωρία:

Η συγκεκριμένη θεωρία αναπτύχθηκε στα πλαίσια της Μεταδιαδικαστικής Αρχαιολογίας, με κύριους εκφραστές τους Hodder (1990) και Cauvin (2004), και αναφέρεται στην ανάπτυξη του Νεολιθικού τρόπου ζωής λόγω της πνευματικής και νοητικής ωριμότητας των Μεσολιθικών ανθρώπων σε συμβολικό επίπεδο. Ο άνθρωπος κατανόησε την διαφορετικότητά του και άρχισε να δημιουργεί όρια ανάμεσα στην φύση–*agrios* και στον χώρο που κατοικούσε και δραστηριοποιείτο–*domus*. Ταυτόχρονα, οι Hodder και Cauvin, συσχετίζουν την ύπαρξη γυναικείων ειδωλίων πριν την Νεολιθική Εποχή με αλληγορικά σύμβολα της γονιμότητας και της φύσης, τα οποία σταδιακά οδήγησαν στην ανάπτυξη της γεωργίας (Hodder 1990: 31-42, 282-289 · Cauvin 2004: 17-30, 262-264). Παρόμοια άποψη εξέφρασε και ο Ingold, Βρετανός ανθρωπολόγος (1994), ο οποίος θεώρησε την γεωργοκτηνοτροφία ως μια ανάγκη του ανθρώπου να επιβληθεί και να κυριαρχήσει συμβολικά την φύση, αφού αντιλήφθηκε την ανωτερότητά του (Ingold 1994: 12-18).

3.4.2. Νεολιθική οικονομία στον ελλαδικό χώρο

Στην Ελληνική βιβλιογραφία επικράτησαν δύο θεωρητικές προσεγγίσεις όσον αφορά στην προέλευση της Νεολιθικής. Η πρώτη προσέγγιση, επηρεαζόμενη από την θεωρία του Childe και το δόγμα *ex oriente lux*, υποστήριζε την μετανάστευση και τον αποικισμό του Ελλαδικού χώρου από πληθυσμό ή ομάδες που προέρχονταν από την Εγγύς Ανατολή. Οι Albert J.Ammerman και Luigi L.Cavalli-Sforza (1984), αναπτύσσοντας την *Θεωρία των Οάσεων*, διατύπωσαν στην δημοσίευσή τους, *The Neolithic Transition and the Genetics of Populations in Europe*, το μοντέλο *Διάχυσης /Wave in advance*. Σύμφωνα με αυτούς, οι άνθρωποι σταδιακά και οργανωμένα άρχισαν να μετακινούνται από την Εγγύς Ανατολή προς τα δυτικά, σε σταθερές ακτινωτές αποστάσεις από την βάση τους, αναζητώντας περιοχές και κλίματα ευνοϊκά προς την γεωργοκτηνοτροφία (Χάρτης 7) (Broodbank and Strasser 1991: 233 · Perlès 2001: 38).

Υποστηρικτής του *ex oriente lux* ήταν και ο John F.Cherry (1990), ο οποίος υποστήριζε το μοντέλο της *διάχυσης*, σημειώνοντας όμως την χρήση και των θαλάσσιων οδών για την επίτευξή της, όπως και την μη οργανωμένη ή στοχευμένη μετακίνηση των ανθρώπων σε ακτινωτές αποστάσεις από το «κέντρο» τους (Broodbank and Strasser 1991: 237-238). Ταυτόχρονα, συμφωνούσε με την επιλογή περιοχών όμοιων κλιματικά και γεωμορφολογικά με την «μητρόπολή» τους, δικαιολογώντας έτσι την αργοπορημένη κατοίκηση των άγονων νησιών του Αιγαίου, μόλις κατά την NN, όταν πια οι γεωργοκτηνοτροφικές πρακτικές είχαν ήδη εξελιχθεί (Cherry 1990: 202).

Αντίθετοι με το μοντέλο της *διάχυσης* ήταν οι Cyprian Broodbank και Thomas F.Strasser (1991), καθώς υποστήριξαν ότι οι ακτινωτές μετακινήσεις πληθυσμού από μια βάση μέσω ξηράς, θα άφηναν ορατά κατάλοιπα κατά την μετάβασή τους προς στην Ελλάδα, είτε στην περιοχή της Θράκης, είτε στα νησιά του Αιγαίου, κάτι που δεν υφίσταται (Broodbank and Strasser 1991: 233). Ο Κωτσάκης από την άλλη, θεώρησε ότι το μοντέλο των Ammerman και Cavalli-Sonza, χρησιμοποιήθηκε στις ερμηνευτικές προσεγγίσεις στην Ελληνική Προϊστορία, λόγω της μειωμένης

ορατότητας των Μεσολιθικών θέσεων, εν αντιθέσει με την έκρηξη οικισμών που ακολούθησε την αμέσως επόμενη Περίοδο της AN (Kotsakis 2001: 65). Επιπλέον, τόνισε ότι η ύπαρξη των ναυσιπλοϊκών γνώσεων και των θαλάσσιων ταξιδιών από την Μεσολιθική Περίοδο με αφορμή τον Μηλιακό οψιανό, δεν δικαιολογούσε τις σταδιακές και αβέβαιες μετακινήσεις, τις οποίες πρότεινε το μοντέλο αυτό (Kotsakis 2008: 57).

Η ανάπτυξη της Νεολιθικής μέσω τοπικών διεργασιών, αποτέλεσε το αντίπαλο δέος της πιο πάνω προσέγγισης, με κύριους υποστηρικτές τους Θεοχάρη (1967), Higgs και Jarman (1969), Κωτσάκη, ο οποίος μεταγενέστερα αναθεώρησε τις απόψεις του, και την Gimbutas (1974) (Gimbutas 1974: 279 · Perlès 2001: 39). Με αφορμή την ταύτιση Προκεραμικού στρώματος από τον Miložić (1962) στην ανασκαφή του στην Άργισσα και τις θέσεις που ακολούθησαν, ο Θεοχάρης, ένταξε την Ελλάδα στις πυρηνικές ζώνες που πρότεινε ο Braidwood, ανάγοντάς την σε κοιτίδα της Νεολιθικής (Θεοχάρης 1967: 70 · 90 · Kotsakis 2001: 64).

Λίγα χρόνια αργότερα, στην δημοσίευσή του, *Νεολιθικός Πολιτισμός: σύντομη επισκόπηση της Νεολιθικής στον Ελλαδικό χώρο* (1989), ακολούθησε μια πιο διαλλακτική προσέγγιση, εμμένοντας ωστόσο στην τοπική της ανάπτυξη. Συγκεκριμένα, αναγνώρισε πιθανές επαφές των κυνηγών-τροφοσυλλεκτών της Ελλάδας με τους γεωργοκτηνοτρόφους από την Ανατολή, αλλά και πιθανές επιδράσεις που δέχθηκαν στα πλαίσια των δικτύων ανταλλαγών. Επιπλέον, χαρακτήρισε ως «ξένο στοιχείο» την Νεολιθική παράδοση της Μακεδονίας, την οποία, αν και αποδέχτηκε ως εισαγωγή από τα Βαλκάνια, απέρριψε την διασπορά της από τα ανατολικά. Τέλος, απέδωσε την χρονολογικά μεταγενέστερη από την περιοχή της Εύφορης Ημισελήνου υιοθέτηση του Νεολιθικού τρόπου παραγωγής στην Ελλάδα, στην ικανοποίηση των Μεσολιθικών ανθρώπων από το υπάρχον τροφοπαραγωγικό σύστημα (Θεοχάρης 1989: 65, 34-35, 101-102, 112, 138).

Η σχεδόν «εμμονική», αν μπορεί να τη χαρακτηρίσει κανείς έτσι, απόρριψη των ανατολικών επιδράσεων στην Νεολιθική Ελλάδα, και συνάμα η αποδοχή βόρειων Βαλκανικών και κατ' επέκταση Ευρωπαϊκών επιρροών, αντικατοπτρίζει τις πεποιθήσεις που κυριαρχούσαν στην Ελλάδα και στην Ευρώπη εκείνη την περίοδο.

Η Ελλάδα θεωρείτο κοιτίδα του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού και επομένως και του δυτικού Χριστιανικού κόσμου, με τις ανατολίζουσες ερμηνείες, οι οποίες συνέδεαν την Ελλάδα και την Ευρώπη με «Ισλαμικές ρίζες», να προκαλούν αντιδράσεις. Αντιδράσεις ωστόσο, υπήρξαν και από τους μελετητές της Ανατολίας και της Εγγύς Ανατολής, οι οποίοι θεώρησαν την πιο πάνω προσέγγιση «Ευρωπαϊκοκεντρική», τονίζοντας παράλληλα την Εγγύς Ανατολή ως μοναδική κοιτίδα της εξάπλωσης του Νεολιθικού τρόπου παραγωγής (Özdoğan 1997 · Kotsakis 2001: 64).

Το Σπήλαιο Φράγγχι, το οποίο παρουσιάζει συνεχή κατοίκηση από την Μεσολιθική στην Νεολιθική, στάθηκε το βασικότερο επιχείρημα των υποστηρικτών των εγχώριων Νεολιθικών διεργασιών (Perlès 2001: 39 · Douka et al. 2017: 314). Αναλυτικότερα, οι Higgs και Jarman υποστήριξαν, μετά από μελέτη που πραγματοποίησαν στα βοτανικά κατάλοιπα των Μεσολιθικών στρωμάτων του σπηλαιίου ότι η εξημέρωση των βοοειδών και συγκεκριμένων ειδών φυτών, έλαβε χώρα πρώτα σε Ευρωπαϊκό έδαφος και ακολούθως στην Ανατολία, (Higgs and Jarman 1969: 36-38). Ωστόσο, μέσα από μεταγενέστερες μελέτες της Julie M. Hansen (1991, 1992), που επεσήμαναν ένα μικρό κενό κατοίκησης από την Μεσολιθική στην Νεολιθική και στην παρουσία εξημερωμένων φυτών, η πιο πάνω θεωρία καταρρίφθηκε (Hansen 1991: 163 · 1992: 235-241).

Πρόσφατες προσεγγίσεις

Οι πρόσφατες αρχαιολογικές προσεγγίσεις, κατανοώντας την πολυπλοκότητα του φαινομένου της Νεολιθικοποίησης, τον επηρεασμό του από διάφορους παράγοντες και την εξάρτησή του από οικονομικές, κοινωνικές και κλιματολογικές παραμέτρους, προτείνουν συγκερασμό των πιο πάνω θεωριών. Κοινός παρονομαστής των νέων ερμηνειών, είναι η βαρύτητα που άσκησαν οι θαλάσσιοι δρόμοι και τα δίκτυα ανταλλαγών, κυρίως του οψιανού, καθώς υποδείκνυαν γνώση της ναυσιπλοΐας και ανάπτυξη σχέσεων μεταξύ των ιθαγενών κατοίκων και των νέων πληθυσμών (Broodbank and Strasser 1991: 239-241 · Tomkins 2008: 28 · Sarpaki 2009: 221 · Douka et al. 2017: 314).

Ο Κωτσάκης (2001, 2008), αν και υπήρξε υπέρμαχος των θεωριών του Θεοχάρη, αναγνώρισε την εισαγωγή εξημερωμένων ειδών ζώων και φυτών, τα οποία μέχρι τότε ήταν άγνωστα στην Ελλάδα, και την διαφορετική δυναμική ανάπτυξης των οικισμών της ΑΝ, η οποία εξαρτιόταν από την εγγύτητά τους με την θάλασσα. Σύμφωνα με τον ίδιο, οι οικισμοί που ήταν κοντά στους θαλάσσιους δρόμους παρουσίαζαν συνέχειες με την Μεσολιθική τους παράδοση, καθώς δέχθηκαν απλά επιρροές από τον νεοαφιχθέντα πληθυσμό, σε αντίθεση με τις νεοϊδρυθείσες θέσεις της ενδοχώρας, οι οποίες ήταν αποτέλεσμα εισαγωγής αμιγώς νέων ομάδων (Kotsakis 2001: 65-66 · 2008: 59-67).

Ανάλογη άποψη εξέφρασε και η Perlès (2001), καθώς τόνισε την σημασία των θαλάσσιων οδών και των δικτύων ανταλλαγών, συγκεκριμένα του οψιανού, ο οποίος θα ήταν άγνωστος στους νέους πληθυσμούς, καθιστώντας τους κυνηγούς-τροφοσυλλέκτες σε θέση ισχύς. Συγκεκριμένα, ανέφερε ότι ο οψιανός θα θεωρείτο αγαθό «κύρους» και ανταλλακτικό προϊόν, δικαιολογώντας παράλληλα την ειρηνική υποδοχή των γεωργοκτηνοτρόφων στην Ελλάδα, η οποία τεκμηριώνεται από την απουσία οχυρωματικών έργων. Επιπλέον, σημείωσε ως απόδειξη εισαγωγής ομάδων πληθυσμού από άλλες περιοχές, την αλλαγή που διέκρινε στις λιθοτεχνικές παραδόσεις από την Μεσολιθική στην Νεολιθική, αλλά και την ταυτόχρονη εισαγωγή των εξημερωμένων ζώων και φυτών στις ΑΝ θέσεις της Ελλάδας, χωρίς την εύρεση ενδιάμεσων, πειραματικών σταδίων. Ωστόσο, ανέφερε ότι το Νεολιθικό πακέτο δεν υιοθετήθηκε εξ ολοκλήρου από τις Μεσολιθικές κοινωνίες, αλλά ότι προσαρμόσαν και υιοθέτησαν ανάλογα με τις ανάγκες τους στα αρχικά στάδια, ό,τι τους ταίριαζε, ενώ η εδραίωσή του πραγματοποιήθηκε και με τις επιγαμίες μεταξύ των δύο ομάδων (Perlès 2001: 38, 40-46, 51).

Γεωργία

Οι θεωρίες εξάπλωσης της Νεολιθικής επηρέασαν και την ανάπτυξη των θεωρητικών μοντέλων σχετικά με την άσκηση της γεωργίας. Οι Tjeerd H. van Andel και Curtis Runnels (1987), υποστήριξαν τις υποθέσεις του Childe, περί εγκατάστασης σε αλλουβιακές πεδιάδες. Συγκεκριμένα, ανέφεραν ότι οι Νεολιθικοί οικισμοί

αναπτύχθηκαν κοντά σε πηγές νερού, αφού τα αλλουβιακά εδάφη ήταν εύφορα για την γεωργική καλλιέργεια, η οποία θα εξαρτιόταν από τις πλημμύρες των ποταμών και των λιμνών. Συνεπώς, δεν υπήρχε η ανάγκη αποψίλωσης δασών για την δημιουργία καλλιεργήσιμων εκτάσεων, αλλά ούτε και η ανάγκη χρήσης λιπασμάτων (van Andel and Runnels 1987: 67-77). Αντίθετα, οι Halstead (1981) και Ασλάνης (1992), ακολουθώντας τον Braidwood, υποστήριξαν την εξάρτηση των γεωργικών καλλιεργειών από την βροχή και την επιλογή ίδρυσης των οικισμών σε χαμηλά υψώματα, για την εκμετάλλευση της διαθέσιμης πεδινής γης στην περιφέρειά τους (Halstead 1981: 317-319 · Ασλάνης 1992: 226-227).

Όσον αφορά στις πρακτικές καλλιέργειας, ο Halstead (2004) και η Amy Bogaard (2005), διατύπωσαν τη θεωρία του ελάχιστου κόστους, του μέγιστου κέρδους και της ελαχιστοποίησης ρίσκου. Η θεωρία αυτή προϋπόθετε την καλλιέργεια μικρών εκτάσεων γης, τουλάχιστον στα αρχικά στάδια της Περιόδου, με την χρήση ζώων για την προετοιμασία και αποψίλωση των χωραφιών, ασκώντας παράλληλα και την κτηνοτροφία, καθώς εξασφάλιζαν και τροφή για τα ζώα αλλά και τον καθαρισμό των εκτάσεων. Επιπλέον, μείωναν το ρίσκο αποτυχίας της σοδειάς αλλά και καταστροφής της γης από την υπερκαλλιέργεια, με την ποικιλία φυτών που καλλιεργούσαν και την εναλλαγή τους (Halstead 2004: 155 · Bogaard 2005: Table 3, 179-182).

Κτηνοτροφία

Με την βοήθεια εθνογραφικών δεδομένων, οι Halstead και Cauvin (1994), ανέπτυξαν κοινωνικο-οικονομικές και οικολογικές θεωρίες για να προσεγγίσουν την αλλαγή που παρατηρήθηκε στην οικονομία και στις κτηνοτροφικές πρακτικές κατά την NN και TN. Η εντατικοποίηση της χρήσης των σπηλαίων, τους οδήγησε στην διατύπωση της εποχικής νομαδικής κτηνοτροφίας (*transhumant pastoralism*). Σύμφωνα με την θεωρία τους, οι κτηνοτρόφοι μετακινούσαν τα κοπάδια τους από τους οικισμούς για βοσκή σε ορεινές περιοχές το καλοκαίρι, και παράλληλα χρησιμοποιούσαν τα σπήλαια ως προσωρινά καταφύγια από τα καιρικά φαινόμενα. Η μεταβολή και η εντατικοποίηση του συγκεκριμένου είδους κτηνοτροφίας,

δικαιολογούσε και την αύξηση των αιγών προς το τέλος της Νεολιθικής, καθώς τα ζώα αυτά εγκλιματίζονται καλύτερα σε ορεινές περιοχές (Perlès 2001: 154, 167).

Μια άλλη θεωρία, αντίστοιχης κατηγορίας, προτάθηκε από τον Sherratt (1981), με την *Επανάσταση των Δευτερογενών Προϊόντων*, θέτοντας σε εφαρμογή την *Θεωρία των Περιθωριακών Ζωνών* του Binford. Κατά το τέλος της Νεολιθικής, παρατηρήθηκε μείωση των πεδινών οικισμών, και αύξηση νεοϊδρυθέντων οικισμών σε ορεινές θέσεις. Το πιο πάνω, σε συνδυασμό με τα δεδομένα που προέκυψαν από τις ζωοαρχαιολογικές μελέτες, οι οποίες έδειξαν θανάτωση ζώων μεγαλύτερης ηλικίας, κυρίως αρσενικών, μεγαλύτερα ποσοστά αιγοπροβάτων και βοοειδών αλλά και αύξηση της υφαντουργίας με την εύρεση περισσότερων σφονδυλιών, συνεπάγονταν με αλλαγές στις οικονομικές, κοινωνικές και κτηνοτροφικές πρακτικές. Φαίνεται δηλαδή, ότι κατά τη Νεολιθική, οι άνθρωποι άρχισαν να εκμεταλλεύονται τα ζώα για την παραγωγή γάλακτος και μαλλιού. Ο λόγος που τους οδήγησε σε αυτή την αλλαγή, σύμφωνα με τον Sherratt, ήταν η μετακίνηση του πληθυσμού σε ορεινές περιοχές, οι οποίες δεν διέθεταν εκτάσεις γης για καλλιέργεια, είτε λόγω κλιματικών αλλαγών, είτε λόγω ασφάλειας από νέα κύματα μετακινήσεων, με αποτέλεσμα την ανάγκη εύρεσης νέων πηγών τροφών (Halstead 2004: 157 · 2008: 229).

Η μετακίνηση των οικισμών σε υψώματα κατά το τέλος της Νεολιθικής, οδήγησε τον Halstead (1990), σε επαναδιατύπωση παλαιότερων του ερμηνειών, βρίσκοντας σύμφωνους και τους Κωτσάκη και Ανδρέου (1995). Συγκεκριμένα, ανέφεραν ότι ο λόγος εύρεσης μεγάλου αριθμού οικισμών σε ημι-ορεινές και ορεινές περιοχές, οφειλόταν στην έμφαση της οικονομίας της εποχής στην κτηνοτροφία, σε συνδυασμό με την καλλιέργεια μικρών εκτάσεων γης, για τους ίδιους λόγους που αναφέρθηκαν πιο πάνω (Halstead 1990: 65 · Κωτσάκης και Ανδρέου 1995: 353-354).

Πιο πρόσφατα, η κτηνοτροφία και τα παράγωγά της, συγκεκριμένα το κρέας, εντάχθηκαν σε συμβολικές ερμηνείες, επηρεασμένες από την Μεταδιαδικαστική Αρχαιολογία. Ο Halstead (2004), προσέγγισε την αύξηση της κτηνοτροφίας και την κατανάλωση κρέατος, ως αποτελέσματα προσπαθειών σύσφιξης των κοινωνικών δεσμών, μέσω της πραγματοποίησης δημόσιων γευμάτων, καθώς διασπάστηκαν με

την ανεξαρτητοποίηση του νοικοκυριού κατά την NN και TN. Τα γεύματα αυτά, με αφορμή την λατρεία, τις τελετουργίες και τις ταφές, είχαν ως στόχο την επανένωση των κατοίκων του οικισμού, αλλά και των μικρότερων οικισμών στην περιφέρειά του, μέσω της φιλοξενίας, κάτω από την ίδια ταυτότητα. Παράλληλα, εμμένοντας στην μείωση των ρίσκων, υποστήριξε ότι εξασφάλιζαν ταυτόχρονα, την επιβίωση του οικισμού σε περίπτωση αποτυχίας της σοδειάς, μέσω των δικτύων ανταλλαγών που θα ανέπτυσσαν με τους οικισμούς που θα συμμετείχαν στις τελετουργίες αυτές (Halstead 2004: 156-157).

3.4.3. Κεραμική

Η κεραμική αποτελεί την πλειοψηφία του όγκου των κινητών υλικών καταλοίπων, τόσο στις ανασκαφές όσο και στις έρευνες επιφανειακής επισκόπησης. Λόγω αυτού του γεγονότος, χρησιμοποιήθηκε από τα αρχικά στάδια της αρχαιολογικής έρευνας ως δείκτης σχετικής χρονολόγησης, κάτι που συνεχίζεται και σήμερα με την τυπολογία. Συγκεκριμένα, καθώς οι ανασκαφικές έρευνες της Νεολιθικής άρχισαν στην Θεσσαλία, η κεραμική της περιοχής αποτέλεσε το εναρκτήριο λάκτισμα τόσο της χρονολόγησης όσο και της ταυτοποίησης «Πολιτισμών». Πρωτοπόρος υπήρξε ο Τσουντας (1908), με τις ανασκαφές στο Σέσκλο και στο Διμήνι, ο οποίος χώρισε την Νεολιθική Εποχή σε δύο περιόδους. Την Περίοδο Α, που αντιστοιχούσε στην AN και MN όπως τις ξέρουμε σήμερα, και την Περίοδο Β που είναι ταυτόσημη με την NN. Την ΕΧ την ενέταξε στην Περίοδο Γ. Ακολούθως, οι Wace and Thompson (1912), επίσης μετά από έρευνες στην Θεσσαλική πεδιάδα, διατήρησαν τις Περιόδους Α και Β του Τσουντα, αλλά μετατόπισαν την ΕΧ στην Περίοδο Δ, αφού η Περίοδος Γ αντιστοιχούσε στην ΧΛ (Τσουντας 1908: 3 · Wace and Thompson 1912: 22 · Γαλλής 1996: 120-122).

Το συγκεκριμένο χρονολογικό σύστημα διατηρήθηκε μέχρι και τον τριμερή διαχωρισμό της Νεολιθικής από τον Weinberg, σε Αρχαιότερη, Μέση και Νεότερη (Weinberg 1947: 174-176). Νεότερες έρευνες από τους Miložić και Θεοχάρη στην Θεσσαλία, έφεραν νέες υποδιαιρέσεις με την ταύτιση «Πολιτισμών». Αρχικά, ο Miložić προέβη σε τριμερή διαχωρισμό της AN, με βάση την κεραμική, σε Πρώιμη Κεραμική–Frühkeramik (6500-6200 π.Χ.), Πρωτοσέκλο (6200-6000 π.Χ.), και Προσέκλο (6000-5800 π.Χ.). Παρόμοιο διαχωρισμό, αλλά με βάση τα διακοσμητικά θέματα της γραπτής διακόσμησης, έκανε και για τη MN, ορίζοντας τον Πολιτισμό Σέσκλου I με τον πυκνό ρυθμό (solid style), Σέσκλου II με την φλογόσχημη διακόσμηση (flame pattern), και Σέσκλου III με την γραμμική διακόσμηση (linear style). Ακολούθως η NN υποδιαιρέθηκε, από τον Θεοχάρη και τον Hauptmann σε Προδιμηνιακές φάσεις (5300-4800 π.Χ.), με τις Φάσεις Τσαγγλί–Λάρισα και Αράπη, και σε Διμηνιακές (4800-4500 π.Χ.) με τις Φάσεις Αγία Σοφία, Οτζάκι και Κλασικό Διμήνι (Hauptmann 1981 · Γαλλής 1996: 120-122 · Κατσαρού 2005: 285).

Ως αντικείμενο η κεραμική διαχωρίστηκε σε χρηστική, που περιλαμβάνει την επιτραπέζια, αποθηκευτική και τροφοπαρασκευαστική κεραμική, και σε τελετουργική, στην οποία εντάσσονται ειδικές κατηγορίες κεραμικών, όπως οι βωμίσκοι, τα ζωόμορφα και ανθρωπόμορφα σκεύη και οι σέσουλες. Κατά τα πρώιμα στάδια της Νεολιθικής φαίνεται ότι τα αγγεία εξυπηρετούσαν καταναλωτικούς σκοπούς, αφού δεν εντοπίστηκαν τροφοπαρασκευαστικά και αποθηκευτικά σκεύη (Heyden 1995: 258). Η εμφάνισή τους γίνεται κατά την NN, και συνδέθηκε και με την επιλογή νέων τρόπων μαγειρέματος και αλλαγών στην οικονομία και στο νοικοκυριό, αλλά και με την άφιξη νέου πληθυσμού. Ταυτόχρονα, η παραγωγή ποικιλόσχημων αγγείων και διακοσμητικών θεμάτων, σχετίστηκε με την ύπαρξη πλεονάσματος στον γεωργοκτηνοτροφικό τομέα, που επέτρεψε την περαιτέρω ενασχόληση με την κεραμική, η οποία συνιστά πλέον εξειδικευμένη δραστηριότητα (Perlès and Vitelli 1999: 98-99 · Tomkins 2001: 6 · 2004: 42-43 · Κωτσάκης 2010: 67 · Kunkel 2017: 48).

Τις τελευταίες τρεις δεκαετίες, με την ανάπτυξη της αρχαιομετρικής μελέτης της κεραμικής τεχνολογίας και τη δυνατότητα αναλύσεων ιζημάτων από το περιεχόμενο των αγγείων, η κεραμική παρέχει και πληροφορίες σχετικά με τις διατροφικές συνήθειες των Νεολιθικών ανθρώπων (Ούρεμ-Κώτσου 2006: 7, 38, 50 · Urem-Kotsou and Kotsakis 2007: 237, 239). Το φαγητό συνδέεται άμεσα με την παράδοση και την ταυτότητα ενός οικισμού και μιας πολιτιστικής ομάδας, κάτι που διαφαίνεται και μέσω της κεραμικής (Urem-Kotsou and Kotsakis 2007: 226). Επιπλέον η κατανομή της στον χώρο, είτε στις ανασκαφές, είτε στις έρευνες επιφανειακής επισκόπησης, δίνει την δυνατότητα στους αρχαιολόγους να ταυτοποιήσουν και να οριοθετήσουν θέσεις, αλλά και ενδοκοινοτικούς χώρους καθορίζοντας την λειτουργία τους (Ούρεμ-Κώτσου 2006: 15).

Τυπολογία

Αρχαιότερη Νεολιθική (6500-5800 π.Χ.)

Κατά την ΑΝ τα κυριότερα σχήματα ήταν τα σφαιρικά αγγεία, φιάλες και σκύφοι, με καμπυλόγραμμες, επίπεδες, και δακτυλιόσχημες βάσεις. Η πλειοψηφία της κεραμικής που βρέθηκε περιλαμβάνει άβαφα και ακόσμητα σκεύη. Όσον αφορά στην επεξεργασία της επιφάνειας των αγγείων, περιοριζόταν σε ερυθρά επιχρίσματα και μελανή ή ερυθρή στίλβωση (Μαντέλη 1996: 133· Ντούζουγλη 1996α: 117· 1996β: 126· Σάμψων 1996β: 125· Κουκά 1998-1999). Στην Φάση Πρωτοσέσκλο της Θεσσαλίας έκανε την εμφάνισή της μια πρώιμη μορφή γραπτής διακόσμησης, με ερυθρό χρώμα σε υπόλευκο βάθος, όπως και το αντίστροφο (Γαλλής 1996: 120). Ανάλογα ευρήματα σημειώθηκαν και στην Στερεά Ελλάδα, Μακεδονία και Πελοπόννησο, ενώ η αντίστροφη διακόσμηση, λευκό σε ερυθρό βάθος, στην Μακεδονία και στην Λακωνία και Αρκαδία της Πελοποννήσου (Συριόπουλος 1964: 144-145· Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1996: 112). Ταυτόχρονα, στην Θεσσαλία παρατηρήθηκαν και μελανοστεφή αγγεία. Κατά το τέλος της Περιόδου, στην Φάση Προσέσκλο, κατασκευάζονταν αγγεία με εγχάρακτη διακόσμηση, νυχιές, τσιμπήματα (*barbotin*), όπως και διακόσμηση *impresso* και *cardium* (Γαλλής 1996: 120). Οι δύο τελευταίες παρατηρήθηκαν και στην δυτική Μακεδονία και Ήπειρο, ενώ ήταν γνωστές και στα νότια Βαλκάνια και συγκεκριμένα στον Πολιτισμό Protostarčevo (6100-5900 π.Χ.) (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1996: 112-113). Η διακόσμηση περιελάμβανε γραμμικά θέματα (Εικ. 58), ενώ η γραπτή ολόβαφα τρίγωνα, συνήθως ανεστραμμένα στην περιοχή του χείλους του αγγείου (Κουκά 1998-1999).

Μέση Νεολιθική (5800-5400 π.Χ.)

Στην Θεσσαλία η ΜΝ ταυτίστηκε με τον Πολιτισμό Σέσκλου. Κατά το Σέσκλο I κυριάρχησε ο πυκνός ρυθμός με αβακωτά σχήματα (Εικ. 59) και ζιγκ ζαγκ γραμμές. Κατά το Σέσκλο II επικρατούσε ο φλογόσχημη διακόσμηση (Εικ. 60), ενώ κατά το Σέσκλο III η γραμμική. Τα διακοσμητικά θέματα των ρυθμών αυτών φαίνεται πως

προέρχονται από την υφαντική και την ψαθοπλεκτική. Παράλληλα, συνεχίστηκε η παρουσία της διακόσμησης με το όστρεο *cardium*, ενώ εμφανίζεται και η γραπτή, ξεστή (*scraped ware*) διακόσμηση (Εικ. 61) (Γαλλής 1996: 121 · Κουκά 1998-1999).

Στην περιοχή της Μακεδονίας παρατηρήθηκε η κεραμική ομάδα της Παραδημής με διασπορά μέχρι την Θράκη και τα Βαλκάνια, με κύρια σχήματα τις τριποδικές τράπεζες /βωμίσκους. Ταυτόχρονα, διατηρούνται οι Θεσσαλικές επιδράσεις από την ΑΝ με την γραπτή διακόσμηση, αλλά και η *cardium* διακόσμηση με επιρροές από τα Βαλκάνια. Τέλος, εμφανίζεται και η κεραμική με γραπτή διακόσμηση γραφίτη (Κουκούλη–Χρυσανθάκη 1996: 113-115).

Στην Πελοπόννησο, σημειώνεται μια ξεχωριστή κεραμική κατηγορία, τα πρωτοβερνικωτά ή αλλιώς μελανά *Urfirnis*, με ολόβαφα ή διαγραμμισμένα τρίγωνα και γραμμικά μοτίβα (Εικ. 62), τα οποία διαδόθηκαν μέχρι και την Στερεά Ελλάδα (Ντούζουγλη 1996β: 127). Στην Στερεά Ελλάδα, πέραν από την παρουσία των *Urfirnis*, συνεχίζεται η γραπτή γραμμική διακόσμηση. Παράλληλα, παρατηρούνται και τοπικοί τύποι, όπως στην Βοιωτία και την Φθιώτιδα, με τον Ρυθμό Χαιρώνειας, και στην Νέα Μάκρη με εγχάρακτη διακόσμηση γεμισμένη με λευκό καολίνη από την Μήλο (Σωτηριάδης 1911: 159 · Παντελίδου–Γκόφα 1995: 144 · 1996: 124).

Όσον αφορά στα νησιά, στο Ιόνιο εμφανίστηκε η *impresso* διακόσμηση και η σκούρα στίλβωση με εγχάρακτη διακόσμηση με λευκή ύλη, πιθανόν από την περιοχή της Αδριατικής και της Αλβανίας, του Πολιτισμού *Sakran–Danilo* (Ντούζουγλη 1996α: 118-119 · Παπαδόπουλος και Κοντορλή–Παπαδοπούλου 2003: 159). Στην Κρήτη έπαψε η στίλβωση στα χονδρόκοκκα αγγεία και ταυτόχρονα εντάθηκε η χρήση της στολιδωτής διακόσμησης (Μαντέλη 1996: 133). Στα νησιά του ΒΑ Αιγαίου, και συγκεκριμένα στην Χίο και στο Σπήλαιο Άγιο Γάλας, παρατηρήθηκε ερυθρή γραπτή διακόσμηση σε λευκό βάθος, φανερώνοντας επιρροές από την Ηπειρωτική Ελλάδα και την Μ. Ασία (Ζάχος 1996: 129).

Νεότερη Νεολιθική (5300-4500 π.Χ.)

Στην περιοχή της Θεσσαλίας, η Φάση Τσαγγλί-Λάρισα χαρακτηριζόταν από την γκρίζα και μελανή στιλπνή κεραμική, με κύρια σχήματα τις αμφικωνικές φιάλες και το κωδωνόσχημο κύπελλο. Κατά την Φάση Αράπη εμφανίστηκε η θαμπή διακόσμηση με ευρεία διάδοση στον Ελλαδικό χώρο, όπως επίσης και η μελανή και ερυθρή διακόσμηση σε λευκό βάθος, η μελανή σε ερυθρό, η πολύχρωμη κεραμική, και το σχήμα της σπείρας (Εικ. 63). Στην Φάση Αγία Σοφία και Οτζάκι τα διακοσμητικά μοτίβα σε λευκό και μελανό βάθος αντίστοιχα, παραπέμπουν σε μοτίβα της υφαντικής (Εικ. 64). Τέλος στην Φάση Κλασικό Διμήνι παράγεται καστανή/μελανή διακόσμηση σε υπόλευκη επιφάνεια με βασικά διακοσμητικά μοτίβα τη σπείρα, το μαϊάνδρο και το μαϊανδρολαβύρινθο (Εικ. 65) (Γαλλής 1996: 121-122 · Κουκά 1998-1999). Στο Διμήνι κατασκευάζεται επίσης και εγχάρακτη διακόσμηση με μοτίβα δανεισμένα από την υφαντική.

Στην Ήπειρο βρέθηκαν αγγεία με επιρροές από τον Πολιτισμό Maliq I-Kamnik (4800-4500 π.Χ.) της Αλβανίας με γραπτή διακόσμηση σε στιλβωμένη επιφάνεια, αλλά και από την ηπειρωτική Ελλάδα με θαμπή διακόσμηση (Ντούζουγλη 1996α: 117). Στην Μακεδονία συνεχίζονταν οι επιρροές από τα Βαλκάνια και τον Πολιτισμό Cakran-Danilo και Vinča με την εγχάρακτη διακόσμηση γεμισμένη με λευκή ύλη. Παράλληλα, οι Θεσσαλικές επιδράσεις των Προδιμηνιακών και Διμηνιακών Φάσεων επεκτάθηκαν μέχρι την Θράκη, με εξαίρεση την θέση Μάνδαλο όπου φαίνεται να είχε περισσότερες Αλβανικές επιρροές. Τέλος, στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη συνεχίστηκε γραπτή κεραμική με γραφίτη (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1996: 114-115).

Οι Θεσσαλικοί τύποι παρατηρήθηκαν και στην Πελοπόννησο, όπου όμως επικρατούν οι τοπικοί ρυθμοί, όπως ο Ρυθμός Γωνιάς και Πρόσυμνας, με διασπορά μέχρι τα νησιά του Ιονίου και την Ήπειρο (Lavezzi 1978: 428-429 · Ντούζουγλη 1996β: 127 · Vitelli 2007: 111 · Pullen 2011: 17-18 · Mee et al. 2014: 67-69 · Gauss 2017: 326). Παρόμοια επικράτηση των Θεσσαλικών τύπων σημειώθηκε και στην Στερεά Ελλάδα, χωρίς την απουσία τοπικών παραλλαγών και προτιμήσεων, όπως η μελανή στίλβωση και η εγχάρακτη διακόσμηση της Νέας Μάκρης (Σωτηριάδης

1911: 162 · Weinberg 1962: 196-198 · Immerwahr 1971: 19-20 · Παντελίδου–Γκόφα 1996: 124 · Μαρή 2001: 45 · Sampson 2006: 49).

Στα Δωδεκάνησα παρατηρήθηκαν επιρροές από την Μ. Ασία με καστανέρυθρα στιλβωμένα αγγεία και λευκή γραπτή διακόσμηση σε μελανό στιλβωμένο βάθος (Σάμψων 1996α: 131-132). Ανάλογοι κεραμικοί τύποι σημειώθηκαν και στην Εύβοια, μαζί με την θαμπή διακόσμηση, την γκρίζα κεραμική και την Urfinnis που ήταν γνωστές στην ηπειρωτική Ελλάδα (Sackett et al. 1966: 54-55, 84 · Σάμψων 1981: 83, 86 · 1996β: 126). Στις Κυκλάδες η NN ταυτίστηκε με τον Πολιτισμό Σαλιάγκου με χαρακτηριστικά σχήματα τις καρποδόχες και την λευκή γραπτή διακόσμηση σε σκούρα επιφάνεια, η οποία γνώρισε διάδοση σε Δωδεκάνησα, ΒΑ Αιγαίο και Μ. Ασία (Ζάχος 1996: 129). Στην Κρήτη η αυλακωτή διακόσμηση έκανε την εμφάνισή της, ενώ τα νησιά του Ιονίου ακολουθούσαν την κεραμική παράδοση της ηπειρωτικής Ελλάδας (Μαντέλη 1996: 133 · Στρατούλη κ.ά. 2017: 186).

Τελική Νεολιθική ή Χαλκολιθική (4500-3200 π.Χ.)

Η ΤΝ χαρακτηρίζεται ως Πολιτισμική Κοινή στον Ελλαδικό χώρο, με ομοιογένεια στους κεραμικούς τύπους. Ταυτόχρονα η εμφάνιση των *cheeserots* με πιθανή προέλευση τα Δωδεκάνησα, των αγγείων τύπου σέσουλας με Βαλκανικές επιρροές, σε όλη την Ελλάδα, και η στιλβωτή διακόσμηση (Εικ. 66) σηματοδοτούν χρονολογικά την τελευταία φάση της Νεολιθικής Εποχής (Παντελίδου–Γκόφα 1997: 89 · Σάμψων 1996α: 131-132 · 1996β: 125-126 · Κουκά 1998-1999 · Mavridis and Tankosic 2009: 53-54 · Cullen et al. 2011: 32). Ευρεία διάδοση είχαν και τα πιθοειδή αγγεία με σχοινοειδή διακόσμηση αλλά και η αλοιφωτή διακόσμηση (Παντελίδου–Γκόφα 1996: 124-125 · Ντούζουγλη 1993: 195 · 1996α: 119 · 1996β: 128).

Στην Θεσσαλία η ΤΝ ταυτίζεται με τον Πολιτισμό Ραχμανίου, με κύριους κεραμικούς τύπους την αλοιφωτή διακόσμηση και την συνέχεια της γραπτής κεραμικής (Γαλλής 1996: 122). Στην Ήπειρο και τα νησιά του Ιονίου, πέραν από τις επιρροές της ηπειρωτικής Ελλάδας, συνεχίζονταν οι Αλβανικές επιδράσεις, ενώ στην περιοχή της Μακεδονίας συνέχισε η κεραμική με γραφίτη (Κουκούλη–Χρυσανθάκη 1996: 116 ·

Ντούζουγλη 1996α: 119). Στις Κυκλάδες η TN σηματοδοτείται με τον Πολιτισμό Αττικής–Κεφάλας με ευρεία διάδοση στο Αιγαίο και την ηπειρωτική Ελλάδα, με κύρια χαρακτηριστικά τις σέσουλες και την πλαστική και επίθετη διακόσμηση στα πιθοειδή αγγεία (Εικ. 67) (Ζάχος 1996: 129· Παντελίδου–Γκόφα 1996: 124-125· Σάμψων 1996β: 125-126). Τέλος, στην Κρήτη παρατηρήθηκε τάση για πολυχρωμία με προτίμηση στις ερυθρές επιφάνειες (Μαντέλη 1996: 133).

Ερμηνείες κεραμικής

Η εμφάνιση των πρώτων συχνά τελειοποιημένων αγγείων κατά την AN, οδήγησε σε αρκετές θεωρίες σχετικά με την ξαφνική τους «εισβολή», χωρίς τον εντοπισμό πειραματικού σταδίου. Η μια άποψη, με εκφραστή τον Weinberg (1965), υποστήριξε την εισαγωγή /διάχυση της τεχνογνωσίας της κεραμικής στον Ελλαδικό χώρο μέσω της άφιξης νέου πληθυσμού από την Ανατολία και την Εγγύς Ανατολή (Weinberg 1965: 286-290). Αντίθετα, Έλληνες αρχαιολόγοι όπως ο Θεοχάρης (1967) αλλά και ξένοι όπως η Vitelli (1993) και ο Broodbank (1992), υποστήριξαν την τοπική ανάπτυξη της κεραμικής τέχνης και την αδιάκοπη πολιτισμική εξέλιξη στην Ελλάδα (Θεοχάρης 1967· Broodbank 1992: 49· Vitelli 1993: xx). Πιο πρόσφατες θεωρίες προωθούν τον συγκερασμό των πιο πάνω υποθέσεων, καθώς παρατηρήθηκαν ομοιότητες με άλλες περιοχές εκτός Ελλάδας, αλλά και τοπικές παραλλαγές (Tomkins 2001: 23).

Σημαντικής ανάλυσης έτυχαν και οι λόγοι που ο άνθρωπος επέλεξε να αρχίσει να παράγει κεραμικά σκεύη. Οι Childe (1951), James A. Brown (1989) και Tomkins (2001), υποστήριξαν ότι τα κεραμικά αγγεία μιμούνταν και προσπαθούσαν να αντικαταστήσουν, για διάφορους λόγους, τα αγγεία από φθαρτά υλικά (ξύλο, δέρμα) που χρησιμοποιούνταν μέχρι τότε (Childe 1951: 86· Brown 1989: 204-212· Tomkins 2001: 91). Τα σχήματα των αγγείων που κατασκεύαζαν αφορούσαν κυρίως επιτραπέζια κεραμική για κατανάλωση και επίδειξη (Vitelli 1989: 24-27· Urem-Kotsou et al. 2002: 109-110· Tomkins 2004: 46· 2007: 175· Kunkel 2017: 48). Ακολούθως ο Tomkins (2007) πρόσθεσε ότι η κεραμική της AN, λόγω του χαμηλού συνολικού ποσοστού της, ίσως ήταν «αγαθό κύρους» με συμβολική και

τελετουργική χρήση, και πιθανολογεί ότι οι Νεολιθικοί άνθρωποι χρησιμοποιούσαν ακόμη ως επί το πλείστον, σκευή από φθαρτά υλικά (Tomkins 2007: 189-190).

Η παραγωγή των αγγείων αλλά και η κατηγορία των ανθρώπων /τεχνιτών που τα κατασκεύαζαν, όπως και η εξειδίκευση της κεραμικής, επίσης αποτέλεσαν πεδίο ανταλλαγής απόψεων. Η επικρατέστερη άποψη κλίνει στην οικιακή παραγωγή στα αρχικά στάδια και σε εξειδικευμένη παραγωγή από τα μέσα της Νεολιθικής και εξής σε εργαστήρια, κυρίως λόγω των πολύπλοκων διακοσμητικών ρυθμών, οι οποίοι απαιτούσαν εξειδικευμένη γνώση αλλά και επένδυση χρόνου στον πειραματισμό τους (Sahlins 1974: 41-99· Κατσαρού 2005: 297· Κωτσάκης 2010: 71-72). Ο εντοπισμός του εργαστηρίου γραπτής κεραμικής στο Διμήνι επιβεβαίωσε την ερμηνεία αυτή. Ταυτόχρονα, η εμφάνιση νέων τύπων αγγείων και συγκεκριμένα αποθηκευτικών κατά την ΝΝ, συνδέθηκε με αλλαγές στην οικονομία και στην δυνατότητα πλέον των νοικοκυριών να έχουν στην κατοχή τους πλεόνασμα. Αυτό οδήγησε σε ανταγωνισμό για εξασφάλιση αργιλικών πηγών και κατά συνέπεια σε μεταβίβαση της παραγωγής σε εργαστήρια (Rice 1981: 221· Perlès and Vitelli 1999: 98-99· Kunkel 2017: 49-50).

Ωστόσο, αρκετοί αρχαιολόγοι, χωρίς να αποκλείουν τα παραπάνω, υποστήριξαν την παρουσία μιας πρώιμης μορφής «εξειδίκευσης», χωρίς μαζική παραγωγή, από τα αρχικά στάδια (Θεοχάρης 1989: 54· Κατσαρού 2005: 296-297). Συγκεκριμένα, ανέφεραν ότι η κατασκευή αγγείων δεν αποτελεί εύκολη υπόθεση, και απαιτεί εμπειρικές γνώσεις και αντίληψη. Αρχικά, η άργιλος η οποία αφθονεί στην φύση, απαντά σε διάφορα είδη, με τους κεραμείς όπως φαίνεται, να ήξεραν ποιά να επιλέξουν. Αυτό ενισχύεται και από την εύρεση τοπικής κεραμικής στην Κνωσό με άργιλο από περιοχές του Μιραμπέλλου, υποδεικνύοντας ότι ταξίδευαν αρκετά μακριά για να αποκτήσουν την καταλληλότερη πρώτη ύλη (Tomkins 2007: 180-181). Ακολούθως, η αφαίρεση και η πρόσμιξη οργανικών υλικών και η επεξεργασία της άργιλου, όπως και η επεξεργασία της επιφάνειας των αγγείων ανάλογα με το τί ήθελαν να παράξουν, απαιτούσε εξειδικευμένες γνώσεις. Για παράδειγμα, οι κεραμείς αντιλήφθηκαν αρκετά νωρίς ότι η στίλβωση βοηθούσε στην μείωση των πόρων της επιφάνειας των αγγείων και τα καθιστούσε καλύτερα για τοποθέτηση υγρών εντός τους (Tomkins 2007: 182· Κωτσάκης 1996α: 107-108· 2010: 69-72·

Νυκονιό 2010: 11). Συνεπώς, φαίνεται ότι η τεχνική από την συλλογή των πηλών, την επεξεργασία τους μέχρι και την παραγωγή των τελικών προϊόντων, προαπαιτούσε γνώσεις, είτε εμπειρικές στα αρχικά στάδια είτε εξειδικευμένες στα μεταγενέστερα.

Είτε αναφερόμαστε σε οικιακή και ερασιτεχνική παραγωγή, είτε σε εξειδικευμένη σε εργαστήρια, οι αρχαιολόγοι έθεσαν το ερώτημα ποιοί τα κατασκεύαζαν και ποιά ήταν η ταυτότητα των κεραμέων. Η Vitelli (1993), ακολουθώντας τον Childe (1951) συσχετίζει την κεραμική παραγωγή με τις γυναίκες, αφού ό,τι αφορούσε το σπίτι, με βάση την εθνογραφία, ήταν κατεξοχήν γυναικεία απασχόληση (Childe 1951: 86 · Vitelli 1993: xx). Η συγκεκριμένη υπόθεση εξυπηρετούσε και στην ερμηνεία της διάδοσης των κεραμικών τύπων, αφού με τις επιγαμίες μεταξύ μελών δύο οικισμών, οι γυναίκες μετέφεραν την τεχνογνωσία της κεραμικής σε άλλες περιοχές (Halstead 1989α · Tomkins 2001: 84). Αντίθετα, άλλοι μελετητές, όπως η Rita Wright (1991), υποστήριξαν ότι η κεραμική παραγωγή δεν ήταν εύκολη διαδικασία, αλλά αρκετά επικίνδυνη για τις γυναίκες, καθώς περιελάμβανε άναμμα φωτιάς και ψήσιμο των αγγείων σε ανοικτό χώρο. Επιπρόσθετα, σημείωσαν ότι δεν ήταν ευθύνη μιας συγκεκριμένης ομάδας ατόμων ή μεμονωμένων προσώπων, αλλά άτομα από όλο τον οικισμό είχαν εμπλοκή σε αυτό, από την συλλογή πηλών μέχρι και το ψήσιμο, κυρίως στα αρχικά στάδια της Νεολιθικής. Αυτό γινόταν για να επιτυγχάνεται η συμμετοχή τους και στον πρωτογενή τομέα οικονομίας, ο οποίος ήταν και η βάση επιβίωσης των Νεολιθικών οικισμών (Tomkins 2001: 11).

3.4.4. Υφαντική–καλαθοπλεκτική

Η τέχνη της υφαντικής και της καλαθοπλεκτικής στην μελέτη της Νεολιθικής Εποχής στην Ελλάδα, πολλές φορές συνδυάζονται ως ένα αντικείμενο μελέτης, λόγω των παρόμοιων κατασκευαστικών και τεχνολογικών τους ιδιοτήτων. Ωστόσο, η κάθε μια βασιζόταν σε διαφορετικές πρώτες ύλες, καθώς η υφαντική χρησιμοποιούσε φυτικές και ζωικές ύλες, όπως το λινάρι και το μαλλί, ενώ η καλαθοπλεκτική κυρίως καλάμια. Όσον αφορά στην Ελλάδα, δεν έχουν εντοπιστεί δείγματα τελικών προϊόντων των πιο πάνω, κυρίως λόγω της μη διατήρησής των φθαρτών υλικών

τους (Τζαχίλη 1996: 137-138· Nosch M-L. et al. 2011). Εξάιρεση αποτελεί το μοναδικό και σημαντικό εύρημα φυτικής ίνας από το Σπήλαιο Δράκαινας στην Κεφαλονιά (Εικ. 68) (Nosch M-L. Et al. 2011).

Παρά το γεγονός της απουσίας των ευρημάτων, οι Νεολιθικοί άνθρωποι ντύνονταν, ζούσαν, εργάζονταν και οριοθετούσαν και έντυναν τον χώρο τους με χαλιά, ψάθες, υφάσματα και ρούχα. Παράλληλα, η εύρεση υφαντικών εργαλείων (Εικ. 69), αποτυπωμάτων υφασμάτων και ψάθας σε βάσεις αγγείων, καθώς και διακοσμητικών μοτίβων που ομοιάζαν με υφαντά στην κεραμική και στα ειδώλια, αποτελούν έμμεσες ενδείξεις για την άσκηση και της υφαντουργίας και της καλαθοπλεκτικής (Τζαχίλη 1996: 137· Κατσαρού 2005: 354· Sarri 2020: 18).

Υφαντική

Τα υφαντικά εργαλεία αποτελούν ίσως και τις μοναδικές απτές αποδείξεις για την άσκηση της νηματουργίας-υφαντουργίας. Αν και παλαιότερα στις ανασκαφικές δημοσιεύσεις συγκαταλέγονταν στα μικρά ευρήματα, η Carington–Smith (1977) ανέδειξε το σύνολο των τέτοιου είδους εργαλείων που βρέθηκαν σε ανασκαφές, στα πλαίσια της διδακτορικής της διατριβής, *Spinning, weaving and textile manufacture in prehistoric Greece : from the beginning of the Neolithic to the end of the Mycenaean Ages; with particular reference to the evidence found on archaeological excavations*. Η μελέτη της αποτέλεσε μείζονος σημασίας για την κατηγοριοποίηση των υφαντικών εργαλείων της Νεολιθικής. Τέτοια εργαλεία είναι τα σφονδύλια, είτε από πηλό είτε από άλλα υλικά, ακόμη και κεραμικά όστρακα, τα υφαντικά βάρη, οι οστέινες βελόνες και τα πήλινα πηνία (Carington–Smith 1977· Sarri 2020α: 98-100).

Τα αποτυπώματα υφαντών σε αγγεία παρέχουν στους αρχαιολόγους πληροφορίες για την μορφή τους, καθώς μπορούν να παρατηρήσουν τους κόμπους ύφανσης, εξάγοντας έτσι συμπεράσματα για την κατασκευή τους. Σε συνδυασμό με τα εργαλεία αλλά και εθνογραφικά παράλληλα, οι μελετητές υπέθεσαν την ύπαρξη ενός είδους Προϊστορικού αργαλειού. Συγκεκριμένα, υποστήριξαν ότι

χρησιμοποιούσαν το είδος του οριζώντιου αργαλειού, δικαιολογώντας ταυτόχρονα την εύρεση πήλινων κωνικών αντικειμένων με οπές από αρκετές θέσεις, όπως για παράδειγμα στο Σέσκλο, αλλά και των πήλινων πηνίων που εικάζεται ότι ήταν τοποθετημένα σε κάποιο άξονα περιστροφής. Σύμφωνα με εθνογραφικές μελέτες, περιοχές που χρησιμοποιούν ακόμη ανάλογα είδη του οριζώντιου αργαλειού, χρησιμοποιούν και παρόμοια αντικείμενα. Αντίθετα, ο κάθετος αργαλειός ο οποίος ήταν πιο βολικός για την ύφανση μαλλιού, φαίνεται να εμφανίστηκε αργότερα, από την NN και μετά, συνδέοντας το μαλλί με την Επανάσταση των Δευτερογενών Προϊόντων. Ωστόσο, κάποιες περιοχές όπως ο Πρόδρομος, η Νέα Νικομήδεια και η Κόρινθος κατά την παρέχουν ενδείξεις για την χρήση του κάθετου αργαλειού κατά την AN, καθώς εντοπίστηκαν υφαντικά βάρη, τα οποία χρησιμοποιούνταν σε αυτό το είδος αργαλειού (Sarri 2020α: 95-99).

Τα διακοσμητικά μοτίβα στην κεραμική και στα ειδώλια, συνδέθηκαν από νωρίς με τον τομέα της υφαντουργίας, αφού ο Τσουντας (1908) αλλά και ο Θεοχάρης (1989) ανέφεραν ομοιότητες με υφαντά και «πλεκτογενή» διακόσμηση για την κεραμική στο Σέσκλο και στο Διμήνι (Τσουντας 1908: 218· Θεοχάρης 1989: 81). Συγκεκριμένα, η φλογόσχημη κεραμική και ο πυκνός ρυθμός της MN Θεσσαλίας ταυτίστηκε με υφαντικά θέματα από χαλιά και ενδύματα (Εικ. 70) (Θεοχάρης 1989: 81· 104· Γαλλής 1996: 121· Sarri 2020: 19-20). Παρόμοια ήταν η ερμηνεία και για τη διακόσμηση των ειδωλίων της MN, καθώς την ήθελαν να απεικονίζει ντυμένες μορφές και ενδύματα, αφού υπήρχε διαφοροποίησή τους από τα γυμνά ειδώλια (Sarri 2020α: 103).

Η ομοιότητα με την κεραμική, οδήγησε σε θεωρίες και συμπεράσματα για παραγωγή των δύο αυτών βιοτεχνικών δραστηριοτήτων από τα ίδια άτομα. Ωστόσο, αν και θα μπορούσε να ευσταθεί, οι δύο αυτές εργασίες ήταν αρκετά χρονοβόρες και απαιτούσαν αρκετή ενέργεια και γνώση. Μια άλλη ερμηνεία ήταν η χρήση σφραγίδων για την διακόσμηση των υφαντών με την βοήθεια φυτικών βαφών, κάτι που οδήγησε σε θεωρίες εξειδίκευσης της υφαντουργίας αφού φαίνεται να ήθελαν να μειώσουν τον χρόνο και το κόστος, αλλά παράλληλα να αυξήσουν την παραγωγή (Τζαχίλη 1996: 138· Sarri 2020α: 99-101). Αντίθετος με αυτή την άποψη ήταν ο Θεοχάρης (1989), ο οποίος υποστήριξε ότι τα μοτίβα των

σφραγίδων, να μεν ήταν επηρεασμένα από την υφαντουργία αλλά δεν σχετίζονταν με την διακόσμηση υφαντών (Θεοχάρης 1989: 109). Προσωπικά, πιστεύω ότι ίσως οι σφραγίδες να αποτελούν την ενδιάμεση λύση στις πιο πάνω ερμηνείες, χωρίς να σημαίνει ότι τα ίδια άτομα κατασκεύαζαν και υφαντά και κεραμική, αλλά ότι χρησιμοποιούσαν τα ίδια διακοσμητικά μέσα.

Καλαθοπλεκτική

Ενδείξεις για καλαθοπλεκτική, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, παρέχουν τα αποτυπώματα ψαθών σε βάσεις αγγείων, με τον Τσουντα να τα δικαιολογεί ως μέρη της διαδικασίας του στεγνώματος των αγγείων πάνω σε ψάθες, πριν από το ψήσιμό τους. Η καλαθοπλεκτική όμως, φαίνεται να προηγείται σύμφωνα με τους αρχαιολόγους της υφαντικής, αφού η χρήση καλάθων για μεταφορά και αποθήκευση τροφίμων, προηγήθηκε από την παραγωγή των κεραμικών αγγείων (Τζαχίλη 1996: 139 · Tomkins 2007: 185-186).

Ερμηνείες

Οι αρχαιολόγοι ερμήνευσαν τους πιο πάνω βιοτεχνικούς τομείς ως αποδείξεις για εμπειρική παρατήρηση, αντίληψη της γεωμετρίας και της συμμετρίας και ικανότητα για μαθηματικούς υπολογισμούς από τους Νεολιθικούς ανθρώπους, και οι οποίοι κληροδοτούνταν από γενιά σε γενιά. Ταυτόχρονα, φαίνεται να είχαν καλή αντίληψη και γνώση για το περιβάλλον γύρω τους για την συλλογή των πρώτων υλών. Οι πιο πάνω θεωρίες βασίστηκαν σε εθνογραφικές μελέτες, αφού τα μοτίβα σχετίζονται άμεσα με υπολογισμούς και γνώσεις γεωμετρίας (Sarri 2020: 17, 20). Λόγω αυτών των ικανοτήτων που φαίνεται να είχαν οι τεχνίτες αυτοί, πιθανολογείται ότι κατείχαν και σημαντική θέση στον οικισμό (Sarri 2020: 21). Παράλληλα, όπως και η κεραμική παραγωγή, αποδόθηκαν στις γυναίκες, με πρώτο τον Childe (1951), με την άποψη του οποίου συντάχθηκαν και άλλοι, καθώς τα τελικά προϊόντα σχετίζονταν με οικιακές δραστηριότητες, όπως επιβεβαιώθηκε και από εθνογραφικά παράλληλα (Childe 1951: 86 · Vitelli 1993: xx · Κατσαρού 2005: 358).

3.4.5. Οικιακή Οικονομία

Η μελέτη της γεωργοκτηνοτροφίας και της κεραμικής είναι άμεσα συνυφασμένη με την μελέτη της οικιακής οικονομίας, καθώς και με την εξειδίκευση και τα δίκτυα ανταλλαγών όπως θα αναφερθεί πιο κάτω (Τουλούμης 1994: 144 · Κατσαρού 2005: 296). Οι αρχαιολόγοι που ασχολήθηκαν με την οικιακή οικονομία ήταν κυρίως οι Χουρμουζιάδης (1979), Κοσμάς Τουλούμης (1994), Halstead (1995; 2004), Tomkins (2001) και Kunkel (2017). Κοινό τους σημείο ήταν η μελέτη των αποθηκευτικών χώρων και αγγείων, το μέγεθός τους αλλά και οι πρακτικές συντήρησης των προϊόντων, με σκοπό την δημιουργία και μακρόχρονη διατήρηση πλεονάσματος.

Η έννοια της αποθήκευσης είναι σημαντική παράμετρος για την μελέτη της οικιακής οικονομίας και άμεσα εξαρτώμενη από την συνάρτηση άνθρωπος–περιβάλλον και άνθρωπος με άνθρωπο. Τα βασικά αρχαιολογικά κατάλοιπα που συνδέονται με την αποθηκευτική δραστηριότητα είναι τα αγγεία, όπως πίθοι και πιο σπάνια οι αποθηκευτικές εγκαταστάσεις, όπου είναι ορατές. Οι λόγοι που οδήγησαν στην αποθήκευση ποικίλουν, με τις πρώιμες προσεγγίσεις να επικεντρώνονται στην σχέση του ανθρώπου με την φύση και την εξάρτησή του από αυτήν και τις κρίσεις που προκλήθηκαν λόγω φυσικών φαινομένων, θέτοντας τον άνθρωπο «έρμαιο» στην δύναμή της. Αργότερα, προστέθηκε και ο παράγοντας της γεωργίας και της καλλιέργειας, η οποία ήταν συνεξαρτώμενη από την αποθήκευση και την δημιουργία πλεονάσματος (Τουλούμης 1994: 15-17 · 67). Πιο πρόσφατες ερμηνείες, με εκφραστές τους Χουρμουζιάδη (1979) και Κωτσάκη (1983) επιδιώκουν ολιστική προσέγγιση της Νεολιθικής οικονομίας σχετιζόμενη με άλλους τομείς, όπως την χωροοργάνωση (Χουρμουζιάδης 1979: 30-31 · Κωτσάκης 1983: 207-208 · Τουλούμης 1994: 20-21).

Κατά τα πρώιμα στάδια της Νεολιθικής η απουσία των αποθηκευτικών αγγείων εντός των οικιών, ερμηνεύτηκε ως αποτέλεσμα της μικρής κλίμακας γεωργίας και κεραμικής παραγωγής, την σφαγή των ζώων για άμεση κατανάλωση μόνο σε ειδικές περιπτώσεις ή πολύ σπάνια, τον έλεγχο της παραγωγής από την κοινότητα αλλά και απουσίας εξειδίκευσης (Kunkel 2017: 48). Τα νοικοκυριά ήταν εξαρτώμενα από την

κοινότητα για την επιβίωσή τους, με το φαγητό να μοιράζεται σε όλους, με τον Richard B.Lee να το χαρακτηρίζει ως ένα σύστημα «πρωτόγονου κομμουνισμού» (Χουρμουζιάδης 1979: 37-38 · Lee 1990: 231).

Η πιο πάνω άποψη τεκμηριώνεται και από την απουσία τροφοπαρασκευαστικών αγγείων αλλά και εγκαταστάσεων εντός των οικιών, όπως επίσης και από την κεραμική που βρέθηκε, η οποία περιελάμβανε κυρίως επιτραπέζια σκεύη με σκοπό την κατανάλωση τροφής. Όσον αφορά στην εύρεση αποθηκευτικών εγκαταστάσεων, ήταν περιορισμένη σε λάκκους επενδυμένους με πηλό ή σε κόγχες άμεσα σχετιζόμενες με την ύπαρξη τροφοπαρασκευαστικών εγκαταστάσεων κοντά τους, κάτι που οδήγησε στο συμπέρασμα για βραχύχρονη αποθήκευση και σχεδόν άμεση κατανάλωση των τροφίμων (Evans 1964: 140 · Miložić 1962: 8-10 · Rodden 1965: 153 · Θεοχάρης 1976: 155 · 1989: 103 · Παντελίδου–Γκόφα 1991: 176 · Τουλούμης 1994: 164 · 171).

Ο Sahlins (1974), έχοντας υπόψη τα πιο πάνω δεδομένα, διατύπωσε μια θεωρία, η οποία ήθελε την κεραμική, και όχι μόνο, παραγωγή να είναι ίση και ανάλογη με την ζήτηση και κατανάλωση στο κάθε νοικοκυριό, το οποίο «συνεργαζόταν» στα πλαίσια των πυρηνικών οικογενειών με άλλες οικίες, με απώτερο σκοπό την ανάπτυξη στρατηγικών επιβιώσής (Sahlins 1974: 42-99 · Τουλούμης 1994: 171). Αντίθετα, ο Hayden (1995) υποστήριξε ότι η χρήση των αγγείων κατά τα πρώιμα στάδια της Νεολιθικής, για κατανάλωση και επίδειξη, οδήγησε στην ανάπτυξη του ανταγωνισμού εντός της κοινότητας, και κατά επέκταση στην δημιουργία πλεονάσματος, κάτι που απορρίπτει ο Tomkins (2001) λόγω της αργής ανάπτυξης της κεραμικής εξειδίκευσης (Hayden 1995: 258 · Tomkins 2001: 14-15). Ο ίδιος σημειώνει την πιθανότητα για ιδιωτική αποθήκευση εντός οικιών αυτή την περίοδο, σε σκεύη από φθαρτά υλικά, χωρίς όμως αυτό να συνεπάγεται την ανεξαρτητοποίηση του χαρακτήρα του νοικοκυριού (Tomkins 2001: 91).

Ωστόσο, η εικόνα αυτή άλλαξε ριζικά κατά την NN και TN, καθώς το νοικοκυριό ανεξαρτητοποιήθηκε, χωρίς όμως να παύει να είναι μέρος του οικισμού. Το πιο πάνω αποτέλεσε σύμφωνα με τους μελετητές, επακόλουθο των αλλαγών των γεωργικών και κτηνοτροφικών πρακτικών, οι οποίες οδήγησαν στην δημιουργία

πλεονάσματος. Τα νοικοκυριά ήταν σε θέση πλέον να αποθηκεύουν τροφή εντός τους, σε αποθηκευτικά αγγεία που έκαναν την εμφάνισή τους, όπως οι πίθοι, αλλά και στην συντήρηση των τροφών είτε φυτικών, όπως τα αποξηραμένα σύκα που βρέθηκαν στο Διμήνι, είτε ζωικών σε λίπος ή καπνιστά (Τσουντας 1908: 359-360 · Perlès 2001: 166 · Kunkel 2017: 48-50).

Το πλεόνασμα οδήγησε ταυτόχρονα στην εξειδίκευση των βιοτεχνικών δραστηριοτήτων, όπως η κεραμική, τα κοσμήματα και η μεταλλουργία, αφού πλέον οι κάτοικοι είχαν περισσότερο ελεύθερο χρόνο στην διάθεσή τους και δεν ασχολούνταν πλήρως με τον πρωτογενή τομέα οικονομίας (Χουρμουζιάδης 1979: 37-38, 43 · Halstead 1995: 17-18 · Tomkins 2004: 54-55). Επίσης, οι τροφοπαρασκευαστικές κατασκευές άρχισαν να βρίσκονται μέσα στις οικίες ή στις περικλειστές αυλές τους. Από τη ΝΝ σημειώνονται και αποθηκευτικές εγκαταστάσεις, πιο ξεκάθαρης χρήσης, όπως σιταποθήκες (silo), αλλά και αποθήκευση εντός των οικιών σε λάκκους, πλατφόρμες και κόγχες (Caskey 1958: 136 · Evans and Renfrew 1968: 17-18 · Coleman 1977: 21; 32 · Vagnetti and Belli 1978: 149 · Χουρμουζιάδης 1979: 149 · 152).

Παράλληλα, η ύπαρξη πλεονάσματος, είτε για λόγους προνοητικότητας, είτε κρίσεων, είτε κοινωνικών αλλαγών, οδήγησε τα νοικοκυριά σε ανταγωνιστική σχέση εντός των οικισμών, αφού κάποια ίσως είχαν την δυνατότητα για συσσώρευση μεγαλύτερου όγκου, ενώ άλλα όχι. Ωστόσο, είναι ασαφές ακόμη στους μελετητές τί προηγήθηκε ποιού (Τουλούμης 1994: 16-17 · 143 · Halstead 2004: 155). Το πιο πάνω οδήγησε σε κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές με τους οικισμούς αλλά και τις οικίες να επιδιώκουν την εύρεση νέων στρατηγικών για να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους. Με βάση τις κοινωνικές προσεγγίσεις για το πλεόνασμα, κυρίως από τον Halstead, ο οικισμός, γενικά, φαίνεται να ανέπτυξε τις δημόσιες τελετουργίες, μέσω των οποίων θα εξισορροπούσαν οι κλονισμένοι κοινωνικοί δεσμοί, με την βοήθεια της λατρείας και διατήρησης της μνήμης.

Ταυτόχρονα, παρατηρήθηκαν και στρατηγικές «φιλοξενίας» σε τέτοιου είδους τελετές, όπου μικρότεροι οικισμοί από την περιφέρεια λάμβαναν μέρος δημιουργώντας ένα είδος «συμμαχίας» για ανταλλαγή προϊόντων και επιβίωση,

υπό το πρίσμα της κοινής ταυτότητας (Halstead 2004: 155-156). Κάτι παρόμοιο εντοπίστηκε και στα νοικοκυριά, καθώς ανέπτυσαν σχέσεις με άλλους οικισμούς μέσω των επιγαμιών. Σκοπός ήταν η επιβίωση σε περίπτωση κρίσης, καθώς το νοικοκυριό ήταν εξαρτώμενο από τον οικισμό για την κατανομή του φαγητού, και σταδιακά ανεξαρτητοποιήθηκε μέσω των πιο πάνω στρατηγικών (Halstead 1989α: 70-71).

3.4.6. Εξειδικευμένες βιοτεχνικές δραστηριότητες

Η εξειδίκευση, πέραν από την παραγωγή περίπλοκων τύπων αντικειμένων, παραπέμπει και στην τυποποιημένη και συστηματοποιημένη παραγωγή, από μια ομάδα ανθρώπων. Στην Νεολιθική Εποχή, εξειδίκευση παρατηρήθηκε κατά την NN και TN, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, στον τομέα της κεραμικής. Παράλληλα, συνδέθηκε με την ύπαρξη πλεονάσματος, με αλλαγές στις γεωργοκτηνοτροφικές πρακτικές και στην κοινωνική δομή με τις απαρχές κοινωνικής διαστρωμάτωσης, αλλά και με τις τελετουργίες και τους συμβολισμούς, χωρίς ωστόσο να είναι ξεκάθαρο, τί προηγήθηκε ποιού και τί οδήγησε σε τί (Θεοχάρης 1989: 60, 81-87· Τουλούμης 1994: 143-144).

*Εργαστήρι κοσμημάτων από *Spondylus gaederopus**

Τα κοσμήματα από *Spondylus gaederopus*, όπως αναφέρεται και στο Κεφάλαιο 3.3.3., κέντρισαν το ενδιαφέρον των αρχαιολόγων όχι μόνο για την συμβολική και χρηστική τους ερμηνεία, αλλά και για την παραγωγή τους, λόγω της εκτεταμένης τους διασποράς (Windler 2019: 2). Θεωρήθηκαν αντικείμενα εξειδίκευσης, τα οποία παράχθηκαν σε εργαστήρια από εξειδικευμένους τεχνίτες (Ifantidis 2011: 124).

Η ταυτοποίηση εργαστηρίου παραγωγής της NN στο Διμήνι (Εικ. 16), θεωρείται το πιο αποδεκτό παράδειγμα, αν και αναφέρονται σποραδικά και άλλες πιθανές θέσεις στις οποίες εντοπίστηκαν τελικά προϊόντα ή ημίεργα, όπως το Δισπηλιό, ο Μακρύγιαλος, οι Σιταγροί, το Ντικιλί Τας και η Δήμητρα (Ifantidis 2011: 126· Pappa and Veroroulidou 2011: 118· Charman and Gaydarska 2014: 5· Νικολαΐδου και Υφαντίδης 2014: 651). Ωστόσο, στην παρούσα εργασία θα αναλυθεί το πλέον βεβαιωμένο εργαστήριο του Διμηνίου.

Οι ομόκεντροι περίβολοι σύμφωνα με τον Χουρμουζιάδη, είχαν χωροταξική χρήση, καθώς οριοθετούσαν συστάδες οικιών με εργαστήρια, και άλλους χώρους οικοτεχνικής δραστηριότητας, όπως και τροφοπαρασκευαστικές και αποθηκευτικές εγκαταστάσεις, συγκροτώντας μια παραγωγική μονάδα (βλ. Κεφάλαιο 3.1.4.)

(Χουρμουζιάδης 1979: 48-49, 92-94, 112· Αδρύμη 1990· Κωτσάκης 1996β: 55· Naooglou 2001). Σε μια από αυτές εντόπισε και το Εργαστήρι γραπτής κεραμικής, που αναφέρθηκε και πιο πάνω.

Όσον αφορά το εργαστήρι επεξεργασίας και παραγωγής κοσμημάτων από *Spondylus gaederopus*, εντοπίστηκε στην περιοχή S8 και S1, κυρίως λόγω της εύρεσης τελικών, ημιτελών αλλά και αποτυχημένων προϊόντων, όπως και εργαλείων επεξεργασίας της πρώτης ύλης (Tsuneki 1989: 13· Κωτσάκης 1996β: 55· Κυπαρίσσι–Αποστολικά 2001· Souvatzi 2008: 127-134, 143-144· 2013). Η κοινή παραδοχή για την παρουσία του εργαστηρίου είναι εμφανής, ωστόσο υπάρχουν διάφορες ερμηνείες σχετικά με την χρήση και την λειτουργία του.

Αρχικά, η Akira Tsuneki (1989) και ο Halstead (1993), υποστήριξαν ότι το Διμήνι ήταν τόπος παραγωγής αλλά και εξαγωγής των κοσμημάτων τόσο στην Θεσσαλία, όσο και στα Βαλκάνια, με τις ενδιάμεσες θέσεις που εντοπίστηκαν ανάλογα ευρήματα, να αποτελούν μέρος του δικτύου ανταλλαγής (Charman et al. 2011: 142· Νικολαΐδου και Υφαντίδης 2014: 652). Αντίθετη άποψη είχε η Κυπαρίσση–Αποστολικά, η οποία υποστήριξε την παραγωγή των κοσμημάτων, αλλά για κατανάλωση εντός της Θεσσαλικής πεδιάδας (Charman et al. 2011: 144). Κοινή συνισταμένη όμως των πιο πάνω ερμηνειών, αποτέλεσε η συμβολική ερμηνεία των κοσμημάτων ως αγαθών κύρους, τα οποία ήταν ενδεικτικά για μια πρώιμη κοινωνική διαστρωμάτωση, τόσο στον οικισμό του Διμηνίου κατά την NN, όσο και στην ευρύτερη περιοχή, μέσω της ένταξής τους στα δίκτυα ανταλλαγών (Charman et al. 2011: 142).

Μαρμάρινα αγγεία

Μαρμάρινα αγγεία, όπως φιάλες και κωνικά ρυτά (Εικ. 71) βρέθηκαν σε θέσεις της ηπειρωτικής Ελλάδας και κυρίως σε σπήλαια, όπως του Μαραθώνα, του Κίτσου, του Πανός 2 /Οινόη IV και του Φράγγχι, στα νησιά, όπως στην Κεφάλια Κέας, στον Σάλιαγκο, το Κάστρο-Τηγάνι Σάμου, στο Βαθύ Καλύμνου, στο Κουκονήσι Λήμνου, και στα σπήλαια Σκοτεινής Θαρρουνίων στην Εύβοια, Ζα στην Νάξο και Αντιπάρου.

Επιπρόσθετα, βρέθηκαν και σε περιοχές εκτός των Ελληνικών συνόρων, όπως στο Νεκροταφείο της Varna στην Βουλγαρία, αλλά και στην Ανατολία, στις θέσεις Kum Tepe, Demircihüyük, Beşik– Sivritepe, Gülrinar (Εικ. 72), Liman Tepe, Kulaksizlar και Μίλητος (Coleman 1977: 66-67 · Μαρή 2001: 48 · 50 · 117 · Takaoğlu 2006: 309 · Benzi 2008: 92 · Sotirakopoulou 2008α: 537 · Mavridis 2010: 28 · Kouka 2014: 49 · Banks 2015: 209). Αποτελούν χαρακτηριστικά της 4^{ης} χιλιετίας στον Αιγαϊακό χώρο και του Πολιτισμού Αττικής–Κεφάλας, δικαιολογώντας την διασπορά τους και σε ηπειρωτικές θέσεις. Η TN αποτελεί μεταβατική περίοδο προς την ΠΕΧ, κατά την οποία τα μαρμάρινα αγγεία γνωρίζουν ιδιαίτερη διάδοση στις Κυκλάδες (Benzi 2008: 92 · Kouka 2008: 312 · Takaoğlu and Bamyacı 2017: 497).

Η εύρεσή τους κυρίως σε σπήλαια, όπως επίσης και στον Τάφο 20 στο Νεκροταφείο της Κεφάλας Κέας, οδήγησε σε ερμηνείες σχετικά με την τελετουργική τους χρήση και την συμβολική τους σημασία ως αγαθών κύρους, τα οποία διακινούνταν μέσω των δικτύων ανταλλαγών (Coleman 1977: 64-65 · 2017: 491). Αποτελούν προϊόντα εξειδίκευσης, χωρίς ωστόσο να είναι γνωστή η προέλευσή τους, αφού δεν εντοπίστηκε εργαστήριο μαρμάρινων αγγείων στον Ελλαδικό χώρο.

Αντίθετα, στην θέση Kulaksizlar στην Ανατολία, οι αρχαιολόγοι ήταν σε θέση να σημειώσουν την ύπαρξη εργαστηρίου, με τις αρχικές υποθέσεις να κάνουν λόγο για την κύρια προέλευση των μαρμάρινων αγγείων, τόσο της Ελλάδας και των Βαλκανίων, όσο και της Ανατολίας. Η πιο πάνω θεωρία άρχισε να αμφισβητείται, όταν η ανασκαφική σκαπάνη στην θέση Gülrinar, έφερε στο φως όστρακα μαρμάρινων ρυτών, στα οποία πραγματοποιήθηκαν αναλύσεις προέλευσης. Τα αποτελέσματα των αναλύσεων δεν ταυτίζονταν με το μοναδικό γνωστό εργαστήριο του Kulaksizlar, υποδηλώνοντας ταυτόχρονα την ύπαρξη και άλλων εργαστηρίων στην Ανατολία και στις Κυκλάδες, τα οποία εξειδικεύονταν στην παραγωγή των μαρμάρινων φιαλών και ρυτών (Coleman 2017: 41 · Kouka 2014: 49 · Takaoğlu and Bamyacı 2017: 494-497).

3.4.7. Μεταλλουργία

Ο Τσουντας, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω πολλάκις, υπήρξε πρωτοπόρος στην αρχαιολογική έρευνα, και δικαίως του αποδίδεται ο χαρακτηρισμός αυτός. Κατά τις ανασκαφές του στο Σέσκλο και στο Διμήνι, εντόπισε μεταλλικά αντικείμενα από χαλκό και χρυσό, τα οποία περιελάμβαναν χάντρες, περόνες, οπείς και ένα δακτυλιόσχημο περιάπτο, που τα χρονολόγησε με βάση την στρωματογραφία και την κεραμική στον Λιθικό Αιώνα. Αναγνώρισε δηλαδή, την ύπαρξη μιας πρώιμης μορφής μεταλλουργίας κατά τις ύστερες φάσεις της Νεολιθικής, παρακάμπτοντας το δημοφιλές για την εποχή του, τριμερές σύστημα του Thomsen με την διάκριση των Εποχών με βάση το υλικό κατασκευής των εργαλείων (Τσουντας 1908: 350-351 · Ζάχος 2010: 77).

Με την εντατικοποίηση των ανασκαφών στον Ελλαδικό χώρο και την εύρεση περισσότερων μεταλλικών αντικειμένων, από χαλκό, άργυρο και χρυσό, οι ερευνητές αναθεώρησαν παλαιότερες απόψεις, που ήθελαν την μεταλλοτεχνία αποκλειστικό χαρακτηριστικό της Εποχής του Χαλκού, με αποτέλεσμα την εισαγωγή του όρου της ΧΛ για την ΤΝ (Ζάχος 2010: 77, 79). Συγκεκριμένα, οι θεωρητικές προσεγγίσεις ακολούθησαν την άποψη για την εξάπλωση και της Νεολιθικής, υποστηρίζοντας αρχικά τη διάχυση της μεταλλοτεχνίας από την Ανατολία προς την Ελλάδα και τα Βαλκάνια (Ζάχος 2010: 77 · 1996γ: 140).

Ωστόσο, η ανάπτυξη της ραδιοχρονολόγησης και η εύρεση εντυπωσιακών μεταλλικών τεχνέργων στα Βαλκάνια κατά την δεκαετία του '60 σε απόλυτα χρονολογημένα συμφραζόμενα, οδήγησαν σε πορίσματα περί τοπικής ανάπτυξης της τέχνης της μεταλλουργίας (McGeehan–Liritzis and Gale 1988: 200 · Ζάχος 1996γ: 140). Από τους πρώτους που έθιξαν την τοπική ανάπτυξη και παραγωγή μεταλλικών αντικειμένων ήταν και ο Renfrew (1973), την οποία συσχέτισε με την ανάπτυξη της πυροτεχνολογίας. Αναλυτικότερα, σημείωσε ότι ο Νεολιθικός άνθρωπος ήδη γνώριζε τον έλεγχο της φωτιάς σε κλιβάνους, κάτι που τεκμηριώνεται από την εύρεση πήλινων ομοιωμάτων κλιβάνων, αλλά και από τους περίπλοκους κεραμικούς τύπους. Συνεπώς, η γνώση της χρήσης της φωτιάς θα οδήγησε και στην

ανάπτυξη της μεταλλοτεχνίας (Renfrew 1973: 190). Όσον αφορά στην μελέτη των μεταλλικών αντικειμένων στον Ελλαδικό χώρο, πρωτοπόρα αποτέλεσε η μελέτη του Branigan (1974), *Aegean metalworking of the Early and Middle Bronze Age*, η οποία όπως διαφαίνεται και στον τίτλο, αφορούσε κυρίως ευρήματα της ΕΧ με ελάχιστες εξαιρέσεις από την Νεολιθική Εποχή (Branigan 1974: 97-98 · McGeehan–Liritzis and Gale 1988: 200).

Στην Ελλάδα, παρατηρήθηκε ο εντοπισμός χάλκινων, αργυρών και χρυσών αντικειμένων όπως χάντρες, οπές, αγκίστρια, βραχιόλια, ενώτια, πελέκεις, δακτυλιόσχημα περιάπτα, ελάσματα και μάζες μετάλλων που χρονολογούνται στη ΝΝ και την ΤΝ. Η συγκέντρωσή τους σημειώνεται σε παράκτιες κυρίως περιοχές της Θεσσαλίας, της Πελοποννήσου, της Αττικής, στα νησιά αλλά και στην ενδοχώρα της Μακεδονίας, με τα σπήλαια να συγκεντρώνουν την πλειοψηφία (Χάρτης 8). Ωστόσο, σημαντική είναι η αναφορά ότι αρκετά μεταλλικά αντικείμενα είτε συλήθηκαν από αρχαιοκάπηλους, είτε αποτελούν μέρος ιδιωτικών συλλογών, στις οποίες η προέλευσή τους και τα πλαίσια ανεύρεσής τους δεν είναι δυνατόν να διασαφηνιστούν (Coleman 1977: 3-4 · Γραμμένος 1984: 59, 81 · Ζάχος 2010: 84).

Όσον αφορά στην προέλευση των μετάλλων, η εισαγωγή των ισοτοπικών αναλύσεων /lead isotope analysis στην μελέτη της μεταλλοτεχνίας, παρείχε απαντήσεις σε ερωτήματα, όπως αν η μεταλλουργία ήταν τοπική ανάπτυξη ή αν τα αντικείμενα ήταν προϊόντα εισαγωγής. Σημαντική ήταν η μελέτη της Veronica McGeehan–Liritzis και του Noël H. Gale (1988), για τα χάλκινα αντικείμενα από τους Σιταγρούς, το Διμήνι και το Σέσκλο. Με τη βοήθεια των αναλύσεων ταυτοποιήθηκε η χρήση πιθανής πηγής χαλκού από την Θεσσαλία ή την βόρεια Ελλάδα, ενώ απορρίφθηκε ως πηγή προέλευσης το Λαύριο (McGeehan–Liritzis and Gale 1988: 200, 212-214).

Το πρώτο μέταλλο που φαίνεται να χρησιμοποίησε ο άνθρωπος, ήταν ο χαλκός ο οποίος απαντάται σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας, όπως και τα υπόλοιπα μέταλλα επίσης. Ο Ζάχος (1996γ) υποστηρίζει ότι τα λαμπερά χρώματα των μεταλλευμάτων του χαλκού, όπως ο χαλκοπυρίτης, ο αζουρίτης και ο μαλαχίτης, προσέλκυσαν την περιέργεια των Νεολιθικών ανθρώπων και αποτέλεσαν το

έναυσμα της μεταλλουργίας (Ζάχος 1996γ: 140). Οι κύριες μεταλλευτικές πηγές εντοπίστηκαν στο Λαύριο και στην Σίφνο (Ζάχος 2010: 88; McGeehan–Liritzis and Gale 1988: 207). Στα αρχικά στάδια σφυρηλατούσαν τον χαλκό σε κρύα μορφή, ενώ αργότερα ακολούθησε η σφυρηλάτηση μετά από θέρμανσή του και η χύτευση σε μήτρες. Ενδείξεις για κατεργασία μετάλλων εντοπίστηκαν σε αρκετές θέσεις της NN-TN, όπως στην Φτελιά, στην Κεφάλα, στο Ντικιλί Τας, στο Μάνδαλο, στο Γυαλί, στον Άγιο Σώστη και στο Χρυσοκάμινο, με όστρακα ή ολόκληρες μήτρες, ακροφύσια και πλήινα χωνευτήρια (Conorhagos 1977: 113-114· Σάμψων 1988: 42· Ζάχος 1996γ: 140· 2010: 79· Παπαευθυμίου–Παπανθίμου και Πιλάλη–Παπαστερίου 1997: 146· Koukouli–Chrysanthaki et al. 2007: 48).

Ερμηνείες

Τα μεταλλικά αντικείμενα έτυχαν ανάλογων ερμηνειών με τα κοσμήματα από *Spondylus gaederopus*, ως αγαθά κύρους και επίδειξης δύναμης, χωρίς ωστόσο να επηρεάζουν δραματικά τις κοινωνικές δομές δημιουργώντας έντονη κοινωνική διαστρωμάτωση. Ο λόγος που οδήγησε σε συμβολικές ερμηνείες, πέραν από τον αισθητικό παράγοντα, ήταν η απουσία κραμάτων κατά την Νεολιθική, γεγονός που καθιστούσε τα αντικείμενα αυτά εξαιρετικά μαλακά και μη χρηστικά (Ζάχος 2010: 84· 1996γ: 141). Τα δακτυλιόσχημα περιάπτα και τα εγχειρίδια έτυχαν εξέχουσας προσοχής, όπως θα αναλυθεί πιο κάτω.

Δακτυλιόσχημα περιάπτα

Τα δακτυλιόσχημα περιάπτα απέδιδαν σύμφωνα με τους αρχαιολόγους το ανθρώπινο σώμα σε σχηματική μορφή, συνδέοντάς τα με τελετουργίες (Χάρτης 9). Η παρουσία και μεταλλικών δακτυλιόσχημων περιάπτων, κυρίως σε σπήλαια, τα οποία ερμηνεύτηκαν ως τελετουργικοί χώροι, ενίσχυσαν την πιο πάνω άποψη. Παράλληλα, η τυποποιημένη τους μορφή και στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια, τα ενέταξε σε εκτενή δίκτυα ανταλλαγών. Ωστόσο, οι δύο αυτές περιοχές παρουσίαζαν διαφορές ως προς τους χώρους ανεύρεσής τους, αφού στα Βαλκάνια

σχετίζονταν κυρίως με ταφικά περιβάλλοντα, αλλά και ως προς το υλικό, καθώς στην Ελλάδα βρέθηκαν και αργυρά δακτυλιόσχημα περιάπτα (Εικ. 57) (Ζάχος 2010: 88-90).

Εγχειρίδια

Η εύρεση εγχειριδίων στις Μικροθήβες, στον Στρόφιλα και στο σπήλαιο Αλεπότρυπας (Εικ. 73), αποτέλεσε σημαντική ανακάλυψη, ταραζώντας τα δεδομένα περί ειρηνικού χαρακτήρα της Νεολιθικής. Οι αρχαιολόγοι τα συσχέτισαν με την ένδειξη ανόδου των ανδρών στην Νεολιθική κοινωνία, οι οποίοι σύμφωνα με τις φεμινιστικές απόψεις συνδέονται με τους πολέμους και την μετανάστευση νέων φυλών (Meskell 1995: 77-78). Παράλληλα, ο εντοπισμός τους και στον Στρόφιλα, ο οποίος αποτελεί μοναδικό παράδειγμα στην Ελλάδα, οχυρωμένου οικισμού με προμαχώνες, συνδέθηκε με την ύπαρξη απειλών και ανάδυσης μιας τάξης πολεμιστών ανδρών, ενισχύοντας την πιο πάνω άποψη (Ζάχος 2010: 84-87).

Τυπολογικά, τα εγχειρίδια και των τριών θέσεων είναι όμοια, με εξαίρεση ενός από τον Στρόφιλα, το οποίο συνδέθηκε αρχικά από τον Childe με τον Πολιτισμό Usatono, της Μαύρης Θάλασσας και την εισαγωγή του από εκεί. Ωστόσο, με βάση τις χρονολογήσεις, ο Στρόφιλας είναι πρωιμότερος σε σχέση με τις αντίστοιχες θέσεις της Μαύρης Θάλασσας, γεγονός που ενισχύει την τοπική παραγωγή των εγχειριδίων του Ελλαδικού χώρου (Ζάχος 2010: 87-88).

3.4.8. Δίκτυα ανταλλαγών και επαφές

Διαβάζοντας τον τίτλο του κεφαλαίου είναι εμφανής η σύμπτυξη, που επέλεξα να κάνω, των δικτύων ανταλλαγών και των επαφών μεταξύ των οικισμών. Όπως θα αναλυθεί και πιο κάτω, η ανταλλαγή προϊόντων δεν περιοριζόταν μόνο σε οικονομικής φύσης αγαθά, με πρόσβαση στην πηγή, επεξεργασία της και διανομή των αντικειμένων, μέσω άμεσων και έμμεσων δικτύων. Λατρευτικοί, συμβολικοί και κοινωνικοί παράγοντες σε προσωπικό επίπεδο ή με συγκεντρώσεις οικισμών, συνέβαλαν επίσης, με απώτερο σκοπό την δημιουργία κοινών ταυτοτήτων και την επιβίωση. Στο παρόν κεφάλαιο θα αναλυθούν αρχικά σημαντικοί όροι και ερωτήματα που αφορούν στα δίκτυα ανταλλαγών και στην συνέχεια οι βασικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις, με παραδείγματα από τον υλικό πολιτισμό της Νεολιθικής.

Παραδοσιακά, στην βιβλιογραφία, με ελάχιστες πρόσφατες εξαιρέσεις, χρησιμοποιούνταν ο σύγχρονος όρος εμπόριο. Ωστόσο, στην πορεία έγινε κατανοητό, με την βοήθεια εθνογραφικών παραλλήλων, η λανθασμένη χρήση του όρου. Πρώτος ο Renfrew (1973), τον οποίο ακολούθησαν και άλλοι μέχρι την επικράτηση της θεωρίας του, σημείωσε ότι κατά την Προϊστορία, και συγκεκριμένα κατά την Νεολιθική, ήταν αδύνατο να υφίσταται εμπόριο. Οι πρωτόγονες αγροτικές κοινωνίες δεν είχαν πολύπλοκη κοινωνική οργάνωση και οικονομική δομή, ούτε «νομίσματα» για την διεξαγωγή του. Αντίθετα, υποστήριξε ότι χρησιμοποιούσαν ένα είδος «δώρων», στο πλαίσιο ανταλλακτικής οικονομίας (Renfrew 1973: 180-185 · Runnels and van Andel 1988 · Doğan and Michailidou 2008: 17-20).

Πριν την ανάλυση των ερμηνευτικών προσεγγίσεων, σημαντικό είναι να οριστεί τί θεωρείται προϊόν ανταλλαγής, ποιοί βρίσκονταν πίσω από τα δίκτυα ανταλλαγών, όπως και οι λόγοι που τους ώθησαν στην δημιουργία τους. Αρχικά, αντικείμενο ανταλλαγής θεωρείται στην αρχαιολογία οτιδήποτε δεν παράχθηκε με τις υπάρχουσες τοπικές πρώτες ύλες ή δεν εντοπίστηκαν απορρίμματα επεξεργασίας ή εργαστήριο, που να υποδεικνύουν την τοπική παραγωγή του. Πέραν από τα τελικά προϊόντα, ενδείξεις ανταλλαγής θεωρούνται και οι τεχνολογίες, οι οποίες δεν

προϋπήρχαν στην εκάστοτε περιοχή, όπως για παράδειγμα οι αλλαγές στην κεραμική τεχνοτροπία και οι νέοι κεραμικοί τύποι (Perlès 1992: 116· Doğan and Michailidou 2008: 20-21).

Οι αρχαιολόγοι μελετώντας τα πιο πάνω και εντοπίζοντάς τα, προσπάθησαν να ταυτοποιήσουν ποιοί ήταν υπεύθυνοι για την διακίνηση υλών και αντικειμένων. Η υπάρχουσα γνώση της ναυσιπλοΐας από την Μεσολιθική Περίοδο, οδήγησε σε ερμηνείες περί «ναυτικών» ομάδων, οι οποίες στα αρχικά στάδια της Νεολιθικής μετακινούνταν μέσω θαλάσσης μεταφέροντας ύλες ή και τέχνηρα. Κατά τη διάρκεια της Νεολιθικής και με την εντατικοποίηση της ναυσιπλοΐας και των δικτύων ανταλλαγών με συνδυασμό χερσαίων και θαλάσσιων δρόμων, η πρόσβαση σε «εξωτικά» προϊόντα επεκτάθηκε κατά τη NN και TN, χωρίς να σημαίνει ότι μπορούσε να πραγματοποιηθεί από τον οποιοδήποτε, ή ότι υπήρχε άμεση επαφή όλων των συνδεδετικών κρίκων που εμπλέκονταν σε αυτά (Perlès 1992: 144-145· Kotsakis 2008: 63· Doğan and Michailidou 2008: 22· Reingruber 2011: 301-302· Çilingiroğlu 2016: 76).

Το βασικό ερώτημα όμως έγκειται στο γιατί πραγματοποιούσαν ανταλλαγή προϊόντων. Παλαιότερα, επικρατούσε η άποψη περί αυτάρκειας των Νεολιθικών οικισμών και ότι η παραγωγή αγαθών ήταν ανάλογη με την ζήτηση και κατανάλωσή τους σε ενδοκοινοτικό επίπεδο (Sahlins 1974: 42-99). Ωστόσο, η εύρεση «εξωτικών» αντικειμένων ανέτρεψε την πιο πάνω θεωρία (Renfrew 1973: 179· Perlès 1992: 119· Κωτσάκης 1996: 168). Κατά την αρχή της Νεολιθικής τα δίκτυα ανταλλαγών περιορίζονταν στις βασικές ανάγκες των κοινοτήτων, με ανταλλαγή ακόμα και ζώων, αλλά και στις κοινωνικές πρακτικές με ανταλλαγή «εξωτικών» προϊόντων. Αντίθετα, κατά το τέλος της Περιόδου, όπως θα αναλυθεί και πιο κάτω, η εξειδίκευση, η εντατικοποίηση και διεύρυνση των δικτύων ανταλλαγών, οδήγησε σταδιακά σε κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές (Perlès 1992: 121· 134· Nazou 2010: 8).

Οι άνθρωποι για λόγους επιβίωσης αλλά και κύρους, επιδίωκαν την πρόσβαση σε πηγές που δεν ήταν διαθέσιμες στην περιοχή τους, ή την κατοχή αντικειμένων από αυτές, ανάλογα με τις κοινωνικές πεποιθήσεις και οικονομικές πρακτικές που λάμβαναν χώρα στον οικισμό τους (Renfrew 1969: 154· Doğan and Michailidou

2008: 18). Συνεπώς, πέραν από τις συμβολικές προεκτάσεις με τα αγαθά κύρους, τα δίκτυα ανταλλαγών εξυπηρετούσαν και στην επιβίωση των οικισμών μέσω της ανταλλακτικής οικονομίας του πρωτογενούς τομέα, σύμφωνα με τους Κωτσάκη (1996: 168-169) και Halstead (1989α: 70-71 · 2004: 155-156 · 2016: 52) (βλ. και Cullen 1985: 81 · Herrero 2016: 27-28).

Ερμηνευτικές προσεγγίσεις

Η μελέτη των δικτύων ανταλλαγών και των επαφών χρησιμοποιήθηκε ως εργαλείο λύσης στα ερωτήματα που ταλάνιζαν τους αρχαιολόγους, σχετικά με τη διάδοση της Νεολιθικής, τις αλλαγές που παρατηρήθηκαν στον υλικό πολιτισμό και στην κοινωνία της, αλλά και στην μετάβαση προς την ΕΧ (Doğan and Michailidou 2008: 17 · Reingruber 2011: 298-302). Η ηπειρωτική Ελλάδα και το νησιωτικό περιβάλλον του Αιγαίου, λόγω της γεωγραφικής τους θέσης εντός της κλειστής θάλασσας της Μεσογείου, θεωρήθηκαν ως οι καταλληλότεροι χώροι για την μελέτη αυτή, καθώς θα ήταν ευκολότερη η αναγνώριση εισηγμένων αντικειμένων (Broodbank 2009: 41 · Molloy 2016: 2-3).

Οι προσεγγίσεις της Παραδοσιακής Αρχαιολογίας χρησιμοποίησαν τα δίκτυα επαφών, ακολουθώντας την τάση για εξεύρεση της καταγωγής των πολιτισμών, ως ερμηνεία για την διάδοση της Νεολιθικής στην Ελλάδα. Όπως αναφέρθηκε στο Κεφάλαιο 3.4.1., ο Childe υποστήριξε ότι η Νεολιθική έφθασε στον Ελλαδικό χώρο μέσω αποίκων (Childe 1929α: 21-22). Έτσι, ερμήνευσε την παρουσία της cardium κεραμικής κατά την ΑΝ, αλλά και την εμφάνιση της γραπτής κεραμικής κατά την ΜΝ, ως αποτέλεσμα δύο διαφορετικών κυμάτων αποικισμού από την Εγγύς Ανατολής. Παράλληλα, τυχόν διαφορές που εντόπισε στον υλικό πολιτισμό, ερμηνεύτηκαν από τον ίδιο, ως επιλογή του νέου πληθυσμού για απομόνωση, με αποτέλεσμα την δημιουργία τοπικών κεραμικών τύπων (Halstead 2016: 54-55).

Η εισαγωγή των θετικών επιστημών, μέσω της Διαδικαστικής Αρχαιολογίας, άλλαξε άρδην την πιο πάνω εικόνα. Η αλλαγή οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στον Renfrew και στους συνεργάτες του, οι οποίοι κατανόησαν ότι μέσω χημικών αναλύσεων των

λίθινων εργαλείων και συγκεκριμένα του οψιανού, μπορούσαν να εντοπίσουν την προέλευση της πηγής της πρώτης ύλης. Ως επακόλουθο, οι Renfrew και Wagstaff (1982), επέλεξαν την Μήλο, τη σημαντικότερη πηγή οψιανού στο Αιγαίο, για την διεξαγωγή διεπιστημονικού προγράμματος, προσπαθώντας να εντοπίσουν παράλληλα την θέση του νησιού στα δίκτυα ανταλλαγών (Renfrew and Wagstaff 1982α: 1· Berg 2010: 18). Ο οψιανός αποτέλεσε την βάση για την μελέτη των δικτύων αυτών στο Αιγαίο, αφού πλέον ήταν γνωστή η πηγή προέλευσής του, και ταυτόχρονα υπήρχαν και τα τεχνολογικά μέσα για την ανάλυση των λίθινων αντικειμένων, όπως η *Ανάλυση Ενεργοποίησης Νετρονίων /Neutron Activation Analysis (NAA)* και η *X-ray Fluorescence (XRF)*. Τα πιο πάνω βοήθησαν τους αρχαιολόγους να αντιληφθούν και να εξετάσουν περαιτέρω τις κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές που προξενούσαν τα δίκτυα αυτά (Renfrew et al. 1965· Nazou 2010: 9· Pentedeka 2017: 339· Çilingiroğlu 2016: 75· Molloy 2016: 5-6· Riebe 2017: 350-351).

Τόσο η Ιστορική–Πολιτισμική Αρχαιολογία, όσο και η Διαδικαστική, επικεντρώνονταν στον υλικό πολιτισμό, όπως είναι εμφανές και πιο πάνω, με την κεραμική και τον οψιανό αντίστοιχα. Αντίθετα, η Μεταδιαδικαστική Αρχαιολογία μετατόπισε την υλιστική αυτή προσέγγιση, στις συμβολικές προεκτάσεις των δικτύων ανταλλαγών, κυρίως μικρής κλίμακας, σε αντίθεση με την Διαδικαστική, και τον ρόλο τους στην διαμόρφωση των κοινωνικών ταυτοτήτων. Συγκεκριμένα, με την βοήθεια ανθρωπολογικών θεωριών και εθνογραφικών παραλλήλων υποστήριξαν ότι τα αντικείμενα τα οποία διακινούνταν μέσω των δικτύων ανταλλαγών, άλλαζαν χρήση και σημασία ανάλογα με τον κάτοχό τους, ενώ ταυτόχρονα μέσω των τελετουργιών (βλ. Κεφάλαιο 3.3.1.), εξυπηρετούσαν στην διαμόρφωση και σύσφιξη των κοινωνικών δεσμών και ταυτοτήτων (Nazou 2010: 5). Παράλληλα, άρχισε και η μελέτη των ενδοκοινοτικών και περιφερειακών επαφών με την ανταλλαγή γεωργοκτηνοτροφικών προϊόντων και ζώων, στα πλαίσια «συμμαχιών» για την επίτευξη της επιβίωσης των οικισμών σε περιπτώσεις κρίσης του πρωτογενούς τομέα, είτε λόγω καιρικών φαινομένων είτε λόγω εξωγενών παραγόντων (Cullen 1985: 81· Halstead 1989α: 70-71· 2004: 155-156· 2016: 52· Κωτσάκης 1996: 168-169· Herrero 2016: 27-28).

Ταυτόχρονα, σημαντική ήταν και η συμβολή της ανάπτυξης της Νησιωτικής και Μεσογειακής Αρχαιολογίας, με κύριους εκφραστές τους Broodbank (2000), Peregrine Horden και Nicholas Purcell (2000), σχετικά με την κατανόηση του ρόλου των νησιών στα δίκτυα αυτά. Λόγω των περιορισμένων διαθέσιμων πρώτων υλών, ο εντοπισμός εισαγωγών στα πλαίσια των δικτύων ανταλλαγών ήταν πιο ορατός στα νησιωτικά περιβάλλοντα. Ταυτόχρονα, καταρρίφθηκαν παλαιότερες ερμηνείες που ήθελαν τα νησιά απομονωμένες οντότητες λόγω της θάλασσας, καθώς έγινε αντιληπτή η σημασία της ως συνδεδετικού κρίκου με την ηπειρωτική Ελλάδα και ως χώρος δράσης των Προϊστορικών κοινωνιών (Broodbank 2000 · Horden and Purcell 2000 · Berg 2010: 18 · Nazou 2010: 4-8 · Herrero 2016: 25-26).

Οι πιο πρόσφατες προσεγγίσεις συνοψίζουν τα πιο πάνω, χωρίς να δίνουν βάρος σε έναν μόνο παράγοντα. Συγκεκριμένα, θεωρούν ότι τα δίκτυα ανταλλαγών, είτε τοπικά, είτε περιφερειακά, είτε μεγάλης κλίμακας, είχαν και οικονομικές και συμβολικές προεκτάσεις, εντάσσοντας σε αυτά, πέραν από τα υλικά αγαθά, και τις ιδέες και τις πεποιθήσεις που μεταφέρονταν (Reingruber 2011: 302 · Tsamirigi 2018: 41). Επιπλέον, ακολουθώντας τον Renfrew (1972), κατέρριψαν τις ερμηνείες περί «πολιτισμών» και την εισαγωγή τους στις περιοχές που εντοπίστηκαν χαρακτηριστικά τους, σημειώνοντας ότι δεν αλλοιωνόταν η ταυτότητα των κοινοτήτων, οι οποίες μέσω των δικτύων ανταλλαγών εισήγαν νέα στοιχεία (Broodbank 2009: 53, 302 · Berg 2010: 18). Τέλος, λαμβάνοντας υπόψη την χρήση αναλύσεων προέλευσης αλλά και την μελέτη των νησιών και της ναυσιπλοΐας, απέρριψαν εξολοκλήρου τις θεωρίες διάχυσης (Doğan and Michailidou 2008: 17 · Reingruber 2011: 298-302).

Οψιανός

Η ταυτοποίηση των πηγών οψιανού στην Μήλο, ο οποίος διακινείτο στην Ελλάδα κατά την Νεολιθική, αλλά και ο εντοπισμός του στα Μεσολιθικά στρώματα στο Φράγχθι, αποτέλεσαν το έναυσμα θεωριών σχετικά με την εξάπλωσή του (Χάρτης 10). Αρχικά, με πρωτεργάτες τους Runnels και van Andel (1988), θεωρήθηκε ως η αιτία εξάπλωσης του Νεολιθικού πακέτου στον Ελλαδικό χώρο, καθώς ομάδες

«ναυτικών–ψαράδων» από την ηπειρωτική Ελλάδα, οι οποίοι ανακάλυψαν τον Μηλιακό οψιανό στα πλαίσια των θαλάσσιων ταξιδιών τους για ψάρεμα, ήρθαν σε επαφή με τους γεωργοκτηνοτρόφους από την Εγγύς Ανατολή και ακολούθως, υιοθετώντας ό,τι τους ταίριαζε, διέδωσαν το πακέτο αυτό μέσω χερσαίων και θαλάσσιων δικτύων. Συνεπώς, καταρρίπτοντας τις ερμηνείες περί διάχυσης και αποικισμού της ηπειρωτικής Ελλάδας, και λαμβάνοντας υπόψη την ύπαρξη ναυσιπλοΐας και δικτύων επικοινωνίας ανάμεσα στην ηπειρωτική Ελλάδα, το Αιγαίο και την Ανατολία με την παρουσία του οψιανού, έθεσαν τις βάσεις για την διατύπωση νέων θεωριών και προσεγγίσεων (Perlès 1979: 83 · Runnels and van Andel 1988: 88-109 · Broodbank and Strasser 1991: 234-235 · Broodbank 2000 · Kotsakis 2008: 64 · Reingruber 2011: 300 · Çilingiroğlu 2016: 76 · Halstead 2017: 53 · Tsampiri 2018: 36).

Πέραν από την εξάπλωση της Νεολιθικής, ο οψιανός χρησιμοποιήθηκε και ως απάντηση για την μετάβαση στην Εποχή του Χαλκού. Συγκεκριμένα, ο Mackenzie (1904), με τις ανασκαφές που διεξήγε στην θέση της Εποχής του Χαλκού στη Φυλακωπής της Μήλου, αντιλήφθηκε πολύ νωρίς τη σημασία του οψιανού και του ελέγχου των πηγών του στην ανάπτυξη της τειχισμένης αυτής θέσης (Mackenzie 1904: 244-245). Παρόμοιες απόψεις διατυπώθηκαν και αργότερα, με τους αρχαιολόγους να κατανοούν ότι πέραν από την χρηστική του σημασία κατά τα πρώιμα στάδια της Νεολιθικής, απέκτησε προς το τέλος της συμβολική σημασία ως αγαθό κύρους. Η εύρεση και εργαστηρίου οψιανού στην Φυλακωπή ενίσχυσε τις πιο πάνω θεωρίες, καθώς σε συνδυασμό με τα τείχη υποδηλωνόταν η καίρια θέση της τόσο στα νησιά των Κυκλάδων, όσο και στο Αιγαίο, η οποία βασιζόταν στον έλεγχο του οψιανού και στα δίκτυα ανταλλαγής του (Tsampiri 2018: 38-39).

Οι δύο πιο πάνω προσεγγίσεις οδήγησαν στο ίδιο ερώτημα, σχετικά με το ποιος διαχειριζόταν σε κάθε υποπερίοδο της Νεολιθικής τις πηγές αυτές. Ο Mackenzie ανέφερε πρώτος ότι κατά τα πρώιμα στάδια της Περιόδου, η πρόσβαση στις πηγές γινόταν από διάφορες, μικρές, ανεξάρτητες ομάδες, ενώ με την εντατικοποίηση των δικτύων ανταλλαγών και την εμφάνιση κοινωνικών διαφοροποιήσεων κατά το τέλος της, αυξήθηκε ο ανταγωνισμός πρόσβασης σε αυτές, με αποτέλεσμα την ανάδυση του οικισμού της ΠΕΧ Φυλακωπής στο νησί (Mackenzie 1904: 244-245 · Riebe 2017:

351). Σύμφωνα με τον Mackenzie, μετά από μελέτη στο νησί, ήταν και ο Renfrew και η Torrence, ενώ αντίθετη άποψη εξέφρασε η Perlès (Renfrew and Wagstaff 1982: 1 · Berg 2010: 18 · Riebe 2017: 351-352). Εκείνη, μελετώντας την λιθοτεχνία του οψιανού στην Ελλάδα, συμπέρανε ότι κατά την AN και MN η πρόσβαση στον οψιανό γινόταν από εξειδικευμένες ομάδες, οι οποίες προετοίμαζαν πυρήνες και ακολούθως τους διένειμαν μέσω των δικτύων ανταλλαγών στις θέσεις, όπου και θα ακολουθούσε η παραγωγή λεπίδων ή άλλων εργαλείων. Αντίθετα, από την NN και μετά, υποστήριξε ότι πρόσβαση στις πηγές είχαν και ανειδίκευτες ομάδες, χωρίς όμως να πάψουν να υφίστανται οι εξειδικευμένοι τεχνίτες. Η ύπαρξη εργαστηρίου οψιανού της NN στον Σάλιαγκο με πυρήνες έτοιμους για εξαγωγή, αποτέλεσε βασικό επιχείρημά της αλλά και αφορμή για την υπόθεση ύπαρξης αντίστοιχων εργαστηρίων και στην ηπειρωτική Ελλάδα, από τα οποία θα προωθούνταν μορφοποιημένοι πυρήνες σε άλλους οικισμούς (Perlès 1992: 128 · Riebe 2017: 352).

Κεραμική

Η κεραμική πέραν από την χρήση της ως χρονολογικού δείκτη, χρησιμοποιήθηκε και ως ένδειξη εισαγωγής νέων τεχνοτροπιών, αλλά και, μέσω των πετρογραφικών αναλύσεων, ως ένδειξη εισαγωγής και τελικών προϊόντων σε μια θέση. Σχετικά με τα αρχικά στάδια της Νεολιθικής θέμα συζητήσεων αποτέλεσαν η *impresso* και *cardium* κεραμική, που βρέθηκε σε παράκτιες θέσεις σχεδόν σε όλη την ηπειρωτική Ελλάδα, και θεωρήθηκε ότι υποδήλωνε θαλάσσιες επαφές εντός του Αιγαίου. Ταυτόχρονα, η απουσία αποθηκευτικών αγγείων κατά την AN, οδήγησε σε συμβολικές ερμηνείες, με την κεραμική να αποτελεί αγαθό κύρους και μέσο επικοινωνίας (Hayden 1995: 258 · Tomkins 2007: 189-190 · Çilingiroğlu 2010: 10 · 2016: 75, 79-81 · Reingruber 2011: 302). Ωστόσο, ο Fernard Braudel (1972), τόνισε ότι παρά την εκτεταμένη διασπορά των κεραμικών αυτών τύπων, τα δίκτυα ανταλλαγής κατά την AN και MN ήταν μικρής κλίμακας (Braudel 1972: 105-108 · Çilingiroğlu 2016: 76).

Η Perlès από την άλλη υποστήριξε ότι η κεραμική δεν είχε κάποια συμβολική σημασία κατά την AN και MN, καθώς παραγόταν τοπικά σε κάθε θέση, με τους

κατοίκους των οικισμών να μην έχουν ανάγκη την εισαγωγή της από αλλού. Ωστόσο, σημείωσε ότι κατά την NN άλλαξε η χρήση της κεραμικής, και συγκεκριμένα της διακοσμημένης, θεωρώντας την αγαθό κύρους και εντάσσοντάς την ταυτόχρονα στα δίκτυα ανταλλαγών (Perlès 1992: 128). Οι Vitelli (1993) και Πεντεδέκα (2017), απέρριψαν την θεωρία της Perlès, καθώς σημείωσαν ότι στα δίκτυα ανταλλαγών εντοπιζόταν και η μονόχρωμη κεραμική και όχι μόνο η διακοσμημένη.

Παρά τις πιο πάνω διαφωνίες, υπήρξε καθολική αποδοχή από τους αρχαιολόγους, για την αύξηση και διάδοση των κεραμικών τύπων κατά την MN και NN. Με την πραγματοποίηση πετρογραφικών αναλύσεων, εντοπίστηκαν στην Θεσσαλία περιοχές που φαίνεται εξειδικεύονταν σε συγκεκριμένους κεραμικούς τύπους, όπως για παράδειγμα οι MN Χάλκη 1, Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου και Τσαγγλί με την ερυθρή γραπτή σε λευκή επιφάνεια, και η Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου με την γκρίζα κεραμική της NN (Pentedeke 2017: 339-347 · table 1). Παρόμοια προσέγγιση είχε και ο κεραμικός ρυθμός της στιλβωμένης διακόσμησης, ο οποίος αποτέλεσε ένα από τα χαρακτηριστικά της Πολιτισμικής Κοινής της TN (Nazou 2010: 8-9). Συνεπώς, η κεραμική διασπορά γινόταν μέσω των δικτύων ανταλλαγών από τα κέντρα παραγωγής στους οικισμούς (Cullen 1985: 78-79 · Κωτσάκης 1996: 168 · Pentedeke 2017: 347).

Spondylus Gaederopus

Η εύρεση του οστρέου *Spondylus Gaederopus* σε περιοχές μέχρι την βόρεια Ευρώπη, ενώ οι πηγές του εντοπιζόνταν στην Μαύρη Θάλασσα και στο Αιγαίο, και η ανασκαφή του εξειδικευμένου εργαστηρίου παραγωγής κοσμημάτων στο Διμήνι κατά την NN, αποτέλεσαν την βάση για την μελέτη του στα πλαίσια των δικτύων ανταλλαγών (Tsuneki 1989: 13 · Perlès 1992: 130 · Doğan and Michailidou 2008: 22 · Ifantidis 2011: 126 · Windler 2019: 2). Το όστρεο *Spondylus Gaederopus* ερμηνεύτηκε εντός των συμβολικών πλαισίων εκτεταμένων δικτύων ανταλλαγών, με την πρώτη διατύπωση να γίνεται από τον Renfrew (1973). Ο ίδιος σημείωσε ότι οι οικισμοί που δεν είχαν άμεση πρόσβαση σε αυτό, το θεωρούσαν αγαθό κύρους,

δικαιολογώντας την εύρεσή της σε ταφικά πλαίσια στα Βαλκάνια, εν αντιθέσει με την Ελλάδα, όπου εντοπιζόταν κυρίως σε τελετουργικά πλαίσια (Renfrew 1973: 186-187 · Charman et al. 2011: 142 · βλ. Κεφ 3.3.1.).

Μέταλλα

Η ενασχόληση του ανθρώπου με την μεταλλουργία αποτέλεσε, σύμφωνα με τις προσεγγίσεις της Εξελικτικής Αρχαιολογίας κατά τον 19^ο αιώνα, ένδειξη της οικονομικής εξέλιξης και βάση για την αστικοποίηση. Έχοντας το σκεπτικό αυτό, ο Thomsen πρότεινε τον διαχωρισμό της εξέλιξης του ανθρώπινου πολιτισμού σε Εποχή του Λίθου, του Χαλκού και του Σιδήρου, με την πρώτη να περιλαμβάνει τις πρώιμες απλοϊκές γεωργικές κοινότητες, ενώ τις άλλες δύο, με την χρήση των μετάλλων, τις αστικοποιημένες και πολύπλοκες κοινωνίες. Ωστόσο, με την εισαγωγή της ανάλυσης των ισοτόπων μολύβδου (*lead isotope analysis*) στην αρχαιολογία και την δημιουργία της βάσης OXALID, από τον Gale και την Stos-Gale, για την ταυτοποίηση των πηγών προέλευσης των μετάλλων, συμπεριλαμβανομένου και του χαλκού μετά από παρότρυνση του Renfrew, νέα δεδομένα και ερμηνείες ήρθαν στο προσκήνιο (Stos-Gale and Gale 2009: 205).

Συγκεκριμένα, όσον αφορά στην Ελλάδα, η ταυτοποίηση τοπικών μεταλλευτικών πηγών αλλά και ενδείξεων μεταλλουργίας από τη NN, κατέρριψε παλαιότερες ερμηνείες που ήθελαν την εισαγωγή της μεταλλουργίας και των τελικών της προϊόντων από την Ανατολία και τα Βαλκάνια, ενώ ταυτόχρονα ενέταξε τα μέταλλα στα δίκτυα ανταλλαγών (Stos-Gale and Gale 2009: 206-207 · Ζάχος 2010: 77). Η εύρεση μεταλλικών αντικειμένων σε θέσεις μακριά από τις πηγές προέλευσής τους, υποδηλώνει την ύπαρξη δικτύων ανταλλαγών μεγάλης κλίμακας, αφού πέραν από την ηπειρωτική Ελλάδα, βρέθηκαν και στα νησιά. Παράλληλα, η διακίνηση των μετάλλων σε συνδυασμό με την εντατικοποίηση των δικτύων αυτών κατά την TN, θεωρήθηκαν ως πρόδρομος των κοινωνικο-οικονομικών αλλαγών που συντελέστηκαν κατά την ΠΕΧ (Renfrew 1969: 152 · Ζάχος 1996γ: 141 · 2010: 84 · Κωτσάκης 1996: 169 · Armada et al. 2019α: 1-3 · βλ. Κεφ 3.4.7.).

Ένα παράδειγμα οικισμού που φαίνεται, σύμφωνα με τους αρχαιολόγους, να βασιζόταν στην διακίνηση μετάλλων, ήταν ο Στρόφιλας στην Άνδρο. Με βάση τα εικονιστικά θέματα των βραχογραφιών του, οι κάτοικοι του οικισμού ήταν προσανατολισμένοι προς την θάλασσα και την ναυσιπλοΐα, ενώ η σχηματική απεικόνιση ανθρώπινων μορφών με τη μορφή δακτυλιόσχημων περιάπτων, τα οποία συνήθως ήταν μεταλλικά, πάνω στο τείχος και σε δάπεδο κεντρικού κτηρίου, υποδηλώνουν τη σημασία του Στρόφιλα για τον έλεγχο του δρόμου των μετάλλων από το Λαύριο και την Κύθνο. Ίσως αποτελεί παράλληλα, και το πρώτο δείγμα κοινωνικής διαστρωμάτωσης πριν γίνει κανόνας κατά την ΠΕΧ (Renfrew 1969: 152 · fig.2 · 1973: 190 · Κωτσάκης 1996: 169 · Broodbank 2000: 45 · Kouka 2008: 313 · Ζάχος 2010: 88-90 · Nazou 2010: 9-10).

4. Γενικά συμπεράσματα

Η παρούσα εργασία αναπτύχθηκε σε δύο βασικούς άξονες: (α) στα αρχαιολογικά δεδομένα της Νεολιθικής του ελλαδικού χώρου, και (β) στις ερμηνευτικές προσεγγίσεις τους. Η περίοδος που ακολούθησε μετά την δημοσίευση του Διμηνίου από τον Χουρμουζιάδη (1979), καθώς και την μεταλαμπάδευση των γνώσεών του στους φοιτητές του και μετέπειτα συναδέλφους, χαρακτηρίζεται από «έκρηξη» θεωρητικών δημοσιεύσεων και προσεγγίσεων της Νεολιθικής στον Ελλαδικό χώρο. Η εισαγωγή της αρχαιολογικής θεωρίας στην μελέτη της Νεολιθικής Ελλάδας, αποτέλεσε στροφή στην προσέγγιση της Αρχαιολογίας γενικότερα. Ταυτόχρονα, η εξέλιξη της μεθοδολογίας πεδίου, και οι εφαρμογές των νέων τεχνολογιών και των θετικών επιστημών στην Αρχαιολογία προσέφεραν σημαντικές απαντήσεις σε ερωτήματα που ταλάνιζαν τους μελετητές, τα οποία προσπαθούσαν να προσεγγίσουν με ερμηνείες που σήμερα θεωρούνται ξεπερασμένες ή λανθασμένες.

Επιπλέον, οι ανασκαφικές δημοσιεύσεις πέραν από την παρουσίαση των ευρημάτων, παρέχουν έμμεσες πληροφορίες και για τα δεδομένα της εποχής που έχουν γραφτεί, αλλά και για τον ίδιο τον αρχαιολόγο και το υπόβαθρό του. Ένα παράδειγμα αποτελεί ο σύγχρονος όρος «πυρηνική οικογένεια» που αναφέρεται πολλάκις στο Κεφάλαιο της Χωροοργάνωσης και σχετίστηκε με την εμφάνιση των τετράπλευρων κτισμάτων κατά το τέλος της Περιόδου. Ο συγκεκριμένος όρος υποδηλώνει την ύπαρξη γάμου, αλλά και των γονέων και των τέκνων, κάτι που είναι άγνωστο εάν υπήρχε κατά την Προϊστορία και συγκεκριμένα κατά την Νεολιθική Εποχή.

Συνεπώς, οφείλουμε να εξετάζουμε τους πιο πάνω παράγοντες, ούτως ώστε να κατανοήσουμε όχι μόνο την εξέλιξη της Αρχαιολογίας, αλλά και τις διάφορες ερμηνείες που διατυπώθηκαν και συνεχίζουν να διατυπώνονται. Παρά τις ποικίλες ερμηνευτικές προσεγγίσεις που παρουσιάστηκαν στα παραπάνω κεφάλαια, με τις κριτικές ή τις απορρίψεις που δέχθηκαν, το υποκείμενο μελέτης ήταν ο άνθρωπος, ακόμα και στην Ιστορική–Πολιτισμική Αρχαιολογία, η οποία ταυτίστηκε με «εξαντλητικές και ατελείωτες» περιγραφές και τυπολογίες.

Παράλληλα, τα υλικά κατάλοιπα, δεν παράχθηκαν μόνα τους, και ούτε θα έπρεπε να ερμηνεύονται ως «απομονωμένα» στοιχεία, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη και άλλες παράμετροι. Ο άνθρωπος κατασκεύαζε, παρήγαγε, έδινε νοήματα και συμβολισμούς, χρησιμοποιούσε, κατέστρεφε και απέρριπτε τα ευρήματα που ανασκάπτονται από τους αρχαιολόγους, είτε αυτά είναι αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, κεραμικά όστρακα, ειδώλια, κοσμήματα, μεταλλικά αντικείμενα, οστά ζώων ή σπόροι σιτηρών και καρποί. Ο άνθρωπος δημιουργούσε την οικία, το νοικοκυριό, η οποία με την σειρά της συνέθετε τον οικισμό. Ο οικισμός, ακολούθως, ήταν ο χώρος στον οποίον πραγματωνόταν η οικονομία, με όλους τους τομείς της, αλλά και τα δίκτυα ανταλλαγών.

Η συνδυαστική μελέτη των δύο αυτών παραμέτρων, χωρίς γεωγραφικούς περιορισμούς, αφού όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή, η Θεσσαλία και η Μακεδονία αποτέλεσαν κύρια πεδία ανάπτυξης των ερμηνευτικών προσεγγίσεων, παρέχει μια ευρύτερη εικόνα για την Νεολιθική έρευνα στην Ελλάδα. Επιπρόσθετα, η γνώση των διαφορετικών δυναμικών πολιτιστικής ανάπτυξης κάθε περιοχής, η οποία μπορεί να εξεταστεί από τα υλικά κατάλοιπα, οδηγεί σε αποφυγή γενικεύσεων. Λόγου χάρη, τα οικιστικά μοντέλα που αναπτύχθηκαν στην Θεσσαλική πεδιάδα δεν μπορούσαν να εφαρμοστούν στο βραχώδες περιβάλλον της Ηπείρου, ή στα νησιά του Αιγαίου.

Συνοψίζοντας τα δεδομένα που αναλύθηκαν στην παρούσα εργασία, φαίνεται ότι η οικονομία και η επιβίωση ήταν η βάση της Νεολιθικής κοινωνίας. Η χωροοργάνωση των οικισμών, η σχέση που ανέπτυσσαν με άλλους οικισμούς μέσω των τελετουργιών και των δικτύων ανταλλαγών, είχαν ως απώτερο σκοπό την εξασφάλιση τροφής και ασφάλειας σε περιόδους περιβαλλοντικών, και άλλων κρίσεων. Παράλληλα, σύνδεση των ανθρώπων μέσω της οικονομίας και της σφαίρας του «ιερού», γινόταν χωρίς να παραγκωνίζεται η ταυτότητα της κοινότητας του οικισμού και η σύνδεσή του με το ευρύτερο τοπίο.

Συμπερασματικά, η μελέτη του χωροχρόνου εκπόνησης μιας αρχαιολογικής δημοσίευσης, μαζί με τα υλικά κατάλοιπα, χωρίς γεωγραφικούς περιορισμούς, συνθέτουν την ουσία της αρχαιολογικής θεωρίας και κατανόησής της. Τέλος, θα

ήθελα να επισημάνω, ότι η παρούσα εργασία δεν αποτελεί κριτική στις υπάρχουσες δημοσιεύσεις, αλλά αντίθετα αναλύει και παρουσιάζει την διαχρονική εξέλιξη του κλάδου της Προϊστορίας στον ελλαδικό χώρο.

ΣΤΕΦΑΝΑ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΚΗ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

Αδάμ, Ε. 2007. Οι Μεσολιθικές λιθοτεχνίες από το Σιδάρι. Στο Αρβανίτου–Μεταλληνού, Γ. (επιμ.) *Η Προϊστορική Κέρκυρα και ο ευρύτερος περίγυρός της: Προβλήματα–προοπτικές. Πρακτικά ημερίδας τιμητικής στον Αύγουστο Σορδίνια, Κέρκυρα 17 Δεκεμβρίου 2004*, 85-90.

Αδάμ, Ε. 2017. Εντοπισμός νέων θέσεων Εποχής του Λίθου στον νομό Ιωαννίνων. *Δωδώνη (Ιστορία–Αρχαιολογία) Α' (ΜΓ'–ΜΔ')* (2014-2015), 1-15.

Αδάμ–Βελένη, Π. (επιμ.) 1997. *ΑΕΜΘ 10*. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού και Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων & Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Αδάμ–Βελένη, Π. κ.ά. (επιμ.) 1993. *ΑΕΜΘ 4, 1990*. Υπουργείο Πολιτισμού & ΑΠΘ.

Αδάμ–Βελένη, Π. κ.ά. (επιμ.) 1995. *ΑΕΜΘ 6, 1992*. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού και Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων & Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Αδρύμη, Σ.Β. 1990. Προϊστορικός Οικισμός Διμηνίου. *Αρχαιολογία 34*, 25-30.

Αικατερινίδης, Γ. (επιμ.) 2001. *Μεσογαία. Ιστορία και πολιτισμός των Μεσογαίων Αττικής*. Αθήνα: Ελευθέριος Βενιζέλος Διεθνής Αερολιμένας Αθηνών.

Αλεξίου, Ν. 2020. Νεολιθικά ειδώλια από τη δυτική Θεσσαλία: Τα ειδώλια της θέσης Συκεών. Στο Μαζαράκης–Αινιάν, Α. 2020, 141-154.

Αλεξίου, Σ. 1953. Ανασκαφαί εν Κατσαμπά. *ΠΑΕ*, 299-308.

Ανδρεαδάκη–Βλαζάκη, Α. (επιμ.) 2011. *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά 1-8 Οκτωβρίου 2006), Τόμος Α2*. Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος».

Ανδρέου, Σ. και Κωτσάκης, Κ. 1986. Διαστάσεις του χώρου στην κεντρική Μακεδονία: Αποτύπωση της ενδοκοινοτικής και διακοινοτικής χωροοργάνωσης. *Αμητός, Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, 57-88.

Αποστολοπούλου–Κακαβογιάννη, Ο. 2001. Η Νεολιθική Εποχή (6000-3000 π.Χ.). Στο Αικατερινίδης, Γ. (επιμ.) *Μεσογαία. Ιστορία και πολιτισμός των Μεσογαίων Αττικής*, 19-27.

Αρβανίτου–Μεταλληνού, Γ. (επιμ.) 2007. *Η Προϊστορική Κέρκυρα και ο ευρύτερος περίγυρός της, προβλήματα -προοπτικές. Πρακτικά ημερίδας τιμητικής στον Αύγουστο Σορδίνια, Κέρκυρα 17 Δεκεμβρίου 2004*. Κέρκυρα.

Αρχοντίδου–Αργυρή, Α. 1997. Λήμνος–Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Έρευνα και προβληματισμός. Στο Doumas, C.D. and La Rosa, V. 1997, 223-229.

Αρχοντίδου–Αργυρή, Α. και Κυριακοπούλου, Θ. (επιμ.) 2000. *Χίος τ' έναλος πόλις Οινοπίωνος*. Χίος: Υπουργείο Πολιτισμού.

Ασλάνης, Ι. 1992. *Η Προϊστορία της Μακεδονίας Ι: Η Νεολιθική Εποχή*. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.

Ασλάνης, Ι. 2010. Η κατοίκηση στην Ελλάδα κατά την 5^η και 4^η χιλιετία π.Χ. Στο Παπαδημητρίου, Ν. και Τσιρτσώνη, Ζ. 2010, 39-53.

Βαβουρανάκη, Γ. 2007. Η Ήπειρος στους Προϊστορικούς χρόνους. Στο Γιαννακόπουλος, Γ. (επιμ.) *Ήπειρος. Περιφέρεια Ηπείρου*, 13-23.

Βασιλείου, Ε. 2018. Προϊστορική Ήπειρος, αυτή η άγνωστος...: Τα νέα στοιχεία των τελευταίων χρόνων από την κεντρική Ήπειρο. Στο Θεοφιλοπούλου, Β. (επιμ.) *Το Αρχαιολογικό Έργο στην βορειοδυτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου. Πρακτικά, Ιωάννινα, 10-13 Δεκεμβρίου 2014*, 73-80.

Βασιλοπούλου, Β. και Κατσαρού–Τζεβελέκη, Σ. (επιμ.) 2009. *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό: Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: το έργο μιας δεκαετίας, 1994-2003. Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 18-20 Δεκεμβρίου 2003.* Δήμος Μαρκοπούλου Μεσογαίας.

Βικάτου, Ο. κ.ά. (επιμ.) 2018. *Το Αρχαιολογικό έργο στην Αιτωλοακαρνανία και τη Λευκάδα. Πρακτικά 2ου Διεθνούς Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου, 6-8 Δεκεμβρίου 2013.* Μεσολόγγι: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος.

Βικέλα, Ε. 2010. Wilhelm Dörpfeld : ο αρχιτέκτονας, ο αρχαιολόγος, ο φιλέλληνας. *Ιόνιος Λόγος, Τόμος Β*, 160-186.

Βλαχόπουλος, Α.Γ. (επιμ.), 2012. *Αρχαιολογία. Πελοπόννησος.* Αθήνα: Μέλισσα.

Bonga, L. 2016. Νεολιθική κεραμική από το σπήλαιο Πελεκητών, Κάτω Ζάκρος: Προκαταρκτικά συμπεράσματα. Στο *Πεπραγμένα ΙΒ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, 1-11.

Βουζαξάκης, Κ. 2008. *Γεωγραφικά πρότυπα και θεωρίες του διακοινοτικού χώρου στη Νεολιθική Θεσσαλία.* ΔΔ.

Γαλανίδου, Ν. 2011. Η ανασκαφή μιας ανασκαφής. Ο Νεολιθικός Κατσαμπάς μισόν αιώνα μετά την αποκάλυψή του. *Ανάσκαμμα 05*, 33-52.

Γαλλής, Κ. 1982. *Καύσεις νεκρών από τη Νεολιθική Εποχή στη Θεσσαλία.* Αθήνα: Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου.

Γαλλής, Κ. 1992. *Άτλας Προϊστορικών Οικισμών της ανατολικής Θεσσαλικής πεδιάδας.* Λάρισα.

Γαλλής, Κ. 1996. Θεσσαλία–Βόρειες Σποράδες–Κεραμική. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 120-123.

Γαλλής, Κ. 1996α. Κατάλογος. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 212.

Γαλλής, Κ. 1996β. Κατάλογος. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 300.

Γαλλής, Κ. 1996γ. Κατάλογος. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 303.

Γαλλής, Κ. 1996δ. Κεντρική και Δυτική Θεσσαλία. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 61-66.

Γαλλής, Κ. 1996ε. Ο Νεολιθικός κόσμος. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 23-37.

Γαλλής, Κ. 1996ζ. Ταφικά έθιμα. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 171-174.

Γαλλής, Κ. και Ορφανίδη, Λ. 1991. Πορτραίτα από την Νεολιθική Θεσσαλία. *Αρχαιολογία και Τέχνες 38*, 44-49.

Γιαννακόπουλος, Γ. (επιμ.) 2007. *Ήπειρος. Περιφέρεια Ηπείρου.*

Γιούνη, Π. κ.ά. 2015. *Καστίτσα Ιωαννίνων. Συνοπτικός οδηγός του αρχαιολογικού χώρου.* Ιωάννινα.

Γραβάνη, Κ. 2008. Η αρχαιολογική έρευνα στο λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων. *Δωδώνη 36-37 (2007-2008)*, 179-234.

Γραμμένος, Δ.Β. 1984. *Νεολιθικές έρευνες στην κεντρική και ανατολική Μακεδονία.* ΔΔ.

Γραμμένος, Δ.Β. 1991. *Νεολιθικές έρευνες στην κεντρική και ανατολική Μακεδονία.* Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Γραμμένος, Δ.Β. 1996. Μακεδονία–Θράκη. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 41-45.

Γραμμένος, Δ.Β. 2010. Οι Νεολιθικές έρευνες στην Ελλάδα–με έμφαση στη βόρεια–κατά τις πρόσφατες δεκαετίες. Στο Παπαδημητρίου, Ν. και Τσιρτσώνη, Ζ. 2010, 31-37.

Γραμμένος, Δ.Β. και Κώτσος, Σ. 2000. Ανασκαφή Προϊστορικού οικισμού Νεότερης Νεολιθικής και Πρώιμης Εποχής Σιδήρου στον λόφο της Αγίας Λυδίας Ασπροβάλας. *Μακεδονικά* 32(1), 393-442.

Γραμμένος, Δ.Β. και Κώτσος, Σ. 2002. Σωστικές ανασκαφές στο Νεολιθικό οικισμό Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη: Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου βόρειας Ελλάδας.

Γραμμένος, Δ.Β. και Κώτσος, Σ. 2004. Σωστικές ανασκαφές στο Νεολιθικό οικισμό Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης, Μέρος II (1998-2003). Θεσσαλονίκη: Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου βόρειας Ελλάδας.

Γραμμένος, Δ.Β. κ.ά. 1989. Ανασκαφή Νεολιθικού οικισμού Θέρμης: Ανασκαφική περίοδος 1987. *Μακεδονικά* 27(1), 223-288.

Γραμμένος, Δ. κ.ά. 1999. Σωστικές ανασκαφές στον Νεολιθικό οικισμό της Σταυρούπολης. Στο Αδάμ-Βελένη, Π. (επιμ.) *ΑΕΜΘ* 11, 305-315.

Γραμμένος, Δ.Β. κ.ά. 2002. Ανασκαφή στον Νεολιθικό οικισμό του Ζαγκλιβερίου νομού Θεσσαλονίκης. *Μακεδονικά* 33, 49-75.

Δαβάρας, Κ. 1996. Κρήτη. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 92-93.

Δακορώνια, Φ. και Μπούγια, Π. (επιμ.) 2002. *Ο δρόμος είχε την δική του ιστορία. Αρχαιολογικά ευρήματα από τις ανασκαφές στην Φθιώτιδα κατά μήκος της Νέας Εθνικής Οδού και του Αγωγού Φυσικού Αερίου*. Λαμία: Υπουργείο Πολιτισμού.

Δακορώνια, Φ. κ.ά. (επιμ.), 1999. *Λοκρίδα. Ιστορία και Πολιτισμός*. Αθήνα: Κτήμα Χατζημιχάλη.

Δακορώνια, Φ. 1999. Ανατολική Λοκρίδα: Η ιστορία της μέσα από τα μνημεία και τις αρχαιολογικές έρευνες. Στο Δακορώνια, Φ. κ.ά. (επιμ.) *Λοκρίδα. Ιστορία και Πολιτισμός*, 17-112.

Δημάκη, Σ. 1994. Προϊστορικοί οικισμοί στη βόρεια Φθιώτιδα. Στο Κυπραίου, Ε. και Ζαφειροπούλου, Ν. 1994, 91-102.

Δημάκη, Σ. και Σουβατζή, Σ. 2012. Οικισμός της Πρώιμης Νεολιθικής στον Άγιο Βλάση Λοκρίδας. Στο Μαζαράκης-Αινιάν, Α. 2012, 1121-1129.

Δοντάς, Γ. 1968. Προϊστορική Κέρκυρα. *ΑΔ. 21, Χρονικά (B2) 1966*, 326-328.

Δοντάς, Γ. 1969. Προϊστορικοί Έρευνοι. *ΑΔ. 22, Χρονικά (B2) 1967*, 369-370.

Ευστρατίου, Ν. 1993. Νεότερες έρευνες στο Νεολιθικό οικισμό της Μάκρης. Ανασκαφική περίοδος 1990. Στο Αδάμ-Βελένη, Π. κ.ά. (επιμ.) *ΑΕΜΘ* 4, 595-612.

Ευστρατίου, Ν. 2001. Ο Νεολιθικός οικισμός του Άγιου Πέτρου στην Κυρά-Παναγιά Αλοννήσου και οι νησιωτικές εγκαταστάσεις του Αιγαίου: Μια επανεκτίμηση. Στο Σάμψων, Α. (επιμ.) *Επιφανειακή έρευνα στις Βόρειες Σποράδες*, 213-248.

Ευστρατίου, Ν και Καλλιντζή, Ν. 1996. Αρχαιολογικές έρευνες στη Μάκρη, Έβρου. Εκτιμήσεις και προβλήματα. *ΑΕΜΘ* 10β, 881-916.

Ζάχου, Ε. 2002. Προσκυνάς. Στο Δακορώνια, Φ. και Μπούγια, Π. (επιμ.) *Ο δρόμος είχε την δική του ιστορία. Αρχαιολογικά ευρήματα από τις ανασκαφές στην Φθιώτιδα κατά μήκος της Νέας Εθνικής Οδού και του Αγωγού Φυσικού Αερίου*, 25-28.

Ζάχος, Κ.Λ. 1996. Κυκλάδες-Κεραμική. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 129-130.

Ζάχος, Κ.Λ. 1996α. Κυκλάδες-νησιά του ΒΑ Αιγαίου. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 85-87.

Ζάχος, Κ.Λ. 1996β. Μετάλλια. Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 166-167.

- Ζάχος, Κ.Λ. 1996γ. Μεταλλουργία. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 140-143.
- Ζάχος, Κ.Λ. 1996δ. Νησιά του Αιγαίου–Ειδωλοπλαστική. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 156-157.
- Ζάχος, Κ.Λ. 1996ε. Το Σπήλαιο του Ζα στην Νάξο. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 88-89.
- Ζάχος, Κ. 2010. Η μεταλλουργία στην Ελλάδα και στη ΝΑ Ευρώπη κατά την 5^η και 4^η χιλιετία. π.Χ.. Στο Παπαδημητρίου, Ν. και Τσιρτσώνη, Ζ. 2010, 76-91.
- Ζάχος, Κ.Α. και Ντούζουγλη, Α.Σ. 2003. *Λευκάδα. Ιστορική –αρχαιολογική επισκόπηση μέσα από τα εκθέματα του Αρχαιολογικού Μουσείου.*
- Ζιώτα, Χ. 2014. Η ανασκαφή του 2010 στον Κλείτο Κοζάνης. Στο Αδάμ–Βελένη, Π. και Τσακάλου–Τζαναβάρη, Κ. (επιμ.) *ΑΕΜΘ 24*, 53-62.
- Θεοφιλοπούλου, Β. (επιμ.) *Το Αρχαιολογικό Έργο στην βορειοδυτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου. Πρακτικά, Ιωάννινα, 10-13 Δεκεμβρίου 2014.* Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων & Εφορείες Αρχαιοτήτων και Υπηρεσίες Νεωτέρων Μνημείων ΒΔ Ελλάδας και Νησιών Ιονίου.
- Θεοχάρης, Δ.Ρ. 1957. Ανασκαφή Νεολιθικού συνοικισμού εν Νέα Μάκρη (Αττικής). *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 1954*, 114-122.
- Θεοχάρης, Δ.Ρ. 1959. Εκ της Προϊστορίας της Εύβοιας και της Σκύρου. *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών 6*, 292-306.
- Θεοχάρης, Δ.Ρ. 1961-1962. Αρχαιότητες και Μνημεία Θεσσαλίας. *ΑΔ 7 Β: Χρονικά*, 170-179.
- Θεοχάρης, Δ.Ρ. 1967. *Η αυγή της Θεσσαλικής Προϊστορίας.* Βόλος: Φιλάρχαιος Εταιρεία Βόλου.
- Θεοχάρης, Δ.Ρ. 1970. Ανασκαφαί εις «Πευκάκια» Βόλου. *ΑΔ 24 (1969)*, 221-222.
- Θεοχάρης, Δ.Ρ. 1976. Ανασκαφαί εν Σέσκλω. *ΠΑΕ*, 153-162.
- Θεοχάρης, Δ.Ρ. (επιμ.) 1973. *Νεολιθική Ελλάς.* Αθήνα: Εθνική Τράπεζα Ελλάδος.
- Θεοχάρης, Δ.Ρ. 1989. *Νεολιθικός Πολιτισμός: Σύντομη επισκόπηση της Νεολιθικής στον Ελλαδικό χώρο.* Αθήνα: Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Ιακωβίδης, Σ.Ε. 1989. *Γλας Ι. Η ανασκαφή 1955-1961.* Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Καζάζη, Γ. (επιμ.) 2006. *Δεύτερο Διεθνές Συνέδριο Αρχαίας Ελληνικής τεχνολογίας. Πρακτικά Αρχαία Ελληνική τεχνολογία, 17-20 Οκτωβρίου 2005.* Αθήνα: Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος.
- Καζνέση, Α. και Κατσαρού, Σ. 2003. Η Νεολιθική κεραμική από την Β΄ Κουβελείκη σπηλιά Αλεποχωρίου Λακωνίας. *ΑΑΑ 32-34*, 27-36.
- Κακαβογιάννη, Ο. κ.ά. 2006. Στοιχεία «πολεοδομίας» και οικιστικής από τα Μεσόγεια κατά την Νεολιθική Εποχή και την Πρωτοελλαδική Ι Περίοδο. Στο Καζάζη, Γ. (επιμ.) *Δεύτερο Διεθνές Συνέδριο Αρχαίας Ελληνικής τεχνολογίας. Πρακτικά Αρχαία Ελληνική τεχνολογία, 17-20 Οκτωβρίου 2005*, 403-409.
- Κακαβογιάννη, Ο. κ.ά. 2009. Οικισμός της Αρχαιότερης Νεολιθικής και οικία της Νεότερης Νεολιθικής Εποχής στη Μερέντα. Στο Βασιλοπούλου, Β. και Κατσαρού–Τζεβελέκη, Σ. (επιμ.) 2009. *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό: Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων: το έργο μιας δεκαετίας, 1994-2003. Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 18-20 Δεκεμβρίου 2003*, 143-157.
- Καλλιγιάς, Π. 1969. Σπήλαιο Ασβότρυπα εις χωρίον Φρύνι. *ΑΔ 23 (1968)*, Β2, 321.
- Καλλιγιάς, Π. 1970. Αρχαιότητες και Μνημεία Ιονίων. *ΑΔ 24 (1969)*, Β2, 258-279.
- Καραλή, Λ. 1996. Κοσμήματα. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 165-166.

Καραναστάση, Π. κ.ά. (επιμ.) 2015. *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 3. Πρακτικά της 3^{ης} Συνάντησης, Ρέθυμνο, 5-8 Δεκεμβρίου 2013, Τόμος Β΄*. Ρέθυμνο: Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης & Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου.

Καρκάνας, Π. 2009. Νεολιθικά ασβεστοκονιάματα στο σπήλαιο Δράκαινα Πόρου Κεφαλονιάς. (<http://www.drakainacave.gr/>).

Κατσαρού, Σ. 2005. *Χρηστική και συμβολική κεραμική της Νεολιθικής στην κεντρική Ελλάδα (Σπήλαιο Κύκλωπα Γιούρων)*. ΔΔ.

Κατσαρού–Τζεβελέκη, Σ. 2009. Σπήλαιο Κύκλωπα Γιούρων: Η συμβολή της κεραμικής στη συζήτηση για τους συμβολισμούς της Μέσης Νεολιθικής. Στο Μαζαράκης–Αινιάν, Α. (επιμ.) *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Βόλος 16.3-19.3.2006. Τόμος Ι: Θεσσαλία*, 53-59.

Κατσαρού–Τζεβελέκη, Σ. και Σκιλάρντι, Δ. 2005. Οι Κουκουναριές στην Πάρο. Στο Σάμψων, Α. (επιμ.) *Προϊστορία του Αιγαίου. Παλαιολιθική, Μεσολιθική, Νεολιθική*, 194-198.

Κόπακα, Κ. και Θέου, Ε. 2015. Νεολιθικά από τη Γαύδο. Στο Καραναστάση, Π. κ.ά. (επιμ.) *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 3. Πρακτικά της 3^{ης} Συνάντησης, Ρέθυμνο, 5-8 Δεκεμβρίου 2013, Τόμος Β΄*, 31-48.

Κουκά, Ο. 1998-1999. *Εποχή του Λίθου (Stone Age)*, Foundation of the Hellenic World (<http://www.ime.gr/chronos/01/gr/start.html>).

Κουκά, Ο. 2017. Η Προϊστορική κατοίκηση στο Ηραϊόν Σάμου: Οι ανασκαφές 2009-2013 βόρεια της Ιεράς Οδού. Στο Τριανταφυλλίδης, Π. (επιμ.) *Το Αρχαιολογικό Έργο στα νησιά του Αιγαίου. Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Ρόδος, 27 Νοεμβρίου -1 Δεκεμβρίου 2013, Τόμος Β΄*, 163-182.

Κουκούλη–Χρυσανθάκη, Χ. 1996. Μακεδονία–Θράκη–Κεραμική. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 112-116.

Κουκούλη–Χρυσανθάκη, Χ. 1970. Δύο Προϊστορικοί οικισμοί εις Θάσον. *AAA 3*, 215-221.

Κουκούλη–Χρυσανθάκη, Χ. 2019. Ανατολική Μακεδονία: Κοινωνικός χώρος και τελετουργικά δρώμενα στις Νεολιθικές κοινότητες. Στο Κωτσάκης, 2019, 125-161.

Κουκουκούλη–Χρυσανθάκη, Χ. κ.ά. 1995. Προμαχώνας–Torolnica. Ένα πρόγραμμα Ελληνοβουλγαρικής συνεργασίας. Στο Αδάμ–Βελένη, Π. κ.ά. 1995, 561-576.

Κουκούλη–Χρυσανθάκη, Χ. κ.ά. 2014. Γεωφυσική έρευνα και αρχαιολογική πραγματικότητα στον Νεολιθικό οικισμό Προμαχών–Torolnica. Στο Στεφανή, Ε. κ.ά. 2014, 251-260.

Κραχτοπούλου, Α. κ.ά. 2020. Από την Νεότερη Νεολιθική στη Μέση Εποχή του Χαλκού στους Μαυραραχάδες και τον Άγιο Θεόδωρο της Καρδίτσας. Στο Μαζαράκης–Αινιάν, Α. 2020, 127-140.

Κυπαρίσση–Αποστολικά, Ν. 1996. Το σπήλαιο της Θεόπετρας στην Καλαμπάκα. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 67-68.

Κυπαρίσση–Αποστολικά, Ν. 2001. *Τα Προϊστορικά κοσμήματα της Θεσσαλίας*. Αθήνα: Τμήμα Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Κυπαρίσση–Αποστολικά, Ν. (επιμ.) 2000. *Σπήλαιο Θεόπετρα: Δώδεκα χρόνια ανασκαφών και έρευνας 1987-1998. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίκαλα 6-7 Νοεμβρίου 1998*. Αθήνα.

Κυπαρίσση–Αποστολικά, Ν. 2019. «Ξανα-διαβάζοντας» το Νεολιθικό τοπίο της δυτικής Θεσσαλίας: Σχέσεις, αλληλεπιδράσεις, ομοιότητες και διαφορές. Στο Κωτσάκης 2019, 71-105.

Κυπραίου, Ε. και Ζαφειροπούλου, Ν. (επιμ.) 1994. *Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και προοπτικές. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Λυών, 17-22 Απριλίου 1990. Τόμος Α΄*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.

Κωτσάκης, Κ. 1983. *Κεραμική τεχνολογία και κεραμική διαφοροποίηση: Προβλήματα της γραπτής κεραμικής της Μέσης Νεολιθικής Εποχής του Σέσκλου*. ΔΔ.

Κωτσάκης, Κ. 1990. Το πρόγραμμα της εντατικής επιφανειακής έρευνας Λαγκαδά. Δεύτερη περίοδος, 1987. *Εγνατία 2, 1990*, 175-185.

Κωτσάκης, Κ. 1996. Ανταλλαγές και σχέσεις. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 168-170.

Κωτσάκης, Κ. 1996α. Κεραμική. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 107-109.

Κωτσάκης, Κ. 1996β. Παραλιακή περιοχή Θεσσαλίας. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 49-57.

Κωτσάκης, Κ. 2002. Εισαγωγή. Στο Hodder, I. (ed.) *Διαβάζοντας το παρελθόν*, 15-24.

Κωτσάκης, Κ. 2004. Ο Νεολιθικός οικισμός. Στο Λαγόπουλος, Α-Φ. (επιμ.) *Η ιστορία της Ελληνικής πόλης*, 55-68.

Κωτσάκης, Κ. 2010. Η κεραμική της Νεότερης Νεολιθικής στη βόρεια Ελλάδα. Στο Παπαδημητρίου, Ν. και Τσιρτσώνη, Ζ 2010, 67-75.

Κωτσάκης, Κ. (επιμ.) 2019. *Η αντίπερα όχθη. Κοινωνικός χώρος και ιδεολογία στις Προϊστορικές κοινότητες. Μελέτες αφιερωμένες στη μνήμη του καθηγητή Γ. Χ. Χουρμουζιάδη*. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ.

Κωτσάκης, Κ. 2019. Από το Σέσκλο στην Τούμπα: Σύγκρουση και τάξη στις Προϊστορικές κοινότητες. Στο Κωτσάκης 2019, 163-177.

Κωτσάκης, Κ. 2019α. Το ταξίδι. Στο Κωτσάκης 2019, 13-26.

Κωτσάκης, Κ. και Ανδρέου, Σ. 1995. Επιφανειακή έρευνα Λαγκαδά: Περίοδος 1992. Στο Αδάμ-Βελένη, Π. κ.ά. 1995, 349-356.

Κώτσος, Σ. 2013. Ο Νεολιθικός οικισμός της Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης. (<https://www.archaiologia.gr/blog/>).

Λαγόπουλος, Α-Φ. (επιμ.) 2004. *Η ιστορία της Ελληνικής πόλης*. Αθήνα: Ερμής.

Μαζαράκης-Αινιάν, Α. (επιμ.) 2003. *Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης Βόλος 27.2-2.3.2003. Τόμος Ι: Θεσσαλία*. Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Μαζαράκης-Αινιάν, Α. (επιμ.) 2009. *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Βόλος 16.3-19.3.2006. Τόμος Ι: Θεσσαλία*. Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Μαζαράκης-Αινιάν, Α. (επιμ.) 2012. *Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 3. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης Βόλος 12.3 -15.3.2012. Τόμος Ι: Θεσσαλία*. Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού & Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Μαζαράκης-Αινιάν, Α. (επιμ.) 2015. *Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 4. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης Βόλος 15.3 -18.3.2012. Τόμος Ι: Θεσσαλία*. Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού, Παιδείας και Θρησκευμάτων. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Μαζαράκης-Αινιάν, Α. (επιμ.) 2020. *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 5. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης Βόλος, 26.2 έως 1.3.2015. Τόμος Ι: Θεσσαλία*. Βόλος: Εργαστήριο Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας & Υπουργείο Πολιτισμού.

Μαλακασιώτη, Ζ. κ.ά. 2012. Το ερευνητικό πρόγραμμα στη Μαγούλα Ζερέλια και στη θέση Καρατσάνταγλι στην Ευξεινούπολη Αλμυρού. Στο Μαζαράκης–Αινιάν, Α. 2012, 119-125.

Μαλαμίδου, Δ. 1999. Ανασκαφή στον Προϊστορικό οικισμό «Κρουονέρι» Ν. Κερδυλλίων. Στο Αδάμ–Βελένη, Π. (επιμ.) *ΑΕΜΘ* 11, 509-522.

Μαλαμίδου, Δ. και Παπαδόπουλος, Σ. 1997. Ανασκαφική έρευνα στον Προϊστορικό οικισμό Λιμεναρίων Θάσου. Στο Αδάμ–Βελένη, Π. 1997, 559-572.

Μαντέλη, Κ. 1996. Κρήτη–Κεραμική. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 132-134.

Μαραγκού, Λ.Ι. 2002. *Αμοργός Ι, η Μινώα: Η πόλις, ο λιμνών και η μείζων περιφέρεια*. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Μαραγκού, Χ. 1996. Ειδωλοπλαστική. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 146-150.

Μαραγκού, Χ. 1996α. Μακεδονία, Θράκη–Ειδωλοπλαστική. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 151-152.

Μαραγκού, Χ. 1996. Κατάλογος. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 295.

Μαράντου, Ε. 2001. Πρώιμες μορφές τέχνης στον χώρο της Αττικής: Νεολιθικά ειδώλια. *Πρακτικά 8^{ου} Συμποσίου Ιστορίας και Λαογραφίας Αττικής. Μαρούσι 28-31 Μαΐου 1999*. Μαρούσι: Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Δήμου Αμαρουσίου, 63-77.

Μαρή, Α. 2001. *Η Νεολιθική Εποχή στο Σαρωνικό: Μαρτυρίες για τη χρήση του σπηλαίου του Ευριπίδη στην Σαλαμίνα με βάση την κεραμική της Νεώτερης και Τελικής Νεολιθικής*. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, ΔΔ.

Μαρινάτος, Σ. 1930. Ανασκαφαί εν Κρήτη. *ΠΑΕ* 85, 91-99.

Μασουρίδη, Σ. 2017. Χρήστος Τσουντας. 1857-1934: Ερευνητικό, δημιουργικό και πειθαρχημένο πνεύμα. *Θέματα Αρχαιολογίας* 1(1), 148-149.

Μάτσας, Δ. 2014. *Σαμοθράκη και η Νεότερη Νεολιθική στο ΒΑ Αιγαίο*. ΔΔ.

Μαυρίδης, Φ. 2015. Τα σπήλαια ως χώροι ανθρώπινης δράσης: Μια απόπειρα διερεύνησης της σημασίας τους στο ευρύτερο πολιτισμικό περιβάλλον των τελευταίων φάσεων της Νεολιθικής Περιόδου. Στο Μαζαράκης–Αινιάν, Α. (επιμ.) *Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 4. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Βόλος 15.3-18.8.2012. Τόμος II: Στερεά Ελλάδα*, 669-680.

Μερούσης, Ν. κ.ά. (επιμ.) 2010. *Ίρις, μελέτες στη μνήμη της καθηγήτριας Αγγελικής Πιλάλη–Παπαστερίου*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κορνηλία Σφακιανάκη.

Μπέσιος, Μ. και Παππά, Μ. 1997. Νεολιθικός οικισμός Μακρύγιαλου, 1993. Στο Αδάμ–Βελένη, Π. 1997, 215-223.

Μυλωνάς, Γ.Ε. 1928. *Η Νεολιθική Εποχή εν Ελλάδι*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Νανόγλου, Σ. 2004. *Υποκείμενα και υλικός πολιτισμός στη Νεολιθική της βόρειας Ελλάδας. Το παράδειγμα της ανθρωπόμορφης ειδωλοπλαστικής της κεντρικής Μακεδονίας και της Θεσσαλίας*. ΔΔ.

Νικολαΐδου, Μ. 2010. Κοσμήματα στη Νεολιθική Μακεδονία: Πρόσωπα και τελετουργίες μιας Προϊστορικής τεχνολογίας. Στο Μερούσης, Ν. κ.ά. (επιμ.) *Ίρις, μελέτες στη μνήμη της καθηγήτριας Αγγελικής Πιλάλη–Παπαστερίου*, 137-158.

Νικολαΐδου, Μ. και Υφαντίδης, Φ. 2014. Ταξίδια του Νεολιθικού Spondylus. Αρχαιολογικές καταδύσεις στα βαθιά νερά της Αιγαϊακής Προϊστορίας. Στο Στεφανή, Ε. κ.ά. 2014, 645-659.

- Νικολόπουλος, Β. 2015. Η Προϊστορική Εποχή της Εύβοιας. Στο Οικονόμου, Σ. (επιμ.) *Αρχαιολογικές συμβολές. Τόμος Γ: Βοιωτία και Εύβοια. Εφορείες Αρχαιοτήτων Βοιωτίας και Εύβοιας*, 165-183.
- Ντόβα, Α. 1997. Μύρινα Λήμνου. Οι αρχαιότερες φάσεις του Προϊστορικού οικισμού. Στο Doumas, C.D. and La Rosa, V. 1997, 282-297.
- Ντούζουγλη, Α. 1993. Άρια: Ένας οικισμός της Νεότερης Νεολιθικής Περιόδου στην Αργολίδα. Διδακτορική Διατριβή.
- Ντούζουγλη, Α. 1996. Ήπειρος–Ιόνια νησιά. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 46-48.
- Ντούζουγλη, Α. 1996α. Ήπειρος–Ιόνια νησιά–Κεραμική. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 117-119.
- Ντούζουγλη, Α. 1996β. Πελοπόννησος–Κεραμική. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 126-128.
- Ντούμας, Χ. 2000. Η Χίος των Προϊστορικών χρόνων. Στο Αρχοντίδου–Αργυρή, Α. και Κυριακοπούλου, Θ. (επιμ.) *Χίος τ' έναλος πόλις Οινοπίωνος*, 29-45.
- Ντούμας, Χ. (επιμ.) 2001. *Μεσογαία. Ιστορία και πολιτισμός των Μεσογείων Αττικής, Αθήνα*. Αθήνα: Εκδόσεις Διεθνής Αερολιμένας Αθηνών.
- Οικονόμου, Σ. (επιμ.) 2015. *Αρχαιολογικές συμβολές. Τόμος Γ: Βοιωτία και Εύβοια. Εφορείες Αρχαιοτήτων Βοιωτίας και Εύβοιας*. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.
- Ορφανίδη, Λ. 1998. *Εισαγωγή στη Νεολιθική ειδωλοπλαστική: Νοτιοανατολική Ευρώπη και ανατολική Μεσόγειος*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης της Αρχαιότητας.
- Ούρεμ–Κώτσου, Ν.Χ. 2006. *Νεολιθική κεραμική του Μακρυγιάλου. Διατροφικές συνήθειες και οι κοινωνικές διαστάσεις της κεραμικής (Τόμος Ι)*. ΔΔ.
- Παντελίδου–Γκόφα, Μ. 1991. *Η Νεολιθική Νέα Μάκρη. Τα οικοδομικά*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Παντελίδου–Γκόφα, Μ. 1995. *Η Νεολιθική Νέα Μάκρη. Η κεραμική*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Παντελίδου–Γκόφα, Μ. 1996. Στερεά Ελλάδα–Κεραμική. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 123-125.
- Παντελίδου–Γκόφα, Μ. 1997. *Η Νεολιθική Αττική*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Παπαδάτος, Γ. και Σοφιανού, Χ. 2016. Χωροταξία οικισμών στην μετάβαση από την Νεολιθική στην Εποχή του Χαλκού: Τα αποτελέσματα της επιφανειακής έρευνας στην Σκοπή Σητείας. Στο Καρανασάση, Π. κ.ά. (επιμ.) *Αρχαιολογικό έργο Κρήτης 3. Πρακτικά της 3^{ης} συνάντησης, Ρέθυμνο, 5-8 Δεκεμβρίου 2013*, 1113-1125.
- Παπαδημητρίου, Ν. 2010. Εισαγωγή. Στο Παπαδημητρίου, Ν. και Τσιρτσώνη, Ζ. 2010, 17-29.
- Παπαδημητρίου, Ν. και Τσιρτσώνη, Ζ. (επιμ.) 2010. *Η Ελλάδα στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο των Βαλκανίων κατά την 5^η και 4^η χιλιετία π.Χ.*. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης & Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή.
- Παπαδόπουλος, Θ.Ι. 1974. Η Εποχή του Λίθου στην Ήπειρο. *Δωδώνη* 3, 105-142.
- Παπαδόπουλος, Θ. και Κοντορλή–Παπαδοπούλου, Λ. 2003. *Προϊστορική Αρχαιολογία δυτικής Ελλάδας–Ιονίων νησιών*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Παπαευθυμίου–Παπανθίμου, Α. και Πιλάλη–Παπαστερίου, Α. 1995. Ανασκαφή στο Αρχοντικό Γιαννιτσών. Στο Αδάμ–Βελένη, Π. κ.ά. 1995, 151-161.

Παπαευθυμίου–Παπανθίμου, Α. και Πιλάλη–Παπαστερίου, Α. 1997. Οι Προϊστορικοί οικισμοί στο Μάνδαλο και στο Αρχοντικό Πέλλας. Στο Αδάμ –Βελένη, Π. 1997, 143-158.

Παπαθανασόπουλος, Γ. 1981. *Νεολιθικά Κυκλαδικά*. Αθήνα: Μέλισσα.

Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. (επιμ.) 1996. *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή.

Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996. Ταφικά έθιμα του Διρού. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 175-177.

Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996β. Το σπήλαιο Αλεπότρυπα στον Διρό Μάνης. Στο Παπαθανασόπουλος 1996, 80-84.

Παππά, Μ. 1997. Νεολιθική εγκατάσταση στο χώρο της Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης. Στο Αδάμ–Βελένη, Π. 1997, 303-310.

Παππά, Μ. 2008. *Οργάνωση του χώρου και οικιστικά στοιχεία στους Νεολιθικούς οικισμούς της κεντρικής Μακεδονίας*. Δ.Ε.Θ.–Θέρμη–Μακρύγιαλος. ΔΔ.

Πεντεδέκα, Α. 2008. *Δίκτυα ανταλλαγής της κεραμικής κατά τη Μέση και Νεότερη Νεολιθική στη Θεσσαλία*. ΔΔ.

Πετράκος, Β.Χ. 1987. *Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία: Η ιστορία των 150 χρόνων της 1837-1987*. Αθήναι.

Πετράκος, Β.Χ. 1999. *Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία 1837-1999*. Αθήναι.

Πετροχείλου, Α. 1963. Σπήλαιον Δικταίων Άντρον, Λασιθίου Κρήτης. *Δελτίον Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας* 7(4), 110-117.

Πετροχείλου, Α. 1980. Σπήλαιο Γερανίου Ρεθύμνου Κρήτης. *Δελτίον Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας* 17(1), 51-58.

Πλιάκου, Γ. 2007. *Το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων και η ευρύτερη περιοχή της Μολοσσίας στην κεντρική Ήπειρο*. Αρχαιολογικά κατάλοιπα, οικιστική οργάνωση και οικονομία. Θεσσαλονίκη. ΔΔ.

Ρεθεμιωτάκης, Γ. 1996. Κατάλογος. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 322-323.

Ροντήρη, Β. και Βουζαξάκης, Κ. 2020. Νεώτερες ανασκαφικές έρευνες στη Μαγούλα Ζερέλια. Στο Μαζαράκης–Αιινάν, Α. 2020, 45-56.

Σακελλαράκης, Γ. και Σαπουνά–Σακελλαράκης, Ε. 2013. *Το Ιδαίο Άντρο: Ιερό και Μαντείο, Τόμος Α΄*. Αθήνα.

Σακελλαράκης, Ι.Α. 1973. Νεολιθική Κρήτη. Στο Θεοχάρης, Δ.Ρ. (επιμ.) *Νεολιθική Ελλάς*, 131-146.

Σάμψων, Α. 1987-1997. Μύκονος. Ο Νεολιθικός οικισμός της Φτελιάς και η Προϊστορική κατοίκηση στο νησί. *ΚΑ΄ Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων*, 3-15.

Σάμψων, Α. 1981. *Η Νεολιθική και η Πρωτοελλαδική Ι στην Εύβοια*. Αθήνα: Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών.

Σάμψων, Α. 1983. Το ΝΑ. Αιγαίο στα Νεολιθικά χρόνια. *Ανάπτυπον εκ της Αρχαιολογικής Εφημερίδος*, 5-13.

Σάμψων, Α. 1987. *Η Νεολιθική Περίοδος στα Δωδεκάνησα*. Αθήνα: Έκδοση του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

- Σάμψων, Α. 1988. *Η Νεολιθική κατοίκηση στο Γυαλί της Νισύρου*. Αθήνα: Ευβοϊκή Αρχαιόφιλος Εταιρεία.
- Σάμψων, Α. 1988α. Η Νεολιθική στο χώρο του Αιγαίου. *AAA* 18, 225-268.
- Σάμψων, Α. 1996. Δωδεκάνησα. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 90-91.
- Σάμψων, Α. 1996α. Δωδεκάνησα–Κεραμική. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 131-132.
- Σάμψων, Α. 1996β. Εύβοια–Κεραμική. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 125-126.
- Σάμψων, Α. (επιμ.) 1997. *Το σπήλαιο Λιμνών στα Καστριά Καλαβρύτων. Μια Προϊστορική θέση στην ορεινή Πελοπόννησο*. Αθήνα: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών.
- Σάμψων, Α. (επιμ.) 2001. *Επιφανειακή έρευνα στις Βόρειες Σποράδες*. Αλόνησος.
- Σάμψων, Α. (επιμ.) 2005. *Προϊστορία του Αιγαίου. Παλαιολιθική, Μεσολιθική, Νεολιθική*. Αθήνα: Εκδόσεις Ατραπός.
- Σάμψων, Α. και Κατσαρού, Σ. 1998. Ανασκαφή στο σπήλαιο Λιμνών στα Καστριά Καλαβρύτων κατά το έτος 1992. *Ανθρωπος και Σπηλαιοπεριβάλλον. Πρακτικά Α' Συνεδρίου Σπηλαιολογίας (Αθήνα, 26-29 Νοεμβρίου 1992)*, 63-68.
- Σκαφιδά, Ε. 1996. Κατάλογος. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 298-299.
- Σκαφιδά, Ε. 1996α. Κατάλογος. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 302-304.
- Σκαφιδά, Ε. 1996β. Κατάλογος. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 306-309.
- Σταϊνχάουερ, Γ. 2001. Από την Προϊστορία της Μεσογαίας. Δύο οικισμοί στα Μεσόγεια. Στο Ντούμας, Χ. (επιμ.) *Μεσογαία. Ιστορία και πολιτισμός των Μεσογείων Αττικής, Αθήνα*, 28-34.
- Στεφανή, Ε. κ.ά. (επιμ.) 2014. *Εκατό χρόνια έρευνας στην Προϊστορική Μακεδονία. 1912-2012. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 22-24 Νοεμβρίου 2012*. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
- Στρατούλη, Γ. 2019. Το σπήλαιο Δράκαινα, το ιστορικό της έρευνας και οι επιχώσεις του. (<http://www.drakainacave.gr/>).
- Στρατούλη, Γ. 2019. 'Ετούτοι... του νερού' και 'εκείνοι... του βουνού': Η δυναμική τόπων και η διαπραγμάτευση κοινωνικών χώρων στη Νεολιθική της Καστοριάς. Στο Κωτσάκης 2019, 107-123.
- Στρατούλη, Γ. κ.ά. 2014. Ενσωματώνοντας το παρελθόν, προσδιορίζοντας το παρόν, νοηματοδοτώντας το μέλλον: Αναγνώριση και ερμηνεία πρακτικών δομημένης (εν)απόθεσης στο Νεολιθικό οικισμό Αυγής Καστοριάς στη Βόρεια Ελλάδα. Στο Στεφανή, Ε. κ.ά. 2014, 349-358.
- Στρατούλη, Γ. κ.ά. 2017. Πρακτικές κοινωνικής συνοχής στη Νεότερη Νεολιθική του Ιονίου: αναγνώσεις του αρχαιολογικού υλικού από το Σπήλαιο Δράκαινα: στο Φαράγγι του Πόρου Κεφαλονιάς. *Κερκυραϊκά Χρονικά, Τόμος ΙΑ'*, 185-199.
- Συριόπουλος, Κ.Θ. 1964. *Η Προϊστορία της Πελοποννήσου*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Συριόπουλος, Κ.Θ. 1994. *Η Προϊστορική κατοίκηση της Ελλάδος και η γένεσις του Ελληνικού Έθνους*. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Σωτηριάδης, Γ. 1907. Φωκίς. *ΠΑΕ 1906*, 140-145.
- Σωτηριάδης, Γ. 1908. Ανασκαφαί εν Χαϊρώνεια, παρά τον Ορχομενόν και εν Φωκίδι. *ΠΑΕ 1907*, 108-112.

- Σωτηριάδης, Γ. 1910. Αι εν Χαιρώνεια και κατά την Φωκίδα ανασκαφαί. *ΠΑΕ 1909*, 123-130.
- Σωτηριάδης, Γ. 1911. Ανασκαφαί εν Χαιρώνεια και εν Φωκίδι. *ΠΑΕ 1910*, 159-167.
- Σωτηριάδης, Γ. 1912. Ανασκαφαί εν Φωκίδι. *ΠΑΕ 1911*, 205-235.
- Τζαβέλλα–Ενjen, Χ. (επιμ.) 2012. *Χαιρώνεια*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Τζαχίλη, Ι. 1996. Υφαντική–Καλαθοπλεκτική. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 137-139.
- Τζεδάκης, Γ. 1996. Σπήλαια δυτικής Κρήτης. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 94.
- Τζεδάκης, Γ. κ.ά. 1988. Ερευνητικό Πρόγραμμα ‘Μινωικοί Δρόμοι’. *Κρητική Εστία 2*, 342-343.
- Τζουβάρα–Σούλη, Χ. 2001. Ομάδα πήλινων ειδωλίων από το σπήλαιο Ασβότρυπα, στο Φρύνη της Λευκάδας. Στο *Πρωτεύουσες της Λευκάδας, Πρακτικά Δ΄ Συμποσίου*, 83-122. Αθήνα: Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών.
- Τουλούμης, Κ. 1994. *Το πλεόνασμα στην Προϊστορία και η αρχαιολογία της αποθήκευσης*. ΔΔ.
- Τουλούμης, Κ. 2013. Το αρχαιότερον Προϊστορικών χωριών εις την περιοχὴν Βέροιας. *Μελετήματα Ημαθίας 4*, 39-64.
- Τουλούμης, Κ. 2014. Οι αρχαιολόγοι και οι αρχαιο–«λόγοι». Οι ταυτότητες των ερευνητών, οι «λόγοι» και η αναπλασιώσή τους στην Προϊστορική αρχαιολογία της Μακεδονίας. Στο Στεφανή, Ε. κ.ά. 2014, 685-693.
- Τουφεξής, Γ. 1996. Ζωόμορφα ειδώλια. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 159-160.
- Τουφεξής, Γ. 1996α. Ομοιώματα σπιτιών. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 161-162.
- Τουφεξής, Γ. 1998. Ανασκαφή στον Νεολιθικό οικισμό Κρεμαστός του Ν. Γρεβενών. Στο Αδάμ–Βελένη, Π. (επιμ.) *ΑΕΜΘ 8*, 17-26.
- Τουφεξής, Γ. 2003. Η λίμνη Κάρλα (Βοιβηίς) και η ανασκαφή στον Προϊστορικό οικισμό στη θέση Παλιόσκαλα. Πρώτα συμπεράσματα και προοπτικές. Στο Μαζαράκης–Αινιάν, Α. (επιμ.) *Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης Βόλος 27.2-2.3.2003. Τόμος Ι: Θεσσαλία*, 55-70.
- Τουφεξής, Γ. 2014. *Ο Προϊστορικός οικισμός στην Παλιόσκαλα Αγιάς*. Λάρισα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού. ΙΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Τριανταφυλλίδης, Π. (επιμ.) 2017. *Το Αρχαιολογικό Έργο στα νησιά του Αιγαίου. Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Ρόδος, 27 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 2013, Τόμος Γ*. Μυτιλήνη: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Λέσβου και Γενική Γραμματεία Αιγαίου και Νησιωτικής Πολιτικής.
- Τσιβιλίκα, Ε. 1996. Κατάλογος. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 310.
- Τσιρτσώνη, Ζ. 2010. Το τέλος της Νεολιθικής Εποχής στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια. Παπαδημητρίου, Ν. και Τσιρτσώνη, Ζ. 2010, 95-103.
- Τσουκνίδας, Α. Ι. 1994. Στο Κυπραίου, Ε. και Ζαφειροπούλου, Ν. 1994, 109-124.
- Τσουντας, Χ. 1893. *Μυκήναι και Μυκηναϊκός Πολιτισμός*. Αθήνησιν: Εστία.
- Τσουντας, Χ. 1908. *Αι Προϊστορικάί Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Τσώνος, Α. 2018. Η Λευκάδα και οι σχέσεις της με τα Βαλκάνια κατά την Νεολιθική Εποχή και την Εποχή του Χαλκού. Στο Βικάτου, Ο. κ.ά. (επιμ.) *Το Αρχαιολογικό έργο στην Αιτωλοακαρνανία και τη*

Λευκάδα. Πρακτικά 2ου Διεθνούς Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου, 6-8 Δεκεμβρίου 2013, 493-507.

Τσώτα, Ε. 2009. Ευρήματα της Τελικής Νεολιθικής και ΠΕ Ι Περιόδου από την ανασκαφή της ανισόπεδης διάβασης ΟΣΕ, στη Θήβα. Στο Μαζαράκης-Αινιάν, Α. (επιμ.) *Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2, 2006. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης. Βόλος 16.3-19.3.2006. Τόμος Β΄*, 863-880.

Τσώτα, Ε. 2013. Boeotia in the Neolithic Period, (μτφρ. Κούτρας, Ν.). *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Βοιωτία*. (<http://www.ehw.gr/l.aspx?id=14447>).

Φιλίππου-Αγγέλου, Π. (ed.) 1986. *Πρακτικά Β΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής (Καλύβια 1986)*. Καλύβια: Επιμορφωτικός Σύλλογος Καλυβίων.

Φωτιάδης, Μ. και Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. 1997. Κίτρινη Λίμνη: Διαχρονική σύνοψη, ραδιοχρονολογήσεις και η ανασκαφή του 1993. Στο Αδάμ-Βελένη, Π. 1997, 20-32.

Χατζηαγγελάκης, Λ.Π. και Καραγιαννόπουλος, Χ. 2012. Πρόδρομος Καρδίτσας. Νεότερα στοιχεία από τη μαγούλα στον Άγιο Ιωάννη. Στο Μαζαράκης-Αινιάν, Α. 2012, 85-96.

Χατζηβασιλείου, Ε. 2000. Η σύσταση και εδραίωση του δημοκρατικού πολιτεύματος 1974-1981. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΣΤ΄*, 294-349.

Χατζηβασιλείου, Ε. 2001. *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Χατζηπούλιου, Ε. 1996. Βόρεια, ανατολική και νότια Πελοπόννησος. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 75-76.

Χατζηπούλιου, Ε. 1996α. Το σπήλαιο Φράγχθι στην Ερμιονίδα. Στο Παπαθανασόπουλος, Α.Γ. 1996, 77.

Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. 2001. Εγνατία Οδός, ανασκαφή στη θέση 'Τούμπα Κρεμαστής Κοιλιάδας' Νομού Κοζάνης. Στο Αδάμ-Βελένη, Π. (επιμ.) *ΑΕΜΘ 13*, 399-414.

Χονδρογιάννη-Μετόκη, 2015. Ο Νεολιθικός οικισμός της «Τούμπας Κρεμαστής Κοιλιάδας» (<https://www.archaiologia.gr/blog/>).

Χουρμουζιάδη, Ν. 2019. Ουτοπική αρχαιολογία, ή μήπως αρχαιολογία με ανθρώπινο πρόσωπο;. Στο Κωτσάκης 2019, 27-38.

Χουρμουζιάδης, Γ.Χ. 1973. *Η ανθρωπόμορφη ειδωλοπλαστική της Νεολιθικής Θεσσαλίας. Προβλήματα κατασκευής, τυπολογίας και ερμηνείας*. ΔΔ. Βόλος: Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών.

Χουρμουζιάδης, Γ. 1973α. Νέος Προϊστορικός οικισμός παρά την Ελασσόνα Λαρίσης. *ΑΔ 25 (1970) Β2 -Χρονικά*, 282-285.

Χουρμουζιάδης, Γ. (επιμ.) 2002. *Δισπηλιό 7500 χρόνια μετά*. Θεσσαλονίκη. University Studio Press.

Χουρμουζιάδης, Γ.Χ. 1979. *Το Νεολιθικό Διμήνι: Προσπάθεια για μια νέα προσέγγιση του Νεολιθικού υλικού*. Βόλος: Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών.

Χουρμουζιάδης, Γ.Χ. 1981. Εισαγωγή στο Νεολιθικό τρόπο παραγωγής (Β΄ μέρος). *Ανθρωπολογικά 2*, 39-54.

Χρυσστόμου, Π. 1992. Ο Νεολιθικός οικισμός των Γιαννιτσών Β. Στο Αδάμ-Βελένη, Π. κ.ά. (επιμ.) *ΑΕΜΘ 3*, 119-134.

Ιστοσελίδα ανασκαφής Νεολιθικής Αυγής (<http://www.neolithicavgi.gr/>).

Σουηδικό Ινστιτούτο Αθηνών (<https://www.sia.gr/en/articles>).

Ψηφιακή βάση IGean (<http://igean.ims.forth.gr/?q=el/publications>).

ΣΤΕΦΑΝΑ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Adam, E. et al. 2011. Surveying the changing landscapes of Late to Post Pleistocene Epirus (NW Greece). *The Open Anthropology Journal* 4, 1-7.

Alam–Stern, E. 2014. Times of change: Greece and the Aegean during the 4th millennium BC. Στο Horejs, B. and Mehofer, M. (eds.) *Western Anatolia before Troy. Proto–urbanisation in the 4th millennium BC?. Proceedings of the International Symposium held at the Kunsthistorisches Museum Wien, Vienna, Austria, 21-24 November, 2012*, 305-328.

Alam–Stern, E. 2015. Visviki Magoula–Velesino: The so–called Megaron reconsidered. Στο Μαζαράκης–Αινιάν, Α. (επιμ.) *Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 4. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης Βόλος 15.3 -18.3.2012. Τόμος Ι: Θεσσαλία*, 75-84.

Alam–Stern, E. 2017. Visviki Magoula, Thessaly: Reconsidering cultural change from the Arapi to the Dimini phase. Στο Dietz, S. et al. 2017, 217-226.

Ammerman, A.J. and Cavalli–Sforza, L.L. (1984) *The Neolithic transition and the genetics of populations in Europe*. New Jersey: Princeton Legacy Press.

van Andel, T.H. and Runnels, C. 1987. *Beyond the Acropolis*. Stanford: Stanford University Press.

Anderson–Gerfaud, P. C. (ed.) 1992. *Préhistoire de l’agriculture. Nouvelles approches expérimentales et ethnographiques*. Paris: CNRS.

Andreou, S. and Kotsakis, K. 1994. Prehistoric rural communities in perspective: The Langadas Survey Project. Στο Doukelis, P.N. and Mendoni, L.G. (eds.) *Structires rurales et Societes Antiques*, 17-25.

Andreou, S. and Kotsakis, K. 1999. Counting people in artifact poor landscape: The Langadas case, Macedonia, Greece. Στο Bintliff, J. and Sbonias, K. (eds.) *Reconstructing past population trends in Mediterranean Europe*, 35-43.

Armada, X-L. et al. (eds.) 2019. *Metals, minds and mobility: Integrating scientific data with archaeological theory*, Oxford: Oxbow Books.

Armada, X-L. et al. 2019β. Metals, minds and mobility: An introduction. Στο Armada, X-L. et al. (eds.) *Metals, minds and mobility: Integrating scientific data with archaeological theory*, 1-15.

Atkinson, T.D. et al. (eds.) 1904. *Excavations at Phylakopi in Melos*. London: Macmillan.

Bachofen, J.J. and Partenheimer, D. (eds.). 2007. *An English translation of Bachofen’s Mutterrecht (Mother Right) (1861): A study of the religious and juridical aspects of gynococracy in the ancient world*. Lewiston: Edwin Mellen Press.

Bachmayer, F-N. et al. 1976. Die Ausgrabungen in der Zwergelefantenhöhle «Charkadio» auf der Insel Tilos (Dodekanes, Griechenland) in den Jahren 1974 und 1975. *Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien* 80, 113-114.

Banks, E.C. 2015. *Lerna. The Neolithic settlement. Volume VII*. Princeton & New Jersey: American School of Classical Studies at Athens.

Banti, L. (ed.) 1965. *Studi in onore di Luisa Banti*. Roma: ‘L’ Erma di Bretschneider’.

Barker, G. and Dennell, R. 1976. Obituary–Eric Higgs. *Nature* 264, 97.

Barnett, W. and Hoopes, J.W. (eds.) 1995. *The emergence of pottery. Technology and innovation in ancient societies*. Washington: Smithsonian Institution Press.

Barrett, J. and Halstead, P. (eds.) 2004. *Emergence of civilization revisited*. Oxford: Oxbow Books.

- Bartel, B. 1981. Cultural associations and mechanisms of change in anthropomorphic figurines during the Neolithic in the eastern Mediterranean basin. *World Archaeology* 13(1), 73-86.
- Baysal, E.L. 2019. *Personal ornaments in Prehistory: An exploration of body augmentation from the Palaeolithic to the Early Bronze Age*. Oxford: Oxbow Books.
- Benzi, M. 2008. A forgotten island: Kalymnos in the Late Neolithic Period. Στο Erkanal, H. et al. 2008, 85-108.
- Benzi, M. 2011. Daskalio (Vathy), Kalymnos: A Late Bronze I sacred cave in the east Aegean. Στο Gauß, W. et al. (eds.) *Our cups are full: Pottery and society in the Aegean Bronze Age*, 13-24.
- Berg, I. 2010. Re-capturing the sea. The past and future of 'Island Archaeology' in Greece. *Shima: The International Journal of Research into Island Cultures* 4(1), 16-26.
- Berggren, K. and Harrod, J.B. 1996. Understanding Marija Gimbutas. *Journal of Prehistoric Religions* 10, 70-73.
- Bernabo Brea, L. 1964. *Poliochni. Città preistorica nell'isola di Lemnos*. Roma: L'Erma di Bretschneider.
- Betancourt, P.P. and Davaras, C., 1988. Excavations at Pseira. *Hesperia* 57, 207-225.
- Betancourt, P.P. et al. (eds.) 1999. *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology. Presented to Malcolm H. Wiener as he enters his 65th year*. University of Liege & University of Texas.
- Betancourt, P.P. et al. 1999a. Research and excavations at Chrysokamino Crete, 1995-1998. *Hesperia* 68(3), 343-370.
- Betancourt, P.P. (ed.) 2006. *The Chrysokamino Metallurgy Workshop and its territory*. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Betancourt, P.P. (ed.) 2013. *Aphrodite's Kephali: An Early Minoan I defensive site in eastern Crete*. Pennsylvania: INSTAP Academic Press.
- Biers, W.R. 1969. Excavations at Phlius 1924. The Prehistoric deposits. *Hesperia* 38(4), 443-458.
- Binford, L.R. 1962. Archaeology as anthropology. *American Antiquity* 28(2), 217-225.
- Binford, L.R. 1968. Post-Pleistocene adaptations. Στο Binford, L.R. and Binford, S.R. (eds.) *New perspectives in archaeology*, 313-341.
- Binford, L.R. 1982. The archaeology of place. *Journal of Anthropological Archaeology* 1(1), 5-31.
- Binford, L.R. 2001. *Constructing frames of reference: An analytical method for archaeological theory building using ethnographic and environmental data sets*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Binford, L.R. and Binford, S.R. (eds.) 1968. *New perspectives in archaeology*. Chicago: Aldine.
- Bintliff, J. 2012. *The complete archaeology of Greece. From hunter-gatherers to the 20th century AD*. Wiley-Blackwell.
- Bintliff, J. and Sbonias, K. (eds.) 1999. *Reconstructing past population trends in Mediterranean Europe*. Oxford: Oxbow Books.
- Bintliff, J. et al. (eds.) 2017. *Boeotia Project, Vol. II: The city of Thespiiai. Survey at a complex urban site*. Cambridge: MacDonal Institute for Archaeological Research.
- Bogaard, A. 2005. 'Garden agriculture' and the nature of early farming in Europe and the Near East. *World Archaeology* 37(2), 177-196.

- Bolger, D. (ed.) *A companion to gender Prehistory*. Willey –Blackwell.
- von Bothmer, D. (ed.) 1990. *Glories of the past*. New York.
- Bloch, M. 1971. *Placing the dead. Tombs, ancestral villages, and kinship organizations in Madagascar*. London & New York: Seminar Press.
- Bloedow, F.E. 1991. The 'Aceramic' Neolithic Phase in Greece reconsidered. *Mediterranean Archaeology* 4, 1-43.
- Braidwood, R.J. 1948. *Prehistoric men*. Chicago: Field Museum of National History.
- Branigan, K. 1974. *Aegean metalworking of the Early and Middle Bronze Age*. Oxford: Clarendon Press.
- Branigan, K. 1998. Prehistoric and early historic settlement in the Ziros region, eastern Crete. *BSA* 93, 23-90.
- Branigan, K. 2000. Lamnoni: A Late Neolithic landscape in east Crete. Στο *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου Α1*, 161-167.
- Braudel, F. 1972. *The Mediterranean and the Mediterranean world in the Age of Philip II*. London: Fontana /Collins.
- Brodie, N. et al. (eds.) 2008. *Horizon: a colloquium on the Prehistory of the Cyclades*. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.
- Broodbank, C. 1992. The Neolithic Labyrinth: Social Change at Knossos before the Bronze Age. *Journal of Mediterranean Archaeology* 5(1), 39–75.
- Broodbank, C. 2000. *An island archaeology of the Early Cyclades*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Broodbank, C. 2009. *Οι πρώιμες Κυκλάδες: Μια ανάλυση στο πλαίσιο της νησιωτικής αρχαιολογίας* (μετάφραση Παπαδάτος, Γ.). Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Broodbank, C. and Strasser, F.T. 1991. Migrant farmers and the Neolithic colonization of Crete. *Antiquity* 65(247), 233-245.
- Brown, J.A. 1989. The beginnings of pottery as an economic process. Στο van der Leeuw, S.E. and Torrence, R. (eds.) *What's new? A closer look at the process of innovation*, 203-224.
- Carrington-Smith, J. 1977. Spinning, weaving and textile manufacture in Prehistoric Greece: From the beginning of the Neolithic to the end of the Mycenaean Ages; with particular reference to the evidence found on archaeological excavations. ΔΔ.
- Caskey, J.L. 1951. Neolithic sherds from Thespias. *Hesperia* 20(3), 289-290.
- Caskey, J.L. 1958. Excavations at Lerna 1957. *Hesperia* 27, 125-144.
- Caskey, J.L. 1964. Excavations in Keos 1963. *Hesperia* 33(3), 314-335.
- Caskey, J.L. and Caskey, E.G. 1960. The earliest settlements at Eutresis. Supplementary excavations, 1958. *Hesperia* 29(2), 126-167.
- Casson, S. (ed.) 1927. *Essays in Aegean Archaeology. Presented to Sir Arthur Evans in honour of his 75th birthday*. Oxford: Oxford University Press.
- Cauvin, J. 1994. *Naissance des divinités, naissance de l'agriculture. La révolution des symboles au Néolithique*. Paris : CNRS Editions.

Cauvin, J. 2004. *Γέννηση των θεοτήτων, γέννηση της γεωργίας. Η επανάσταση των συμβόλων στην Νεολιθική Εποχή (μετάφραση: Πρεβέ, Σ.)*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Cavanagh, W. 2009. Territory in Prehistoric Laconia. *British School at Athens Studies*, 16, 55-65.

Cavanagh, W. et al. (eds.) 2002. *The Laconia Survey, Vol. I*. London: British School at Athens.

Cavanagh, W. et al. 2002α. The Laconia Survey: Background and methodology. Στο Cavanagh, W. et al. (eds.) *The Laconia Survey, Vol. I*, 1-57.

Cavanagh, W. and Crouwel, J. 2002. The survey area in the Prehistoric Periods. Στο Cavanagh, W. et al. (eds.) *The Laconia Survey, Vol. I*, 121-150.

Cavanagh, W. et al. 2005. The Laconia rural sites project. *BSA, Supplementary Volumes*, 36, 1-350.

Cavanagh, H. et al. (eds.) 2009. *Honouring the dead in the Peloponnese. Proceedings of the conference held at Sparta 23-25 April 2009*. Online Publication 2.

Chalikias, K. 2013. The FN /EM I settlement patterns in the southern part of the Isthmus of Ierapetra. Στο Betancourt, P.P. (ed.) *Aphrodite's Kephali: An Early Minoan I defensive site in eastern Crete*, 41-50.

Chapman, J. 1991. The creation of social arenas in the Neolithic and Copper Age of SE Europe: The case of Varna. Στο Garwood, P.J. et al. (eds.) *Sacred and Profane. Archaeology, ritual and religion*, 152-171.

Chapman, J.C. 1994. The origins of farming in south east Europe. *Prehistoire Europeenne* 6, 133-155.

Chapman, J.C. et al. 2011 Personhood and the life cycle of Spondylus rings: An example from Late Neolithic, Greece. Στο Ifantidis, F. and Nikolaidou, M. (eds.) *Spondylus in Prehistory. New date and approaches. Contributions to the archaeology of shell technologies*, 136-160.

Chapman, J. et al. 2014. Disarticulated human bone disposal during the Mesolithic, Neolithic and Chalcolithic in the Balkans and Greece. Στο Gligor, M. (ed.) *Archaeoethanatology: An interdisciplinary approach on death from Prehistory to the Middle Ages*, 11-45.

Chapman, J. and Gaydarska, B. 2014. Spondylus gaederopus /Glycymeris exchange networks in the European Neolithic and Chalcolithic. *The Oxford Handbook of Neolithic Europe (Forthcoming)*, 1-15.

Cherry, J.C. et al. 1990. The Nemea Valley Archaeological Project: A preliminary report. *Hesperia* 59, 579-659.

Cherry, J.F. 1981. Pattern and process in the earliest colonization of the Mediterranean islands. *Proceedings of the Prehistoric Society* 47, 41-68.

Cherry, J.F. 1982. A preliminary definition of site distribution on Melos. Στο Renfrew, C. and Wagstaff, M. (eds.) 1982. *An island Polity. The archaeology of exploitation in Melos*, 10-23.

Cherry, J.F. 1990. The first colonization of the Mediterranean islands: A review of recent research. *Journal of Mediterranean Archaeology* 3(2), 145-222.

Cherry, J.F. and Torrence, R. 1982. The earliest Prehistory of Melos. Στο Renfrew, C. and Wagstaff, M. (eds.) 1982. *An island Polity. The archaeology of exploitation in Melos*, 24-34.

Cherry, J.F. et al. 1988. Archaeological survey in an artifact-rich landscape: A Middle Neolithic example from Nemea, Greece. *American Journal of Archaeology* 92(2), 159-176.

Childe, G.V. 1925. *The dawn of European civilization*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner.

Childe, G.V. 1928. *The most ancient East*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co.

- Childe, G.V. 1929. *The Danube in Prehistory*. Oxford: The Clarendon Press.
- Childe, G.V. 1929α. *The most Ancient Near East: The oriental prelude to European Prehistory*. New York: Alfred A. Knopf.
- Childe, G.V. 1931. Skara Brae: A 'Stone Age' village in Orkney. *Antiquity* 5(17), 47-59.
- Childe, V.G. 1935. Changing aims and methods in Prehistory. *Proceedings of the Prehistoric Society* 1, 1-15.
- Childe, G.V. 1951. *Man makes himself*. New York: New American Library.
- Çilingiroğlu, Ç. 2010. The appearance of impressed pottery in the Neolithic Aegean and its implication for maritime networks in the Eastern Mediterranean. *TUBA –AR* 13, 9-22.
- Çilingiroğlu, Ç. 2016. Impressed pottery as a proxy for connectivity in the Neolithic Aegean and Eastern Mediterranean. Στο Molloy, B.P.C. 2016, 75-96.
- Clark, J.G.D. 1952. *Prehistoric Europe: The economic basis*. London: Methuen & Co.
- Clark, D. 1977. *Spatial Archaeology*. London: Academic Press.
- Coleman, J.E. 1977. *Kephala: A Late Neolithic settlement and cemetery, Volume I*. Princeton, New Jersey: American School of Classical Studies.
- Coleman, J.E. and Facorellis, Y. 2017. The shadowy 'proto–Early Bronze Age' in the Aegean. Στο Dietz, S. et al. 2017, 33-66.
- Coleman, J.E. et al. 1992. Excavations at Halai, 1990-1991. *Hesperia* 61(3), 265-290.
- Conolly, J. 2008. The knapped stone technology of the first occupants at Knossos. Στο Isaakidou, V. and Tomkins, P. 2008, 73-89.
- Conophagos, C. 1977. Examination of evidence for Metallurgy. Στο Coleman, J. E. *Keos I Kephala: A Late Neolithic settlement*, 113-114.
- Crouwel, J. 2009. Prehistoric Geraki: work in progress (2005). *BSA* 16, 67-76.
- Crouwel, J. et al. 2018. Geraki. An acropolis site in Laconia. Preliminary report on the fifteenth season (2009). *Pharos*, 18(2), 1-33.
- Cullen, T. 1985. Social implications of ceramic style in the Neolithic Peloponnese. Στο Kingery, W.D. and Lense, E. (eds.) *Ancient technology to modern science, Vol. I*, 77-100.
- Cullen, T. 1999. Scattered human bones at Franchthi Cave: Remnants of ritual or refuse?. Στο Betancourt, P.P. et al. (eds.) *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology. Presented to Malcolm H. Wiener as he enters his 65th year*, 165-169.
- Cullen, T. et al. 2011. The emerging Prehistory of southern Euboea. Στο Rupp, D.W. and Tomlinson, J.E. (eds.) *Euboea and Athens. Proceedings of a colloquium in memory of Malcolm. B. Wallace. Athens 26-27 June 2009*, 29-51.
- Cullen, T. et al. 2013. *The Prehistory of the Paximadi peninsula, Euboea*. Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP.
- Cultraro, M. 2004. Island isolation and cultural interaction in the EBA Northern Aegean: A case study from Poliochni (Lemnos). *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 4(1), 19-34.
- Dabney, M.K. et al. 2020. The Neolithic settlement on Tsoungiza at ancient Nemea. *Hesperia* 89, 1-65.

- Dakaris, S.I. et al. 1964. The climate, environment and industries of Stone Age Greece. *Proceedings of the Prehistoric Society* 30(1), 199-244.
- Darwin, C. 1859. *The origin of the species. By means of natural selection*. London: John Murray, Albemarle Street.
- Dawkins, R.M. 1905. Excavations at Palaikastro: Neolithic settlement of Magasa. *BSA* 11, 260 – 268.
- Dawkins, R.M. and Laistner, M.L.W. 1912/1913. The excavation of the Kamares cave in Crete. *BSA* 19, 1-34.
- Demoule, J-P, and Perlès, C. 1993. The Greek Neolithic: A review. *Journal of World Prehistory* 7(4), 355-416.
- Diamant, S.R. 1974. A Prehistoric figurine from Mycenae. *BSA* 69, 103-107.
- Diamant, S. and Traill, J.S. 1986. Πούσι Καλογέρι. Στο Φιλίππου-Αγγέλου, Π. (ed.) *Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής (Καλύβια 1986)*, 117-129.
- Dietz, S. and Papachristodoulou, I. (eds.) 1988. *Archaeology in the Dodecanese*. Copenhagen: National Museum of Denmark Department of Near Eastern and Classical Antiquities.
- Dietz, S. and Bangsgaard, P. 2017. The Kastria /Pangali group and the beginning of the Chalcolithic in southern Greece. Στο Dietz, S. et al. 2017, 296-304.
- Dietz, S. et al. (eds.) 2017. *Communities in transition: The circum-Aegean area during the 5th and 4th millennia BC*. Oxford: Oxbow Books.
- Di Tonto, S. 2011. Evidence for domestic activities in the Final Neolithic Period at Phaistos. Στο Glowacki, K. and Vogeikoff-Brogan, N. (eds.) *ΣΤΕΓΑ: The archaeology of houses and households in ancient Crete*, 15-26.
- Di Tonto, S. 2017. The earliest phase of the Final Neolithic at Phaistos in a wider Cretan context: New perspectives. Στο Dietz, S. et al. 2017, 420-425.
- Docter, R.F. and Webster, M. (eds.) 2018. *Exploring Thorikos*. Ghent: Ghent University.
- Doğan, B.I. and Michailidou, A. 2008. Trading in Prehistory and Protohistory: Perspectives from the eastern Aegean and beyond. Στο Papageorgiadou-Banis, C. and Giannikouri, A. (eds.) *Sailing in the Aegean: Readings on the economy and trade routes*, 17-53.
- Douka, K. et al. 2017. Dating Knossos and the arrival of the earliest Neolithic in the southern Aegean. *Antiquity* 91(356), 304-321.
- Doukelis, P.N. and Mendoni, L.G. (eds.) 1994. *Structures rurales et sociétés antiques. Actes du colloque de Corfou (14-16 mai 1992)*. Besançon : Université de Franche-Comté.
- Doumas, C.D. and La Rosa, V. (eds.) 1997. *Η Πολιόχνη και η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στο βόρειο Αιγαίο. Διεθνές Συνέδριο Αθήνα, 22-25 Απριλίου 1996*. Αθήνα: Scuola Archeologica Italiana di Atene, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Dureau, C.M. 1991. Death, gender and regeneration: A critique of Maurice Bloch. *Canberra Anthropology* 14, 24-44.
- Duploy, A. 2006. Prospection Itanos. (<http://prospection-itanos.efa.gr>)
- Ehrich, R. (ed.) 1965. *Chronologies in Old World archaeology*. Chicago: The University of Chicago Press.

- Efstratiou, N. 1985. *Ayios Petros, A Neolithic site in the northern Sporades: Aegean relationships during the Neolithic of the 5th millennium*. Oxford: BAR.
- Efstratiou, N. 2013. Introduction. Στο Efstratiou, N. et al. (eds.) *The Neolithic settlement of Knossos in Crete. New evidence for the early occupation of Crete and the Aegean islands*, xxv-xxviii.
- Efstratiou, N. et al. (eds.) 2013. *The Neolithic settlement of Knossos in Crete. New evidence for the early occupation of Crete and the Aegean islands*. Pennsylvania: INSTAP Academic Press.
- Ehrich, R.W. (ed.) 1965. *Chronologies in Old World Archaeology*. Chicago: University of Chicago Press.
- van den Eijnde, F. et al. (2018). The Thorikos Survey Project (TSP). Στο Docter, R.F. and Webster, M. (eds.) *Exploring Thorikos*, 19-20.
- Elster, E. and Renfrew, C. (eds.) 2003. *Prehistoric Sitagroi: Excavations in northeast Greece, 1968-1970. Vol. 2, The final report*. Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology & University of California.
- Erdoğu , B. 2005. Visualizing Neolithic Landscape: Archaeological Theory in the Aegean islands. *BYZAS* 2, 95-105.
- Erdoğu , B. 2011. A Preliminary Report from the 2009 and 2010 Field Seasons at Uğurlu on the Island of Gökçeada. *Anatolica* 37, 45-65.
- Erdoğu , B. 2013. A Neolithic settlement on the Aegean island of Gokceada. Στο Özdoğan, M. et al. (eds.) *The Neolithic in Turkey, Volume 5*, 1-33.
- Erkanal, H. et al. (eds.) 2008. *Proceedings of the International Symposium: The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and the Early Bronze Age. October 13th -19th 1997, Urla -İzmir (Turkey)*. Ankara: Ankara University.
- Evans, A.J. 1900/1901. Knossos: summary report of the excavations in 1900. *BSA* 6, 3-70.
- Evans, A.J. 1902/1903. The palace of Knossos. *BSA* 7, 1-153.
- Evans, A.J. 1903-1904. The palace of Knossos. *BSA* 10, 1-62.
- Evans, A.J. 1921. *The palace of Minos: A comparative account of the successive stages of the Early Cretan civilization as illustrated by the discoveries at Knossos, Volume 1*. London: Macmillan and Co. Limited.
- Evans, A.J. 1928. *The palace of Minos, Volume 1*. London: Macmillan and Co. Limited.
- Evans, J.D. 1964. Excavations in the Neolithic settlement of Knossos, 1957-60. Part I. *BSA* 59, 132-240.
- Evans, J.D. 1973. Islands as laboratories for the study of cultural process. Στο Renfrew, C. (ed.) *The explanation of cultural change: Models in Prehistory*, 517-520.
- Evans, J.D. 2008. Approaching the labyrinth. Στο Isaakidou, V. and Tomkins, P. 2008, 11-19.
- Evans, J.D. and Renfrew, C. 1968. Excavations at Saliagos: Near Antiparos. *BSA* 5, 1-226.
- Evans, J.D. et al. 1964. Excavations in the Neolithic Settlement of Knossos, 1957-1960. Part I. *BSA* 59, 132-240.
- Facorellis, Y. et al. 2017. The cave of Pan, Marathon, Greece—AMS dating of the Neolithic Phase and calculation of the regional marine reservoir effect. *Radiocarbon* 59(5), 1475-1485.
- Fairbairn, S.A. and Weiss, E. (eds.) *From foragers to farmers*. Oxford & Oakville: Oxbow Books.
- Flannery, K.V. 1972. The origins of the village as a settlement type in Mesoamerica and the Near East: A comparative study. Στο Ucko, P. et al. (eds.) *Man, settlement and urbanism*, 23-53.

- Flemming, A. 2006. Post-processual landscape archaeology: A critique. *Cambridge Archaeological Journal* 16(3), 267-280.
- Flemming, N.C. 1983. Preliminary geomorphological survey of an Early Neolithic submerged site in the Sporades, N. Aegean. Στο Masters, P.M. and Flemming, N.C. (eds.) *Quaternary coastlines and marine archaeology*, 233-268.
- Fotiadis, M. 1991. Προϊστορική έρευνα στην Κίτρινη Λίμνη Ν. Κοζάνης, 1988: Μια σύντομη έκθεση. Στο Αδάμ-Βελένη, Π. κ.ά. (επιμ.) *ΑΕΜΘ 2, 1988*, 41-54.
- French, D. 1972. *Prehistoric pottery groups from Central Greece*. Athens.
- Furness, A. 1953. The Neolithic pottery of Knossos. *BSA* 48, 94-134.
- Galanidou, N. and Manteli, K. 2008. Neolithic Katsambas revisited: the evidence from the house. Στο Isaakidou, V, and Tomkins, P. 2008, 172-183.
- Gallis, K.J. 1994. Results of recent excavations and topographical work in Neolithic Thessaly. Στο Κυπραίου, Ε. και Ζαφειροπούλου, Ν. 1994, 57-60.
- Garstang, J. et al. 1936. Jericho: City and Necropolis. *Annals of Archaeology and Anthropology* 23, 67-100.
- Garwood, P.J. et al. (eds.) 1991. *Sacred and Profane. Archaeology, ritual and religion*. Oxford: Oxford University.
- Gauss, W. 2017. New evidence for the beginning of the habitation at Aigeira, Achaia (Greece). Στο Dietz, S. et al. 2017, 323-330.
- Gauß, W. et al. (eds.) 2011. *Our cups are full: Pottery and society in the Aegean Bronze Age*. Oxford: Archaeopress.
- Georgiadis, M. 2009. Mesolithic and Neolithic burials in Peloponnese. Στο Cavanagh, H. et al. (eds.) *Honouring the dead in the Peloponnese. Proceedings of the conference held at Sparta 23-25 April 2009*, 163-181.
- Georgiadis, M. 2012. *Kos in the Neolithic and Early Bronze Age: The Halasarna finds and the Aegean settlement pattern*. Pennsylvania: INSTAP Academic Press.
- Georgiadis, M. 2017. A synthesis of the Neolithic and Early Bronze Age ground stone tools from the Dodecanese. Στο Τριανταφυλλίδης, Π. (επιμ.) *Το Αρχαιολογικό Έργο στα νησιά του Αιγαίου. Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Ρόδος, 27 Νοεμβρίου -1 Δεκεμβρίου 2013, Τόμος Γ, 17-30*.
- Gero, J.M. and Conkey, M.W. (eds.) 1991. *Engendering Archaeology: Women and Prehistory*. Oxford: Basil Blackwell.
- Ghilardi, M. (ed.) 2016. *Géoaarchéologie des îles de la Méditerranée*. CNRS Editions.
- Gimbutas, M. 1974. Achilleion: A Neolithic mound in Thessaly. Preliminary report on the 1973/1974 excavation. *Journal of Field Archaeology* 1, 277-303.
- Gimbutas, M. 1989. *The language of the goddess: Unearthing the hidden symbols of western civilization*. San Francisco: Harper & Row.
- Gimbutas, M. 1991. *The civilization of the Goddess: The world of Old Europe*. San Francisco: Harper.
- Gimbutas, M. et al. (eds.) 1989. *Achilleion: A Neolithic settlement in Thessaly, Greece, 6400-5600 BC*. Los Angeles.

- Girella, L. and Todaro, S. 2016. Secondary burials and the construction of group identities in Crete between the second half of the 4th and 2nd millennia BC. Στο Mina, M. et al. (eds.) *An archaeology of Prehistoric bodies and embodied identities in the Eastern Mediterranean*.
- Gligor, M. (ed.) 2014. *Archaeoethanatology: An interdisciplinary approach on death from Prehistory to the Middle Ages*. Editura Mega.
- Glowacki, K. and Vogeikoff –Brogan, N. (eds.) *ΣΤΕΓΑ: The archaeology of houses and households in ancient Crete*. New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens.
- Goldman, H. 1927. Preliminary report on the excavations at Eutresis in Boeotia. *Notes* 2, 3-9.
- Greene, K. 1999. V. Gordon Childe and the vocabulary of revolutionary change. *Antiquity* 73, 97-109.
- Hadzivallianou, D. and Watrous, L.V. 1990. Επιφανειακή έρευνα δυτικής Μεσαράς. Στο *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου Α1*, 113-123.
- Haggis, D. (ed.) 2005. *Kavousi I: The Archaeological Survey of the Kavousi Region*. INSTAP Academic Press.
- Haggis, D. et al. 2004, Excavations at Azoria, 2002. *Hesperia* 73(3), 339-400.
- Halstead, P. 1981. Counting sheep in Neolithic and Bronze Age Greece. Στο Hodder, I. et al. (ed.) *Pattern of the past: Studies in Honor of David Clark*, 307-340.
- Halstead, P. 1989. Like rising damp? An ecological approach to the spread of farming in south–east and central Europe. Στο Milles, A. et al. (eds.) *The beginnings of agriculture*, 23-53.
- Halstead, P. 1989α. The economy has a normal surplus: Economic stability and social change among early farming communities of Thessaly, Greece. Στο Halstead, P. and O'Shea, J. (eds.) *Bad year economics. Cultural responses to risk and uncertainty*. Cambridge: Cambridge University Press, 68-80.
- Halstead, P. 1990. Present and past in the Pindhos: Diversification and specialization in mountain economies. Στο Maggi, R. et al. (eds.) *Atti della tavola rotunda internazionale. Archaeologia della pastorizia nell' Europa meridionale. Chiavari 22-24 Settembre 1989*, 61-80.
- Halstead, P. 1993. Spondylus shell ornaments from Late Neolithic Dimini, Greece: Specialized manufacture or unequal accumulation?. *Antiquity* 67, 603-609.
- Halstead, P. 1995. From sharing to hoarding: The Neolithic foundations of Aegean Bronze Age Society. Στο Laffineur, R. and Niemeier, W-D. (eds.) *Politeia. Society and State in the Aegean Bronze Age, Vol. I*, 11-21.
- Halstead, P. (ed.) 1999. *Neolithic society in Greece*. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Halstead, P. 1999. P. Neighbours from Hell? The household in Neolithic Greece. Στο Halstead, P. 1999, 77-95.
- Halstead, P. 2004. Farming and feasting in the Neolithic of Greece: The ecological context of fighting with food. *Documenta Praehistorica XXXI*, 151-161.
- Halstead, P. 2008. Between a rock and a hard place: coping with marginal colonization in the Later Neolithic and Early Bronze Age of Crete and the Aegean. Στο Isaakidou, V. and Tomkins, P. 2008, 229-257.
- Halstead, P. and Jones, G. 1980. Early Neolithic economy in Thessaly—some evidence from excavations at Prodromos. *Ανθρωπολογικά* 1, 93-117.
- Halstead, P. 2012. Feast, food and fodder in Neolithic–Bronze Age Greece: Commensality and the construction of value. *Journal of Ancient Studies, Special Volume 2*, 21-51.

Halstead, P. 2016. Scale and modes of interaction in and beyond the Earlier Neolithic of Greece: Building barriers and making connections. Στο Molloy, B.P.C. 2016, 53-73.

Halstead, P. and O' Shea, J. (eds.) 1989. *Bad year economics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hamilakis, Y. 2008. Time, performance, and the production of a mnemonic record: From feasting to an archaeology of eating and drinking. Στο Hitchcock, L. et al. (eds.) *DAIS, The Aegean feast. Proceedings of the 12th International Aegean Conference, 25-29 March 2008, The University of Melbourne*, 3-19.

Hamilakis, Y. 2010. Re-collecting the fragments: Archaeology as mnemonic practice. Στο Lillios, K. and Tsamis, V. (eds.) *Material mnemonics: Everyday memory in Prehistoric Europe*, 188-199.

Hamilakis, Y. et al. 2017. Koutroulou Magoula in Pthiotida, central Greece: A Middle Neolithic tell site in context. Στο Sarris, A. et al. 2017, 81-96.

Hamilton, S. et al. (eds.) 2007. *Women in archaeology, women in Antiquity*. CA: Left Coast Press.

Hansen, H.D. 1933. *The early civilization in Thessaly*. Baltimore: The Johns Hopkins Press.

Hansen, J.M. 1991. *The Palaeoethnobotany of Franchthi Cave. Excavations at Franchthi Cave, Greece. Vol. 7*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.

Hansen, J. M. 1992. Franchthi Cave and the beginnings of agriculture in Greece and the Aegean. Στο Anderson–Gerfaud, P. C. (ed.) *Préhistoire de l'agriculture. Nouvelles approches expérimentales et ethnographiques*, 231-247.

Harmankaya, S. and Erdoğan, B. 2001. Prehistoric survey at Gökçeada, Turkey. Στο *University of Durham and Newcastle Upon Tyne Archaeological Reports for 1999-2000*, 28-35.

Hutchinson, R.W. 1938. *Cretan Neolithic figurines*. *IPEK* 12, 50-57.

Hauptmann, H. 1981. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien. III (1954-1958). Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum. Beiträge zur ur-und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturaumes 21*. Bonn: Habelt.

Hayden, B. 1990. Nimrods, piscators, pluckers and planters: The emergence of food production. *Journal of Anthropological Archaeology* 9, 31–69.

Hayden, B. 1995. The emergence of prestige technologies and pottery. Στο Barnett, W. and Hoopes, J.W. (eds.) *The emergence of pottery. Technology and innovation in ancient societies*, 257-265.

Hayden, J.B. 2003. The Final Neolithic–Early Minoan I/IIa settlement history of the Vrokastro area, Mirabello, eastern Crete. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 3 (1), 31-44.

Hayden, B. 2009. The proof is in the pudding: Feasting and the origins of domestication. *Current Anthropology* 50(5), 597-601.

Hayden, J.B. and Moddy, A.J. 1990. The Vrokastro Survey Project. *Expedition* 32(3), 42-53.

Heizer, R.F. 1962. The background of Thomsen's Three–Age System. *Technology and Culture* 3(3), 259-266.

Hernández, B. 2021. Place attachment: antecedents and consequences (Antecedentes y consecuencias del apego al lugar). *PsEcology: Bilingual Journal of Environmental Psychology /Revista Bilingüe de Psicología Ambiental* 12(1), 99-122.

Herrero, B.L. 2016. An elite–infested sea: Interaction and change in Mediterranean paradigms. Στο Molloy, B.P.C. 2016, 25-51.

- Hertz, R. 1960. *Death and the right hand* (translated by Needham, R. and Needham, C.), Illinois: The Free Press.
- Heurtley, W.A. 1939. *Prehistoric Macedonia. Archaeological reconnaissance of Greek Macedonia (west of the Struma) in the Neolithic, Bronze and Early Iron Ages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Higgs, E.S. (ed.) 1972. *Papers in Economic Prehistory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Higgs, E.S. and Jarman, M.R. 1969. The origins of agriculture: A reconsideration. *Antiquity* 43(169), 31-41.
- Higgs, E.S. and Vita-Finzi, C. 1968. The climate, environment and industries of Stone Age Greece. Part II. *Proceedings of the Prehistoric Society* 32(2), 1-29.
- Hill, E. and Hageman, J.B. (eds.) 2016. *The archaeology of ancestors. Death, memory, and veneration*. University Press of Florida.
- Hill, E. and Hageman, J.B. 2016β. The archaeology of ancestors. Στο Hill, E. and Hageman, J.B. (eds.) *The archaeology of ancestors. Death, memory, and veneration*, 42-80.
- Hiller, S. and Nikolov, V. (eds.) 2000. *Karanovo. Band IΠ, Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa*. Wien.
- Hitchcock, L. and Nikolaidou, M. 2013. Gender in Greek and Aegean Prehistory. Στο Bolger, D. (ed.) *A companion to gender Prehistory*, 502-525.
- Hitchcock, L. et al. (eds.) 2008. *DAIS, The Aegean feast. Proceedings of the 12th International Aegean Conference, 25-29 March 2008, The University of Melbourne*. Liege & Austin TX: University of Liege & University of Texas at Austin.
- Hodder, I. 1984. Archaeology in 1984. *Antiquity* 58, 25-32.
- Hodder, I. 1990. *The domestication of Europe: Structure and contingency in Neolithic societies*. Oxford: Basil Blackwell.
- Hodder, I. (ed.) 2002. *Διαβάζοντας το παρελθόν*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Hodder, I. et al. (ed.) 1981. *Pattern of the past: Studies in Honor of David Clark*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hogarth, D.G. 1927. Aegean sepulchral figures. Στο Casson, S. (ed.) *Essays in Aegean Archaeology. Presented to Sir Arthur Evans in honour of his 75th birthday*, 55-62.
- Hofmann, D. et al. (eds.) 2013, *Tracking the Neolithic house in Europe: Sedentism, architecture and practice*, New York, NY: Springer.
- Hood, S. 1981. *Excavations in Chios 1938-1955. Prehistoric Emporio and Ayio Gala, vol. 1*. BSA, Suppl. 15. Oxford.
- Hood, C. 1984. The relative chronology of the Neolithic and beginning of the Early Bronze Age in the Cyclades. Στο MacGillivray, J.A, and Barber, R.L.N. (eds.) *The prehistoric Cyclades contributions to a workshop on Cycladic chronology*, 26-30.
- Hood, S. and Smyth, D. 1981. Archaeological Survey of the Knossos Area. *BSA* 14, 1-69.
- Hope Simpson, R. and Betancourt, P. 1990. Intensive survey of Pseira island. *American Journal of Archaeology* 94, 322.
- Hope Simpson, R. and Lazenby, J.F. 1962. Notes from the Dodecanese. *BSA* 57, 154-175.

Horden, P. and Purcell, N. 2000. *The corrupting sea: A study of Mediterranean history*. Mass: Blackwell.

Horejs, B. and Mehofer, M. (eds.) 2014. *Western Anatolia before Troy. Proto-urbanisation in the 4th millennium BC? Proceedings of the International Symposium held at the Kunsthistorisches Museum Wien, Vienna, Austria, 21-24 November 2012*. OREA.

Hourmouziadis, G. 1973. Burial Customs. Στο Theocharis, D.R. 1973, 201-212.

Hourmouziadis, G. (ed.) 1982. *The story of a civilization Magnesia*. Athens: M. and R. Capon.

Hourmouziadis, G., 1982. Ancient Magnesia. Στο Hourmouziadis, G. (ed.) *The story of a civilization Magnesia*, 15-103.

Huxley, D. (ed.) 2000. *Cretan Quests: British Explorers, Excavators and Historians*. London: British School at Athens.

Ifantidis, F. 2011. Cosmos in fragments: Spondylus and Glycymeris adornment at Neolithic Dispilio, Greece. Στο Ifantidis, F. and Nikolaidou, M. (eds.) *Spondylus in Prehistory: New date and approaches – contributions to the archaeology of shell technologies*, 123-137.

Ifantidis, F. 2019. *Πρακτικές προσωπικής κόσμησης στη Νεολιθική Ελλάδα*. Archaeopress.

Ifantidis, F. and Nikolaidou, M. (eds.) 2011. *Spondylus in Prehistory. New date and approaches. Contributions to the archaeology of shell technologies*. BAR International Series.

Immerwahr, S.A. 1971. *The Athenian Agora: The Neolithic and Bronze Ages*. Princeton, New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens.

Ingold, T. 1994. From trust to domination: An alternative history of human-animal relations. Στο Manning, A. and Serpell, J. (eds.) *Animals and human society. Changing perspectives*, 1-22.

Isaakidou, V. 2008. 'The fauna and economy of Neolithic Knossos' revisited. Στο Isaakidou, V. and Tomkins, P. 2008, 90-114.

Isaakidou, V. and Tomkins, P. (eds.) 2008. *Escaping the Labyrinth: The Cretan Neolithic in context*. Oxford: Oxbow Books.

Isaakidou, V. and Tomkins, P. 2008. Introduction: Escaping the labyrinth. Στο Isaakidou, V. and Tomkins, P. 2008, 1-10.

Jacobsen, T.W. 1969. Excavations at Porto Cheli and Vicinity, Preliminary Report II: The Franchthi Cave, 1967-1968. *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 38(3), 343-381.

Jantzen, U. 1968. Samos. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*, 687-688.

Johnson, M. 2018. *Αρχαιολογική θεωρία: Μια εισαγωγή* (μτφρ. Θεόδωρος Γ. Γιαννόπουλος). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Kalogiropoulou, E. 2017. Islands out of the mainstream: Landscapes of action, settlements, and social identities in the Neolithic Aegean. Στο Sarris, A. et al. 2017, 218-233.

Kalpaxis, T. et al. 1995. Rapport sur les travaux menés en collaboration avec l'École française d'Athènes: Itanos, Crète Orientale. *BCH* 119, 713-736.

Karali, L. et al. 2017. Lion's cave, Hymettus mountain, Attica: Figurines, structures and material culture associations. Στο Dietz, S. et al. 2017, 269-282.

- Karkanas, P. 2006. Late Neolithic household activities in marginal areas: The morphological evidence from Kouveleiki caves, Peloponnese, Greece. *Journal of Archaeological Sciences* 33, 1628-1641.
- Karkanas, P. and Stratouli, G. 2008. Neolithic lime plastered floors in Drakaina Cave, Kephallonia island, western Greece: evidence of the significance of the site. *BSA* 104, 27-42.
- Katsarou, S. 2018. When do the dead become dead? Mortuary projects from Ossuaries I and II, Alepotrypa Cave. Στο Papathanasiou, A. et al. 2018, 91-126.
- Katsarou–Tzeveleki, S. and Sampson, A. 2008. Middle Neolithic weavers paint: Red patterns as markers of the local group’s identity. Στο Sampson, A. 2008, 69-110.
- Keller, D.R. 1985. *Archaeological Survey in Southern Euboea, Greece: A Reconstruction of Human Activity from Neolithic Times through the Byzantine Period*. ΔΔ (αδημοσίευτη).
- Kennell, N.M. and Tomlinson, J.E. (eds.) 2005. *Ancient Greece at the turn of the millennium: Recent work and future perspectives. Proceedings of the Athens Symposium 18-20 May 2001*. Athens: Publications of the Canadian Archaeological Institute at Athens.
- Kenyon, K.M. 1957. *Digging up Jericho*. London.
- Kingery, W.D. and Lense, E. (eds.) 1985. *Ancient technology to modern science, Vol. I*. Ohio: The American Ceramic Society.
- Klys–Melas, A. 2011. Cave settlements in Crete: Strategies of adaptation and subsistence. Στο Ανδρεαδάκη–Βλαζάκη, Α. (επιμ.) *Πεπραγμένα του 1’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006)*, 53-66.
- Kokkinidou, D. and Nikolaidou, M. 1997. Body imagery in the Aegean Neolithic: Ideological implications of anthropomorphic figurines. Στο Moore, J. and Scott, E. (eds.) *Invisible people and processes. Writing gender and childhood into European Archaeology*, 88-112.
- Koromila, G. et al. 2017. Humans, Animals, and the Landscape in Neolithic Koutroulou Magoula, Central Greece: an approach through micromorphology and plant remains in dung. Στο Sarris, A. et al. 2017, 269-280.
- Kotsakis, K. 1999. What tells can tell: Social space and settlement in the Greek Neolithic. Στο Halstead, P. 1999, 65-76.
- Kotsakis, K. 2001. Mesolithic to Neolithic in Greece. Continuity, discontinuity or change of course?. *Documenta Praehistorica XXVII*, 63-73.
- Kotsakis, K. 2008. A sea of agency: Crete in the context of the Earliest Neolithic in Greece. In Isaakidou, V. and Tomkins, P. 2008, 52-75.
- Kotsakis, K. 2008α. Paths to modernity: Dimitrios R. Theocharis and post–war Greek Prehistory. *Μουσείο Μπενάκη* 0, 175-183.
- Kotsakis, K. 2017. Transformation and changes at the end of the Neolithic. Στο Dietz, S. et al. 2017, 12-16.
- Kotsos, S. 2014. Settlement and housing during the 6th millennium BC in western Thessaloniki and the adjacent Langadas province. Στο Στεφανή, Ε. κ.ά. 2014, 315-322.
- Kouka, O. 2008. Diaspora, presence or interaction? The Cyclades and the Greek Mainland from the Final Neolithic to Early Bronze II. Στο Brodie, N.J. et al. 2008, 311-319.
- Kouka, O. 2014. Past stories–modern narratives: Cultural dialogues between east Aegean islands and the west Anatolian mainland in the 4th millennium BC. Στο Horejs, B. and Mehofer, M. (eds.) *Western Anatolia before Troy. Proto–urbanisation in the 4th millennium BC? Proceedings of the International*

Symposium held at the Kunsthistorisches Museum Wien, Vienna, Austria, 21-24 November 2012, 43-63.

Kouka, O. 2015. Prehistoric Heraion reconsidered: Glimpses on the excavations 2009-2013 north of the Sacred Road. Στο Panagiotopoulos, D. et al. (eds.) *Ein Minoer im Exil. Festschrift für Wolf-Dietrich Niemeier. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie (Aus dem Institut für Klassische Archäologie der Universität Heidelberg)*, 223-242.

Koukouli-Chrysanthaki, H. 2007. Promachon –Topolnica. A Greek –Bulgarian archaeological project. Στο Todorova, H. et al. (eds.) *The Struma/Strymon river valley in Prehistory. Proceedings of the International Symposium Strymon Praehistoricus, Kjustendil–Blagoevgrad (Bulgaria), Serres–Amphipolis (Greece), 27.09 -01.10.2004, Sofia*, 43-78.

Koukouli-Chryssanthaki, H. and Treuil, R. 2008. Le programme de recherches. Στο Treuil, R. (ed.) *Dikili Tash, village Préhistorique de Madecoine orientale*, 1-19.

Krahtopoulou, A. et al. 2018. The discovery of the earliest specialized Middle Neolithic pottery workshop in western Thessaly, central Greece. *Antiquity* 92 (362), 1-7.

Krauß, R. (ed.) 2011. *Beginnings–New Research in the appearance of the Neolithic between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin. Papers of the International Workshop 8th -9th April 2009, Istanbul*. VML.

Kuhn, S.L. and Stiner, M.C. 2007. Paleolithic ornaments: Implications for cognition, demography and identity. *Diogenes* 54(2), 40-48.

Kunkel, B. 2017. *From prestige good to the possession of a collective past: A dual-processualist approach to social organization in the Mirabello of Crete from the Final Neolithic to the end of the Protopalacial Period*. ΔΔ.

Kyparissi–Apostolika, N. 1994. Prehistoric habitation in Theopetra cave, Thessaly. Στο Κυπραίού, Ε. και Ζαφειροπούλου, Ν. 1994, 103-106.

Kyparissi–Apostolika, N. 2017. The role of the Theopetra cave in Thessaly, Greece, at the end of the Neolithic: Habitual or symbolic use?. Στο Dietz, S. et al. 2017, 227-233.

Laffineur, R. and Niemeier, W-D. (eds.) 1994. *Politeia. Society and State in the Aegean Bronze Age, Vol. I*. Liege: Universite de Liege & P.A.S.P.

Lamb, W. and Hutchinson, R.W. 1929-1930. Excavations at Thermi in Lesbos. *BSA* 30, 1-52.

Lavezzi, J.C. 1978. Prehistoric investigations at Corinth. *Hesperia* 47(4), 402-451.

Lavezzi, J.C. 2003. Corinth before the Mycenaeans. Στο Williams, C.K. and Bookidis, N. (eds.) *Corinth the centenary. 1896-1996*, 63-74.

Lee, M.M. 2015. *Body, dress and identity in Ancient Greece*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lee, R.B. 1990. Primitive communism and the origin of social inequality. Στο Upham, S. (ed.) *The evolution of political systems: Sociopolitics in small-scale sedentary societies*, 225-246.

van der Leeuw, S.E. and Torrence, R. (eds.) 1989. *What's new? A closer look at the process of innovation*. London: Unwin Hyman.

Lespez, L. et al. 2012. The lowest levels at Dikili Tash, northern Greece: A missing link in the Early Neolithic of Europe. *Antiquity* 86, 1-16.

Levi, D. 1964. *The recent excavations at Phaistos*. Lund: Studies in Mediterranean Archaeology.

- Levi, D. 1965. La varietà della primitiva ceramica cretese. Στο Banti, L. (ed.) *Studi in onore di Luisa Banti*, 223-239.
- Lillios, K. and Tsamis, V. (eds.) 2010. *Material mnemonics: Everyday memory in Prehistoric Europe*. Oxford: Oxbow Books.
- Liritzis, Y. et al. 1991. Neolithic Thessaly and the Sporades. Remarks on cultural contacts between Sesklo, Dimini and Aghios Petros based on trace element analysis and archaeological evidence. *Oxford Journal of Archaeology* 10(3), 307-313.
- Lubbock, J. 1865. *Pre-historic times as illustrated by Ancient remains, and the manners and customs of modern savages*. London.
- MacGillivray, J.A. and Barber, R.L.N. 1984.(eds.) *The prehistoric Cyclades contributions to a workshop on Cycladic chronology*. Edinburgh: Department of Classical Archaeology, University of Edinburgh.
- Mackenzie, D. 1904. The successive settlements at Phylakopi in their Aegeo-Cretan relations. Στο Atkinson, T.D. et al. (eds.) *Excavations at Phylakopi in Melos*, 238-272.
- MacVeagh Thorne, S. 2012. The early fortification walls of Geraki: Final Neolithic and Early Helladic. *Pharos* 18(1), 105-124.
- Maggi, R. et al. (eds.) *Atti della tavola rotunda internazionale. Archaeologia della pastorizia nell' Europa meridionale. Chiavari 22-24 Settembre 1989*. Bordighera : Museo Archaeologico per la Preistoria e Protoistoria del Tigullio.
- Manning, A. and Serpell, J. (eds.) 1994. *Animals and human society. Changing perspectives*. London: Routledge.
- Manteli, A. 1993. *The transition from the Neolithic to the Early Bronze Age (EBA) in Crete (Greece), with special reference to pottery*. ΔΔ.
- Maran, J. 2012. Νεολιθική και Εποχή του Χαλκού. Στο Βλαχόπουλος, Α.Γ. (επιμ.) *Αρχαιολογία. Πελοπόννησος*, 26-38.
- Marangou, C. 2000. Neolithic figurines from northern Greece. Στο Hiller, S. and Nikolov, V. (eds.) *Karanovo. Band II, Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa*, 229-244.
- Mari, A. 2017. The Later Neolithic use of the cave Oinoe IV, at Marathon (Attica, Greece): Preliminary report. Στο Dietz, S. et al. 2017, 283-288.
- Marthari, M. et al. (eds.) 2016. *Early Cycladic sculpture in context*. Oxford: Oxbow Books.
- Masters, P.M. and Flemming, N.G. (eds.) 1983. *Quaternary coastlines and marine archaeology*. London: Academic Press.
- Mavridis, F. 2008. Late Neolithic painted and burnished decorated wares. Στο Sampson, A. 2008, 111-121.
- Mavridis, F. 2010. Salvage excavation in the cave of Antiparos, Cyclades: Prehistoric pottery and miscellaneous finds. A preliminary report. *Aegean Archaeology* 9(2007-2007), 7-34.
- Mavridis, F. 2017. The Late Neolithic cultures of the Aegean archipelago with special reference to the Cyclades: Connecting strategies of space use. Στο Dietz, S. et al. 2017, 381-388.
- Mavridis, F. and Tankosić, Ž. 2009. The Ayia Triadha cave, southern Euboea: Finds and implications of the earliest human habitation in the area (A preliminary report). *Mediterranean Archaeology* 9(2), 47-59.

- Mavridis, F. and Jensen, J.T. (eds.) 2013. *Stable spaces—changing perceptions: Cave archaeology in Greece*. Oxford: BAR International Series.
- Mavridis, F. et al. 2013. Introduction: Stable spaces—changing perceptions: Cave archaeology in Greece. Στο Mavridis, F. and Jensen, J.T. (eds.) *Stable spaces—changing perceptions: Cave archaeology in Greece*, 1-16.
- McAnany, P. A. 1995. *Living with the Ancestors*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McDonald, W.A. and Rapp, G.R. 1972. *The Minnesota Messenia Expedition: Reconstructing a Bronze Age regional environment*. London & Minneapolis: Oxford University Press & University of Minnesota Press.
- McGeehan—Liritzis, V. and Gale, N.H. 1988. Chemical and lead isotope analyses of Greek Late Neolithic and Early Bronze Age metals. *Archaeometry* 30(2), 199-225.
- Mee, C. and Renard, J. (eds.) 2007. *Cooking up the past: food and culinary practices in the Neolithic and Bronze Age Aegean*. Oxford: Oxbow Books.
- Mee, C. et al. 2014. The Middle—Late Neolithic transition at Kouphovouno. *BSA* 109, 65-95.
- Melas, E.M. 1985. *The islands of Karpathos, Saros and Kasos in the Neolithic and Bronze Age*. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Mentesana, R. et al. 2016. Looking for the invisible: Landscape change and ceramic manufacture during the Final Neolithic—Early Bronze Age at Phaistos (Crete, Greece). Στο Ghilardi, M. (ed.) *Géoarchéologie des îles de la Méditerranée*, 299-309.
- Meskel, L. 1995. Goddesses, Gimbutas and 'New Age' Archaeology. *Antiquity* 69(2), 74-86.
- Miller, M. A. 1997. *Jewels of shell and stone, clay and bone: The production, function and distribution of Aegean Stone Age ornaments*. Boston: Boston University. PhD.
- Milles, A. et al. (eds.) 1989. *The beginnings of agriculture*. Oxford: BAR.
- Milojčić, V. 1949. *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel-Und Südosteuropas*. Berlin: Deutsches Archäologisches Institut.
- Milojčić, V. 1960. Hauptergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien 1953-1958. Bonn.
- Milojčić, V. 1961. *Die prähistorische Siedlung unter dem Heraion: Grabung 1953 und 1955, Samos I*. Bonn.
- Milojčić, V. et al. (eds) 1962. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien I, Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes 2*. Bonn.
- Milojčić, V. 1962. Die präkeramische neolithische Siedlung von Argissa in Thessalien. Στο Milojčić, V. et al. (eds) *Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien I, Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes 2*, 1-25.
- Milojčić, V. et al. 1976. Die deutschen Ausgrabungen auf Magulen um Larissa in Thessalien 1966 —Agia Sofia Magula, Karagyos Magula, Bunar Baschi. Beiträge zur ur—und frühgeschichtlichen. Bonn.
- Mina, M. 2007. Figurines without sex: People without gender? Στο Hamilton, S. et al. (eds.) *Women in archaeology, women in Antiquity*, 236-282.
- Mina, M. 2008. Carving out gender in the Prehistoric Aegean: anthropomorphic figures of the Neolithic and Early Bronze Age. *Journal of Mediterranean Archaeology* 21(2), 213-239.

- Mina, M. 2008α. Figurin' out Cretan Neolithic Society: Anthropomorphic figurines, symbolism and gender dialects. Στο Isaakidou, V. and Tomkins, P. 2008, 115-138.
- Mina, M. et al. (eds.) 2016. *An archaeology of Prehistoric bodies and embodied identities in the Eastern Mediterranean*. Oxford: Oxbow Books.
- Molloy, B.P.C. (ed.) 2016. *Of Odysseys and Oddities. Scales and modes of interaction between Prehistoric Aegean societies and their neighbours*. Oxford: Oxbow Books.
- Molloy, B.P.C. 2016. Introduction: Thinking of scales and modes of interaction in Prehistory. Στο Molloy, B. P. C. 2016, 1-23.
- Moody, J.A. 1987. *The environmental and cultural Prehistory of the Khania region of west Crete: Neolithic through Late Minoan III*. ΔΔ.
- Moore, J. and Scott, E. (eds.) 1997. *Invisible people and processes. Writing gender and childhood into European Archaeology*. Leicester: Leicester University Press.
- Moyes, H. (ed.) 2012. *Sacred darkness: A global perspective on the ritual use of caves*. University of Colorado Press.
- Myres, J.L. 1930. *Who were the Greeks?*. Berkeley, California: University of California Press.
- Nanoglou, S. 2001. Social and monumental space in Neolithic Thessaly, Greece. *European Journal of Archaeology* 4(3), 303-322.
- Nanoglou, S. 2008. Building biographies and households. Aspects of community life in Neolithic northern Greece. *Journal of Social Archaeology* 8(1), 139-160.
- Nanoglou, S. 2010. The representation of phalli in Neolithic Thessaly, Greece. *Documenta Praehistorica XXXVII*, 215-225.
- Nanoglou, S. 2017. The beast with many heads: Assembling bodies and changing history in the 5th millennium BC. Στο Dietz, S. et al. 2017, 242-246.
- Nazou, M. 2010. Grey areas in past maritime identity? The case of Final Neolithic-Early Bronze Age Attica (Greece) and the surrounding islands. *Shima: The International Journal of Research into Island Cultures* 4(1), 3-15.
- Nikolaïdou, M. 2003. Items of adornment. Στο Elster, E. and Renfrew, C. (eds.) *Prehistoric Sitagroi: Excavations in northeast Greece, 1968-1970. Vol. 2, The final report*, 331-360.
- Nikolaou, E. et al. 2008. Magoula Orgozinos: A Neolithic site in western Thessaly, Greece. Στο Erkanal, H. et al. 2008, 387-398.
- Nixon, L. et al. 1988. Archaeological survey in Sphakia, Crete. *Classical Views* 32(7), 159-173.
- Nosch, M-L. et al. 2011. A rare find from the Greek Neolithic: A fibre from Drakaina cave, Kephallonia, Ionian islands. (<http://www.drakainacave.gr/>).
- Nowicki, K. 2002. The end of the Neolithic in Crete. *Aegean Archaeology* 6, 7-72.
- Nowicki, K. 2011. Diachronic changes in settlement locations in Neolithic through Early Iron Age Crete: Some south coast cases. Στο Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Α. (επιμ.) *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά 1-8 Οκτωβρίου 2006)*, Τόμος Α2, 37-52.
- Nowicki, K. 2014. *Final Neolithic Crete and the Southeast Aegean*. De Gruyter.
- Ntinou, M. and Stratouli, G. 2012. Charcoal analysis for the Neolithic of the Ionian islands, western Greece: The case of Drakaina Cave at Poros, Kephallonia. *SAGVNTVM EXTRA* 11, 89-90.

- Orphanidis, L. 2008. A Neolithic figurine from the cave of the Cyclops. Στο Sampson, A. 2008, 165-166.
- Orphanidi, L. and Malakasioti, Z. 2011. *Figurines of Neolithic Thessaly. A presentation. Volume III*. Athens: Academy of Athens & Research Center of Antiquity.
- Outram, A. and Bogaard, A. 2019. Paleoeconomy revisited: Culture, economy and 21st century archaeological science. (<http://www.cambridgeblog.org/2019/10/palaeoeconomy-revisited-culture-economy-and-21st-century-archaeological-science/>).
- Özbek, O. and Erdoğan, B. 2013. Initial occupation of the Gelibolu peninsula and the Gökçeada (Imbroz) island in the pre-Neolithic and Early Neolithic. *Eurasian Prehistory* 11(1-2), 97-128.
- Özdoğan, M. 1997. The beginnings of Neolithic economies in southeastern Europe: An Anatolian perspective. *Journal of European Archaeology* 5(2), 1-33.
- Özdoğan, M. and Özdoğan, A. 1989. Çayönü. A conspectus of recent work. *Paléorient* 15(1), 65-74.
- Özdoğan, M. et al. (eds.) 2013. *The Neolithic in Turkey, Volume 5*. Istanbul: Archaeology and Art Publications.
- Panagiotopoulos, D. et al. (eds.) 2015. *Ein Minoer im Exil. Festschrift für Wolf-Dietrich Niemeier. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie (Aus dem Institut für Klassische Archäologie der Universität Heidelberg)*. Bonn: Habelt.
- Papadatos, Y. 2008. The Neolithic–Early Bronze Age transition in Crete: New evidence from the settlement at Petras Kephala, Siteia. Στο Isaakidou, V. and Tomkins, P. (eds.) *Escaping the Labyrinth: The Cretan Neolithic in context*, 261-275.
- Papageorgiadou–Banis, C. and Giannikouri, A. (eds.) 2008. *Sailing in the Aegean: Readings on the economy and trade routes*. Αθήνα: Institute of Greek and Roman Antiquity & National Hellenic Research Foundation.
- Papathanasiou, A. 2018. Alepotrypa Cave: The site description and its cultural and chronological range. Στο Papathanasiou, A. et al. 2018, 10-23.
- Papathanasiou, A. 2018α. Introduction. Στο Papathanasiou, A. et al. 2018, 1-9.
- Papathanasiou, A. 2018β. The people of Alepotrypa. Στο Papathanasiou, A. et al. 2018, 260-271.
- Papathanasiou, A. et al. (eds.) 2018. *Neolithic Alepotrypa cave in the Mani, Greece. In honor of George Papathanassopoulos*. Oxford: Oxbow Books.
- Pappa, M. 2017. Transformations of space in the Late Neolithic settlements of Northern Greece: Review of the evidence from Makriyalos and Thermi. Στο Dietz et al. 2017, 211-216.
- Pappa, M. and Besios, M. 1999. The Makriyalos Project: Rescue excavations at the Neolithic site of Makriyalos, Pieria, Northern Greece. Στο Halstead, P. 1999, 105-120.
- Pappa, M. and Besios, M. 1999. The Neolithic settlement at Makriyalos, northern Greece: Preliminary report on the 1993-1995 excavations. *Journal of Field Archaeology* 26(2), 177-195.
- Pappa, M. and Veropoulidou, R. 2011. The Neolithic settlement at Makriyalos, Northern Greece: Evidence from the Spondylus Gaederopus artifacts. Στο Ifantidis, F. and Nikolaidou, M. (eds.) *Spondylus in Prehistory: New date and approaches—contributions to the archaeology of shell technologies*, 105-121.
- Pappa, M. et al. 2017. A road to variation: Diversity among Neolithic settlements in central Macedonia, Greece. Στο Sarris, A. et al. 2017, 49-59.

- Parker, B.J. and Foster, C.P. (eds.) 2012. *New perspectives on Household Archaeology*. Indiana: Eisenbrauns.
- Parker Pearson, M. 1999. *The archaeology of death and burial*. Texas: Texas A&M University Press.
- Parkinson, W.A. et al. 2017. Village nucleation and centralisation in the Later Neolithic of south-eastern Europe: A long-term, comparative approach. Στο Dietz et al. 2017, 17-26.
- Patterson, T.C. 1989. History and the Post-Processual Archaeologies. *Man, New Series* 24(4), 555-566.
- Patton, M. 1996. *Islands in time: Island sociogeography and Mediterranean Prehistory*. London: Routledge.
- Pendlebury, H.W. et al. 1935-1936. Excavations in the plain of Lasithi I. The Cave of Trapeza. *BSA* 36, 5-131.
- Pendlebury, J.D.S. et al., 1937/1938. Excavations in the plain of Lasithi II. *BSA* 38, 1-56.
- Pentedeke, A. 2017. Pottery, exchange networks under the microscope: The case of Neolithic Thessaly. Στο Sarris, A. et al. 2017, 339-352.
- Perlès, C. 1992. Systems of exchange and organization of production in Neolithic Greece. *Journal of Mediterranean Archaeology* 5(2), 115-164.
- Perlès, C. 1999. The distribution of magoules in eastern Thessaly. Στο Halstead, P. 1999, 42-56.
- Perlès, C. 2001. *The Early Neolithic in Greece: The first farming communities in Europe*. Cambridge & New York: Cambridge University Press.
- Perlès, C. 2017. Stone, pots... and now ornaments: Revisiting the Middle-Late Neolithic and the Late-Final Neolithic transitions at Franchthi. Στο Dietz, S. et al. 2017, 331-340.
- Perlès, C. and Vitelli, K.D. 1999. Craft specialization in the Neolithic of Greece. Στο Halstead, P. 1999, 96-107.
- Pernier, L. 1935. *Il Palazzo Minoico di Festos. Scavi e studi della missione archeologica Italiano a Creta dal 1900 al 1934, Vol.I*. Roma.
- Phoca-Cosmetatou, N. 2008. Economy and occupation in the Cyclades during the Late Neolithic: the example of Ftelia, Mykonos. Στο Brodie, N. et al. 2008, 37-43.
- Psimogiannou, K. 2012. Creating identities in the mortuary arena of the Greek Final Neolithic: A contextual definition of practices in central and southern Greece. *Documenta Praehistorica* XXXIX, 185-201.
- Psimogiannou, K. 2018. Patterns of pottery consumption, destruction and deposition at Alepotrypa cave: The case of Chamber Z during the Neolithic Period. Στο Papathanasiou, A. et al. 2018, 127-157.
- Pullen, D.J. 2011. *Nemea Valley Archaeological Project. The Early Bronze Age village on Tsoungiza Hill. Volume I*. Princeton, New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens.
- Pullen, D.J. 2017. Caves and the landscape of Late Neolithic to Early Helladic I Greece: Comparing excavation and survey data from the Peloponnese. Στο Dietz, S. et al. 2017, 314-322.
- Pullen, D.J. et al. 2018. The Diros Project, 2011-2013: Surface survey and site collection in Diros Bay. Στο Papathanasiou, A. et al. 2018, 407-425.
- Quillien, L. and Sarri, K. (eds.) 2020. *Textile workers. Skills, labour and status of textile craftspeople between the Prehistoric Aegean and the Ancient Near East. Proceedings of the Workshop held at 10th ICAANE in Vienna, April 2016*. Vienna: Austrian Academy of Sciences Press.

- Rampton, M. 2015. Four waves of feminism. (<https://www.pacific.edu/magazine/four-waves-feminism>).
- Reinders, H.R. et al. 2007. The Neolithic site of Kamára in the Sóurpi plain (Thessaly, Greece). *Pharos. Journal of the Netherlands Institute at Athens* 15, 59-136.
- Reingruber, A. 2011. Early Neolithic settlement patterns and exchange networks in the Aegean. *Documenta Praehistorica XXXVIII*, 291-305.
- Reingruber, A. 2011α. Rethinking the 'Preceramic Period' in Greece 50 years after its definition. Στο Krauß, R. (ed.) *Beginnings—New Research in the appearance of the Neolithic between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin. Papers of the International Workshop 8th -9th April 2009, Istanbul*, 127-137.
- Reingruber, A. 2015. Preceramic, Aceramic or Early Ceramic? The radiocarbon dated beginning of the Neolithic Aegean. *Documenta Praehistorica XLII*, 147-158.
- Renfrew, C. 1969. Trade and culture process in European Prehistory. *Current Anthropology* 10(2/3), 151-169.
- Renfrew, C. 1972. *The Emergence of Civilization. The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium BC*. Oxford: Oxbow Books.
- Renfrew, C. (ed.) 1973. *The explanation of cultural change: Models in Prehistory*. University of Pittsburg Press.
- Renfrew, C. 1973α. Trade and craft specialization. Στο Theocharis, D.R. (ed.) *Neolithic Greece*, 179-200.
- Renfrew, C. 1985. *The archaeology of cult: The sanctuary of Pfylakopi*. London.
- Renfrew, C. 2017. Inventing the Final Neolithic. Στο Dietz, S. et al. 2017, 3-11.
- Renfrew, C. and Wagstaff, M. (eds.) 1982. *An island polity: The archaeology of exploitation in Melos*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Renfrew, C. and Wagstaff, M. 1982α. Introduction: An initial perspective. Στο Renfrew, C. and Wagstaff, M. (eds.) *An island polity. The archaeology of exploitation in Melos*, 1-8.
- Renfrew, C. et al. 1965. Obsidian in the Aegean. *BSA* 60, 225-247.
- Renfrew, C. et al. (eds.) 1986. *Excavations at Sitagroi: A Prehistoric village in northeast Greece*. Los Angeles: University of California.
- Rice, P.M. 1981. Evolution of specialized pottery production: A trial model (and comments and reply). *Current Anthropology* 22(3), 219-240.
- Riebe, D. J. 2017. Long distance exchange of obsidian: Diachronic changes at the cave site of Alepotrypa, Greece. Στο Dietz, et al. (eds.) *Communities in transition*, 350-354.
- Riebe, D. J. 2018. Patterns of exploitation and exchange: Preliminary compositional results of the obsidian assemblage from Alepotrypa cave. Στο Papanthanasίου, A. et al. 2018, 242-252.
- Ripoll, M.P. 2013. The Knossos fauna and the beginning of the Neolithic in the Mediterranean islands. Στο Efstratiou, N. et al. (eds.) *The Neolithic settlement of Knossos in Crete. New evidence for the early occupation of Crete and the Aegean islands*, 133-169.
- Robinson, H.S. and Weinberg, S.S. 1960. Excavations at Corinth, 1959. *Hesperia* 29(3), 225-253.

- Rodden, R.J. 1962. Excavations at the Early Neolithic site at Nea Nikomedeia, Greek Macedonia (1961 season). *Proceedings of the Prehistoric Society XXVIII*, 267-288.
- Rodden, R.J. 1964. Recent discoveries from Prehistoric Macedonia. *Balkan Studies* 5, 109-124.
- Rodden, R.J. 1965. An Early Neolithic village in Greece. *Scientific American* 212(4), 83-91.
- Roman, P.I. and Alexianu, M. (eds.) 1994. *Relations Thraco-Illyro-Helleniques (Actes du XIVe symposium national de Thracologie, Baile Herculane, 14-19 September 1992)*. Bucarest: Ministère de l'enseignement de Roumanie, Institut roumain de thracologie.
- Runnels, C. and van Andel, T.H. 1988. Trade and the origins of agriculture in the Eastern Mediterranean. *Journal of Mediterranean Archaeology* 1(1), 83-109.
- Runnels, C. et al. 2009. Previous research on Neolithic warfare in Thessaly. *Hesperia* 78(2), 165-194.
- Rupp, D.W. and Tomlinson, J.E. (eds.) 2011. *Euboea and Athens. Proceedings of a colloquium in memory of Malcolm B. Wallace. Athens 26-27 June 2009*. Athens: Publications of the Canadian Institute in Greece.
- Sackett, L.H. et al. 1966. Prehistoric Euboea: Contributions toward a survey. *BSA* 61, 33-112.
- Sahlins, M. 1974. *Stone Age Economics*. London: Tavistock Publications Ltd.
- Sakellarakis, J.A. 1973. Neolithic Crete. Στο Theocharis, D.R. (ed.) *Neolithic Greece*, 131-146.
- Sampson, A. 1984. The Neolithic of Dodecanese and the Aegean Neolithic. *BSA* 79, 239-249.
- Sampson, A. 1988. Periodic and seasonal usage of two Neolithic caves in Rhodes. Στο Dietz, S. and Papachristodoulou, I. (eds.) *Archaeology in the Dodecanese*, 10-16.
- Sampson, A. 1992. Late Neolithic remains at Tharrounia, Euboea: A model for the seasonal use of the settlements and caves. *BSA* 87, 61-101.
- Sampson, A. 1998. The Neolithic and Mesolithic occupation of the cave of Cyclope, Youra, Alonnessos, Greece. *BSA* 93, 1-22.
- Sampson, A. 2006. The Sarakenos cave and the Palaeoenvironment in the Copais Basin, Central Greece. *The Ancient world. Coins, cults, history, and inscriptions VII, XXXVII(1)*, 46-53.
- Sampson, A. (ed.) 2008. *The cave of the Cyclops. Mesolithic and Neolithic networks in the northern Aegean, Greece. Vol. I*. Philadelphia, Pennsylvania: INSTAP.
- Sampson, A. 2008α. Cave setting and stratigraphy. Στο Sampson, A. 2008, 1-16.
- Sampson, A. 2008β. From the Mesolithic to the Neolithic: New data on Aegean Prehistory. Στο Erkanal, H. et al. 2008, 503-516.
- Sampson, A. 2008γ. Ground stone tools, stone objects, and miscellaneous small finds. Στο Sampson, A. 2008, 161-168.
- Sampson, A. 2008δ. Pottery analysis of the Neolithic Period. Στο Sampson, A. 2008, 17-67.
- Sampson, A. 2008ε. The architectural phases of the Neolithic settlement of Ftelia on Mykonos. Στο Brodie, N.J. et al. 2008, 29-35.
- Sampson, A. and Mastrogiannopoulou, V. 2016. Figurines from the Late Neolithic settlement of Ftelia, Mykonos. Στο Marthari, M. et al. (eds.) *Early Cycladic sculpture in context*, 30-38.
- Sampson, A. and Mastrogiannopoulou, V. 2017. Late Neolithic traditions: Evidence from Sarakenos cave. Στο Dietz, S. et al. 2017, 260-268.

- Sampson, A. et al. 1998. New evidence for the cave during the Late Neolithic Period in Greece. *Actes du colloque "C14 Archaeologie"*, 279-286.
- Sampson, A. et al. 2009. Sarakenos cave in Boeotia, from Palaeolithic to the Early Bronze Age. *Eurasian Prehistory* 6(1), 199-231.
- Sanders, G.D.R. et al. 2014. The Panayia field excavations at Corinth. The Neolithic to Hellenistic Phases. *Hesperia* 83, 1-79.
- Sarpaki, A. 2009. Knossos, Crete: Invaders, 'seagoers', or previously 'invisible', the Neolithic plant economy appears fully-fledged in 9000 B. P.. Στο Fairbairn, S.A. and Weiss, E. (eds.) *From foragers to farmers*, 220-234.
- Sarri, K. 2017. The Neolithic site at the Thespias Magoula. Στο Bintliff, J. et al. (eds.) *Boeotia Project, Vol. II: The city of Thespias. Survey at a complex urban site*, 267-280.
- Sarri, K. 2020. In the minds of early weavers: Perceptions of geometry, metrology and value in the Neolithic Aegean. Στο Quillien, L. and Sarri, K. (eds.) *Textile workers. Skills, labour and status of textile craftspeople between the Prehistoric Aegean and the Ancient Near East. Proceedings of the workshop held at 10th ICAANE in Vienna, April 2016*, 17-25.
- Sarri, K. 2020a. Taming the fibres: Traditions and innovations in the textile cultures of Neolithic Greece. Στο Schier, W. and Pollock, S. (eds.) *The competition of fibres. Early textile production in western Asia, south-east and central Europe (10,000-500 BC). International workshop, Berlin, 8-10 March 2017*, 95-109.
- Sarris, A. et al. 2015. Cultural variations of the Neolithic landscape of Thessaly. *Archaeologia Polona* 53, 355-359.
- Sarris, A. et al. (eds.) 2017. *Communities, landscapes and interaction in Neolithic Greece*. Michigan: International Monographs in Prehistory.
- Sarris, A. et al. 2017. Opening a new frontier in the study of the Neolithic settlement patterns of eastern Thessaly, Greece. Στο Sarris, A. et al. 2017, 27-48.
- Schier, W. and Pollock, S. (eds.) 2020. *The competition of fibres. Early textile production in western Asia, south-east and central Europe (10,000-500 BC). International workshop Berlin, 8-10 March 2017*. Oxford & Philadelphia: Oxbow Books.
- Schliemann, H. 1875. *Troy and its remains: A narrative of researches and discoveries made on the site of Ilium, and in the Trojan plain* (translation: Dora L. Schmitz). Reissued in 2010 by Cambridge University Press.
- Schliemann, H. 1878. *Mycenae: A narrative of researches and discoveries at Mycenae and Tiryns*. Reissued in 2010 by Cambridge University Press.
- Semper, G. 1856. *Über die formelle Gesetzmässigkeit des Schmuckes und dessen Bedeutung als Kunstsymbol*. Zürich : Verlag von Meyer & Zelle.
- Sherratt, A. 1981. Plough and pastoralism: Aspects of the secondary products revolution. Στο Hodder, I. et al. (eds.) *Pattern of the past: Studies in honor of David Clark*, 261-305.
- Sherratt, A. 1990. The genesis of megaliths: Monumentality, ethnicity and social complexity in Neolithic north-west Europe. *World Archaeology* 22(2), 147-167.
- Sherratt, A. 1995. *Alcohol and its alternatives: Symbol and substance in pre-industrial cultures*. Routledge.
- Skafida, E. 2008. Symbols from the Aegean world: The case of Late Neolithic figurines and houses models from Thessaly. Στο Erkanal, H. et al. 2008, 517-532.

- Skafida, E. and Toufexis, G. 1994. Figurines de la fin de l'époque néolithique en Thessalie (Grèce centrale). Στο Roman, P. I. and Alexianu, M. (eds.) *Relations Thraco-Illyro-Helleniques (Actes du XIVe symposium national de Thracologie, Baile Herculane, 14-19 September 1992)*, 12-22.
- Sordinas, A. 1969. Investigations of the Prehistory of Corfu during 1964-1966. *Balkan Studies* 10, 393-424.
- Sorrentino, C. 1997. Poliochni : Il materiale faunistico. Στο Dumas, C.D. and La Rosa, V. 1997, 157-167.
- Sotirakopoulou, P. 2008. Akrotiri, Thera: the Late Neolithic and Early Bronze Age Phases in light of recent excavations at the site. Στο Brodie, N. J. et al. 2008, 121-134.
- Sotirakopoulou, P. 2008α. The Cyclades, the east Aegean islands and the western Asia Minor: Their relations in the Aegean Late Neolithic and Early Bronze Age. Στο Erkanal, H. et al. 2008, 533-557.
- Souvatzi, S. 2007. The identification of Neolithic households: unfeasible or just disregarded?. Στο Westgate, R.C. et al. (eds.) *Building communities: House, settlement and society in the Aegean and beyond*, 19-28.
- Souvatzi, G.S. 2008. *A Social Archaeology of Households in Neolithic Greece*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Souvatzi, S. 2008α. Household dynamics and variability in the Neolithic of Greece: The case for a bottom-up approach. Στο Whittle, A. et al. (eds.) *Living well together?: Settlement materiality in the Neolithic of south-east and central Europe*, 17-27.
- Souvatzi, S. 2012. Between the individual and the collective: Household as a social process in Neolithic Greece. Στο Parker, B.J. and Foster, C.P. (eds.) *New perspectives on Household Archaeology*, 15-43.
- Souvatzi, S., 2013. Diversity, Uniformity and the Transformative Properties of the House in Neolithic Greece. Στο Hofmann, D. et al. (eds.) *Tracking the Neolithic house in Europe: Sedentism, architecture and practice*, 45-64.
- Starnini, E. 2018. The figurines from the Early Neolithic settlement of Mavropigi (Western Green Macedonia) and their significance in the Neolithization process of Greece. *Eurasian Prehistory* 14 (1-2), 55-152.
- Stos, Z.A. and Gale, N.H. 2006. Lead isotope and chemical analysis of slags from Chrysokamino. Στο Betancourt, P.P. (ed.) *The Chrysokamino metallurgy workshop and its territory*, 229-319.
- Stos -Gale, Z.A. and Gale, N.H. 2009. Metal provenancing using isotopes and the Oxford archaeological isotope database (OXALID). *Archaeological and Anthropological Sciences* 1, 195-213.
- Stratouli, G. 2005. Symbolic behavior at places of social activity beyond the domestic area in the Ionian Neolithic. *Documenta Praehistorica XXXII*, 123-132.
- Stratouli, G. 2007. Ανιχνεύοντας το Νεολιθικό πολιτισμό στο Ιόνιο. Η συμβολή των ανασκαφών στο Σπήλαιο Δράκαινα στον Πόρο της Κεφαλονιάς. Στο Αρβανίτου-Μεταλληνού, Γ. (επιμ.) *Η Προϊστορική Κέρκυρα και ο ευρύτερος περίγυρός της, προβλήματα-προοπτικές. Πρακτικά ημερίδας τιμητικής στον Αύγουστο Σορδίνια, Κέρκυρα 17 Δεκεμβρίου 2004*, 105-126.
- Stratouli, G. 2018. Neolithic bones and antler artefacts from Alepotrypa cave. Στο Papathanasiou, A. et al. 2018, 253-259.
- Stratouli, G. and Karkanas, P. 2014. Dialogues between bioarchaeological, geoarchaeological, and archaeological data: approaches to understanding the Neolithic use of Drakaina Cave, Cephalonia island, western Greece. Στο Touchais, G. et al. (eds.) *Physis L' environnement naturel et la relation homme-milieu dans le monde Egeen Protohistorique. Actes de la 14e Rencontre egeenne internationale Paris, Intitut National d' Histoire de l' Art (INHA), 11-14 Decembre 2012*, 23-32.

- Stratouli, G. et al. 1998. Towards understanding the Late Neolithic and the Chalcolithic in the Ionian islands, western Greece: 14C evidence from the 'Cave of Drakaina', Poros, Kephallonia. *Actes du colloque 'C14 Archeologie'*, 273-278.
- Stratouli, G. et al. 2010. The manipulation of death: A burial area at the Neolithic settlement of Avgi, NW Greece. *Documenta Praehistorica XXXVII*, 95-104.
- Takaoğlu, T. 2006. The Late Neolithic in the eastern Aegean: Excavations at Gulpınar in the Troad. *Hesperia* 75(3), 289-316.
- Takaoğlu, T. and Bamyacı, O. 2017. On marble, conical rhyta: New evidence from Yeşiltepe in the west Anatolian hinterland. Στο Dietz, S. et al. 2017, 491-498.
- Talalay, L.E. 1993. *Deities, dolls and devices: Neolithic figurines from Franchthi cave, Greece, Fascicle 9, Excavations at Franchthi cave, Greece*. Indiana University Press.
- Talalay, L.E. 1994. A feminist boomerang: The Great Goddess of Greek Prehistory. *Gender and History* 6(2), 165-183.
- Talalay, L.E. 2004. Heady business: Skulls, heads, and decapitation in Neolithic Anatolia and Greece. *Journal of Mediterranean Archaeology* 17(2), 139-163.
- Talalay, L.E. et al. 2005. Prehistoric occupation in southern Euboea: An overview. Στο Kennell, N.M. and Tomlinson, J.E. (eds.) 2005. *Ancient Greece at the turn of the millennium: Recent work and future perspectives. Proceedings of the Athens Symposium 18-20 May 2001*, 21-44.
- Tankosić, Ž. and Chidioglou, M. 2010. The Karystian Kampos Survey Project: Methods and preliminary results. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 10(3), 11-17.
- Tankosić, Ž. and Katsianis, M. 2017. Cycladic or mainland? The Prehistoric landscapes of southern Euboea. Στο Sarris, A. et al. 2017, 234-246.
- Televantou, C.A. 2016. Figurines from Strofilas, Andros. Στο Marthari, M. et al. (eds.) *Early Cycladic sculpture in context*, 39-51.
- Televantou, C.A. 2017. Strofilas, Andros: New perspectives on the Neolithic Aegean. Στο Dietz, S. et al. 2017, 389-396.
- Theocharis, D.R. (ed.) 1973. *Neolithic Greece*. Athens: National Bank of Greece.
- Theocharis, D.R. 1973. Late Neolithic: Change and variety. Στο Theocharis, D.R. 1973, 89-110.
- Theocharis, D.R. 1973α. The beginnings of the food-producing stage. Protoneolithic (or Pre-ceramic) and Early Neolithic. Στο Theocharis, D.R. 1973, 33-58.
- Theodoropoulou, T. 2019. Fishing together, fishing on its own: Fish exploitation patterns at the Neolithic Alepotrypa cave (Diros, Greece) and Aegean prehistoric fishing traditions. *International Journal of Osteoarchaeology*, 29(3), 395-406.
- Thomsen, C.J. 1836. *Ledetraad til Nordisk Oldkundskab*. Copenhagen.
- Tilley, C. 1994. *A phenomenology of landscape, places, paths and monuments*. Oxford: BERG.
- Tinè, S. 1997. Poliochni: Risultati e prospettive del nuovo progetto di ricerca (1986-1996). Στο Doumas, C.D. and La Rosa, V. 1997, 13-23.
- Tinè, V. 1997α. Nuovi dati su Poliochni Nero. Στο Doumas, C.D. and La Rosa, V. 1997, 34-57.

- Todaro, S. 2012. Human remains at FN Phaistos: Identifying and interpreting practices of disposal and manipulation of the dead from an archaeological perspective. *Creta Antica* 13, 13-39.
- Todaro, S. 2017. The Final Neolithic–Early Minoan I transition in south -central Crete: New data from Phaistos. Στο Dietz, S. et al. 2017, 426-440.
- Todaro, A. and Di Tonto, S. 2008. The Neolithic settlement of Phaistos revisited: evidence for the ceremonial activity on the eve of the Bronze Age. Στο Isaakidou, V. and Tomkins, P. 2008, 177-190.
- Todorova, H. et al. (eds.) 2007. *The Struma/Strymon river valley in Prehistory. Proceedings of the International Symposium Strymon Praehistoricus, Kjustendil –Blagoevgrad (Bulgaria), Serres – Amphipolis (Greece), 27.09 -01.10.2004, Sofia*. Sofia: Gerda Henkel Stiftung.
- Tomkins, P. 2000. The Neolithic Period. Στο Huxley, D. (ed.) *Cretan Quests: British Explorers, Excavators and Historians*, 76-85.
- Tomkins, P.D. 2001. *The production, circulation and consumption of ceramic vessels at Early Neolithic Knossos*. ΔΔ.
- Tomkins, P. 2004. Filling the ‘Neolithic Background’: Social life and social transformation in the Aegean before the Bronze Age. Στο Barrett, J.C. and Halstead, P. (eds.) *The emergence of civilization revisited*, 38-63.
- Tomkins, P. 2007. Communitarity and competition: The social life of food and containers at Aceramic and Early Neolithic Knossos, Crete. Στο Mee, C. and Renard, J. (eds.) *Cooking up the past: Food and culinary practices in the Neolithic and Bronze Age Aegean*, 174-199.
- Tomkins, P. 2009. Domesticity by default. Ritual, ritualization and cave use in the Neolithic Aegean. *Oxford Journal of Archaeology* 28(2), 125-153.
- Tomkins, P.D. 2008. Time, space and the reinvention of the Cretan Neolithic. Στο Isaakidou, V. and Tomkins, P. 2008, 20-47.
- Tomkins, P. 2012. Landscapes of ritual, identity, and memory. Reconsidering Neolithic and Bronze Age cave use in Crete, Greece. Στο Moyes, H. (ed.) *Sacred darkness: A global perspective on the ritual use of caves*, 59-79.
- Touchais, G. et al. (eds.) 2014. *Physis L’ environnement naturel et la relation homme-milieu dans le monde Egeen Protohistorique. Actes de la 14e Rencontre egeenne internationale Paris, Intitut National d’ Histoire de l’ Art (INHA), 11-14 Decembre 2012*. Leuven: Peeters.
- Touloumis, K. And Hourmouziadi, A. 2003. The man and the lake: Living in the Neolithic lakeside settlement of Dispilio, Kastoria, Greece. *Mediterranean Archaeology* 3(2), 73-79.
- Treuil, R. (ed.) 2008. *Dikili Tash, village Prehistorique de Madecoine orientale*. Athènes : École française d'Athènes.
- Treuil, R. 2010. Ειδώλια και ιδεολογία. Παπαδημητρίου, Ν. και Τσιρτσώνη, Ζ. 2010, 54-65.
- Treuil, R. et al. 1996. *Οι Πολιτισμοί του Αιγαίου κατά την Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού* (μετάφραση Πολυχρονοπούλου, Ο. και Φιλίππα Touchais, Α.). Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου.
- Trigger, B. 1980. *Gordon Childe: Revolutions in Archaeology*. London: Thames and Hudson.
- Trigger, B. 2007. *A history of archaeological thought*. New York: Cambridge University Press.
- Triantaphyllou, S. 2008. Living with the dead: A re-considering of mortuary practices in the Greek Neolithic. Στο Isaakidou, V. and Tomkins, P. 2008, 139-157.

- Triantaphyllou, S. 2016. Constructing identities by ageing the body in the Prehistoric Aegean: The view through the human remains. Στο Mina, M. et al. (eds.) *An archaeology of Prehistoric bodies and embodied identities in the Eastern Mediterranean*.
- Tsampiri, M. 2018. Obsidian in the Prehistoric Aegean: Trade and uses. *Bulletin of the Geological Society of Greece* 53(1), 28-49.
- Tsuneki, A. 1989. The manufacture of Spondylus shell objects at Neolithic Dimini Greece, *Orient-Japan* 25, 1-21.
- Tyree, L. 2017. The Kamares Cave and the early ritual landscapes of south central Crete: Diachronic changes in cave rituals. Στο Rupp, D.W., and Tomlinson, J.E. (eds.) *From Maple to Olive. Proceedings of a colloquium to celebrate the 40th anniversary of the Canadian Institute in Greece. Athens, 10-11 June 2016*, 125-154.
- Ucko, P.J. 1962. The interpretation of Prehistoric anthropomorphic figurines. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 92(1), 38-56.
- Ucko, P.J. 1968. *Anthropomorphic figurines of Predynastic Egypt and Neolithic Crete with corporative material from Prehistoric Near East and Mainland Greece*. London.
- Ucko, P.J. 1969. Ethnography and archaeological interpretation of funerary remains. *World Archaeology* 1(2), 262-280.
- Ucko, P. et al. (eds.) 1972. *Man, settlement and urbanism*. London. Duckworth.
- Upham, S. (ed.) *The evolution of political systems: Sociopolitics in small-scale sedentary societies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Urem-Kotsou, D. and Kotsakis, K. 2007. Pottery, cuisine and community in the Neolithic of north Greece. Στο Mee, C. and Renard J. (eds.) *Cooking up the past: Food and culinary practices in the Neolithic and Bronze Aegean*. 225-246.
- Urem-Kotsou, D. et al. 2002. Defining function in Neolithic ceramics: The example of Makriyalos, Greece. *Documenta Praehistorica XXIX*, 109-118.
- Vagnetti, L. and Belli, P. 1978. Characters and problems of the Final Neolithic in Crete. *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici XIX*, 125-164.
- Valmin, N. 1938. *The Swedish Messenia Expedition*. Lund: Gleerup.
- Valvis, G. 2018. Pithoi with relief decoration from Alepotrypa cave. Στο Papathanasiou, A. et al. 2018, 158-162.
- Vasileiou, E. 2016. Episkopi (Ioannina, Greece): A Neolithic extended settlement in central Epirus. *Antiquity* 90(350). (<https://www.antiquity.ac.uk/projgall/vasileiou350>).
- Vitelli, K.D. 1989. Were pots first made for foods? Doubts from Franchthi. *World Archaeology* 21(1), 17-29.
- Vitelli, K.D. 1993. *Franchthi Neolithic pottery: Classification and ceramic Phases 1 and 2. Excavations at Franchthi Cave, Greece, Vol. 8*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Vitelli, K.D. 2007. *Lerna a Preclassical site in the Argolid. The Neolithic pottery from Lerna. Volume V*. Princeton, New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens.
- Vuković, J.B. 2010. Neolithic fine pottery: Properties, performance and function. *Journal of the Serbian Archaeological Society* 26, 7-33.
- Wace, A.J.B. 1949. Prehistoric stone figurines from the mainland. *Hesperia Suppl.*, 8, 422-426.

- Wace, A.J.B. 1957. Mycenae 1939-1957: Part I. Neolithic Mycenae. *BSA* 52, 193-196.
- Wace, A.J.B. and Thompson, M.S. 1912. *Prehistoric Thessaly. Being some account of recent excavations and explorations in north-eastern Greece from Lake Kopais to the borders of Macedonia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wace, A.J.B. et al. 1908. Excavations at Zerelia, Thessaly. *BSA*, 197-225.
- Watrous, L.V. 1994. Review of Aegean Prehistory III: Crete from Earliest Prehistory through the Protopalatial Period. *American Journal of Archaeology*, 98(4), 695-753.
- Watrous, L.V. 2012-2020. Excavation history. (<https://gournia.org/>)
- Watrous, L.V. and Davaras, C. 1997. Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών: Γουρνιά. *ΑΔ 47. Χρονικά*, 607-608.
- Watrous, L.V. and Schultz, M. 2012. Final Neolithic Period: Egalitarian and heterogeneous communities. Στο Watrous, L.V. et al. (eds.) *An archaeological survey of the Gournia landscape: A regional history of the Mirabello Bay, Crete, in Antiquity*, 17-20.
- Watrous, L.V. et al. 1993. A survey of the western Mesara plain in Crete: Preliminary report of the 1984, 1986 and 1987 field seasons. *Hesperia* 62, 191-248.
- Watrous, L.V. et al. (eds.) 2012. *An archaeological survey of the Gournia landscape: A regional history of the Mirabello Bay, Crete, in Antiquity*. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Weinberg, S.S. 1947. Aegean chronology: Neolithic Period and Early Bronze Age. *American Journal of Archaeology* 51(2), 165-182.
- Weinberg, S.S. 1951. Neolithic figurines and Aegean Interrelations. *American Journal of Archaeology* 55(2), 121-133.
- Weinberg, S.S. 1962. Excavations at Prehistoric Elateia 1959. *Hesperia* 31(2), 158-209.
- Weinberg, S.S. 1965. The relative chronology of the Aegean in the Stone and Early Bronze Ages. Στο Ehrich, R. (ed.) *Chronologies in Old World archaeology*, 265-320.
- Wells, B. et al. 1990. The Berbati-Limnes Archaeological Survey. The 1988 season. *Opuscula Atheniensi* 15, 207-238.
- Whittle, A. et al. (eds.) 2008. *Living well together?: Settlement materiality in the Neolithic of south-east and central Europe*. Oxford: Oxbow Books.
- Wijnen, M.H.J.M.N. 1981. The excavation at Sesklo. *Analecta Praehistorica Leidensia* 14, 7-20.
- Williams, C.K. and Bookidis, N. (eds.) 2003. *Corinth the centenary. 1896-1996*. The American School of Classical Studies at Athens.
- Windler, A. 2019. The use of *Spondylus gaederopus* during the Neolithic of Europe. *Journal of Open Archaeological Date* 7(7).
- Wrede, W. 1935-1936. Vorgeschichtliches in der Stadt Samos. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 60-61, 112-124.
- Wright, R. 1991. Women's labor and pottery production in Prehistory. Στο Gero, J. and Conkey, M. (eds.) *Engendering Archaeology. Women and Pre-history*, 194-233.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ 1-10

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1. Μακεδονία και Θράκη

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Βασιλικά C	Θεσσαλονίκη /Μακεδονία	Έλεγχος πεδιάδας (Pappa et al. 2017: 50).	MN, NN	Πιθανός ίδιος προσανατολισμός κτιρίων Α-Δ. Οικίες πλίνθινες, με λίθινα θεμέλια και πλίνθινη πλεκτή ανωδομή. Δάπεδα και τοίχοι με πηλοκονίαμα. Εστίες και αποθηκευτικοί χώροι σε δάπεδα οικιών. Λάκκοι. Κλίβανοι και απορριμματικοί λάκκοι σε ανοικτούς χώρους (Pappa et al. 2017: 50-52).	<u>MN</u>: Μονόχρωμη. Ερυθρή γραπτή σε υπόλευκο βάθος. <u>NN</u>: Εγχάρακτη τύπου Sakrap. Αυλακωτή διακόσμηση. Ερυθρή γραπτή σε υπόλευκο βάθος. Λευκή γραπτή σε μελανό βάθος. Πολύχρωμη (Ασλάνης 1992: 125, 127, 178-179).	Λίθινα και οστέινα εργαλεία, <i>Spondylus Gaederopus</i> (Pappa et al. 2017: 53).

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Λιμενάρια (Θάσος)	Καβάλα /Μακεδονία	Κοντά σε πεδιάδα και θάλασσα, σε λοφώδη περιοχή (Μαλαμίδου και Παπαδόπουλος 1997: 560).	NN, TN	<u>NN-TN:</u> Αψιδωτές, πασσαλόπηκτες οικίες– πασσαλότρυπες. Δάπεδα, αποθηκευτικοί λάκκοι, λίθινα θρανία, εστίες σε εσωτερικό οικιών. Απορριμματικοί λάκκοι σε ανοικτούς χώρους (Μαλαμίδου και Παπαδόπουλος 1997: 561- 562).	<u>NN:</u> Λευκή γραπτή σε μελανή επιφάνεια. <u>TN:</u> Εγχάρακτη διακόσμηση με λευκή ύλη. Στιλβωμένη διακόσμηση (Μαλαμίδου και Παπαδόπουλος 1997: 566).	<u>NN-TN:</u> Λίθινα και οστέινα εργαλεία. Πυριτόλιθος. Μαρμάρινα αγγεία. Ειδώλια και περίαπτα. Λίθινες χάντρες. <i>Spondylus</i> <i>Gaederopus</i> . Ταφές (Μαλαμίδου και Παπαδόπουλος 1997: 561-565).

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Μάκρη	Έβρος /Θράκη	Σε λόφο (Ευστρατίου 1993: 595).	NN, TN	<u>NN-TN:</u> Πιθανή ύπαρξη περιβολου. Α' Φάση: Ορθογώνιες οικίες με λίθο και πασσάλους. Β' Φάση: Πάσσαλοι-πασσαλότρυπες. Δάπεδα, πλατφόρμες, θερμικές κατασκευές, εστίες, λάκκοι (Ευστρατίου 1993: 596, 598, 603).	<u>NN-TN:</u> Μονόχρωμη μελανή. Ερυθρή στιλβωμένη (Ευστρατίου 1993: 600).	<u>NN-TN:</u> Λίθινα και οστέινα εργαλεία. Λεπίδες πυριτόλιθου και οψιανού. Οστά ζώων. Ειδώλια. Υφαντικά βάρη (Ευστρατίου 1993: 597-598, 600, 603).

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Μακρύγιαλος	Πιερία /Μακεδονία	Επίπεδος οικισμός κοντά σε λόφο (Μπέσιος και Παππά 1997: 216).	NN	<u>ΝΝ (φάση I):</u> Μεγάλη έκταση. Τάφροι (δύο εξωτερικές και μια εσωτερική σε σχήμα V). Υπόσκαφα κτίσματα σε συστάδες. Αραιή κατοίκηση. Λάκκοι. <u>ΝΝ (Φάση II):</u> Τάφροι. Υπόσκαφα κτίσματα. Αυλάκια θεμελίωσης για τετράπλευρα κτίσματα. Πυκνή δόμηση (Παππά 2008: 364-365).	<u>ΝΝ:</u> Χονδρόκοκκη κεραμική. Πίθοι. Τύπου Διμηνίου. Μελανή γραπτή σε ερυθρό βάθος. Πολύχρωμη (Vlachos 2002: 121).	<u>ΝΝ:</u> Λίθινα και οστέινα εργαλεία. Όστρεα και κόκκαλα ψαριών. <i>Spondylus</i> <i>Gaederopus</i> . Ταφές (Παππά 2008: 365 · Pappa et al. 2013: 79-81, 83).

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Προμαχώνας- Topolnica	Σέρρες /Μακεδονία	Κοντά σε πηγές νερού, πεδιάδα και λόφους (Κουκούλη-Χρυσανθάκη κ.ά. 1995: 568).	NN	<u>ΝΝ (Πρώιμη Φάση):</u> Υπόσκαφα κτίσματα, με εστίες, φούρνους και πασσάλους σε εσωτερικό. <u>ΝΝ (Υστερη Φάση):</u> Τετράπλευρα κτίσματα. Μεγάλο κτίσμα (8x5μ.), πασσαλόπηκτο, φούρνο στο εσωτερικό. Ανάγλυφες μορφές σε τοίχο (Κουκούλη-Χρυσανθάκη κ.ά. 1997: 751).	ΝΝ: Γραπτή κεραμική. Εγχάρακτη διακόσμηση. Ερυθρή στιλβωμένη. Μελανή γραπτή σε ερυθρό βάθος (Κουκούλη-Χρυσανθάκη κ.ά. 1995: 569-570 · 1997: 752).	ΝΝ: Λίθινα εργαλεία. Λεπίδες πυριτόλιθου. Ειδώλια. Σφονδύλια (Κουκούλη-Χρυσανθάκη κ.ά. 1995: 573).

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Σταυρούπολη	Θεσσαλονίκη /Μακεδονία	Χαμηλός λόφος, κοντά σε πηγή νερού (Γραμμένος κ.ά. 1999: 305).	MN, NN	<u>MN–NN (Πρώιμη Φάση):</u> Ημιυπόγειες, κυκλικές οικίες και τετράπλευρες υπέργειες. Πασσαλόπηκτες οικίες. Δάπεδα από πατημένο πηλό. Λάκκοι, κυκλικές εστίες εντός οικιών. Ανοικτοί λιθόστρωτοι χώροι (Γραμμένος κ.ά. 1999: 306-308).	<u>MN–NN:</u> Μελανή στιλβωμένη. Μελανή γραπτή σε ερυθρή επιφάνεια. Ερυθρή γραπτή σε υπόλευκη επιφάνεια (Γραμμένος κ.ά. 1999: 310).	<u>MN–NN:</u> Λίθινα και οστέινα εργαλεία. Πυριτόλιθος. Οστά ζώων. Ειδώλια. Χάλκινη χάντρα. <i>Spondylus</i> <i>Gaederopus</i> . Ταφή (Γραμμένος κ.ά. 1999: 308, 310-311).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2. Θεσσαλία και Βόρειες Σποράδες

Θέση	Νομός /Νησί	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Άγιος Πέτρος	Κυρά Παναγιά /Σποράδες	Νησίδα κοντά σε Κυρά–Παναγιά. Κατά Νεολιθική ακρωτήρι. Κοντά σε φυσικό λιμάνι, πηγές νερού και εύφορη γη (Flemming 1983: 236, 258 · Katsarou–Tzeveleki and Sampson 2008: 86 · Kalogiropoulou 2017: 221–222).	AN, MN, NN	<u>AN–MN</u>: Μικρός οικισμός–μικρό μέρος του κάτω από θάλασσα σήμερα. Τετράπλευρες, μονόχωρες οικίες με λίθινα θεμέλια. Πυκνή δόμηση οικισμού (Flemming 1983: 237 · Kalogiropoulou 2017: 223–225).	<u>AN</u>: Μελανή μονόχρωμη. <u>Τέλος AN–αρχές MN</u>: Πρώιμη γραπτή ερυθρή διακόσμηση. Rainbow ware. <u>MN</u>: Ερυθρή γραπτή διακόσμηση σε ανοικτό επιχρισμένο και στιλβωμένο φόντο. <u>NN</u>: Λίγα όστρακα. Μεγάλα πιθοειδή αγγεία. Εγχάρκτη διακόσμηση (Liritzis et al. 1991: 307–309).	<u>AN–NN</u>: Λίθινα εργαλεία από οψιανό και πυριτόλιθο. Οστά ζώων, οψιανός, Ειδώλια από πηλό και 1 λίθινο. (Flemming 1983: 237).

Θέση	Νομός /Νησί	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Άργισσα (Γκρεμνός, Γκρέμουρας) -Δένδρα 1	Λάρισα	Κοντά σε πηγές νερού και πεδιάδα (Wijnen 1981: 58).	AN, NN	<u>AN:</u> Οικίες ορύγματα με πασσαλότρυπες. Οικίες με λίθινα θεμέλια και πλεκτή ανωδομή. Εστίες εντός οικιών NN: Τάφροι (Wijnen 1981: 60· Γαλλής 1996δ: 63, 66).	<u>AN:</u> Λειασμένη μονόχρωμη. Ερυθρή σε υπόλευκο επίχρισμα (Wace and Thompson 1912: 27-54· Wijnen 1981: 60).	<u>AN:</u> Οστά ζώων. Λίθινα εργαλεία. Οψιανός. Ειδώλιο (Wace and Thompson 1912: 54· Wijnen 1981: 60).
Βουλγαρόλακας	Καρδίτσα	Επίπεδη θέση κοντά σε Μαγούλα Ριζάβα (Κραχτοπούλου κ.ά. 2020: 129).	NN	<u>NN–Πρώιμη:</u> Λάκκοι. Εστίες–μια περίπτωση στεγασμένη–, φούρνος (Κραχτοπούλου κ.ά. 2020: 129).	<u>NN–Πρώιμη:</u> Κεραμική. Κυρίως αποθηκευτικά αγγεία (Κραχτοπούλου κ.ά. 2020: 129).	<u>NN–Πρώιμη:</u> Ειδώλια. Υφαντικά βάρη. Λίθινα και οστέινα εργαλεία. Οστά ζώων. Ταφές (Κραχτοπούλου κ.ά. 2020: 129-130).

Θέση	Νομός /Νησί	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Διμήνι	Μαγνησία	Σε λόφο κοντά σε ακτή κατά Νεολιθική (Hourmouziadis 1982: 26· Κωτσάκης 1996β: 55).	NN, TN	<u>ΝΝ:</u> Ανωδομή πλεκτή. Λίθινοι περίβολοι–ομόκεντροι κυκλικοί. Τύπος μεγάρου σε λόφο. Τετράπλευρες, μονόχωρες οικίες, λίθινα θεμέλια, πλίνθινη ανωδομή και δίρριχτη στέγη. Δάπεδα από πατημένο πηλό, γη, λίθους, πηλό και όστρακα. Τοίχοι επαλειμμένοι με κονίαμα. Εστίες εντός και εκτός οικιών. <u>TN:</u> Τάφρος–όριο. (Τσούντας 1908: 40, 88,96· Χουρμουζιάδης 1979: 59-68, 96, Hourmouziadis 1982: 26-28· Κωτσάκης 1996β: 55-57· Souvatzi 2008: 114-118).	<u>ΝΝ:</u> Τύπου Διμηνίου. Πολύχρωμη. Θαμπή διακόσμηση. Μονόχρωμη. <u>TN:</u> Τύπου κρούστας. Πίθι με σχοινοειδή διακόσμηση (Wace and Thompson 1912: 75-78).	<u>ΝΝ:</u> Ειδώλια. Κοσμήματα από σπόνδυλο–εργαστήριο. Οστά ζώων. <u>TN:</u> Ειδώλια πήλινα (Wace and Thompson 1912: 83· Χουρμουζιάδης 1979: 149-152· Κωτσάκης 1996β: 55).

Θέση	Νομός /Νησί	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Μαγούλα Βισβίκη (Μικρό Ταμπούρι, Μικρό Στήθωμα) - Άγιος Γεώργιος Φερών 3	Μαγνησία	Σε λόφο, σε πεδιάδα κοντά σε πηγές νερού και Βελεστίνο (Afram–Stern 2017: 217).	MN, NN. TN	<u>MN</u>: Οικία με λίθινα θεμέλια και πλίνθινη ανωδομή, με μικρά δωμάτια. Εστία εντός, λίθινο θρανίο–αποθηκευτικό /τροφοπαρασκευαστικό. <u>NN</u>: Τύπος μεγάρου με δύο φάσεις–Πρώιμη: λιθόκτιστοι τοίχοι, με εστία, φούρνο και λάκκο εντός. Ύστερη: λίθινα θεμέλια, εστία, λάκκος και πλατφόρμα εντός. Οικία σε ίδια θέση με λίθινα θεμέλια, μεγαλύτερα δωμάτια. Εντός εστία με κυκλική λίθινη βάση (Afram–Stern 2015: 75-78 · 2017: 218).	<u>MN</u>: Πολύχρωμη κεραμική. Ερυθρή γραπτή σε λευκή επιφάνεια. Μελανή σε ερυθρή επιφάνεια. Λευκή σε ερυθρή επιφάνεια. Μελανή σε λευκή επιφάνεια. Μονόχρωμη κεραμική. <u>NN–Πρώιμη</u>: Μελανή σε ερυθρή. Ερυθρή σε λευκή. Πολύχρωμη κεραμική. <u>NN–Ύστερη</u>: Λευκό σε ερυθρό. Μελανή σε ερυθρή επιφάνεια. Πολύχρωμη κεραμική. Καφέ σε	-

					υπόλευκη επιφάνεια. Μονόχρωμη κεραμική. <u>TN:</u> Σέσουλες. (Aram-Stern 2017: 220, 225).	

Θέση	Νομός /Νησί	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Μαγούλα Ζερέλια	Μαγνησία	Σε λόφο σε πεδιάδα, κοντά σε πηγές νερού και βουνά. Κοντά στο Καρατσάνταγλι (Μαλακασιώτη κ.ά. 2012: 119).	MN, NN	MN–NN: Λιθωσωροί. Πηλόμαζες με αποτυπώματα ξύλων και κλαδιών. Κυκλικά και τετράπλευρα κτίρια (Wace et al. 1908: 202 · Ροντήρη και Βουζαξάκης 2020: 48-49).	MN: Ερυθρή στιλβωμένη. Λευκή σε ερυθρό. Ερυθρό σε λευκό. NN: Τύπος Διμηνίου. Πολύχρωμη. Χονδρόκοκκη. Πίθοι (Wace et al. 1908: 204-211 · Wace and Thompson 1912: 152-158 · Ροντήρη και Βουζαξάκης 2020: 48).	MN–NN: Λίθινα εργαλεία. Λεπίδες οψιανού. Αιχμές βελών από πυριτόλιθο. Πήλινα σφονδύλια. Ειδώλια. Οστά ζώων (Wace et al. 1908: 216-222 · Wace and Thompson 1912: 162-165 · Μαλακασιώτη κ.ά. 2012: 120 · Ροντήρη και Βουζαξάκης 2020: 48-49).
Μαγούλα Ραχμάνι - Μακρυχώρι 4	Λάρισα	Σε πεδιάδα, κοντά σε λόφους.	MN, NN, TN	TN: Οικίες με αψιδωτή κάτοψη, λίθινα θεμέλια και πλίνθινη ανωδομή. Εντός εστία κυκλική οριοθετημένη με λίθους. Λίθινο θεμέλιο με οπές–διαχωριστικό δωματίων. (Wace and Thompson 1912: 37-40 · Γαλλής 1996δ: 66).	MN: Ερυθρό σε λευκό. Ερυθρό σε ερυθρό. NN: Θαμπή διακόσμηση. Ερυθρή–καφέ σε μελανή–γκρίζα. Πολύχρωμη. Τύπου Διμηνίου. TN: Τύπου κρούστας (Wace and Thompson 1912: 27-33).	MN–NN: Ειδώλια. Λίθινα περιάπτα. TN: Ειδώλια. Λίθινα εργαλεία. Οστά ζώων. Πήλινα σφονδύλια. (Wace and Thompson 1912: 41-43 · Γαλλής 1996δ: 66).

Θέση	Νομός /Νησί	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Μαγούλα Ριζάβα	Καρδίτσα	Σε πεδιάδα (Krahtopoulou et al. 2018: 1).	AN, MN	<u>AN–MN</u> : Θολωτοί πλινθινοί κλίβανοι–συστάδες–εργαστήριο (Krahtopoulou et al. 2018: 2-3).	<u>MN</u> : Ερυθρό επίχρισμα. Εμπίεστη. Ερυθρή σε υπόλευκο (Krahtopoulou et al. 2018: 4).	<u>AN–MN</u> : Μάζες πηλών. Λίθινα εργαλεία. Πήλινα σφραγίδα (Krahtopoulou et al. 2018: 3).
Παλιόσκαλα Αγιάς	Λάρισα	Σε πρόποδες βουνού–λόφος, κοντά σε πεδιάδα και λίμνη–κατά Νεολιθική (Τουφεξής 2014: 5).	NN, TN	<u>NN–τέλος–TN</u> : Λίθινοι κυκλικοί ομόκεντροι περίβολοι. Ορθογώνιες οικίες, λίθινα θεμέλια, πλινθινη /λίθινη ανωδομή, δάπεδα από χώμα, στέγες από καλάμια και ξύλα. Εντός εστίες και αποθηκευτική κατασκευή. Κεντρικό οίκημα–σε κορυφή λόφου–λίθινο ορθογώνιο. Λιθόστρωτοι ανοικτοί χώροι (Τουφεξής 2003: 57-58· 2014: 10-20).	<u>NN–τέλος–TN</u> : Κεραμική. Πίθος (Τουφεξής 2014: 24).	<u>NN–τέλος–TN</u> : Θολωτός φούρνος. Πήλινα ζωόμορφα αντικείμενα–κρατευτές. Μαρμάρινα και πήλινα ειδώλια. Λίθινα και οστέινα εργαλεία. Αιχμές βελών από πυριτόλιθο. Λίθινες χάντρες. Κοσμήματα από σπόνδυλο. Σφονδύλια. Χάλκινος πέλεκυς. Ταφές (Τουφεξής 2003: 57-59· 2014: 24).

Θέση	Νομός /Νησί	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου	Τρίκαλα	Σε λόφο κοντά σε πηγή νερού και πεδιάδα (Πεντεδέκα 2008: 46-47).	AN, MN, NN	AN: Πασσαλόπηκτη οικία και δάπεδο. MN: Λίθινα θεμέλια με πλίνθινη μάλλον ανωδομή. Δάπεδα, εστίες εντός. NN-Πρώιμη: Δάπεδα και εστίες. Νεκροταφείο (Πεντεδέκα 2008: 45-47).	AN-MN: Ξεστή κεραμική. MN: Γκρίζα κεραμική. NN: Μελανή στιλβωμένη. Θαμπή διακόσμηση (Πεντεδέκα 2008: 47-48).	NN-Πρώιμη: Ομοίωμα οικίας με ειδώλια. Ταφές (Πεντεδέκα 2008: 47).

Θέση	Νομός /Νησί	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Πρόδρομος	Καρδίτσα	Σε λόφο κοντά σε πηγή νερού (Χατζηαγγελάκης και Καραγιαννόπουλος 2012: 85).	AN, NN, TN	<u>NN–TN:</u> Πασσαλόπηκτες, ορθογώνιες οικίες– πασσαλότρυπες, δάπεδα από πατημένο πηλό. Εντός κυκλικές πήλινες εστίες, πήλινες πλατφόρμες. Βοηθητικοί στεγασμένοι χώροι. Λάκκοι επενδυμένοι με πηλό– αποθηκευτικοί ή για φωτιά–εστίες, πεταλόσχημες πήλινες κατασκευές–ίσως φούρνοι κοντά σε κτίρια (Χατζηαγγελάκης και Καραγιαννόπουλος 2012: 86-89).	<u>NN:</u> Καστανή σε ανοικτό. Γκρίζο σε γκρίζο. <u>TN:</u> Χονδρόκοκκη κεραμική κάποια καστανόμαυρο επίχρισμα. Ερυθρό επίχρισμα. Μελανό σε ερυθρό. Τύπου κρούστας. Πολύχρωμη διακόσμηση. Πλαστική διακόσμηση σε πιθοειδή–και επίθετη ανθρώπινη μορφή (Χατζηαγγελάκης και Καραγιαννόπουλος 2012: 89-90).	<u>NN–TN:</u> Πυριτόλιθος και οψιανός–χώρος επεξεργασίας– λεπίδες. Λίθινα και οστέινα εργαλεία. Πήλινα υφαντικά βάρη, σφονδύλια. Πήλινα ειδώλια. Πήλινη σφραγίδα. Πήλινο δισκάριο και περιάπτο (Χατζηαγγελάκης και Καραγιαννόπουλος 2012: 86· 89-91).

Θέση	Νομός /Νησί	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Σέσκλο	Μαγνησία	Σε λόφο κοντά σε πηγές νερού (Τσούντας 1908: 71-72· Wijnen 1981: 50· Πεντεδέκα 2008: 53).	AN, MN, NN, TN	<u>AN:</u> Οικισμός σε λόφο και πεδιάδα. Οικίες ορύγματα με πασσαλότρυπες και τάφρους. Οικίες τετράπλευρες κάποιες με λίθινα θεμέλια και ανωδομή πλεκτή. <u>MN:</u> Οικισμός σε λόφο και πεδιάδα–πιο πυκνή κατοίκηση. Λίθινοι περίβολοι. Οικίες με λίθινα θεμέλια, πλίνθινη ανωδομή, δικλινή ή τετρακλινή στέγη από πηλό και κλαδιά. Αποθηκευτικές και τροφοπαρασκευαστικές εγκαταστάσεις εντός. Εσωτερικές αντηρίδες. <u>NN:</u> Οικισμός σε λόφο. Τύπος μεγάρου– τετράπλευρο κτίσμα δρομικό.	<u>AN:</u> Ερυθρή στιλβωμένη. Ερυθρή διακόσμηση σε υπόλευκο επίχρισμα. <u>NN:</u> Τύπου Διμηνίου. Πολύχρωμη. <u>TN:</u> Τύπου κρούστας (Wace and Thompson 1912: 58-61· Wijnen 1981: 10, 23, 27, 35).	<u>AN:</u> Οστά ζώων. Εργαλεία από οψιανό και πυριτόλιθο. Πήλινα και λίθινα ειδώλια. Λίθινες και πήλινες χάντρες. Κοσμήματα από σπόνδυλο και cardium. Σφονδύλια. Ταφές. <u>NN:</u> Ειδώλια. Λίθινα εργαλεία. Οψιανός και πυριτόλιθος. Σφαιρίδια σφεντόνας (Wace and Thompson 1912: 66-71· Wijnen 1981: 10-11, 46-47).

				Λίθινα θεμέλια με πλίνθινη μάλλον ανωδομή (Τσουντας 1908: 78 · Wace and Thompson 1912: 64-65 · Wijnen 1981: 11 · Θεοχάρης 1989: 95- 96 · Κωτσάκης 1996β: 49-54).		

Θέση	Νομός /Νησί	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Σπήλαιο Θεόπετρα	Τρίκαλα	Σε λόφο κοντά σε πεδιάδα (Κυπαρίση–Αποστολικά 1996: 67· Κυπαρίσι–Αποστολικά 2017: 227).	AN, MN, NN, TN	AN–TN: Λίθινος τοίχος εντός σπηλαίου. Λάκκοι–εστίες (Κυπαρίσι–Αποστολικά 1994: 106).	AN: Εγχάρακτη κεραμική. MN: Ερυθρή στιλβωμένη. NN: Γκρίζα κεραμική. Γκρίζο σε γκρίζο. Μελανή στιλβωμένη. Θαμπή διακόσμηση. Χονδρόκοκκη κεραμική. TN: Τύπου κρούστας. Μονόχρωμη με πλαστική σχοινοειδή διακόσμηση (Πεντεδέκα 2008: 45-46· Κυπαρίσι–Αποστολικά 1994: 105· 2017: 230).	AN–TN: Οστά ζώων, ψάρια. Ταφές. Λίθινα εργαλεία. Πήλινα σφονδύλια. Όστρεα. Πυριτόλιθος. TN: Χάντρες από όστρεα και σπόνδυλο, και λίθινες. Χάντρα από μαλαχίτη. Βραχιόλια και περίαπτο από σπόνδυλο. Πήλινα και λίθινα ειδώλια. Πήλινα δακτυλιόσχημα περίαπτα. Χρυσό περίαπτο. Πυριτόλιθος (Κυπαρίσι–Αποστολικά 1994: 107-107· 2017: 227-228, 230).

Θέση	Νομός /Νησί	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Σπήλαιο Κύκλωπα	Γιούρα /Σποράδες	Κοντά σε θάλασσα, με ορατότητα θάλασσας, νησιών και ηπειρωτική Ελλάδα. Κοντά σε πηγές νερού (Sampson 2008α: 2).	AN, MN, NN	<u>AN–NN</u> : Εστίες. <u>AN</u> : Μειωμένη δραστηριότητα εντός σπηλαίου. <u>MN</u> : Επέκταση δραστηριοτήτων και σε άλλες περιοχές σπηλαίου (Sampson 2008α: 5-6 · Katsarou–Tzeveleki and Sampson 2008: 69-70).	<u>AN</u> : Μελανή μονόχρωμη. Μηχανικό επίχρισμα. Ανάγλυφη διακόσμηση. <u>Τέλος AN–αρχές MN</u> : Πρώιμη γραπτή ερυθρή διακόσμηση. <u>MN</u> : Μελανή στιλβωτή. Γραπτή ερυθρή σε λευκή. Γραπτή λευκή σε ερυθρή. <u>NN</u> : Μελανή στιλβωτή με λευκή διακόσμηση. Εγχάρακτη, εμπίεστη, θαμπή διακόσμηση (Mavridis 2008: 111 · Sampson 2008δ: 18-31).	<u>AN–NN</u> : Λίθινα εργαλεία, οψιανός. Όστρεα, βραχιόλια από Σπόνδυλο. Πήλινα σφονδύλια. Λίγοι μυλόλιθοι. <u>MN</u> : Οστέινα αγκίστρια. Μαρμάρινο σφαιρίδιο για σφεντόνες. <u>NN</u> : Χάλκινη βελόνα. Ειδώλιο από μάρμαρο. Όστρακο με εγχαράξεις (Μαυρίδης 2007: 65, 122, 266 · Orphanidi 2008: 165-168 · Sampson 2008γ: 163-165 · 2008β: 505 · Kalogiropoulou 2017: 219).

Θέση	Νομός /Νησί	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Τσαγγλί (Ερέτρια)	Λάρισα	Σε λόφο σε πεδιάδα, κοντά σε πηγές νερού (Πεντεδέκα 2008: 56).	MN, NN	<u>MN</u> : Επάλληλα τετράπλευρα κτίρια με λίθινα θεμέλια και πλίνθινη ανωδομή, με εσωτερικές αντηρίδες. Εστίες εντός και εκτός οικιών, σε ανοικτούς χώρους. Θολωτός φούρνος σε ανοικτό χώρο και κοντά του υπερυψωμένη κατασκευή με 4 εστίες και μια στο έδαφος (Γαλλής 1996δ: 63-64 · Πεντεδέκα 2008: 56).	<u>MN</u> : Ερυθρή στιλβωμένη. Ξεστή κεραμική. Λευκό σε ερυθρό. Ερυθρό σε λευκό. <u>NN-Πρώιμη</u> : Θαμπή διακόσμηση. Μελανή στιλβωμένη. Γκρίζα κεραμική. Τύπου Διμηνίου. Πολύχρωμη κεραμική (Wace and Thompson 1912: 90-111 · Πεντεδέκα 2008: 56).	<u>MN-NN</u> : Ειδώλια. Οστέινα εργαλεία. Όστρεα βραχιόλια. Πήλινα σφαιρίδια σφεντόνας. Σφονδύλια (Wace and Thompson 1912: 122-125 · Γαλλής 1996δ: 64).

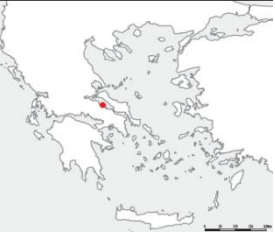

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3. Στερεά Ελλάδα και Πελοπόννησος

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Άγιος Βλάσης	Φθιώτιδα /Στερεά Ελλάδα	Σε χαμηλό λόφο κοντά σε πηγές νερού, θάλασσα και βουνά (Δημάκη και Σουβατζή 2012: 1121-1122, 1124).	AN	<u>AN:</u> Τετράπλευρη οικία με πλίνθινη ανωδομή και πασσαλότρυπες περιμετρικά. Λίθινη κυκλική κατασκευή και λίθινες κατασκευές–τροφοπαρασκευή–σε εσωτερικό οικίας (Δημάκη και Σουβατζή 2012: 1122).	<u>AN:</u> Λεπτόκοκκη κεραμική. Ερυθρή διακόσμηση σε υπόλευκη επιχρισμένη και στιλβωμένη επιφάνεια. Μελανή στιλβωτή (Δημάκη και Σουβατζή 2012: 1122-1124).	<u>AN:</u> Λίθινα και οστέινα εργαλεία. Λεπίδες οψιανού και πυριτόλιθου. Μαρμάρινο αγγείο. Πήλινα σφονδύλια. Πήλινα και λίθινα σφαιρίδια σφεντονας. Οστά ζώων. Κοσμήματα από όστρεα. Περίαπτα από πηλό, λίθο και όστρεα. Πήλινες σφραγίδες. Ειδώλια (Δημάκη και Σουβατζή 2012: 1123).

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Αγιοργίτικα	Αρκαδία /Πελοπόννησος	Σε λόφο κοντά σε πεδιάδα (Συριόπουλος 1964: 32, 43).	AN, MN, NN, TN	Ορθογώνιες λίθινες οικίες, πλίνθινη ανωδομή, δάπεδα από πατημένο πηλό. Κυκλικές και ορθογώνιες εστίες. <u>AN-MN</u> : Λάκκοι (Συριόπουλος 1964: 130· Χατζηπούλιου 1996: 76· Banks 2015: 8).	<u>MN</u> : Μαρμάρινο ρυτό. <u>NN</u> : Μελανή στιλβωμένη. <u>TN</u> : Cheesepots (Μαρή 2001: 79· 148· Banks 2015: 235-245).	<u>MN-NN</u> : Πήλινα ειδώλια. Οστέινα εργαλεία και οστά ζώων. Τριπτήρες. Ταφές (Συριόπουλος 1964: 136, 176).

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Αγρός Γιατρού Χέβα και Αγρός Γιαννακοπούλου–Πιπέρη–Ελάτεια – Δραχμάνι	Φθιώτιδα /Στερεά Ελλάδα	Σε λόφο (Συριόπουλος 1968: 24).	AN, MN, NN	<u>AN-MN</u> : Λίθινοι τοίχοι με πηλό ως συνδετικό υλικό. Πασσαλότρυπες περιμετρικά κτισμάτων. Καλύβες πλεκτές από κλαδιά και πηλό. Δάπεδα. Λάκκος. Ανοικτοί πλακόστρωτοι χώροι (Συριόπουλος 1968: 149-150).	<u>AN</u> : Ερυθρά μονόχρωμα. Μελανή στίλβωση. Ερυθρή γραπτή σε υπόλευκο επίχρισμα. <u>MN</u> : Urfirnis. Μελανή στίλβωση. Τύπος Χαιρώνειας. <u>NN</u> : Θαμπή διακόσμηση. Τρίχρωμη κεραμική (Wace and Thomspon 1912: 202-204 · Μυλωνάς 1928: 59-60 · Συριόπουλος 1968: 163-164, 167 · Μαρή 2001: 98).	Ταφές. Πήλινα ειδώλια–ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα. Μαρμάρινο αγγείο. Μαρμάρινο περιάπτο. Οστέινα εργαλεία. Πήλινα σφαιρίδια σφεντόνας. <u>AN-NN</u> : Λίθινα εργαλεία. Λεπίδες οψιανού και πυριτόλιθου (Wace and Thomspon 1912: 204 · Μυλωνάς 1928: 59-60 · Συριόπουλος 1968: 192).

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Ακρόπολη	Αττική /Στερεά Ελλάδα	Σε λόφο, κοντά σε πηγές νερού, θάλασσα και πεδιάδα. Έλεγχος περιοχής (Παντελίδου-Γκόφα 1997: 65).	MN, NN, TN	<u>MN</u> : Ελλειψοειδής καλύβα με εστία στο κέντρο–εσωτερικό. <u>NN</u> : Σε πλαγιά λόφου, αραιή δόμηση. Πλεκτή καλύβα, δάπεδο από λάσπη και εστία στο κέντρο. Αποθηκευτικοί λάκκοι. <u>NN–TN</u> : Χρήση σπηλαιού Ασκληπιού σε λόφο ως βοηθητικό ή αποθηκευτικό χώρο. <u>TN</u> : Επέκταση οικισμού–όχι αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Μεγάλη ποσότητα πηγαδιών (Immerwahr 1971: 2-3 · Παντελίδου-Γκόφα 1997: 65, 82, 84).	<u>NN</u> : Μελανή στιλβωμένη. Θαμπή διακόσμηση. <u>TN</u> : Ερυθρή στιλβωτή διακόσμηση. Ερυθρή στιλβωμένη. Αλοιφωτή. Ερυθρή σε υπόλευκο φόντο (Immerwahr 1971: 2 · Μαρή 2001: 78, 111 · 119, 123).	Οστά ανθρώπων σε πηγάδια. Οστά ζώων. Λεπίδες οψιανού. <u>MN</u> : Ειδώλια. <u>NN</u> : Λίθινα εργαλεία. Λίθινα και οστείνα κοσμήματα. Όχρα. <u>TN</u> : Μαρμάρινο ειδώλιο (Immerwahr 1971: 2 · Παντελίδου-Γκόφα 1997: 32, 65 · Μαράντου 2001: 65).

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Αλές-Θεολόγος	Φθιώτιδα /Στερεά Ελλάδα	Σε λόφο, κοντά σε θάλασσα-κόλπο (Coleman et al. 1992: 265).	AN, MN, NN	<u>AN</u> : Οικίες ορθογώνιες με λίθινα θεμέλια και πλίνθινη ανωδομή. Εστίες σε ανοικτούς χώρους. <u>MN</u> : Εστία οριοθετημένη από λίθους. Τοίχος σε μέση οικισμού-τείχος (Coleman et al. 1992: 273 · Δακορώνια 1999: 27).	<u>AN</u> : Ερυθρά μονόχρωμα. Ερυθρά με επίχρισμα. Μελανή στίλβωση. Rainbow ware. <u>MN</u> : Μελανή στίλβωση. Θαμπή διακόσμηση. <u>NN</u> : Μελανή στίλβωση. Θαμπή διακόσμηση. Ερυθρή γραπτή σε λευκή επιφάνεια (Συριόπουλος 1968: 163-164 · Coleman et al. 1992: 274 · Μαρή 2001: 98).	<u>AN-NN</u> : Πήλινα ειδώλια. Λίθινο σφονδύλι. Λίθινα εργαλεία. Λεπίδες οψιανού και πυριτόλιθου. Όστρα με οπές-περιάπτα (;). Λίθινες χάντρες <u>AN</u> : Στρογγυλός κλίβανος με θολωτή οροφή (Συριόπουλος 1968: 24, 191-192 · Coleman et al. 1992: 274 · Δακορώνια 1999: 27).
Γεράκι	Λακωνία /Πελοπόννησος	Σε λόφο σε ορεινή περιοχή, με έλεγχο περιοχής και θάλασσα. Κοντά σε πεδιάδα και πηγές νερού (Crouwel 2009: 67 · MacVeagh Thorne 2012: 105-107).	TN	<u>TN</u> : Χρήση κορυφή λόφου. Λίθινο τείχος περιμετρικά κορυφής (Crouwel 2009: 67 · MacVeagh Thorne 2012: 107).	<u>TN</u> : Πλαστική διακόσμηση. Διακόσμηση εμπίεστη-αποτυπώματα (Crouwel 2009: 67).	<u>TN</u> : Οψιανός (Crouwel 2009: 67).

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Ζαγάνι–Σπάτα	Αττική /Στερεά Ελλάδα	Σε λόφο με έλεγχο περιοχής (Σταϊνχάουερ 2001: 31).	TN	<u>TN</u> : Τείχος. Πυκνή δόμηση με δύο συστάδες οικιών. Στο μέσο ανοικτός χώρος–πλατεία. Λιθόκτιστες οικίες (Αποστολοπούλου–Κακαβογιάννη 2001: 20· 2006: 405· Σταϊνχάουερ 2001: 32).	-	<u>TN</u> : Χάλινος πέλεκυς (Αποστολοπούλου–Κακαβογιάννη 2001: 20).
Ηραίων–Πρόσυμα–σπήλαιο	Αργολίδα /Πελοπόννησος	Σε πεδιάδα (Χατζηπούλιου 1996: 76).	AN, MN, NN, TN	Οικιστική και ταφική χρήση (Συριοπούλου 1964: 128).	<u>AN</u> : Ερυθρή διακόσμηση σε λευκή επιφάνεια <u>NN</u> : Πολύχρωμη τύπου Γωνιάς. Θαμπή διακόσμηση. <u>TN</u> : Τύπου Πρόσυμας. Ερυθρή σιλβωτή διακόσμηση. (Συριοπούλου 1964: 28, 143-145· Μαρή 2001: 99, 112).	Οστά ζώων. Οστά σε κοιλότητες στο δάπεδο. Λεπίδες οψιανού και πυριτόλιθου. Λίθινες χάντρες με σπή. Λίθινο περιάπτο (Συριοπούλου 1964: 135· 174· Χατζηπούλιου 1996: 76).

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Ίμβρου Πηγάδι– Σιδηροδρομικός Σταθμός Δομοκού	Φθιώτιδα /Στερεά Ελλάδα	Σε λόφο, κοντά σε Κουτρολού Μαγούλα (Δημάκη 1994: 95· Κυπαρίσση–Αποστολικά 2019: 77).	MN, NN	<u>MN–NN</u> : Πλίνθοι. Τοίχοι –μάλλον εργαστήριο επεξεργασίας πηλού –μάζες πηλού (Κυπαρίσση–Αποστολικά 2019: 78).	<u>MN</u> : Ερυθρή γραπτή σε ανοικτή επιφάνεια. Ερυθρά στιλβωμένα με επίχρισμα. <u>NN</u> : Θαμπή διακόσμηση. Τρίχρωμη σε επιχρισμένη και στιλβωμένη επιφάνεια. Μελανά στιλβωμένα. Ερυθρά στιλβωμένα με επίχρισμα (Δημάκη 1994: 95).	<u>MN–NN</u> : Ειδώλια. <u>MN</u> : Ομοίωμα– κλίβανος–κεραμικό εργαστήριο (Κυπαρίσση–Αποστολικά 2019: 78-79).

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Κοκκάλα–Ανισόπεδη διάβαση ΟΣΕ –Θήβα	Βοιωτία /Στερεά Ελλάδα	Κοντά σε πεδιάδα και πηγές νερού (Τσώτα 2009: 871).	TN	TN: Πασσαλόπηκτα κτίσματα με πηλόχριστο δάπεδο. Αψιδωτό κτίριο με λίθινα θεμέλια, με δύο δωμάτια, εστία και λάκκους (Τσώτα 2009: 864-865).	TN: Μελανά στιλβωτά. Άβαφη κεραμική. Ερυθρό επίχρισμα. Χονδρόκοκκη κεραμική με σχοινοειδή διακόσμηση. Πίθοι (Τσώτα 2009: 864-868).	TN: Οστά ζώων. Ταφές. Ανθρωπόμορφη διακόσμηση σε αγγείο. ειδώλια. Λίθινα εργαλεία. Λεπίδες οψιανού. Πήλινα σφονδύλια (Τσώτα 2009: 863-865, 868-871).
Κόκκινη Σπηλιά–Άγιος Ηλίας	Αιτωλοακαρνανία /Στερεά Ελλάδα	-	AN, MN	-	AN: Ερυθρά με επίχρισμα. Ερυθρή γραπτή με υπόλευκο επίχρισμα (Συριόπουλος 1968: 23, 164, 167).	AN–MN: Λίθινα εργαλεία. Αιχμές βελών (Συριόπουλος 1994: 143).

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Κουτρολού Μαγούλα–Βάρδαλη– Νέο Μοναστήρι	Φθιώτιδα /Στερεά Ελλάδα	Σε λόφο, κοντά σε πεδιάδα (Δημάκη 1994: 91 · Κυπαρίσση–Αποστολικά 2019: 75).	MN, NN	<u>MN</u>: Οικίες με λίθινα θεμέλια και πλίνθινη ανωδομή– κάποτε λίθινη–και πλακόστρωτα δάπεδα. Κυκλικές πήλινες κατασκευές– τροφοπαρασκευαστικές– , πασσαλότρυπες, εστίες σε ανοικτούς λιθόστρωτους χώρους. Λάκκοι. <u>MN–NN</u>: Μεγάλη θέση. Τάφροι γύρω από οικισμό. Αναλημματικοί τοίχοι (·) (Hamilakis et al. 2017: 81-82, 84 · Κυπαρίσση–Αποστολικά 2019: 77).	<u>MN–NN</u>: Ερυθρή διακόσμηση σε υπόλευκη επιχρισμένη επιφάνεια. Χονδρόκοκκη κάποτε με επίχρισμα. <u>NN</u>: Τρίχρωμη κεραμική (Δημάκη 1994: 92 · Τσουκνίδας 1994: 113).	<u>MN</u>: Πλαστική διακόσμηση– ανθρωπόμορφη σε αγγείο. <u>MN–NN</u>: Πήλινα ειδώλια. Πήλινα ομοιώματα οικιών. Λίθινα εργαλεία. Οστά ζώων. Ανθρώπινα οστά (Δημάκη 1994: 92 · Τσουκνίδας 1994: 112 · Hamilakis et al. 2017: 86 · Κυπαρίσση–Αποστολικά 2019: 77).

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Λέρνα	Αργολίδα /Πελοπόννησος	Χαμηλός λόφος, σε πρόποδες βουνού, κοντά σε θάλασσα–αγκυροβόλιο, πεδιάδα και πηγές νερού. Έλεγχος θάλασσας και περιοχής (Vitelli 2007: 1, 128· Banks 2015: 5).	AN, MN, NN, TN	<u>AN–MN:</u> Λάκκοι ίσως για οικοδομική χρήση - ορύγματα. Κυκλικό, ελλειπτικό σχήμα. Οπές για πασσάλους. Εστία οριοθετημένη με λίθους. <u>MN–Πρώιμη:</u> Καλύβα τύπου wattle and daub–ίσως επεξεργασία λίθινων εργαλείων. Πιθανή η χρήση πλίνθων. Εντός λίθινη πλατφόρμα–χώρος εργασίας . Λάκκοι εστιών–τροφοπαρασκευαστική χρήση και ελεγχόμενη φωτιά–ανοικτός χώρος. Τάφος. Λίθινο πλακόστρωτο <u>MN–Υστερη:</u> Κτίριο ίδια θέση με παλαιότερο. Ίδια αρχιτεκτονική–λίθινα	<u>AN:</u> Μονόχρωμη και lime ware <u>MN:</u> Μονόχρωμη Urfirnis. Διακοσμημένη Urfirnis. <u>NN:</u> Θαμπή διακόσμηση. Γκρίζα στιλβωμένη. Μελανή στιλβωμένη. Πολύχρωμη τύπου Γωνιάς και Πρόσυμνας. <u>TN:</u> Χονδρόκοκκη. Αλοιφωτή. Ερυθρή γραπτή σε υπόλευκο φόντο. Cheeserots. (Μαρή 2001: 79-99, 120-123, 146· Vitelli 2007: 77-118· Banks 2015: 21-36, 259· Pullen 2018: 318).	<u>AN–MN:</u> Λίθινα εργαλεία, οστά ζώων, όστρεα–υλικό λάκκων. Οψιανός. Σφαιρίδια για σφεντόνες. Στιλβωτήρες. Ταφές. Ειδώλια, περίαπτο από σπόνδυλο και πηλό. Λίθινα εργαλεία και λεπίδες οψιανού. Πήλινα σφαιρίδια. Μαρμάρινο ρυτό. Σφραγίδα, λίθινες χάντρες. <u>MN–NN:</u> Λίθινα σφαιρίδια, οστά ζώων, όστρεα, πήλινα σφονδύλια. <u>TN:</u> Ταφές. Χάλκινα

				Θεμέλια, πλίνθινη ανωδομή, 3 δωμάτια, πεταλλόσχημη εστία οριοθετημένη με λίθους, κοντά σε τοίχο. <u>MN-NN</u>: Δύο κτίρια, το ένα πάνω από προηγούμενα. Αποθηκευτικοί λάκκοι εντός κτιρίων. <u>NN</u>: Αλλαγή σε αρχιτεκτονική-εμφάνιση «μεγαρόσχημου» κτίσματος. Ακανόνιστο σχήμα σε βόρειο τοίχο. Λιθόκτιστο. Δάπεδα από ασβεστοκονίαμα. Λάκκοι εντός. <u>TN</u>: Λάκκοι επενδυμένοι με ερυθρό πηλό, οριοθετημένοι με λίθους (Χατζηπούλιου 1996: 75 · Banks 2015: 6-36, 48-68, 82-88, 260).	αντικείμενα. Πήλινα σφονδύλια (Χατζηπούλιου 1996: 75 · Banks 2015: 8-29, 34, 51-66, 88, 151, 207-214, 235-245).

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Λόφος και σπήλαιο Τσούγκιζας–Νεμέα	Κορινθία /Πελοπόννησος	Σε λόφο, κοντά σε πεδιάδα, με έλεγχο περιοχής (Χατζηπούλιου 1996: 75 · Pullen 2011: 1).	AN, MN, NN, TN	<u>AN–MN:</u> Ενδείξεις για wattle and daub κτίσματα– αποτυπώματα καλαμιών. <u>TN:</u> Χρήση ξανά λόφου μετά από «εγκατάλειψη». Λάκκοι. Σπήλαιο –τοίχος και λίθοι που διαμόρφωναν εσωτερικό χώρο. (Συριόπουλος 1964: 24, 128 · Cherry et al. 1988: 171 · 1990: 624-625 · Pullen 2011: 18-22).	<u>AN:</u> Μονόχρωμη στιλβωμένη κεραμική. Ερυθρή διακόσμηση σε ανοικτό φόντο. <u>MN:</u> Μονόχρωμη και διακοσμημένη Urfirnis. Στιλβωμένη κεραμική. <u>NN:</u> Πολύχρωμης τύπου Γωνιάς. Όστρακο τετράποδο–τελετουργικό. <u>TN:</u> Τύπου Πρόσυμνας. Χονδρόκοκκη. Όστρακο με αποτύπωση υφάσματος–βάση (Συριόπουλος 1964: 143 · Cherry et al. 1990: 625 · Pullen 2011: 17 · Dabney et al. 2020 : 2-5).	<u>AN MN:</u> Λίθινα εργαλεία, οστά ζώων και ταφές <u>MN:</u> Πήλινο ομοίωμα οικίας με ερυθρή διακόσμηση σε λευκή επιφάνεια (;). Ρυτό. Πήλινο ειδώλιο. <u>NN:</u> Μαρμάρινο ειδώλιο Θεσσαλικού τύπου. <u>TN:</u> Οστέινα εργαλεία. Λίθινο περίαπτο, λίθινη χάντρα. Σπήλαιο–οστά σε δάπεδο (Συριόπουλος 1964: 134 · Cherry et al. 1988: 170 · 1990: 624-625 · Χατζηπούλιου 1996: 75 · Pullen 2011: 18 · Dabney et al. 2020 : 4-5, 60-61).

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Μαγούλα Μπαλωμένου– Χαιρώνεια	Βοιωτία /Στερεά Ελλάδα	Σε λόφο, κοντά σε πηγή νερού (Σωτηριάδης 1911: 159).	AN, MN, NN	Λίθινα ορθογώνια ή αψιδωτά κτίσματα. <u>AN:</u> Λιθόστρωτα πεζούλια. Λάκκος οριοθετημένος με λίθους. <u>MN:</u> Λιθόστρωτα πεζούλια. <u>NN:</u> Εστίες σε δάπεδα (Σωτηριάδης 1910: 125 · Τζαβέλλα–Enjeh 2012: 22 · 56).	<u>AN:</u> Άβαφη μόνοχρωμη. Rainbow ware. Πρώιμη γραπτή διακόσμηση σε λευκό επίχρισμα. Ερυθρά με επίχρισμα. Μελανή στιλβωμένη. <u>MN:</u> Ερυθρά στιλβωμένα. Ερυθρή γραπτή σε λευκή επιφάνεια. Μελανή στιλβωμένη. Τύπος Χαιρώνειας. <u>NN:</u> Μελανή στίλβωση, Ερυθρή στίλβωση. Γραπτή διακόσμηση με λευκή ύλη. Ερυθρή γραπτή σε λευκό επίχρισμα. Θαμπή διακόσμηση.	Ταφές. <u>AN:</u> Ειδώλια. Πήλινος δίσκος με εγχαράξεις. Οστέινα και λίθινα εργαλεία. Λεπίδες οψιανού. <u>MN:</u> Πήλινο ομοίωμα οικίας. Ειδώλια. Πήλινοι δίσκοι. Πήλινα σφαιρίδια για σφεντόνες. Οστέινα εργαλεία. Λεπίδες οψιανού. Λίθινα περίαπτα και χάντρες. Εργαλεία από πυριτόλιθο. <u>NN:</u> Πήλινος δίσκος με οπή–σφονδύλι. Πήλινα σφαιρίδια για σφεντόνες. Πήλινα περίαπτα. Πήλινα και λίθινα ειδώλια.

					Τρίχρωμη κεραμική (Σωτηριάδης 1911: 159 · 162 · Wace and Thomspou 1912: 199-201 · Συριόπουλος 1968: 164, 167 · Τζαβέλλα–Εντζεν 2012: 57-77).	Οστέινα και λίθινα εργαλεία. Λεπίδες οψιανού. Λίθινη χάντρα (Σωτηριάδης 1910: 123 · Wace and Thomspou 1912: 197 · 201 · Τζαβέλλα–Εντζεν 2012: 78, 97 · Τσώτα 2013: 2).

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Μερέντα	Αττική /Στερεά Ελλάδα	Σε χαμηλό λόφο, κοντά σε πεδιάδα και πηγές νερού (Κακαβογιάννη κ.ά. 2009: 143, 145).	ΑΝ, ΜΝ, ΝΝ, ΤΝ	<u>ΑΝ:</u> Μικρό χωριό. Ξύλινος περίβολος. Λάκκοι σε ανοικτό χώρο. Α΄ Φάση– Ημιυπόγειες, κυκλικές /ελλειψοειδείς, πασσαλόπηκτες οικίες, σκαμμένες σε έδαφος. Δάπεδα χαλικόστρωτα και πατημένος πηλός. Ίσως κωνική στέγη–οπή για κεντρικό πάσσαλο στο εσωτερικό μιας οικίας. Περιμετρικά εξωτερικά οπές– ίσως ξύλινοι πάσσαλοι. Β΄ Φάση– Ορθογώνιες με λίθινα θεμέλια και πλίνθινη ανωδομή. Στεγασμένα	<u>ΜΝ:</u> Μελανή στίλβωση. Χονδρόκοκκη. Γραπτή διακόσμηση. <u>ΝΝ:</u> Μελανή στίλβωση. Γραπτή θαμπή διακόσμηση σε ανοικτό φόντο. <u>ΤΝ:</u> Τετραποδικό ρυτό με εγχάρακτη διακόσμηση (Κακαβογιάννη κ.ά. 2009: 149, 153).	<u>ΑΝ:</u> Ειδώλια, λίθινα εργαλεία από οψιανό και πυριτόλιθο, λεπίδες οψιανού. Σφονδύλι. <u>ΝΝ:</u> Ειδώλια. Λίθινα εργαλεία, λεπίδες και αιχμη βέλους από οψιανό. Βραχιόλι από όστρεο, λίθινη χάντρα (Κακαβογιάννη κ.ά. 2009: 150, 153-154).

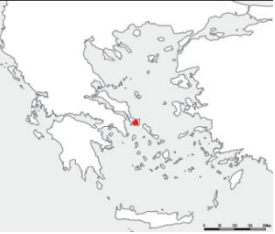
				είσοδος και βοηθητικοί χώροι. Μια δίχωρη οικία– σύνδεση δωματίων με διάδρομο και οπές για πασσάλους στο εσωτερικό. Ενδείξεις για εργαστήριο λιθοτεχνίας. <u>NN</u>: Ημιυπόγεια, κυκλική καλύβα, με εστία κοντά σε τοίχο. <u>TN</u>: Αρκετές οικοδομικές φάσεις στην ίδια θέση– μεταγενέστερη– ελλειψοειδής καλύβα με λιθόκτιστα θεμέλια. Ημικυκλική καλύβα λαξευμένη σε βράχο (Κακαβογιάννη κ.ά. 2009: 143-147, 151-152).	

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Νέα Μάκρη	Αττική /Στερεά Ελλάδα	Σε χαμηλό λόφο, κοντά σε θάλασσα, κόλπος με φυσικό λιμάνι, πεδιάδα και πηγές νερού. Έλεγχος περιοχής (Παντελίδου-Γκόφα 1991: 3-5, 1997: 18-20).	AN, MN, NN	<u>AN</u>: Λιθόκτιστα, μικρά, κυκλικά κτίσματα-ορύγματα, σε συστάδες. Αποθηκευτικοί λάκκοι-κάλυμμα με φθαρτά υλικά. Μεταγενέστερη χρήση ως απορριμματικοί. <u>MN</u>: Μεγάλος οικισμός μέχρι ακτή. Οικίες τετράπλευρες ή ορθογώνιες, μονόχωρες με λίθινα θεμέλια, πλίνθινη ανωδομή και μονόριχτη ή δίριχτη στέγη. Χαλικόστρωτα δάπεδα. Ξυλοδεσιά με πασσάλους σε τοίχους. Πλεκτές καλύβες, ελλειπτική κάτοψη,	<u>AN</u>: Στιλβωμένη. Πρώιμη γραπτή ερυθρή σε κιτρινωπό επίχρισμα. Rainbow ware. Άβαφα. Χονδρόκοκκη. <u>MN</u>: Urfirnis μονόχρωμη και διακοσμημένη. Ερυθρά και μελανά στιλβωμένα. Ερυθρή βαφή και επίχρισμα. Λευκά αγγεία. Ερυθρή γραπτή σε λευκό φόντο. Λευκή γραπτή σε ερυθρό φόντο. Εγχάρακτα με λευκή ύλη-γέμισμα. <u>NN</u>: Χονδρόκοκκη. Μελανή σε ερυθρό	<u>NN</u>: Λίθινο ζωμόμορφο ειδώλιο. Πήλινα ζωμόμορφα και ανθρωπόμορφα ειδώλια. <u>TN</u>: Λίθινα εργαλεία και οστέινα Λεπίδες οψιανού (Θεοχάρης 1957: 119-120 · Παντελίδου-Γκόφα 1997: 99 · Μαράντου 2001: 66-67).

				σκαμμένο δάπεδο. Εστίες στο εσωτερικό. Κυκλικές κατασκευές– μάλλον αποθήκες– μικρές, με πλεκτή ανωδομή. Λιθόστρωτα δάπεδα με πηλό. Οπή στο εσωτερικό για κεντρικό πάσσαλο. Λάκκοι–εστίες– οριοθετημένοι με λίθους. Πηγάδι, λιθόστρωτοι εξωτερικοί χώροι. <u>NN:</u> Μονόχωρες οικίες με λίθινα θεμέλια, πλίνθινη ανωδομή και ξυλοδεσιά. Πλεκτές καλύβες, στεγασμένη είσοδος, αυλάκι περιμετρικά. <u>TN:</u> Οικοδόμηση	φόντο. Θαμπή διακόσμηση. Μελανή στιλβωτή. Γκρίζα στιλβωμένη (Παντελίδου–Γκόφα 1995: 134-153).	

				οικιών σε ίδια θέση με προηγούμενες περιόδους. Ελλειπτικές καλύβες με πλεκτή ανωδομή και πήλινο επίχρισμα. Οπές για κεντρικό πάσσαλο στο εσωτερικό. Ορθογώνιες μεγαλύτερες καλύβες με ίδια δόμηση και δίρριχτη στέγη. Οικίες με λίθινα θεμέλια και πλίνθινη ανωδομή. Κατάργηση αυλακιών. Εστίες σε εξωτερικούς χώρους (Θεοχάρης 1957: 115· Παντελίδου-Γκόφα 1997: 21, 33-50, 67-68, 84-85).	

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Προσκυνάς	Φθιώτιδα /Στερεά Ελλάδα	Σε χαμηλό λόφο, κοντά σε πεδιάδα, βουνά και πηγές νερού. Σχετικά κοντά σε θάλασσα (Ζάχου 2002: 25).	NN	<u>ΝΝ</u> : Κτίρια με λίθινα θεμέλια (Δακορώνια 1999: 27 · Ζάχου 2002: 26).	<u>ΝΝ</u> : Ερυθρή μονόχρωμη. Θαμπή διακόσμηση (Ζάχου 2002: 26).	<u>ΝΝ</u> : Ταφές-1 καύση. Εργαλεία από οψιανό και πυριτόλιθο. Οστέινα εργαλεία. Πήλινα και μαρμάρινα ειδώλια (Δακορώνια 1999: 27 · Ζάχου 2002: 26).

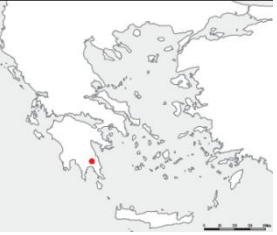
Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Σπήλαιο Αγία Τριάδα	Εύβοια /Στερεά Ελλάδα	Πρόποδες βουνού, κοντά σε πηγή νερού και πεδιάδα. Έλεγχος περιοχής και θάλασσας (Σάμψων 1981: 92· Mavridis and Tankosic 2009: 47-49).	NN, TN	<u>NN–TN:</u> Στενό σπήλαιο, υγρασία, σκοτάδι. <u>NN:</u> Κατασκευή με καμένο πηλό οριοθετημένος κυκλικά με λίθους και όστρακα ως θεμέλια δαπέδου. Λίθινη πλατφόρμα. Λάκκοι. <u>TN:</u> Λάκκοι, δάπεδα από επίπεδους λίθους και πατημένο χώμα (Mavridis and Tankosic 2009: 51· Cullen et al. 2011: 37· Μαυρίδης και Tankosic 2012: 798· 800· Tankosic and Katsianis 2017: 243).	<u>NN:</u> Λευκή γραπτή διακόσμηση σε σκούρα στιλβωμένη επιφάνεια. Ανθρωπόμορφο αγγείο. Θαμπή διακόσμηση. <u>TN:</u> Πιθοειδή αγγεία με πλαστική διακόσμηση– σχοινιά. Εγχάρκτη και στικτή διακόσμηση. Λευκή κρούστα. Ερυθρό επίχρισμα και στιλβωμένη επιφάνεια (Σάμψων 1981: 93· Mavridis and Tankosic 2009: 53-54· Μαυρίδης και Tankosic 2012: 799- 800).	<u>NN–TN:</u> Λεπίδες και φολίδες οψιανού. Οστέινα εργαλεία. Λίθινα εργαλεία. Οστά ζώων (Mavridis and Tankosic 2009: 52· Μαυρίδης και Tankosic 2012: 800).

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Σπήλαιο Αλεπότρυπα	Λακωνία /Πελοπόννησος	Σε κόλπο, κοντά σε πηγές νερού. Όχι κοντά σε πεδιάδες (Παπαθανασόπουλος 1996β: 81 · Parathanasiou 2018: 10).	AN, MN, NN, TN	Ευρύχωρο σπήλαιο με πηγές νερού εντός. Ταφική και οικιστική χρήση (Παπαθανασόπουλος 1996β: 81 · Pullen 2017: 320).	<u>AN</u> : Ερυθρό επίχρισμα. Κυρίως μονόχρωμη- φιάλες. <u>MN</u> : Urfirnis <u>NN</u> : Μελανή στιλβωμένη. Γκρίζα στιλβωμένη. Μαύρη θαμπή διακόσμηση σε ερυθρή επιφάνεια. Πολύχρωμη κεραμική τύπου Γωνιάς. <u>TN</u> : Ρυτό με μελανή στιλβωμένη επιφάνεια. Κυρίως λεκάνες. Κυρίως φιάλες. Γκρίζο /μελανό επίχρισμα. Ερυθρό επίχρισμα. Cheesepots. Ρυθμός κρούστας- αλοιφωτή.	<u>AN-TN</u> : Κόκκαλα ψαριών και όστρεα. <u>AN</u> : Ταφές Λίθινα και οστέινα εργαλεία. <u>MN</u> : Ταφές. <u>NN</u> : Οστέινα εργαλεία- βελόνες. <u>TN</u> : Ταφές. Οψιανός. Όστρεα, χάντρες από όστρεα. 4 χάλκινα στιλέτα, αλλά και αργυρά αντικείμενα. Οψιανός, οστά ζώων. Περίαπτα από όστρεα (Katsarou 2018: 91-99 · Papathanasiou 2018β: 263 · Perlès 2018: 331- 336 · Psimogiannou 2018: 131 · Riebe 2017: 243- 244 · 2018: 353 · Stratouli 2018: 255 ·

					Πίθιοι με ανάγλυφη διακόσμηση. Ερυθρή σιλβωμένη διακόσμηση (Katsarou 2018: 92--106 · Psimogiannou 2018: 131-137, 141-143 · Pullen 2017: 320 · Valvis 2018: 159-161).	Theodoropoulou 2019: 396).

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Σπήλαιο Ευριπίδη-Σαλαμίνα	Αττική /Στερεά Ελλάδα	Σε ακρωτήριο με φυσικό λιμάνι, κοντά σε πηγή νερού. Όχι ορατό από θάλασσα. Έλεγχος θάλασσας και ορατότητα προς Αίγινα και Μέθανα (Μαρή 2001: 20· 30).	NN, TN	-	ΝΝ: Μελανή στυλβωτή. Θαμπή διακόσμηση. Γκρίζα στυλβωτή. ΤΝ: Ερυθρή στυλβωτή διακόσμηση. Ερυθρή αλοιφωτή-τύπου κρούστας. Ερυθρή γραπτή σε υπόλευκο φόντο. Χονδρόκοκκη κεραμική με ανάγλυφη, πλαστική, εμπίεστη και εγχάρακτη διακόσμηση. Cheesepots (Μαρή 2001: 70-73, 83, 107, 119, 128, 145).	ΝΝ: Μαρμάρινο ειδώλιο με ερυθρή διακόσμηση. ΝΝ-ΤΝ: Ανθρωπόμορφα περιάρπα από λίθο, πηλό, ασήμι. Περιάρπα από όστρεα και σπόνδυλο. Λίθινα περιάρπα. Λίθινο ζωόμορφο περιάρπα. Χάντρες από όστρεα και από dentalium. Λίθινες χάντρες επιστρωμένες από χαλκό. Οστά ψαριών. Λίθινα εργαλεία (Μαρή 2001: 156-168).

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Σπήλαιο Κίτσου	Αττική /Στερεά Ελλάδα	Σε βραχώδη περιοχή. Όχι κοντά σε πηγές νερού και πεδιάδα. Ορατότητα προς Κυκλάδες (Παντελίδου–Γκόφα 1997: 82· Μαρή 2001: 43, 47).	NN, TN	<u>NN–TN</u> : Χρήση σπηλαιίου και εξωτερικού χώρου (Μαρή 2001: 46).	<u>NN</u> : Θαμπή μελανή διακόσμηση. Γκρίζα στιλβωμένη. Λευκή γραπτή θαμπή διακόσμηση σε σκούρο φόντο. Μελανή στιλβωμένη. Ρυτό με αλοιφωτή διακόσμηση. <u>TN</u> : Ερυθρή γραπτή σε υπόλευκο φόντο. Ερυθρά στιλβωμένα. Αλοιφωτή. Πιθοειδή με ανάγλυφη διακόσμηση. Χονδρόκοκκη (Παντελίδου–Γκόφα 1997: 75· Μαρή 2001: 45-46, 117).	<u>NN–TN</u> : Οστά ζώων, λίθινα εργαλεία. Ανθρώπινα οστά. Λίθινα εργαλεία, λεπίδες και αιχμές βελών από οψιανό και πυριτόλιθο. Οστείνα εργαλεία–οπίεις και βελόνες. Πήλινα ειδώλια, περιάρπτα από λίθο και όστρεο–ανθρωπόμορφο και ζωόμορφο από σπόνδυλο. <u>TN</u> : Χάλκινη περόνη. Υπολείμματα χαλκού. Ανθρώπινα οστά–όχι κρανία (Παντελίδου–Γκόφα 1997: 94· Μαρή 2001: 44-45,47).

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Σπήλαιο Κουβελείκη Α και Β	Λακωνία /Πελοπόννησος	Σε γκρεμό κοντά σε πεδιάδα. Έλεγχος πεδιάδας (Karkanas 2006: 1629).	NN, TN	Δύο σπήλαια <u>NN-TN</u>: Α' σπήλαιο: Ασβεστωμένα δάπεδα. Πηλός για κατασκευή εστιών (Karkanas 2006: 1629, 1638-1639).	<u>NN</u>: Β' Σπήλαιο: Χρηστική κεραμική. Α' σπήλαιο: Λεπτόκοκκη κεραμική. Γκρίζα Κεραμική. Μελανή στιλβωμένη. Θαμπή διακόσμηση. <u>TN</u>: Α' σπήλαιο: Ερυθρή στιλβωτή διακόσμηση. Αλοιφωτή. Β' σπήλαιο: Κακή ποιότητα σε σχέση με Α' σπήλαιο. Φιάλες και πιθοειδή αγγεία. Άβαφα, πρόχειρο επίχρισμα (Μαρή 2001: 79, 100-120 · Καζνέση και Κατσαρού 2003: 27-33 · Karkanas 2006: 1631 · Mee et al. 2014: 67-69).	<u>NN-TN</u>: Ταφές Α' σπήλαιο: Οφιανός, λίθινα εργαλεία, πήλινα και μαρμάρινα ειδώλια. Οστά ζώων. Β' σπήλαιο: Λίθινα εργαλεία (Karkanas 2006: 1631-1639).

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Σπήλαιο Λεοντάρι	Αττική /Στερεά Ελλάδα	Σε βραχώδη περιοχή, με έλεγχο προς θάλασσα και πεδιάδα. Ορατότητα προς νότια Εύβοια (Karali et al. 2017: 269).	NN, TN	<u>NN–TN</u> : Δάπεδο από επίπεδους λίθους (Karali et al. 2017: 271).	<u>NN</u> : Θαμπή διακόσμηση, Λευκή γραπτή σε σκούρα στιλβωμένη επιφάνεια. <u>TN</u> : Τύπου ερυθρής κρούστας. Ερυθρά στιλβωτά, εγχάρκτη διακόσμηση. Ερυθρά στιλβωτά με επίχρισμα. Πίθοι με πλαστική σχοινοειδή διακόσμηση. Σέσουλες με εγχάρκτη διακόσμηση (Karali et al. 2017: 272-275).	<u>NN–TN</u> : Λίθινα εργαλεία από πυριτόλιθο και οψιανό. Οστά ζώων. <u>NN</u> : Ειδώλιο λίθινο. <u>TN</u> : Ειδώλια πήλινα, μαρμάρινα και λίθινα (Karali et al. 2017: 275-277, 280).

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Σπήλαιο Λιμνών	Αχαΐα /Πελοπόννησος	Δασώδης περιοχή—όχι εύκολη πρόσβαση (Σάμψων και Κατσαρού 1998: 63).	MN, NN, TN	<u>MN</u> : Ίχνη καύσεων. <u>NN</u> : Δάπεδο κοντά σε είσοδο με κομμάτια πηλού με οπή—ίσως δάπεδο κλιβάνου. <u>NN-TN</u> : Εστίες σε δάπεδα (Σάμψων και Κατσαρού 1998: 64-67).	<u>MN</u> : Ελάχιστα όστρακα. <u>NN</u> : Μελανή διακόσμηση. Μελανόχρωμα. Στυλβωμένη ή λειασμένη επιφάνεια—μονόχρωμα. Επίχρισμα. Μελανό επίχρισμα. <u>TN</u> : Cheesepots. Πιθοειδή αγγεία—πλαστική διακόσμηση. Άβαφα αγγεία. Μονόχρωμα αγγεία (Κατσαρού και Σάμψων 1997: 86-89, 173 · Σάμψων και Κατσαρού 1998: 64-66).	<u>NN</u> : Ταφές. <u>TN</u> : Λίθινα εργαλεία—τριπτήρες, μυλόλιθοι. Οστέινα εργαλεία. Οψιανός (Σάμψων και Κατσαρού 1998: 65-67).

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Σπήλαιο Οινόη IV	Αττική /Στερεά Ελλάδα	Γειτονικό του σπηλαίου Πανός. Κοντά σε πεδιάδα (Μαρή 2001: 49 · Mari 2017: 284).	NN, TN	<u>NN</u> : Έντονη δραστηριότητα. <u>TN</u> : Μείωση δραστηριότητας (Mari 2017: 284).	<u>NN</u> : Θαμπή διακόσμηση. Ερυθρή γραπτή σε λευκή επιφάνεια. Μελανά στιλβωμένα. Ρυτά. <u>TN</u> : Ερυθρά στιλβωμένα. Πιθοειδή με σχοινοειδή πλαστική διακόσμηση. Cheesepots (Μαρή 2001: 50 · Mari 2017: 284).	<u>NN-TN</u> : Λίθινα και οστέινα εργαλεία. Όστρεα. Σφονδύλια. Ειδώλιο. Λίθινο περίαπτο (Mari 2017: 287).

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Σπήλαιο Πανός	Αττική /Στερεά Ελλάδα	Κοντά σε πεδιάδα και πηγή νερού (Παντελίδου–Γκόφα 1997: 81 · Μαρή 2001: 49).	MN, NN, TN	Μεγάλο και σκοτεινό σπήλαιο (Μαρή 2001: 48).	<u>MN</u> : Urfirnis. <u>NN</u> : Θαμπή διακόσμηση. Γκρίζα στίλβωση. Μελανή στίλβωση. Ρυτά με αλοιφωτή διακόσμηση. <u>TN</u> : Ερυθρή γραπτή σε υπόλευκο φόντο. Πιθοειδή αγγεία Αλοιφωτά–τύπου κρούστα. Ερυθρή στιλβωμένη διακόσμηση (Μαρή 2001: 48 · Facorellis et al. 2017 : 1481-1482).	<u>MN</u> : Ταφές. <u>NN</u> : Ταφές. Πήλινο ειδώλιο. Λίθινα εργαλεία. <u>TN</u> : Περιδέραιο ορείας μέσα σε αγγείο. Ταφές σε λάκκο (Συριόπουλος 1968: 158, 196 · Παντελίδου–Γκόφα 1997: 80, 95 · Μαράντου 2001: 67 · Μαρή 2001: 48- 49 · Facorellis et al. 2017 : 1482).

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Σπήλαιο Σαρακηνού	Βοιωτία /Στερεά Ελλάδα	Πάνω από λίμνη- τώρα πεδιάδα-με έλεγχο περιοχής. Απόκρημνη θέση (Sampson 2006: 48).	AN, MN, NN, TN	<u>AN</u> : Σποραδική χρήση σπηλαίου. <u>MN</u> : Εστία. <u>NN</u> (Υστερη): Πιο έντονη χρήση σπηλαίου. Πατημένα δάπεδα. Εστίες οριοθετημένες με λίθους. Οπές σε δάπεδα- διαμόρφωση εσωτερικού χώρου. (Sampson 2006: 49 · 2008: 36, 386 · Sampson and Mastrogiannopoulou 2017: 263).	<u>AN</u> : Λεπτόκοκκη κεραμική. Ερυθρή διακόσμηση σε λευκό επίχρισμα. <u>MN</u> : Ερυθρή γραπτή διακόσμηση σε λευκή επιφάνεια. <u>NN-Πρώιμη</u> : Μελανή στιλβωμένη. Γκριζα στιλβωμένη. Urfirnis. Θαμπή διακόσμηση. <u>NN-Υστερη-TN</u> : Τύπου Γωνιάς. <u>TN</u> : Στιλβωμένη διακόσμηση. Τύπου σέσουλα. Cheeserots (Sampson 2006: 49-50 · 2008δ: 27-37 · Sampson and Mastrogiannopoulou 2017: 261-263 · Sampson et al. 2009: 218-226).	<u>AN</u> : Οστά ζώων. <u>MN</u> : Οστά ζώων. Πήλινο σφαιρίδιο για σφεντόνα. Λίθινα εργαλεία. <u>NN-Πρώιμη</u> : Λίθινα εργαλεία. Οστά ζώων. <u>NN-Υστερη-TN</u> : Πήλινες λεκάνες. Οστά ζώων. Όστρεα. Απανθρακωμένοι σπόροι. Ειδώλια πήλινα και μαρμάρινο. Λίθινα εργαλεία. Σφονδύλια και λίθινο υφαντικό βάρος. Χάντρες από λίθο και όστρεο. Λίθινα περίαπτα. <u>TN</u> : Ταφή. Λίθινα και οστέινα εργαλεία.

						Αιχμές βελών από οψιανό και πυριτόλιθο. Πήλινα και μαρμάρια ειδώλια. Πήλινα σφονδύλια (Sampson 2006: 50 · 2008δ: 32-37 · Sampson and Mastrogiannopoulou 2017: 263 · Sampson et al. 2009: 227).

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Θαρρούνια οικισμός, νεκροταφεία, Σπήλαιο Σκοτεινή	Εύβοια /Στερεά Ελλάδα	Κοντά σε πηγή νερού και πεδιάδα (Sampson 1992: 61).	NN, TN	<u>NN–TN</u> : Μεγάλο σπήλαιο. Οικισμός–λίθινοι τοίχοι. Νεκροταφείο– κοντά σε οικισμό–λακκοειδείς ταφές. <u>NN</u> : Σπήλαιο–Εστία <u>TN</u> : Σποραδική χρήση σπηλαίου και εστίες εντός (Sampson 1992: 61, 67, 70, 86-88).	<u>MN</u> : Σπήλαιο–Στικτή διακόσμηση με λευκή ύλη. <u>NN</u> : Σπήλαιο–Θαμπή διακόσμηση. Μελανή στιλβωμένη. Γκρίζα κεραμική. Λευκή γραπτή διακόσμηση σε σκούρα στιλβωμένη επιφάνεια. <u>TN</u> : Σπήλαιο–Ερυθρό επίχρισμα σε στιλβωμένη επιφάνεια. Στιλβωμένη διακόσμηση. Πίθοι με πλαστική διακόσμηση–σχοινιά. Μελανή /ερυθρή στιλβωση. Cheeserots. Οικισμός–πιθοειδή	<u>NN–TN</u> : Σπήλαιο–Οστά ζώων, οστέινα εργαλεία–βελόνες, σφονδύλια, λεπίδες και αιχμές οψιανού και πυριτόλιθου, λίθινα εργαλεία–τριπτήρες, μυλόλιθοι. <u>NN</u> : Σπήλαιο–μαρμάρινα και πήλινα ειδώλια–ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα. Σπήλαιο–Ταφές. Σπήλαιο–Οστέινη σφραγίδα. <u>TN</u> : Σπήλαιο–Ειδώλια–για διακόσμηση πίθων, χάλκινες βελόνες. Νεκροταφείο–λεπίδες οψιανού, πήλινο σφονδύλι, όστρεο από

					με πλαστική διακόσμηση-σχοινιά. Αγγεία με αποτυπώματα υφάσματος σε βάση. Τύπου σέσουλας με εγχάρκτη διακόσμηση. Αλοιφωτή (Sampson 1992: 68, 70, 86 · Σάμψων 1996β: 125-126 · Μαρή 2001: 119).	σπόνδυλο (Sampson 1992: 67-68, 78-84, 88).

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Σπήλαιο Φράγγθι–σπήλαιο και Παραλία	Αργολίδα /Πελοπόννησος	Κοντά σε ακρωτήριο, κόλπο–λιμάνι, πηγές νερού κα πεδιάδα. Κατά Νεολιθική απείχε από θάλασσα (Χατζηπούλιου 1996α: 77).	AN, MN, NN, TN	<u>AN–MN, TN:</u> Παραλία–λίθινα θεμέλια, πλίνθινη ανωδομή. <u>AN:</u> Χρήση σπηλαίου και Παραλίας. <u>MN:</u> Χρήση σπηλαίου και Παραλίας. <u>NN:</u> Χρήση σπηλαίου. <u>TN:</u> Χρήση σπηλαίου και Παραλίας (Χατζηπούλιου 1996α: 77 · Maran 2012: 27 · Perlès 2017: 331 · Pullen 2017: 314-316).	<u>MN:</u> Urfirnis. <u>NN:</u> Πολύχρωμη κεραμική τύπου Γωνιάς και Πρόσουμνας. Μελανή στιλβωμένη. Θαμπή διακόσμηση. Ρυτό. Χονδρόκοκκη κεραμική. Γκριζα κεραμική. <u>TN:</u> Ρυθμός κρούστας–αλοιφωτή. Στιλβωμένη διακόσμηση. Ερυθρή γραπτή σε υπόλευκο φόντο. Cheesepots (Χατζηπούλιου 1996α: 77 · Μαρή 2001: 123, 148 · Mee et al. 2014: 67-69 · Perlès 2017: 331-332 · Pullen 2017: 314-316).	<u>AN:</u> Κοσμήματα. Οστά ζώων, λίθινα και οστέινα εργαλεία. Ειδώλια. <u>MN:</u> Λίθινα εργαλεία. Περίαπτα, ανθρωπόμορφα περίαπτα, χάντρες–γεωμετρικές από σπόνδυλο, όστρεα, λίθο και πηλό. Ρυτό. Ειδώλιο. <u>NN:</u> Λίθινα εργαλεία, αιχμές βελών από οψιανό. Χάντρες, περίαπτα. Ειδώλιο <u>TN:</u> Νέοι τύποι λεπίδων (Χατζηπούλιου 1996α: 77 · Perlès 2017: 331-332 · Pullen 2017: 316).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 4. Ήπειρος και νησιά Ιονίου

Θέση	Νομός /Νησί	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Δολιανά	Ιωαννίνων	Κοντά σε πεδιάδα και πηγές νερού (Ντούζουγλη 1996: 46-47 · Vasileiou 2016).	TN	<u>TN</u> : Δάπεδα πλεκτών καλυβών με δύο φάσεις. Η τελευταία επιστρωμένα με όστρακα και μικρούς λίθους και παρουσία εστιών (Ντούζουγλη 1996: 46-47 · Παπαδόπουλος και Κοντορλή 2003: 7 · Βαβουρανάκη 2007: 20).	<u>TN</u> : Επίθετες ταινίες με εμπίεστη και εγχάρακτη διακόσμηση. Χονδρόκοκκη με σκούρο επίχρισμα. Ερυθρή στιλβωμένη με επίχρισμα (Ντούζουγλη 1996α: 117-118 · Παπαδόπουλος και Κοντορλή 2003: 7 · Βαβουρανάκη 2007: 20).	<u>TN</u> : Οστά ζώων. Οστίνες χάντρες. Πήλινα σφονδύλια (Ντούζουγλη 1996: 46-47 · Παπαδόπουλος και Κοντορλή 2003: 7 · Βαβουρανάκη 2007: 20).
Επισκοπή	Ιωαννίνων	Σε πρόποδες λόφου, κοντά σε πεδιάδα και πηγές νερού (Vasileiou 2016).	AN, MN	<u>AN-MN</u> : Λάκκοι-κάποιοι με πασσαλότρυπες- ίσως καλύβες από φθαρτά υλικά (Vasileiou 2016 · Βασιλείου 2018: 74).	<u>AN-MN</u> : Μονόχρωμη ερυθρή. Μελανή στιλβωμένη. Εμπίεστη διακόσμηση (Vasileiou 2016 · Βασιλείου 2018: 74).	<u>AN-MN</u> : Λίθινα εργαλεία. Λεπίδες πυριτόλιθου (Vasileiou 2016 · Βασιλείου 2018: 74).

Θέση	Νομός /Νησί	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Καστρίτσα–σπήλαιο	Ιωαννίνων	Σε πρόποδες λόφου, κοντά σε πεδιάδα και πηγές νερού (Γραβάνη 2008: 180 · Γιούνη κ.ά. 2015: 20 · Vasileiou 2016).	AN, MN, TN	AN–MN: Υπαίθρια θέση και σπήλαιο. TN: Το σπήλαιο σήμερα δεν είναι προσβάσιμο (Γιούνη κ.ά. 2015: 20).	AN–MN: Υπαίθρια θέση–εμπύκτη και εγχάρκτη διακόσμηση. TN: Σπήλαιο–ερυθρή λειασμένη επιφάνεια (Ντούζουγλη 1996: 47 · Ντούζουγλη 1996α: 118 · Πλιάκου 2007: 109 · Γιούνη κ.ά. 2015: 20).	AM–MN: Υπαίθρια θέση–λίθινα εργαλεία. Οστά ζώων (Παπαδόπουλος 1974: 128 · Πλιάκου 2007: 109).
Σπήλαιο Ασβότρυπα	Λευκάδα	Κοντά σε πεδιάδα και θάλασσα με ορατότητα ακτών Ακαρνανίας (Καλλιγιάς 1969: 321 · Ζάχος και Ντούζουγλη 2003: 321).	NN, TN	-	Ρυτά, ζωόμορφα αγγεία με εγχάρκτη διακόσμηση (Τσώνος 2018: 494).	Πυριτόλιθος (Καλλιγιάς 1969: 321).

Θέση	Νομός /Νησί	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Σπήλαιο Δράκαινα	Κεφαλονιά	Κοντά σε θάλασσα και πεδιάδα (Stratouli 2007: 111-112 · Ntinou and Stratouli 2012: 89).	NN I, NN II, TN	Περιοδική χρήση. Δάπεδα με ασβεστοκονίαμα. Μικροί λάκκοι και εστίες (Stratouli et al. 1998: 276 · Stratouli 2005: 125-126 · 2007: 110 · Stratouli and Karkanias 2014: 23 · Στρατούλη κ.ά. 2017: 185-187).	NN I: Γραπτή κεραμική. Urfirnis και αμαυρόχρωμα αγγεία. Εγχάρακτη ή ανάγλυφη διακόσμηση. NN II: Πολύχρωμη κεραμική. Γραπτή και εγχάρακτη διακόσμηση. Αποθηκευτικά αγγεία. TN: Πολύχρωμη και αλοιφωτή κεραμική. Ερυθρή γραπτή σε ανοικτή επιφάνεια. Μελανή γραπτή σε ανοικτή επιφάνεια. Πλαστική διακόσμηση (Stratouli et al. 1998: 276 · Stratouli 2007: 115-117 · Stratouli and Karkanias 2014: 24 · Στρατούλη κ.ά. 2017: 186).	NN-TN: Βλητικές αιχμές από πυριτόλιθο. Λίθινα εργαλεία από πυριτόλιθο. Τριπτήρες. Πελέκειες, αξίνες και σμίλες. Οστά ζώων και ψαριών. Όστρεα. Ειδώλια. Κοσμήματα από <i>Spondylus Gaederopus</i> . Κομμάτι φυτικής ίνας (Stratouli et al. 1998: 276 · Stratouli 2007: 111-114 · Nosch M-L. et al. 2011 · Στρατούλη κ.ά. 2017: 186).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 5. Κυκλάδες

Θέση	Νησί	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Αγριλιά	Μήλος /Κυκλάδες	Χαμηλός λόφος, κοντά σε Φυλακωπή. Εύφορη γη, κοντά σε πηγές νερού (Evans and Renfrew 1968: 75 · Cherry and Torrence 1982: 24 · Broodbank 2009: 124-125).	NN	-	-	Ίχνη επεξεργασίας οψιανού. Αιχμές οψιανού (Evans and Renfrew 1968: 75 · Cherry and Torrence 1982: 24 · Kalogiropoulou 2017: 219).

Θέση	Νησί	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Κεφάλαια	Κέα /Κυκλάδες	Σε ακρωτήριο, κοντά σε φυσικό λιμάνι. Έλεγχος θάλασσας, ορατότητα προς Αττική, Εύβοια και Άνδρο (Coleman 1977: 1).	TN	Έντονη διάβρωση. Μικρός οικισμός. Οικίες λίθινες, μικρές και τετράπλευρες, με λίθινα θρανία σε εσωτερικούς τοίχους και εσωτερικές αντηρίδες. Στέγες από πηλό και ξύλα. Πλακοστρωμένοι ανοικτοί χώροι. Νεκροταφείο—τάφοι κυκλικό ή ορθογώνιο κτιστοί, επενδυμένοι με λίθους και πηλό—συνδετικό υλικό—και κάλυψη με σχιστολιθικές πλάκες (Coleman 1977: 1, 20, 45, 66-67· Ζάχος 1996α: 86· Treuil et al. 1996: 147-149· Kalogiropoulou 2017: 219).	TN: Ερυθρή στιλβωμένη διακόσμηση. Ελάχιστα όστρακα σκούρας στίλβωσης. Εγχάρακτη διακόσμηση και πλαστική—πίθοι. Αγγεία τύπου σέσουλας—σχέση με τελετουργίες. Αγγεία με αποτυπώματα ψάθας. Cheesepots. Αλοιφωτή (Coleman 1977: 23-26, 69-77· Ζάχος 1996: 129· 1996α: 86· Sotirakopoulou 2008β: 537· Broodbank 2009: 118· 150).	TN: Οψιανός—εργαλεία και λεπίδες. Οστά ζώων—και κόκκινα ελάφι. Όστρεα. Πήλινα ειδώλια—νεκροταφείο. Θραύσματα από χυτήρια χαλκού και σκωρία. Μαρμάρινο αγγείο τύπου ρυτού (Coleman 1977: 22, 54, 66-68, 132· Ζάχος 1996α: 86· 1996γ: 157· Kouka 2008: 312· Broodbank 2009: 81).

Θέση	Νησί	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Κουφή	Μήλος /Κυκλάδες	Σε χαμηλό βραχώδη λόφο, κοντά σε θάλασσα. Ορατή θέση από Αγγίλια. Κοντά σε Δεμενεγάκι-πηγή οψιανού (Cherry and Torrence 1982: 25).	NN	-	-	Ίχνη επεξεργασίας οψιανού (Kalogiropoulou 2017: 219).
Παούρα	Κέα /Κυκλάδες	Βραχώδης περιοχή (Coleman 1977: 157).	TN	-	Στιλβωμένη διακόσμηση (Broodbank 2009: 118).	Οψιανός. Πήλινες μήτρες για χαλκό (Coleman 1977: 157).

Θέση	Νησί	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Σάλιαγκος	Σάλιαγκος– Αντίπαρος /Κυκλάδες	Σήμερα νησίδα, αλλά υπήρξε ενωμένος με Πάρο. Χαμηλός λόφος σε μικρό ακρωτήριο. Φυσικό λιμάνι σε κόλπο (Evans and Renfrew 1968: 2-3 · Broodbank 2009: 117-118 · Kalogiropoulou 2017: 222).	NN	ΝΝ: Τείχος με κυκλική κατασκευή– προμαχώνας /πύργος. Ορθογώνια κτίσματα με λίθινα θεμέλια και πλίνθινη μάλλον ανωδομή. Ύπαρξη και αψιδωτών κτισμάτων (Evans and Renfrew 1968: 75-77, 80-81 · Ζάχος 1996α: 85 · Kalogiropoulou 2017: 225 · 228).	ΝΝ: Ανοικτά κυρίως αγγεία, φιάλες με επίπεδη βάση ή ψηλό πόδι. Αλοιφωτή διακόσμηση. Χονδρόκοκκη χωρίς στίλβωση. Λευκή γραπτή διακόσμηση σε σκούρα στιλβωμένη επιφάνεια– γραμμικά θέματα– χαρακτηριστικό. Ελάχιστα με ερυθρή κρούστα γύρω από χείλος (Evans and Renfrew 1968: 76 · Ζάχος 1996: 129 · Treuil et al. 1996: 134).	ΝΝ: Ρυτά. Ειδώλια από μάρμαρο, όστρεα και πήλινα–κάποια με οπές–περίαπτα. Λίθινα εργαλεία αποκρουσμένου λίθου– χαρακτηριστικό κυρίως από οψιανό–αιχμές και λίγες λεπίδες. Οστά ζώων, <i>Spondylus</i> <i>Gaederopus</i>– κοσμήματα και πρώτη ύλη. Δισκία με οπές– σφονδύλια. Ενδείξεις καλαθοπλεκτικής– αποτυπώματα σε αγγεία. (Evans and Renfrew 1968: 74–80 · 86-87 · Hood 1984: 26 · Ζάχος 1996α: 85 · 1996δ: 156-157 · Broodbank 2009: 81, 85).

Θέση	Νησί	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Σπήλαιο Αντιπάρου	Αντίπαρος /Κυκλάδες	Στον λόφο Προφήτη Ηλία (Mavridis 2010: 7).	NN, TN	<u>NN–TN</u> : Τοίχοι – οριοθέτηση χώρου ζώων μάλλον (Mavridis 2010: 10).	<u>NN</u> : Λευκή γραπτή διακόσμηση σε σκούρα στιλβωμένη επιφάνεια. <u>TN</u> : Ερυθρή κρούστα κυρίως σε χείλος. Εγχάρακτη διακόσμηση. Πλαστική διακόσμηση. Cheesepots με αποτυπώματα ψάθας (Mavridis 2010: 14-24).	<u>NN</u> : Πήλινοι δίσκοι με οπή. Λίθινα εργαλεία οψιανού–αιχμές και λεπίδες. <u>NN–TN</u> : Οστέινα εργαλεία–βελόνα και σπάτουλες. Μαρμάρινη φιάλη. Λίθινα εργαλεία. Οστά ζώων και όστρεα (Mavridis 2010: 10, 26-28).
Σπήλαιο Ζα	Νάξος /Κυκλάδες	Σε πλαγιά όρους Ζα, κοντά σε πεδιάδα και πηγή νερού (Záchos 1996ε: 88).	NN, TN	Εστίες (Záchos 1996ε: 88-89).	<u>NN</u> : Λευκή γραπτή κεραμική. <u>TN</u> : Αλοιφωτή και στιλβωτή διακόσμηση (Záchos 1996: 129-130 · Μαρή 2001: 112 · Sotirakopoulou 2008: 533-534).	Οστά ζώων–Οψιανός και πυριτόλιθος. Ανθρώπινα οστά. <u>TN</u> : Ειδώλιο. Χάλκινα εργαλεία και έλασμα χρυσού (Záchos 1996δ: 157 · 1996ε: 88 · Kouka 2008: 312-313 · Broodbank 2009: 85).

Θέση	Νησί	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Στρόφιλας	Άνδρος /Κυκλάδες	Κοντά σε Λαύριο. Σε ακρωτήριο με φυσικό λιμάνι. Έλεγχος θάλασσας (Κουκα 2008: 313 · Kalogiropoulou 2017: 221-222 · Televantou 2017: 389).	NN, TN	ΝΝ: Λάκκος σε TN στρώματα, με NN υλικό. TN: Τείχος με προμαχώνα–κυκλική κατασκευή, μεγάλος οικισμός, με πυκνή δόμηση. Τετράπλευρα και αψιδωτά κτίρια, δάπεδα από πηλό, λίθινους τοίχους, μάλλον διώροφα και επίπεδες στέγες. Πάσσαλος σε κέντρο δαπέδου–Κτίριο Β–στήριξη στέγης. Ύπαρξη κοινοτικών κτιρίων (Kalogiropoulou 2017: 226-228 · Mavridis 2017: 384 · Televantou 2017: 389-390).	TN: Λίθινα αγγεία (Televantou 2017: 390).	TN: Βραχογραφίες σε διάφορα ορατά σημεία οικισμού–τείχος και δάπεδο κοινοτικού κτιρίου. Λίθινα εργαλεία από οψιανό. Τριπτήρες, πελέκεις. Χάλκινα αντικείμενα–περόνες, λαβίδες, βελόνες, σπιλέτο. Χρυσή χάντρα. Οστέινα εργαλεία. Σφονδύλια. Κοσμήματα από όστρεα πηλό, λίθο. Ειδώλια (Televantou 2016: 39-44 · 2017: 389-390).

Φτελιά	Μύκονος /Κυκλάδες	Χαμηλός λόφος κοντά σε πεδιάδα. Έλεγχος κόλπου Πανόρμου, με φυσικό λιμάνι (Phoca–Cosmetatou 2008: 37· Sampson 2008ε: 29).	TN	Μεγάλος οικισμός. Τετράπλευρα κτίρια με λίθινα θεμέλια, δάπεδα από πατημένη γη ή λιθόστρωτα–ίσως διώροφα λόγω χοντρών τοίχων– με δωμάτια και αποθηκευτικούς χώρους. Τέλος Νεολιθικής– αψιδωτό κτίσμα. Εντός οικιών–οπές για πίθους στα δάπεδα Ημικυκλική εστία– Τομέας Δ (Σάμψων 1987-1997: 4-7· Sampson 2008ε: 29-34· Broodbank 2009: 145· Kalogiropoulou 2017: 225- 227).	Χονδρόκοκκα αγγεία–κάποια με στίλβωση. Πίθοι με πλαστική διακόσμηση. Cheeserots TN: Αλοιφωτή διακόσμηση (Σάμψων 1987-1997: 7· Μαρή 2001: 119· Sampson 2008ε: 32).	Οστά ζώων. Ψάρια και όστρεα– μικρή ποσότητα. Οψιανός. Τριπτήρες και μυλόλιθοι. Οστέινα εργαλεία. Λίθινα περιάρπα. Πήλινα σφονδύλια. 3 πήλινα ειδώλια. Χρυσός και χαλκός–περόνες (Σάμψων 1987-1997: 7- 10· Sampson 2008ε: 35· Phoca–Cosmetatou 2008: 37-39· Broodbank 2009: 81-85).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 6. Νησιά Ανατολικού Αιγαίου

Θέση	Νησί	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Κάστρο	Αλιμνιά /Δωδεκάνησα	Σε λόφο, με έλεγχο περιοχής και ΒΔ. ακτής Ρόδου (Σάμψων 1987: 79).	TN	<u>TN</u>: Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ν. πλευρά λόφου. Ίσως αναλημματικοί τοίχοι για στήριξη οικιών. Λίθινο αψιδωτό κτίριο, δάπεδο από πατημένο πηλό, ίχνη καύσης και εστία (Σάμψων 1983: 8· 1987: 79-80· 1996: 90-91).	<u>TN</u>: Όστρακα εντός κτιρίου. Άβαφα–κάποια στιλβωτά. Cheeserots με αποτύπωμα ψάθας στην εξωτερική πλευρά. Ερυθρά μονόχρωμα στιλβωτά και ερυθρό επίχρισμα. Μελανά–όχι πολλά (Σάμψων 1987: 79-86).	<u>TN</u>: Τριπτήρας και όστρεα εντός κτιρίου. Λίθινα σκεύη–τοπικός λίθος, τριπτήρες, μυλόλιθοι. Οψιανός. Οστέινα εργαλεία. Όστρεα–<i>Spondylus Gaederopus</i> μικρό ποσοστό (Σάμψων 1987: 79-80, 83-86).
Λαιμός (θέση 2)	Γυαλί /Δωδεκάνησα	Σε λόφο. Κοντά σε θάλασσα (Σάμψων 1988: 61).	TN	<u>TN</u>: Ίσως χώρος επεξεργασίας οψιανού (Σάμψων 1988: 61).	<u>TN</u>: Άβαφη κεραμική (Σάμψων 1988: 61, 75).	<u>TN</u>: Ποσότητα τοπικού οψιανού (Σάμψων 1988: 61).

Θέση	Νησί	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Νεκροταφείο	Γυαλί /Δωδεκάνησα		TN	<u>TN</u> : Λαξευτοί /λακκοειδείς ορθογώνιοι τάφοι, με ίδιο προσανατολισμό. Κοντά σε θέση– αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από λίθινα κτίρια (Σάμψων 1988: 64, 68).	<u>TN</u> : Άβαφη χονδρόκοκκη. Μονόχρωμα καστανά /ερυθρά. Πιθοειδή αγγεία (Σάμψων 1988: 69-75).	<u>TN</u> : Μυλόλιθοι, τριπτήρες. Φολίδες και λεπίδα οψιανού (Σάμψων 1988: 69).
Οικισμός (Τομέας Ζ)	Γυαλί /Δωδεκάνησα		NN I, TN	<u>TN</u> : Λίθινο, ελλειψοειδές κτίσμα. Όχι στέγαστρο στην αψίδα–ίσως περικλειστος χώρος για ζώα ή δραστηριότητες (Σάμψων 1988: 45, 48 · 1996: 90).	<u>NN I</u> : Μηχανικό επίχρισμα–λίγη ποσότητα <u>TN</u> : Άβαφη χονδρόκοκκη. Πιθοειδή αγγεία. Cheesepots– αποτύπωμα ψάθας (Σάμψων 1988: 45, 48, 50-54, 96 · 102 · 1996: 90 · 1996α: 132).	<u>TN</u> : Μυλόλιθος. Δύο πήλινα σκεύη με ίχνη χαλκού– χυτήρια (:) (Σάμψων 1988: 45 · 218 · 1996: 90).

Θέση	Νησί	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Σαριά (παλαιότερα ενωμένη με Κάρπαθο).	Κάρπαθος /Δωδεκάνησα	-	TN	-	-	<u>TN:</u> Λίθινος πέλεκυς. Ειδώλιο γυναικείο (;) από ασβεστόλιθο (Georgiadis 2017: 19).
Κουτλούση	Κως /Δωδεκάνησα	-	MN, NN, TN	<u>MN:</u> Πρωιμότερος υπαίθριος οικισμός στα Δωδεκάνησα (Georgiadis 2012: 85).	<u>MN:</u> Όστρακο–διακόσμηση κόκκινο σε λευκό. Αγγείο κλειστό–διακόσμηση μαύρο σε καστανό. <u>NN:</u> Φιάλες (Georgiadis 2012: 85-86, 159).	-

Θέση	Νησί	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Παρθένι	Λέρος /Δωδεκάνησα	Θέση σε ακρωτήρι, φυσικό λιμάνι με κόλπο. Διάκριση σε δύο θέσεις: 1. Ανατολικό ακρωτήρι-χαμηλός λόφος. 2. Δυτικό ακρωτήρι-βραχώδες (Σάμψων 1983: 8 · 1987: 111 · 1996: 90).	TN	TN: Διαβρωμένος οικισμός. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα βυθισμένα (Σάμψων 1983: 8 · 1987: 87).	TN: Ανοικτά αγγεία με εσωνεύοντας χείλη. Cheesepots-πλειοψηφία-αποτύπωμα ψάθας στην εξωτερική πλευρά. Άβαφη χονδροειδής με εγκλείσματα σχιστόλιθου. Μεγάλα αγγεία-άχυρο στον πηλό (Σάμψων 1983: 8 · 1987: 88 · 111 · 1996α: 132 · Georgiadis 2012: 87).	TN: Οψιανός-λίγη ποσότητα. Όστρεα (Σάμψων 1987: 91-92 · 111).

Θέση	Νησί	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Σπήλαιο Αγίου Γεωργίου–Καλυθιές	Ρόδος /Δωδεκάνησα	Σε λόφο, δύσκολη πρόσβαση. Κοντά σε πεδιάδα και θάλασσα (Σάμψων 1987: 56-57 · 1996: 90 · Sampson 1988: 11 · Georgiadis 2017: 19).	MN, NN I, NN II, TN	-	<u>MN</u>: Γραπτή κόκκινη διακόσμηση σε λευκό φόντο <u>NN I</u>: Μηχανικό επίχρισμα. Πρώιμη λευκή διακόσμηση σε σκούρο στιλβωμένο φόντο–κυρίως μελανά. Άβαφη, καστανή και ερυθρή, μονόχρωμη στιλβωμένη. Λίγα εγχάρακτα <u>NN II–Πρώιμη</u>: Λευκή διακόσμηση σε σκούρο στιλβωμένο φόντο, κερατόσχημες λαβές <u>NN II–Υστερη–TN</u>: Λευκή γραπτή διακόσμηση σε κόκκινο ή μαύρο στιλβωμένο	<u>TN</u>: Οστά ζώων. Όστρεα και <i>Spondylus Gaederopus</i>. Πήλινα σφονδύλια (Σάμψων 1987: 55-56 · 1996: 90 · Sampson 1988: 16).

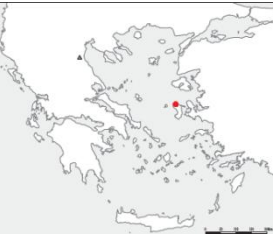
					φόντο–κυρίως ερυθρό. Ερυθρή με παχύ επίχρισμα και λευκή διακόσμηση. Πιθοειδή αγγεία και φιάλες. Cheesepots (Σάμψων 1983: 7· 1987: 32· 40-43· 1996: 90· 1996α: 131-132· Sampson 1984: 239· 1988: 12-13· Georgiadis 2012: 159).	

Θέση	Νησί	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Σπήλαιο Αρχαγγέλου–Κούμελο	Ρόδος /Δωδεκάνησα	Σε λόφο	NN II, TN	<u>NN II –Υστερη:</u> Αρχάγγελος Ι Στρώμα 3. Στρώμα 4–όχι έντονη δραστηριότητα. <u>TN:</u> Εστία (Σάμψων 1983: 5-6 · 1996: 90 · Sampson 1988: 16).	<u>NN II –Υστερη:</u> Μελανή στιλβωμένη. Ερυθρή γραπτή με επίχρισμα. Πιθοειδή αγγεία. <u>TN:</u> Κυρίως άβαφη χονδρόκοκκη. Μονόχρωμη στιλβωμένη με κοκκινωπή επιφάνεια (Σάμψων 1983: 5-6 · 1996α: 132).	<u>TN:</u> Οστά ζώων. Όστρεα και <i>Spondylus</i> <i>Gaederopus</i> . Πήλινα σφονδύλια (Σάμψων 1987: 55-56 · 1996: 90 · Sampson 1988: 16).
Πανορμίτης	Σύμη /Δωδεκάνησα	Σε κόλπο. Βραχώδες ακρωτήριο (Σάμψων 1987: 105-106).	TN	-	<u>TN:</u> Όστρακα (Σάμψων 1987: 105-106).	<u>TN:</u> Οψιανός (Σάμψων 1987: 106).

Θέση	Νησί	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Σπήλαιο Χαρκαδιό	Τήλος /Δωδεκάνησα	Ενδοχώρα	TN	<u>TN:</u> Παραγωγή λίθινων εργαλείων (Georgiadis 2017: 21).	<u>TN:</u> Όστρακα (Σάμψων 1987: 115).	<u>TN:</u> Λίθινα εργαλεία (Georgiadis 2017: 21).
Τραχειά	Χάλκη /Δωδεκάνησα	Χερσόνησος (Σάμψων 1987: 113).	TN	-	<u>TN:</u> Άβαφα όστρακα (Σάμψων 1987: 113).	<u>TN:</u> Λίθινα εργαλεία από Μηλιακό οψιανό. Ανδεσίτης. Θραύσματα οψιανού από Γυαλί (Σάμψων 1987: 113).

Θέση	Νησί	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Εμποριό	Χίος /ΒΑ Αιγαίο	Φυσική οχύρωση, σε χερσόνησο με φυσικό λιμάνι (Ζάχος 1996α: 86-87).	NN I, NN II, TN	Ελάχιστα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα-λίθινα. Πηγάδι οριοθετημένο από αναλημματικούς τοίχους (Ζάχος 1996α: 87).	<u>ΝΝ</u> : Λευκή διακόσμηση σε σκούρο στιλβωμένο φόντο. <u>ΤΝ</u> : Φιάλες με εσωνεύοντα χείλη. Αλοιφωτή (Ζάχος 1996α: 87· Ντούμας 2000: 35· Μαρή 2001: 119).	Ταφές κάτω από δάπεδα οικιών (Ζάχος 1996α: 87).

Θέση	Νησί	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Λιβούνια /Ugurlu	Ίμβρος /ΒΑ Αιγαίο	Σε χαμηλό λόφο, κοντά σε πεδιάδες και πηγές νερού (Erdoğu 2005: 97· 2013: 2).	AN, MN, NN I, NN II, TN	<u>AN–Φάση V-IV:</u> Μονόχρωμο κτίσμα, λίθινα θεμέλια, δάπεδο από πατημένη γη. Αντηρίδα σε εξωτερικό τοίχο. <u>MN–Φάση IV-III:</u> Δάπεδα και κυκλική εστία. Επέκταση οικισμού. Τετράπλευρα, μονόχρωμα λίθινα κτίρια, με δάπεδα από πατημένη γη και εστίες εντός. Κτίριο με κονίαμα στο δάπεδο. <u>NN I–Φάση III:</u> Δάπεδο. Κυκλικό αποθηκευτικό λάκκοι με κίτρινο κονίαμα. <u>NN II–TN–Φάση II:</u> Κτίριο 1 και τοίχοι από κάτω (Erdoğu 2013: 3-5· Özbeke and Erdoğu 2013: 115-116· Μάτσας 2014: 51).	<u>AN:</u> Κόκκινο και μελανό επίχρισμα και στίλβωση. Κυρίως χονδρόκοκη. <u>MN:</u> Κόκκινο επίχρισμα σε μελανή επιφάνεια. Λεπτόκοκη. <u>NN I-II:</u> Μαύρο επίχρισμα σε ερυθρή επιφάνεια. Εμπίεστη και εγχάρακτη διακόσμηση. Μελανή στίλβωση (Erdoğu 2005: 97· 2013: 6· Özbeke and Erdoğu 2013: 114-116· Μάτσας 2014: 52-53).	<u>AN:</u> Οστά ζώων, εργαλεία οψιανού, οστέινα εργαλεία. <u>MN:</u> Οστά ζώων, βοτανικά κατάλοιπα. Χάντρες από όστρεα, λίθινα εργαλεία, οστέινο αγκρίστρι. Κεφάλι μαρμάρινου ειδώλιου και πλήλινο ειδώλιο. Οψιανός–λεπίδα τύπου Karanono. <u>NN I-II:</u> Ειδώλια–μεγάλη ποσότητα. Κοσμήματα από σπόνδυλο. Οστά ζώων (Erdoğu 2005: 98· 2013: 3-5· 7· Μάτσας 2014: 53).

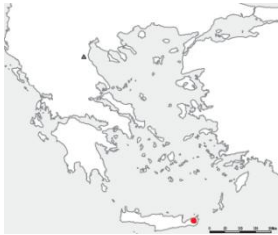
Θέση	Νησί	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Πολιόχνη	Λήμνος /BA Αιγαίο	Σε λόφο (Cultraro 2004: 22).	TN	<u>TN</u> : Μελανή Πολιόχνη. Μικρός οικισμός, με ελλειψοειδή κτίρια. Λίθινα θεμέλια και πλίνθινη ανωδομή. (Ζάχος 1996α: 87 · Cultraro 2004: 22 · Kouka 2014: 46 · Μάτσας 2014: 70-71).	<u>TN</u> : Κύπελλα, Τροπιδωτές φιάλες. Λευκή γραπτή διακόσμηση (Tinè 1997α: 37-39 · Cultraro 2004: 23 · Μάτσας 2014: 70-71).	<u>TN</u> : Οστά ζώων—κυρίως αιγοπρόβατα. Όστρεα— πλειοψηφία (Sorrentino 1997: 158- 164).
Σπήλαιο Άγιο Γάλας— άνω και κάτω σπήλαιο	Χίος /BA Αιγαίο	BA. ακτή νησιού	MN, NN I, NN II, TN	-	<u>MN</u> : Πίθοι, φιάλες, κύπελλα. <u>MN—NN</u> : Κόκκινο και μελανό επίχρισμα. Στίλβωση. <u>TN</u> : Cheesepots (Ντούμας 2000: 32 · Μαρή 2001: 149 · Erdoğru 2005: 98).	<u>MN</u> : 2 πήλινα ειδώλια— κεφάλια. <u>MN—TN</u> : Πήλινα και λίθινα σφονδύλια. Οστέινα και λίθινα εργαλεία. Λίθινα περιάπτα. Οψιανός. Όστρεα και οστά ζώων (Ζάχος 1996α: 86 · 1996δ: 156 · Ντούμας 2000: 31).

Θέση	Νησί	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Τηγάνι	Σάμος	Σε χαμηλό λόφο– ακρωτήριο, φυσικό προστατευμένο λιμάνι (Ζάχος 1996α: 87· Kouka 2015: 224).	NN, TN	Λιθόστρωτες περιοχές (Kouka 2014: 48).	ΝΝ: Στιλβωμένη διακόσμηση. TN: Χονδρόκοκκη. Cheesepots, τριποδικές χύτρες με επίχρισμα. Λευκή διακόσμηση σε σκούρο στιλβωμένο φόντο. Αλοιφωτή (Ζάχος 1996α: 87· Μαρή 2001: 119· Kouka 2014: 48).	TN: Λεπίδες οφιανού. Ειδώλιο. Ρυτά. Πήλινο δακτυλιόσχημο περίαπτο (Ζάχος 1996δ: 157· Kouka 2014: 49· Kouka 2017: 168).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 7. Κρήτη

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Γαύδος	Χανίων	Νησί με φυσικά λιμάνια, πηγές νερού και πυριτόλιθου (Tomkins 2008: 29· Κόπακα και Θέου 2015: 31).	MN, NN I-II, TN III/IV	30 θέσεις–πλειοψηφία σχέση με βραχοσκεπές με έλεγχο στεριάς και θάλασσας. <u>MN</u>: Κάβο Τσαργουλιό: κοντά σε λόφο. Πηγές πετρωμάτων και μετάλλων κοντά. Υλικό τοιχοδομίας–πλακοειδείς ασβεστόλιθοι <u>TN III/IV</u>: Βραχοσκεπές. Κυκλική κατασκευή λίθινη μάλλον καμίσι (Κόπακα και Θέου 2015: 32-36; 42).	<u>MN</u>: Ανοικτά αγγεία. Διχαλωτές λαβές με κερατοειδείς αποφύσεις. <u>MN</u>: Κεραμική Τύπου Κάβου–μαλακός δίχρωμος πηλός, καστανή επιφάνεια και στίλβωση. <u>TN III/IV</u>: σκληρός πηλός με λευκά εγκλείσματα–ερυθρός ρυθμός (Κόπακα και Θέου 2015: 33-36).	Λίθινα εργαλεία από ντόπιο πυριτόλιθο (Κόπακα και Θέου 2015: 39-40).

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Κατσαμπάς	Ηρακλείου	Κοντά σε ποταμό, Κνωσό και βραχοσκεπή–Μέσα Κατσαμπάς (Γαλανίδου 2011: 33-34).	MN, NNI, NNII, TN I, TN II, TN III, TN IV	3 θέσεις– Κατσαμπάς, Μέσα Κατσαμπάς, Οικία (Γαλανίδου 2011: 37).	<u>MN</u> : Οικία + Κτίσματα III +IV –όστρακα //Κνωσό. Βραχοσκεπή– οικιακά σκεύη. Σχέση με λόφο – όστρακα από ίδιο αγγείο εδώ και σε Οικία. Αγγεία από μη τοπικούς πηλούς–ίσως σχέση με τελετουργίες και ταφές. Κτίσματα III και IV– τοπική κεραμική. <u>NN I</u> : όστρακα. Βραχοσκεπή– όστρακο από πιθάρι. Οικία–όστρακα που μοιάζουν με Κνωσό. <u>TN IV</u> : Ρυτά (Γαλανίδου 2011: 37-43).	<u>NN I</u> : Οστά ζώων. Βραχοσκεπή– ειδώλιο, ομοίωμα οικίας (;) και πλοίου. Σκόρπια ανθρώπινα οστά με καύση–ταφές. <u>TN IV</u> : Βραχοσκεπή–ταφή (Γαλανίδου 2011: 38-41).

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Κεφάλια Πετρά	Λασιθίου	Σε λόφο– διαβρωμένος (Papadatos 2008: 263).	TN IA-IB ,TN III, TN IV	<u>TN IV:</u> Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα–τοιχοί μάλλον δύο δωματίων (Papadatos 2008: 263).	<u>TN IA-IB:</u> Όστρακα. <u>TN IV:</u> Χονδρόκοκκη με κόκκινη ή καφέ σίλβωση, η λεπτόκοκκη είχε προσεκτική σίλβωση. Cheesepots (Papadatos 2008: 264, 268 · Tomkins 2008: 30- 32).	<u>TN IV:</u> Ίχνη μεταλλουργίας– κομμάτια χαλκού και σκωρίας (Papadatos 2008: 269 · Kunkel 2017: 60).

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Κνωσός	Ηρακλείου	Λόφος Κεφάλα, ανάμεσα σε δύο ποτάμια (Σακελλαράκης 1973: 131 · Conolly 2008: 73 · Nowicki 2011: 38).	ΑΚ, ΑΝ, ΜΝ, ΝΝ Ι, ΝΝ ΙΙ, ΤΝ ΙΑ, ΤΝ ΙΒ, ΤΝ ΙΙ, ΤΝ ΙΙΙ, ΤΝ ΙV	ΑΚ: Πασσαλόπηκτες, ημιυπόγειες καλύβες–οπές. Εστίες σε ανοικτούς και κλειστούς χώρους. Πιθανή ύπαρξη αποθηκευτικού κτιρίου. ΑΝ: 3 αρχιτεκτονικές φάσεις σε Περιοχή ΑC. Οικίες μονώροφες, λίθινα θεμέλια, πλεκτή ανωδομή, επίπεδες στέγες. Τέλος ΑΝ–ίδιος προσανατολισμός. ΜΝ: Πυκνότερη δόμηση οικισμού–συστάδες. Οικίες–μικρές ορθογώνιες με 1 ή 2 δωμάτια, λίθινα θεμέλια, ανωδομή από πηλό και κλαδιά–τεχνική	ΑΝ: Μονόχρωμη. ΜΝ: Στίλβωση χονδρόκοκκων αγγείων. Πλαστική και εγχάρακτη διακόσμηση. ΝΝ Ι–ΙΙ: Πιθοειδή αγγεία. ΤΝ ΙΑ–ΙΒ: Τροπιδωτές φιάλες. Μείωση στίλβωσης χονδρόκοκκων. Εγχάρακτη και στολιδωτή διακόσμηση. ΤΝ ΙV: Στρώμα Ι–Φαιστειακά αγγεία (Σακελλαράκης 1973: 132 · Vagnetti and Belli 1978: 132 · Μαντέλη 1996: 133 · Douka et al. 2017: 316).	ΑΚ: Λίθινα εργαλεία. Ζωικά και φυτικά κατάλοιπα σε λάκκους. Ταφή παιδιού. ΑΝ: Λίθινα εργαλεία. Ταφές. Ειδώλια. ΜΝ: Ταφές. Ειδώλια. ΤΝ ΙΑ–ΙΒ: Αύξηση βοοειδών και οσπρίων (Evans 1921: 14 · Σακελλαράκης 1973: 133 · Efstratiou et al. 2004: 45 · Conolly 2008: 87 · Isaakidou 2008: 90 · Triantaphyllou 2008: 146–148 · Sarpaki 2009: 226–227 · Ripoll 2013: 152 · Douka et al. 2017: 316).

				ρισέ-, επίπεδη στέγη, τοίχοι λειασμένοι και πηλόχριστα δάπεδα. <u>TN IA-IB:</u> Πυκνή δόμηση οικισμού και πλακοστρωμένοι, ανοικτοί χώροι. Διώροφα κοινοτικά κτίσματα. Οικίες-μονώροφες, με βοηθητικά δωμάτια, αποθηκευτικούς χώρους, δάπεδα από πατημένη γη ή επίχρισμα όπως και οι εσωτερικοί τοίχοι. Εντός οικιών-εστίες, θρανία και αντηρίδες (Evans et al. 1964: 136 · Σακελλαράκης 1973: 132-135 · Vagnetti and Belli 1978: 146-147 · Δαβάρας 1996: 92 · Tomkins 2007: 187-189 · 2008: 27) .		

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Μοναστηράκι Καταλύματα	Λασιθίου	Φυσική οχύρωση με δύσκολη πρόσβαση. Έλεγχος πεδιάδας Ιεράπετρας (Nowicki 2002: 8; 2008: 204; Tomkins 2008: 34).	TN III	TN III: Δύο οικίες (Nowicki 2002: 16).	TN III: Στιλβωμένη κεραμική. Κεραμική με κοκκινωπή επιφάνεια (Nowicki 2002: 19-32 · 54 · Chalikias 2013: 46).	TN III: Εργαλεία, οστά ζώων και στάχτη (Nowicki 2002: 16 · Watrous and Schultz 2012: 19).
Σώπατα	Λασιθίου	Κοντά σε θάλασσα και Κεφάλια Πετρά (Παπαδάτος και Σοφιανού 2016: 1116).	TN IV	TN IV: Μεγάλος οικισμός– με βάση διασπορά κεραμικής–έρευνα επιφανειακής επισκόπησης, κτίρια από πλίνθους (Παπαδάτος και Σοφιανού 2016: 1116).	TN IV: Πιθοειδή αγγεία, cheesepots (Παπαδάτος και Σοφιανού 2016: 1116).	-

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Φαιστός	Ηρακλείου	Σε λόφο με έλεγχο πεδιάδας. Κοντά σε ποτάμι και θάλασσα (Vagnetti and Belli 1978: 127).	TN II, TN III, TN IV	TN III: Ύπαιθριες εγκαταστάσεις παρασκευής φαγητού, εστίες. Δύο αρχιτεκτονικές φάσεις: Α' Φάση: δ. Κεντρικής Αυλής – αρνητική αρχιτεκτονική – λάκκοι, δάπεδα από πατημένη γη, κυκλική κατασκευή Carapana Neolitica και υπαίθριες εγκαταστάσεις. Β' Φάση: στον λόφο – τετράπλευρα κτίσματα με περικλειστές αυλές γύρω από δύο ανοικτούς χώρους. TN IV: Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δ. του λόφου για πρώτη φορά – τοίχοι από μικρούς λίθους και πατημένα δάπεδα,	TN III: Αγγεία με ώχρα και μελανή στιλβωμένη διακόσμηση. Σκούρα στιλβωμένη, γραμμική διακόσμηση με κόκκινη ώχρα. TN IV: Καφέ και ερυθρή στιλβωμένη επιφάνεια – καλύτερη όπτηση Αγγεία με ώχρα κοντά σε εστία οριοθετημένη με λίθους – σχέση με τελετουργίες Cheesepots. Μελανή στίλβωση (Pernier 1935: 70-71 · Vagnetti and Belli 1978: 129-131 · Todaro and Di Tonto 2008: 180 · 185-187).	TN III: Οστά ζώων. Όστρεο τρίτων, κομμάτι σιδήρου. Ειδώλιο. Ταφή με ώχρα. TN IV: Κομμάτι χαλκού (Vagnetti and Belli 1978: 130-131 · Todaro and Di Tonto 2008: 185-187 · Todaro 2012: 16-25).

				εστία οριοθετημένη με λίθους. Μεταφορά οικιών πιο χαμηλά. Κορυφή λόφου– ανοικτός χώρος με τροφοπαραγωγικές εγκαταστάσεις (Vagnetti and Belli 1978: 128-131 · Todaro and Di Tonto 2008: 181-188).		

Θέση	Νομός	Τοπογραφία	Χρονολόγηση	Χαρακτηριστικά	Κεραμική	Άλλα Ευρήματα
Χρυσοκάμινο	Λασιθίου	Σε μικρό ακρωτήριο (Betancourt et al. 1999α: 354 · Stos and Gale 2006: 313 · Kunkel 2017: 60).	TN IV	-	<u>TN IV:</u> Όστρακα και cheesepots (Betancourt et al. 1999α: 354 · Stos and Gale 2006: 313 · Kunkel 2017: 60).	<u>TN IV:</u> Ενδείξεις μεταλλουργίας (Betancourt et al. 1999α: 354 · Stos and Gale 2006: 313 · Kunkel 2017: 60).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 8. Γυναικεία ειδώλια

Θέση /Νομός	Νησί /Περιοχή	Χρονολόγηση–Λεπτομέρειες–Βιβλιογραφία
Αυγή Καστοριάς /Καστοριά	Μακεδονία	NN: Λεπτή μέση, έμφαση σε στήθος, μηρούς, κοιλιά. Δήλωση ήβης (Μεταξάς και Στρατούλη 2017: αρ. 191).
Βασιλικά C /Θεσσαλονίκη	Μακεδονία	NN: χέρια αποφύσεις, ανοικτά πόδια, δήλωση στήθους και ομφαλού, έγκυος (Γραμμένος 1991: 112-113 · Μαραγκού 1996: 295).
Γιαννιτσά /Ημαθία	Μακεδονία	NN: όρθια, έμφαση σε γλουτούς, παχύσαρκα (Χρυσοστόμου 1992: 127).
Κρυονέρι–Κερδυλλίων /Σέρρες	Μακεδονία	NN: όρθια, καθιστά, καθιστά σε σκαμνί, έμφαση σε στήθος, γλουτούς και μηρούς (Μαλαμίδου 1999: 518).
Μάνδαλο /Πέλλα	Μακεδονία	NN: δήλωση στήθους, λεπτή μέση, ηβικό τρίγωνο, τονισμένοι γλουτοί (Ορφανίδη 1998: 126).
Μαυροπηγή–Κίτρινη Λίμνη /Κοζάνη	Μακεδονία	AN: έμφαση σε στήθος και γλουτούς, λεπτή μέση, χέρια σε κοιλιά, δήλωση ήβης (Starnini 2018: fig.14-15, 20, 22).
Νέα Νικομήδεια /Ημαθία	Μακεδονία	AN: όρθια, μάτια κόκκοι, ραμφόστομα, μακρύς λαιμός, έμφαση σε γλουτούς (Μαραγκού 1996: 293 · Ορφανίδη 1998: 121).
Ντίκιλι Τας /Καβάλα	Μακεδονία	NN: Δήλωση στήθους, λεπτή μέση (Μυλωνάς 1928: 92 · Ορφανίδη 1998: 125).
Πολυπλάτανος /Ημαθία	Μακεδονία	NN: όρθια, σανιδόμορφα, ραμφόστομα, έντονοι γλουτοί (Στεφανή και Μερούσης 1999: 97).
Προμαχώνας–Τοροlnica /Σέρρες	Μακεδονία	NN: Έμφαση σε γλουτούς, κουροτρόφος (Κουκούλη –Χρυσανθάκη 1995: 573 · Κουκούλη–Χρυσανθάκη κ.ά. 2005: 110).
Σέρβια /Κοζάνη	Μακεδονία	MN: Ραμφόστομο, μακρύς λαιμός, δήλωση στήθους (Heurtley 1939: 65).
Σιταγροί /Δράμα	Μακεδονία	NN: Επίπεδα, καθιστά, μισοκαθιστά, όρθια, ραμφόστομα, τονισμένοι γλουτοί. TN: έμφαση σε στήθος και γλουτούς, έγκυος, λεπτή μέση, ανοικτά πόδια, τοκετός, καθιστά σε σκαμνί (Gimbutas 1986: αρ. 39, 149, 151, 153, 166, 169 · Μαραγκού 1996: 293-297 · Ορφανίδη 1998: 121-123).

Θέση /Νομός	Νησί /Περιοχή	Χρονολόγηση–Λεπτομέρειες–Βιβλιογραφία
Στίβος /Θεσσαλονίκη	Μακεδονία	NN: λεπτή μέση, έμφαση σε στήθος και ομφαλό (Νανόγλου 2004: αρ. Ι-37).
Αγία Άννα Τυρνάβου /Λάρισα	Θεσσαλία	Ραμφόστομο, μακρύς λαϊμός, δήλωση στήθους, χέρια σε στήθος (Theocharis 1973: fig. 36· Χουρμουζιάδης 1973: ΠΙΝ. 39).
Αχίλλειο /Λάρισα	Θεσσαλία	AN–MN: Καθιστά, σε στάση τοκετού, περιάπτα (Χουρμουζιάδης 1973: ΠΙΝ. 48· Gimbutas et al. 1989: αρ.4· Ορφανίδη 1998: 130).
Ζάππειο–Λάρισα	Θεσσαλία	Κουροτρόφος (Skafida 2008: 519).
Ζερέλια /Μαγνησία	Θεσσαλία	MN: Καθιστά, έντονοι γλουτοί και μηροί (Wace and Thompson 1912: 162-163).
Μαγούλα Καραμουρλάρ (Αλμύρες–Στεφανοβίκειο 2) /Μαγνησία	Θεσσαλία	AN–NN: Φαρδιοί ώμοι, χέρια σε στήθος (Χουρμουζιάδης 1973: ΠΙΝ. 42).
Μαγούλα Ασπρόχωμα, Μέλισσα 1 /Λάρισα	Θεσσαλία	NN: σταυρόσχημο, μακρύς λαϊμός, χέρια σε έκταση στο πλάι, κωνικό κάτω μέρος (Θεοχάρης 1961-1962: 171-172· Χουρμουζιάδης 1973: Πιν. 73· Σκαφιδά 1996: 303).
Μαγουλίτσα /Λάρισα	Θεσσαλία	AN: Χέρια σε στήθος (Χουρμουζιάδης 1973: ΠΙΝ. 30).
Μαγούλα Πανάγου–Χαρά 1 /Λάρισα	Θεσσαλία	AN –MN: Σε στάση τοκετού (Ορφανίδη 1998: 130).
Μακρυχώρι 2 /Λάρισα	Θεσσαλία	NN: κορμός μάλλον γυναικείου με δήλωση ήβης (Ορφανίδη 1996: 308).
Μεγάλη Βρύση–Τύρναβος 3 /Λάρισα	Θεσσαλία	AN: Μακρύς λαϊμός, δήλωση στήθους (Ορφανίδη 1998: 130).
Μεγάλο Παζαράκι (Άγιος Βησσαρίων)–Σοφάδες /Καρδίτσα	Θεσσαλία	MN: Καθιστό, παχύσαρκο (Χουρμουζιάδης 1973: ΠΙΝ. 59).
Μαγούλα Καρλή–Μεσιανή Μαγούλα, Μελισσότοπος –Μελισσοχώρι 2 /Λάρισα	Θεσσαλία	MN: λεπτή μέση, δήλωση στήθους, χέρια σε στήθος, περίτεχνη κόμμωση, καθιστά με σταυρωμένα πόδια (Wace and Thompson 1912: 56· Αλεξίου και Ανετάκης 2017: 53-57).

Θέση /Νομός	Νησί /Περιοχή	Χρονολόγηση–Λεπτομέρειες–Βιβλιογραφία
Μυρίνη /Καρδίτσα	Θεσσαλία	ΑΝ: περίτεχνη κόμμωση, μακρύς λαιμός, χέρια σε στήθος, πυραμοειδής κορμός (Γαλλής 1996: 300).
Οτζάκι Μαγούλα, Δενδρόλοφος–Δένδρα 2 /Λάρισα	Θεσσαλία	ΑΝ-ΜΝ: Σχηματοποιημένα, δήλωση στήθους και ήβης. Φυσιοκρατικά όρθια με χέρια σε κοιλιά, έμφαση σε γλουτούς, δήλωση ήβης (Χουρμουζιάδης 1973: ΠΙΝ. 20, 29 · Σκαφιδά 1996: 299).
Πρόδρομος /Καρδίτσα	Θεσσαλία	ΑΝ-ΜΝ: Σχηματοποιημένα, δήλωση ήβης. Φυσιοκρατικά όρθια, καθιστά, μακρύς λαιμός, δήλωση στήθους, χέρια σε κοιλιά ή στήθος, χέρια σε έκταση, λεπτή μέση, γλουτοί και μηροί, παχύσαρκα, διπλωμένα πόδια. Ειδώλια με σκηνές καθημερινότητας–κουβαλά θήκη, και κάτι στο κεφάλι (Χουρμουζιάδης 1973: ΠΙΝ. 10-11, 15, 27-28, 33-34, 44-45, 48-50, 78, 81-82, 89 · Ορφανίδη 1998: 129, 132).
Πευκάκια (Νήλεια), Βόλος /Μαγνησία	Θεσσαλία	ΤΝ: σανιδόμορφο, χέρια αποφύσεις, δήλωση ήβης και ομφαλού, καθιστά (Σκαφιδά 1996: 309 · Skafida 2008: 521).
Πύρασος, Νέα Αγχίαλος /Μαγνησία	Θεσσαλία	ΜΝ: Κεφάλι, μάτια κόκκοι, μακριά μύτη (Theocharis 1973: fig. 40).
Σέσκλο /Μαγνησία	Θεσσαλία	Όρθιο σχηματοποιημένο, ξαπλωμένα, δήλωση ήβης και στήθους. ΜΝ: Κεφάλι, μάτια κόκκοι, μακριά μύτη Καθιστό, παχύσαρκο, δήλωση στήθους, σώμα σε κλίση, έγκυος, χέρια σε κοιλιά, έντονοι μηροί ΝΝ: Κουροτρόφος καθιστή σε σκαμνί (Τσούντας 1908: Πιν. 31:2, 33: 6 · Theocharis 1973: fig. 39 · Χουρμουζιάδης 1973: ΠΙΝ. 28, 61, 71 · Ορφανίδη 1998: 135 · Skafida 2008: 521 · 1996: 307).
Τζάνη(Τσάνη) Μαγούλα–Σοφάδες /Καρδίτσα	Θεσσαλία	ΜΝ: «Η γριά της Τζάνη» ηλικιωμένη, σκηνές καθημερινότητας –σκυφτές πάνω από κάτι Έμφαση σε γλουτούς και μηρούς (Wace and Thompson 1912: 146-147 · Χουρμουζιάδης 1973: ΠΙΝ. 82 · Ορφανίδη 1998: 133).
Τσαγγλί (Ερέτρια) /Λάρισα	Θεσσαλία	ΜΝ: παχύσαρκο, χέρια σε στήθος, δήλωση στήθους, έντονος ομφαλός, γλουτοί και κοιλιά, δήλωση ήβης ΝΝ: όρθιο, ραμφόστομο, μακρύς λαιμός, χέρια αποφύσεις, δήλωση στήθους, έμφαση σε μηρούς (Wace and Thompson 1912: fig. 71, 73 · Χουρμουζιάδης 1973: Πιν. 13 · Σκαφιδά 1996: 302, 304).

Θέση /Νομός	Νησί /Περιοχή	Χρονολόγηση–Λεπτομέρειες–Βιβλιογραφία
Φάρσαλα /Λάρισα	Θεσσαλία	MN: Καθιστό, μάτια κόκκοι, ραμφόστομο, μακρύς λαιμός, δήλωση στήθους, παχύσαρκο, πόδια απλωμένα, έμφαση σε μηρούς και γλουτούς. Ξαπλωμένα με έμφαση σε στήθος και δήλωση ήβης (Theocharis 1973: fig. 38 · Χουρμουζιάδης 1973: ΠΙΝ. 55 · Ορφανίδη 1998: 130).
Χασάν Μαγούλα–Τσαρίτσανη 1 /Λάρισα	Θεσσαλία	TN: Σταυρόσχημο, τετραποδικό, χέρια αποφύσεις, δήλωση στήθους (Σκαφιδά 1996: 308-309).
Άγιος Βλάσης–Φθιώτιδα	Στερεά Ελλάδα	Ραμφόστομο, σε στάση τοκετού (Δημάκη και Σουβατζή 2012: 1123).
Αίγινα /Αττική	Στερεά Ελλάδα	AN: Όρθια, χέρια σε στήθος, τονισμένοι ώμοι, γλουτοί και μηροί, λεπτή μέση, ηβικό τρίγωνο (Ορφανίδη 1998: 143).
Ακρόπολη Αθηνών /Αττική	Στερεά Ελλάδα	NN–TN: επίπεδο, όρθιο, δήλωση ήβης, έμφαση σε μηρούς (Ορφανίδη 1998: 144 · Μαράντου 2001: 65).
Αρχαία Αγορά Αθηνών /Αττική	Στερεά Ελλάδα	AN(;): παχύσαρκο, καθιστό με χέρια σε στήθος, έμφαση σε γλουτούς, με συστροφή σώματος στο πλάι–αναπαυόμενη (Immerwahr 1971:16-17 · Ορφανίδη 1998: 139 · Μαράντου 2001: 64-65).
Ελάτεια /Φθιώτιδα	Στερεά Ελλάδα	AN–MN: καθιστά, ραμφόστομο, μακρύς λαιμός, δήλωση στήθους και ήβης (Weinberg 1962: 201-202 · Ορφανίδη 1998: 141).
Ελευσίνα /Αττική	Στερεά Ελλάδα	AN: όρθιο, ραμφόστομο, μακρύς λαιμός, χέρια σε κοιλιά, έμφαση σε γλουτούς (Ορφανίδη 1998: 139 · Μαράντου 2001: 67-68).
Εύτρηση /Βοιωτία	Στερεά Ελλάδα	MN(;): ραμφόστομο, μακρύς λαιμός, έμφαση σε γλουτούς και μηρούς, δήλωση ήβης (Caskey and Caskey 1960: 132 · Ορφανίδη 1998: 141).
Θεσπιές–Μαγούλα /Βοιωτία	Στερεά Ελλάδα	AN–TN: Έμφαση σε γλουτούς και μηρούς (Συριόπουλος 1968: 194 · Sarri 2017: 279).
Πατήσια /Αττική	Στερεά Ελλάδα	AN–MN: καθιστό μαρμάρινο με χέρια σε στήθος και διπλωμένα πόδια, έμφαση σε γλουτούς (Ορφανίδη 1998: 139 · Μαράντου 2001: 66).
Πύργος Κωπαΐδας /Βοιωτία	Στερεά Ελλάδα	AN(;): χέρια σε στήθος (Ορφανίδη 1998: 142).
Σπήλαιο Ευριπίδη–Σαλαμίνα /Αττική	Στερεά Ελλάδα	NN: έμφαση σε γλουτούς (Μαρή 2001: 156-157).

Θέση /Νομός	Νησί /Περιοχή	Χρονολόγηση–Λεπτομέρειες–Βιβλιογραφία
Σπήλαιο Λεοντάρι /Αττική	Στερεά Ελλάδα	NN–TN: τριγωνικό κεφάλι, μακρύς λαιμός, δήλωση στήθους (Karali et al. 2018: 275-277).
Σπήλαιο Σαρακηνού–Ακραίφνιο /Βοιωτία	Στερεά Ελλάδα	NN: Κουροτρόφος, όρθια, λεπτή μέση TN: στάση τοκετού (Ορφανίδη 1998: 142 · Sampson and Mastrogiannopoulou 2008: 265).
Χαιρώνεια–Μαγούλα Μπαλωμένου /Βοιωτία	Στερεά Ελλάδα	MN –NN: «Θεά της Χαιρώνειας», όρθια, στάση ικεσίας, κάποια με περίτεχνες κομμώσεις, μάτια κόκκοι, ραμφόστομα, μακρύς λαιμός, χέρια σε στήθος, λεπτή μέση, έμφαση σε γλουτούς και μηρούς, δήλωση ήβης (Σωτηριάδης 1908: 108 · Wace and Thompson 1912: 201 · Συριόπουλος 1968: 194 · Ορφανίδη 1998: 140).
(άγνωστο–αναφορά από Wace)	Πελοπόννησος	Καθιστό, κωνικό κεφάλι, χέρια σε στήθος, έμφαση σε γλουτούς, λεπτή μέση (Wace 1949: πιν. 64 · Ορφανίδη 1998: 153).
Άρια /Αργολίδα	Πελοπόννησος	NN: Έμφαση σε γλουτούς, δήλωση ήβης (Ντούζουγλη 1993: 179-180).
Αρχαία Κόρινθος /Κορινθία	Πελοπόννησος	MN–NN: έμφαση σε γλουτούς (Robinson and Weinberg 1960: 251 · Ορφανίδη 1998: 151 · Lavezzi 2003: 67).
Λέρνα /Αργολίδα	Πελοπόννησος	MN: όρθια, καθιστά, χέρια σε στήθος ή ήβη, δήλωση ήβης (Lavezzi 1978: 408 · Ορφανίδη 1998: 150 · Banks 2015: 250-253).
Μάλθη /Μεσσηνία	Πελοπόννησος	NN: καθιστό, χέρια σε στήθος, έμφαση σε γλουτούς και μηρούς–περίαπτο (Valmin 1938: table. 1 · Ορφανίδη 1998: 153).
Μυκίνες /Αργολίδα	Πελοπόννησος	NN: καθιστό–περίαπτο (Diamant 1974: εικ. 1 · Ορφανίδη 1998: 153).
Σπάρτη /Λακωνία	Πελοπόννησος	AN: όρθια, χέρια σε στήθος, λεπτή μέση, έμφαση σε μηρούς και γλουτούς, δήλωση ήβης (Ορφανίδη 1998: 148).
Σπήλαιο Αλεπότρυπα /Λακωνία	Πελοπόννησος	AN(;): όρθια, χέρια σε στήθος, λεπτή μέση, έμφαση σε μηρούς και γλουτούς, δήλωση ήβης (Ορφανίδη 1998: 149).
Σπήλαιο Φράγχθι /Αργολίδα	Πελοπόννησος	MN: περίαπτο με κάτω μέρος γυναικείων–ήβη NN: Καθιστό με χέρια σε στήθος, έμφαση σε γλουτούς (Ορφανίδη 1998: 150-151 · Pullen 2018: 316).
Σπήλαιο Χοιροσπηλιάς	Λευκάδα /Επτάνησα	NN: Όρθια ίσως γυναικεία (Ορφανίδη 1998: 138).

Θέση /Νομός	Νησί /Περιοχή	Χρονολόγηση–Λεπτομέρειες–Βιβλιογραφία
Γόρτυνα /Ηράκλειο	Κρήτη	MN–NN: Όρθιο, χέρια σε στήθος, έμφαση σε μηρούς (Ucko 1968: αρ. 102 · Ορφανίδη 1998: 161).
Ιεράπετρα /Λασιθί	Κρήτη	MN–NN: καθιστό, μακρύς λαιμός, δήλωση στήθους και ήβης, χέρια σε κοιλιά, διπλωμένα πόδια (Weingberg 1951: Πιν. 1Α · Ορφανίδη 1998: 162).
Κνωσός /Ηράκλειο	Κρήτη	AK: Χέρια κάτω από στήθος–κόκκινο, μελανό και λευκό χρώμα AN: χέρια σε στήθος, δήλωση ομφαλού MN: Καθιστό, χέρια σε στήθος, λεπτή μέση, διπλωμένα πόδια (Sakellarakis 1973: 133 · Ρεθεμιωτάκης 1996: 322-323 · Mina 2008β: 125-128).
Θαρρούνια οικισμός, νεκροταφεία, Σπήλαιο Σκοτεινή	Εύβοια	NN: όρθια, δήλωση ηβικού τριγώνου, τονισμένοι μηροί και γλουτοί (Sampson 1992: 67-68 · 78-84 · 88 · Ορφανίδη 1998: 145).
(ιδιωτική συλλογή)	Εύβοια	Κουροτρόφοι, καθιστά, χέρια σε στήθος, δήλωση στήθους, διπλωμένα πόδια (von Bothmer 1990: 13-15 · Ορφανίδη 1998: 146).
Αμοργός	Κυκλάδες	Καθιστό, χέρια σε στήθος, έμφαση σε ώμους και γλουτούς και μηρούς, διπλωμένα πόδια (Ορφανίδη 1998: 154).
Κεφάλα	Κέα /Κυκλάδες	TN: επίπεδα, δήλωση στήθους, όρθια, γλουτοί (Coleman 1977: 68 · Ορφανίδη 1998: 158).
Κουκουναριές	Πάρος /Κυκλάδες	NN–TN: Καθιστό με διπλωμένα πόδια (Κατσαρού–Τζεβελέκη και Σκυλάρντι 2005: 196).
Σαγκρί	Νάξος /Κυκλάδες	NN: Καθιστό, χέρια σε στήθος, διπλωμένα πόδια (Weinberg 1951: 124 · Ορφανίδη 1998: 154).
Σάλιαγκος	Σάλιαγκος /Κυκλάδες	NN: «Παχύσαρκη Κυρία Σαλιάγκου» καθιστό, χέρια σε στήθος, διπλωμένα πόδια (Evans and Renfrew 1968: 86 · Ορφανίδη 1998: 157 · Renfrew 2016: 27).
Φτελιά	Μύκονος /Κυκλάδες	NN: όρθια, μακρύς λαιμός, δήλωση στήθους (Ορφανίδη 1998: 159).
Λιβούνια –Ugurlu	Ίμβρος /ΒΑ Αιγαίο	MN: Όρθιο, λεπτή μέση, έμφαση σε γλουτούς (Erdogu 2013: fig. 12).
Σαριά (παλαιότερα ενωμένη με Κάρπαθο)	Δωδεκάνησα	TN: Γυναικείο (;) ειδώλιο από ασβεστόλιθο (Georgiadis 2017: 19).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 9. Ανδρικά και φαλλόσχημα ειδώλια

Θέση /Νομός	Περιοχή / Νησί	Χρονολόγηση–Περιγραφή–Βιβλιογραφία
Δήμητρα /Σέρρες	Μακεδονία	MN: όρθιο, ραμφόστομο (Marangou 2000: 242).
Μακρύγιαλος /Πιερία	Μακεδονία	NN: φαλλόσχημο περίαπτο (Παππά 1998).
Μαυροπηγή–Κίτρινη Λίμνη /Κοζάνη	Μακεδονία	AN: ίσως ανδρικό (Starnini 2018: 110).
Ξηρολίμνη–Κίτρινη Λίμνη /Κοζάνη	Μακεδονία	AN: Καθιστό (Καραμήτρου –Μεντεσίδη 2000: 469-475).
Στίβος /Θεσσαλονίκη	Μακεδονία	NN: όρθιο, χέρια στο πλάι, δήλωση φαλλού (Νανόγλου 2004: αρ. Ι-37).
Άγνωστη τοποθεσία προέλευσης /Καρδίτσα	Θεσσαλία	TN: «Στοχαστής», καθιστό σε σκαμνί, δήλωση φαλλού, το ένα χέρι στο γόνατο και το άλλο στο πλάι του κεφαλιού (Wace and Thompson 1912: 56; Τσιβιλικά 1996: 310).
Διμήνι /Μαγνησία	Θεσσαλία	NN: σταυρόσχημο, επίπεδο και τριγωνικό κεφάλι, χέρια ανοικτά με καμπύλη προς τα κάτω (Skafigda 1986: 137 · Σκαφιδά 1996: 306).
Μαγούλα Καραμουρλάρ, Αλμύρες–Στεφανοβίκειο 2 /Μαγνησία	Θεσσαλία	AN: όρθιο, απόδοση γενειάδας, ηλικιωμένος (Χουρμουζιάδης 1973: ΠΙΝ.5).
Πρόδρομος /Καρδίτσα	Θεσσαλία	AN: φαλλόσχημα, όρθια με δήλωση φαλλού και χέρια αποφύσεις (Ορφανίδη 1998: εικ. 27α · Nanoglou 2010: fig.1).
Πύρασος, Νέα Αγχίαλος /Μαγνησία	Θεσσαλία	AN: καθιστό σε σκαμπό, χέρια κοντά στα γεννητικά όργανα (Ορφανίδη 1998: εικ. 32).
Σέσκλο /Μαγνησία	Θεσσαλία	AN: καθιστό σε σκαμνί, χέρια σε κοιλιά, έμφαση σε κοιλιά και στήθος–ηλικιωμένος, δήλωση φαλλού. Φαλλόσχημο. Φαλλοί σε αγγεία–λαβές (Τσουντας 1908: εικ. 102 · Σκαφιδά 1996: 298 · Ορφανίδη 1998: εικ. 27β · Nanoglou 2010: fig. 2).
Σπήλαιο Θεόπετρα /Τρίκαλα	Θεσσαλία	Φαλλόσχημο περίαπτο (Kyparissi–Apostolika 2001: PL. 33 · Nanoglou 2010: fig.3).
Συκεώνας /Καρδίτσα	Θεσσαλία	NN: Τριποδικό, δήλωση φαλλού (Αλεξίου 2020: 145 · εικ.6).

Θέση /Νομός	Νησί /Περιοχή	Χρονολόγηση–Περιγραφή–Βιβλιογραφία
Τζάνη (Τσάνη) Μαγούλα– Σοφάδες /Καρδίτσα	Θεσσαλία	MN: Καθισμένο σε σκαμνί, έμφαση σε κοιλιά, χέρια κοντά σε γεννητικά όργανα (Χουρμουζιάδης 1973: ΠΙΝ. 9).
Τσαγγλί (Ερέτρια) /Λάρισα	Θεσσαλία	AN: φαλλόσχημο MN: καθιστό σε σκαμπό (Χουρμουζιάδης 1973: αρ. 14.Μ.2751· Ορφανίδη 1998: εικ. 27γ).
Ανισόπεδη διάβαση ΟΣΕ–Θήβα /Βοιωτία	Στερεά Ελλάδα	TN: μεγάλα αυτιά και ρουθούνια, καθιστό με στάση σκεπτόμενου (Τσώτα 2009: 868-870).
Μαγούλα Μπαλωμένου– Χαιρώνεια /Βοιωτία	Στερεά Ελλάδα	Φαλλόσχημα, ανδρικό με δήλωση ομφαλού, έμφαση σε φαλλό, ραμφόστομα (Wace and Thompson 1912: 201· Τζαβέλλα–Evjen 2012: 78, 81).
Μερέντα /Αττική	Στερεά Ελλάδα	AN: Καθιστά σε σκαμνί (Κακαβογιάννη 2009: 149-150).
Σπήλαιο Κίτσου–Λαύριο /Αττική	Στερεά Ελλάδα	NN: φαλλόσχημο (Ορφανίδη 1998: εικ. 69).
Σπήλαιο Λεοντάρι /Αττική	Στερεά Ελλάδα	TN: φαλλόσχημο (Karali et al. 2018 : 277).
Σπήλαιο Πανός–Μαραθώνα– Οινόη /Αττική	Στερεά Ελλάδα	NN- TN: φαλλόσχημο περίαπτο (Mari 2018: 287).
Σπήλαιο Σαρακηνού–Ακραίφνιο /Βοιωτία	Στερεά Ελλάδα	TN: ανοικτά πόδια, δήλωση φαλλού (Sampson and Mastrogiannopoulou 2008: 265).
Σπήλαιο Γερανίου–Κυανή Ακτή /Ρέθυμνο	Κρήτη	TN: ανδρικό με διακόσμηση (Mina 2008β: 127).
Κνωσός /Ηράκλειο	Κρήτη	AN: όρθιο, χέρια σε στήθος, δήλωση φαλλού NN: καθιστό σε σκαμπό, δήλωση φαλλού (Evans 1968: 237· Sakellarakis 1973: 145· Ρεθεμιωτάκης 1996: 322-323).
Σπήλαιο Πελεκητών /Λασιθι	Κρήτη	NN: φαλλόσχημο (Δαβάρας 1979: πιν. 215γ· Ορφανίδη 1998: εικ. 124).
Σκοτεινή–Θαρρούνια (οικισμός, σπήλαιο, νεκροταφείο)	Εύβοια	NN: φαλλόσχημο (Sampson 1992: 79-80· Ορφανίδη 1998: εικ. 72β).
Κεφάλα /Κέα	Κυκλάδες	TN: φαλλόσχημο (Coleman 1977: 80).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 10. Ζωόμορφα ειδώλια

Θέση /Νομός	Νησί /Περιοχή	Χρονολόγηση–Περιγραφή–Βιβλιογραφία
Αχίλλειο /Λάρισα	Θεσσαλία	AN: σκαντζόχοιρος (Gimbutas et al. 1989: 230).
Μαγούλα Μεζίλ (Μεζίνη, Τεκές) -Χαλκιάδες 2 /Λάρισα	Θεσσαλία	MN: κεφάλι βοοειδούς (Τουφεξής 1996: 325).
Μαγουλίτσα 1–Αρτεσιανό /Καρδίτσα	Θεσσαλία	AN: σχηματοποιημένο με δύο κεφάλια (Θεοχάρης 1973: εικ. 240).
Μεγάλο Παζαράκι–Άγιος Βησσαρίωνας–Σοφάδες /Καρδίτσα	Θεσσαλία	Πτηνό (Μαράντου 2007: 365).
Σέσκλο /Μαγνησία	Θεσσαλία	AN: κεφάλι βοοειδούς (Θεοχάρης 1963: 33).
Άγιος Βλάσης /Φθιώτιδα	Στερεά Ελλάδα	AN: απλή αναφορά (Δημάκη και Σουβατζή 2012: 1123).
Αγρός Γιατρού Χέβα και Αγρός Γιαννακοπούλου–Πιπέρη–Ελάτεια–Δραχμάνι /Φθιώτιδα	Στερεά Ελλάδα	AN–NN: απλή Αναφορά (Συριόπουλος 1968: 192).
Μαγούλα Μπαλωμένου–Χαιρώνεια /Βοιωτία	Στερεά Ελλάδα	NN: σκύλος (Wace and Thompson 1912: 201 · Συριόπουλος 1968: 194 · Τζαβέλλα–Evsen 2012: 83).
Νέα Μάκρη /Αττική	Στερεά Ελλάδα	AN: κάπρος, σκύλος, οικόσιτα ζώα NN: πτηνό (Θεοχάρης 1957: 119 · Μαράντου 2001: 66-67).
Παλαιά Κοκκινιά–Πειραιάς /Αττική	Στερεά Ελλάδα	Τετράποδο ζώο (Συριόπουλος 1968: 197 · Μαράντου 2001: 66).
Σπήλαιο Ευριπίδη /Αττική	Στερεά Ελλάδα	Ζωόμορφο περίαπτο–ψάρι (;) (Μαρή 2001: 166).
Σπήλαιο Φράγγθι /Αργολίδα	Πελοπόννησος	MN: τετραποδικό (Talalay 1983: 159).

Θέση /Νομός	Νησί /Περιοχή	Χρονολόγηση–Περιγραφή–Βιβλιογραφία
Βάρκα Ψαχνών	Εύβοια	MN: τετραποδικό (Talalay 1983: 159).
Θαρρούνια, οικισμός, νεκροταφεία, Σπήλαιο Σκοτεινή	Εύβοια	NN: κασίκες (Sampson 1992: 79).
Φτελιά	Μύκονος /Κυκλάδες	NN–TN: οικόσιτα ζώα, κεφάλι χοίρου με κόκκινη διακόσμηση (Sampson and Mastrogiannopoulou 2016: 33).
Άγιος Πέτρος	Κυρά–Παναγιά /Σποράδες	AN–MN: απλή αναφορά (Μαυρίδης 2007: 266).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 11. Ομοιώματα οικιών και αντικειμένων

Θέση /Νομός	Νησί /Περιοχή	Χρονολόγηση–Περιγραφή–Βιβλιογραφία
Σιταγροί /Δράμα	Μακεδονία	NN–TN: ομοίωμα φούρνου (Θεοχάρης 1973: εικ. 124).
Αχίλλειο /Λάρισα	Θεσσαλία	MN: πήλινα τράπεζα (Gimbutas et al. 1989: 205).
Μαγούλα Μαυραχάδες 1 (Γκορτσοπούλα) /Καρδίτσα	Θεσσαλία	MN: τμήμα ομοιώματος οικίας (Σκαφιδά 1996: 327).
Μαγούλα Μπουκούμ (Μπακού)-Νίκαια 12 /Λάρισα	Θεσσαλία	MN /NN: τμήμα ομοιώματος διώροφης οικίας (Γαλλής 1992: εικ. 30).
Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου /Τρίκαλα	Θεσσαλία	NN: ομοίωμα χωρίς στέγη, με ειδώλια και ομοιώματα αντικειμένων εντός του (Τουφεξής 1996: 329).
Σιτόχωρο /Λάρισα	Θεσσαλία	MN: τμήμα ομοιώματος οικίας (Τουφεξής 1996: 327).
Τσαγγλί–Ερέτρια /Λάρισα	Θεσσαλία	NN: ομοίωμα πλοιαρίου (Αραχωβίτη 1996: 330).
Κολώνα	Αίγινα /Στερεά Ελλάδα	TN: μινιατούρες φιαλών (Alram Stern 2017: 409).
Κουτρολού Μαγούλα–Βάρδαλη–Νέο Μοναστήρι /Φθιώτιδα	Στερεά Ελλάδα	AN–MN: 4 ομοιώματα οικιών (Τσουκνίδας 1994: 112 · Κυπαρίσση–Αποστολικά 2019: 77).
Μαγούλα Μπαλωμένου–Χαιρώνεια /Βοιωτία	Στερεά Ελλάδα	MN: ομοίωμα οικίας. (Τσώτα 2013: 2).
Νέα Μάκρη /Αττική	Στερεά Ελλάδα	NN–TN: ομοιώματα πλοιαρίων (Παντελίδου–Γκόφα 1997: 110).
Λόφος Τσουγκιζας, σπήλαιο–Νεμέα /Κόρινθος	Πελοπόννησος	MN: ομοίωμα οικίας (Dabney et al. 2020: 5).
Φτελιά	Μύκονος /Κυκλάδες	Ομοιώματα πλοιαρίων και άγκυρες (Sampson and Mastrogiannopoulou 2016: 34).

ΠΙΝΑΚΕΣ 1-4

ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΒΕΣΣΑΛΙΑ	ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΥ ΒΟΤΑ ΕΛΛΑΔΑ	ΔΥΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ ΕΣΟΣ	ΚΡΗΤΗ	ΝΟΤΙΟ ΑΙΓΑΙΟ	ΝΥΚΤΑΖΕΣ	ΒΟΡΕΟ ΑΙΓΑΙΟ	ΔΥΤΙΚΟ ΑΙ. ΑΔΙΑ ΙΑΚΙ ΕΡΑΚΗ	ΔΥΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	ΑΝ. ΣΚΑΨΕΣΟΜΑ ΔΥΤ. ΕΡΜΙΩΝ	ΒΟΡΕΙΑ ΘΡΑΚΙΑ	ΝΟΤΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΑ	ΝΟΤΙΑ ΕΡΜΙΩΝ ΤΟΥΡΚΟΣΟΜΑ	
3200															3200
3300															3300
3400															3400
3500															3500
3600															3600
3700															3700
3800															3800
3900															3900
4000															4000
4100															4100
4200															4200
4300															4300
4400															4400
4500															4500
4600	Κλασσικό Ουβίνη														4600
4700	Ουόλο	Τυφλά Κορυμνοειδή Ουβίνη	Χαλκή Ραβδόμορ	Κνωσός I	Νεολιθική Αργαμμή Κορυμνοειδή 2 (ΝΑΚΚ)	Πύραυλος, ΝΑΡΟΣ Στάθμος 22, Γαργάρα Στάθμος 2	Εμπόρειο 30B	Ερμούκ V	Νεολιθική Κορυμνοειδή (Σταθμολογία 40100)	Ουβίνας 3, Σοφιστής Ν, Σοφιστής Η, Ουβίνας 1	Μαυά Τας ΒC (Γαλακτοί), Μαυά Τας ΒB, Παροδίσι Η, Εμπόρειο ΒΑ, Μαυά Τας ΒΑ	Κατακόλι V Μαύρα	Αυλή I - Καμνή	Βιολία C1	4700
4800	Λιγύ Σαβίνα			Κνωσός II	Νεολιθική Αργαμμή Κορυμνοειδή 2 (ΝΑΚΤ)	Στάθμος 23			Νεολιθική Κορυμνοειδή (Παροδίσι-Παροδίσι 40100)	Εμπόρειο I-B					4800
4900															4900
5000	Αρκαία	Αποδομήσιμη Αρκαία (γυαλί - αργαμμή, Στάθμος ΚΟΡΩΝ, ΕΣΟΤΙΚ)	Χαλκοειδή	Κνωσός III	Νεολιθική Αργαμμή Κορυμνοειδή 1 (ΝΑΚΤ)	Στάθμος 24	Εμπόρειο Β-Σ, Άνω Γόλιος, Ψάμα Στάθμος 9	Ερμούκ V-B	Νεολιθική Κορυμνοειδή (Παροδίσι-Παροδίσι 40100)	Εμπόρειο I-B	Παροδίσι Η, Στάθμος 9	Κατακόλι IV Καλοήλιος, Κατακόλι Β (Νεολιθικός)	Στάθμος	Βιολία Β, Παροδίσι II, Βιολία Α, Άνω Ν'	5000
5100				Κνωσός IV				Κατοχόλιος 2-3			Μαυά Τας I, Στάθμος 1, Παροδίσι I-B				5100
5200	Τοιμή Αρκαία														5200
5300															5300
5400	Στάθμος (Παροδίσι 40100)	Κατοχόλιος (Παροδίσι)	Κατοχόλιος	Κνωσός V-IV	Κατοχόλιος, Κατοχόλιος II		Άνω Γόλιος, Ψάμα Στάθμος 11, Άνω Παρκαία	Ερμούκ V-B-C	Κατοχόλιος 4-5	Στάθμος 10, Παροδίσι		Κατακόλι II	Κατοχόλιος - Παροδίσι	Βιολία C, Μπράσι II, Παροδίσι I	5400
5500															5500
5600															5600
5700															5700
5800	Στάθμος I-B							Μαυά Τας V							5800
5900															5900
6000	Παροδίσι						Άνω Παρκαία	Μαυά Τας X				Κατακόλι I	Κατοχόλιος-Παροδίσι		6000
6100															6100
6200	Παροδίσι	Κατοχόλιος, Παροδίσι	Στάθμος (Παροδίσι-Παροδίσι)	Κνωσός III-C	Αργαμμή Αρκαμμή Κορυμνοειδή I			Μαυά Τας X-C	Κατοχόλιος 4-5						6200
6300															6300
6400	Παροδίσι, Κατοχόλιος						Στάθμος ΚΑΤΑΚΟΛΙΟΥ, ΓΟΛΙΑ								6400
6500															6500
6600															6600
6700	Αρκαία	Κατοχόλιος		Κνωσός X			Στάθμος ΚΑΤΑΚΟΛΙΟΥ, ΓΟΛΙΑ								6700
6800															6800

Εικ. 3. Χρονολογικό διάγραμμα της Νεολιθικής Εποχής στην Ελλάδα και στις άμεγες περιοχές (κατά Κ. Γαλλί).

ΠΙΝ. 1. Χρονολογικός πίνακας της Νεολιθικής στην Ελλάδα και τις γειτονικές περιοχές (κατά Παπαθανασόπουλο 1996, σελ 28-29).

Εποχή του Λίθου	Αρχαιότερα (Α)	Αρχαιότερα (Α)	AN
	Νεωτέρα (Β)	Νεωτέρα (Β)	MN
		Χαλκολιθική (Γ)	NN
(κατά Thomsen 1836)	(κατά Τσούντα 1908)	(κατά Wace and Thompson 1912)	(κατά Weinberg 1947)

ΠΙΝ. 2. Χρονολόγηση της Νεολιθικής από τους πρώτους ερευνητές της.

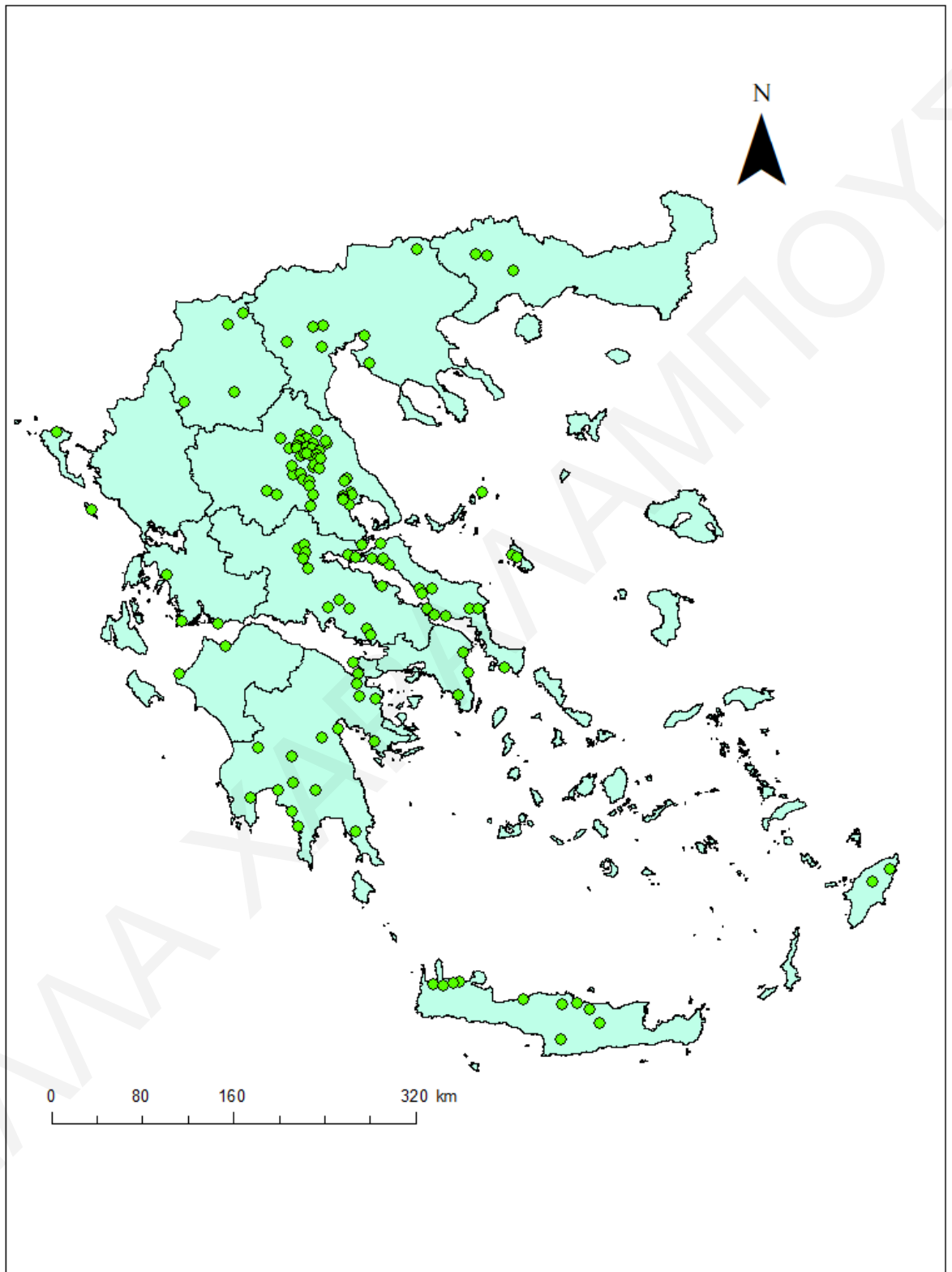
New Cretan Neolithic Phases	Revised Knossos Sequence	Traditional Cretan Neolithic Phases	Greece	W/SW Anatolian and East Aegean	Syria	Approx. Dates (cal. BC)
Initial Neolithic	Stratum X	Aceramic	Aceramic/Initial	Aceramic/ Early Neolithic	Final PPNB or PPNC/ Early Neolithic	c.7000– c.6500/6400
Early Neolithic	Stratum IX–VIII	Early Neolithic I (Furness 1953)	Early Neolithic Franchthi FCP1	Late Neolithic Hacilar IX–VI Ulucak IV–V Kuruçay 13–11	Late Neolithic (Pre-Halaf and 'Transitional' Samarra)	c.6500/6400– c.5900
Middle Neolithic	Strata VII–VIB; Stratum P		Middle Neolithic Franchthi FCP2–3	Early Chalcolithic Hacilar V–I Kuruçay 10–7	Early Chalcolithic (Halaf)	c.5900–c.5300
Late Neolithic I	Strata VIB–V; Strata N, M, L		Late Neolithic I Saliagos Franchthi FCP4	Middle Chalcolithic Emporio X–VIII Kum Tepe IA Beşiktepe Kızılbel/ Lower Bağbasi	(Late Ubaid)	c.5300–c.4900
Late Neolithic II	Stratum IV; Strata K, H, G	Early Neolithic II (Furness 1953; Evans 1964)	Late Neolithic II Saliagos		(Late Ubaid)	c.4900– c.4500/4400
Final Neolithic IA	Stratum IIIB; Strata F, E, D	Middle Neolithic (Furness 1953; Evans 1964)	Final Neolithic	? Middle Chalcolithic ?	Late Chalcolithic 1	c.4500/4400– c.4200
Final Neolithic IB	Stratum IIIA; Strata C, B	Middle-Late Neolithic 'Transition' (Evans 1964)	Franchthi FCP5	Late Chalcolithic 1 Beycesultan XL–XXXV Kum Tepe IB1	Late Chalcolithic 2	c.4200–c.3900
Final Neolithic II	Stratum IIB	Late Neolithic I (Evans 1964; Manteli 1993)		Late Chalcolithic 2 Beycesultan XXXIV–XXIX Kum Tepe IB2 Tigani I	Late Chalcolithic 3	c.3900–c.3600
Final Neolithic III	Stratum IIA	Final Neolithic (Vagnetti 1973; Vagnetti and Belli 1978)	Kephala	Late Chalcolithic 3 Beycesultan XXVIII–XXV Kuruçay 6 Kum Tepe IB3 Emporio VII Tigani II	Late Chalcolithic 4	c.3600–c.3300
Final Neolithic IV	Stratum IC	Final Neolithic (Vagnetti 1973; Vagnetti and Belli 1978)	Ayia Irini I	Late Chalcolithic 4 Beycesultan XXIV–XX Kum Tepe IB4 Emporio VI Tigani III	Late Chalcolithic 5	c.3300–c.3000

ΠΙΝ. 3. Χρονολόγηση της Νεολιθικής στην Κρήτη (κατά Tomkins 2008, fig. 1.9).

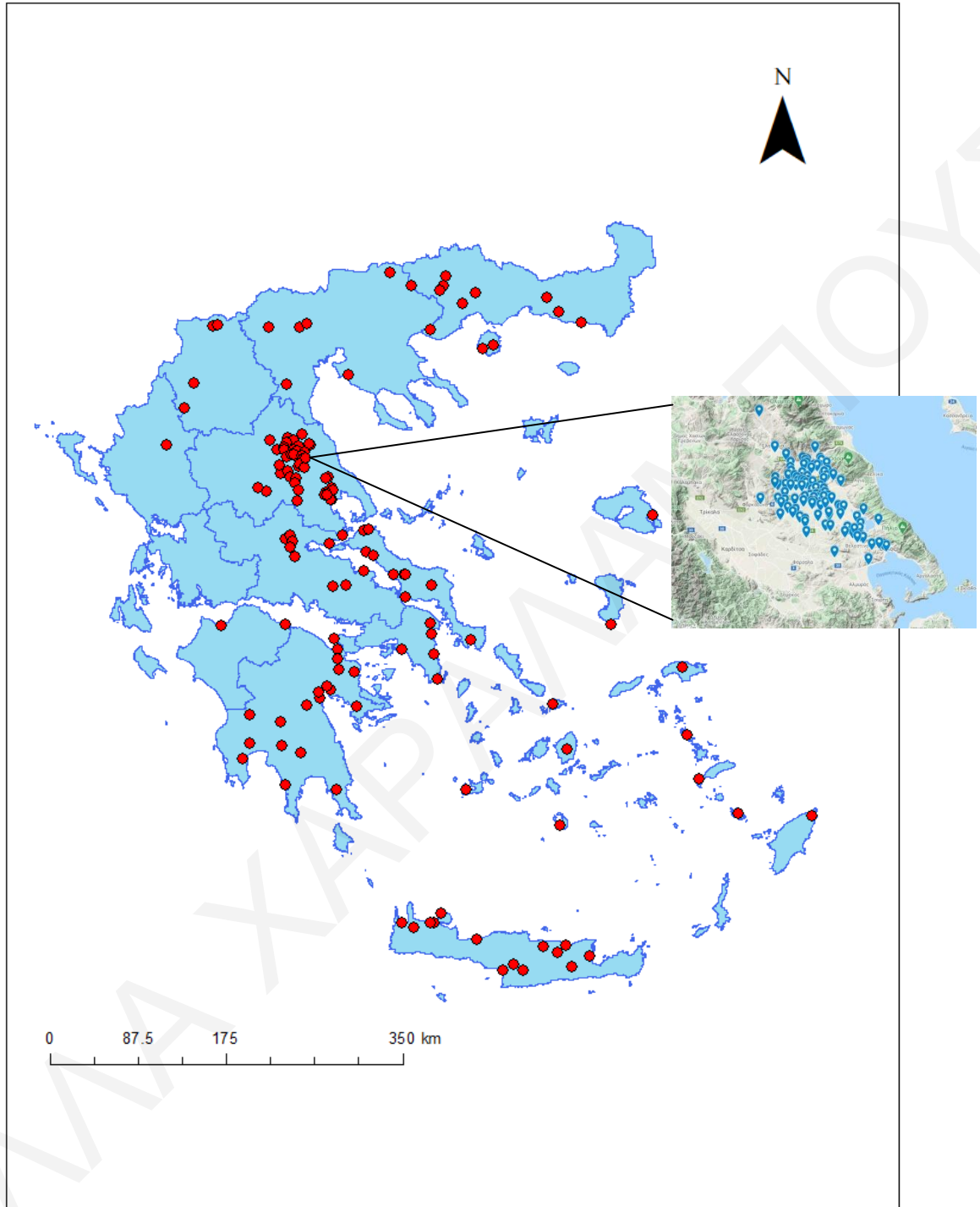
	ΧΡΟΝΟ- ΛΟΓΗΣΗ	ΕΙΔΟΣ ΘΕΣΗΣ	ΕΚΤΑΣΗ ΠΟΥ ΑΝΑΣΚΑΦΗΚΕ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΟΣΜΗΜΑΤΩΝ
Μάκρη Έβρου*	NN	Τούμπα/Μαγούλα	Μεσαία	262
Νέα Νικομήδεια Ημαθίας	AN	Τούμπα/Μαγούλα	Μεσαία	78
Σιταγοί Σερρών*	NN-TN	Τούμπα/Μαγούλα	Μεσαία	824
Ντιαλί Τας Καβάλας*	NN-TN	Τούμπα/Μαγούλα	Μεγάλη	2.362
Παράδεισος Καβάλας	NN	Τούμπα/Μαγούλα	Μικρή	40
Πολυπλάτανος Ημαθίας	NN	Τούμπα/Μαγούλα	Μεγάλη	3
Δήμητρα Σερρών*	MN-NN	Τούμπα/Μαγούλα	Μικρή	705
Κάτω Αγιάνης Πέλλας	TN	Τούμπα/Μαγούλα	Μεγάλη	21
Μακρύγιαλος Πιερίας*	NN	Επίπεδη	Μεγάλη	2.172
Ξηρολίμνη Κοζάνης	NN	Επίπεδη	Μεγάλη	94
Σέρβια Κοζάνης	AN-MN-NN	Επίπεδη	Μεσαία	59
Φυλοτσάρι Μαυροπηγής Κοζάνης	AN	Επίπεδη	Μεγάλη	72
Δισπηλιό Καστοριάς*	MN-NN	Λιμναία	Μεγάλη	1.585
Διμήνη Μαγνησίας	NN	Τούμπα/Μαγούλα	Μεγάλη	497
Σέσκλο Μαγνησίας	MN-NN	Τούμπα/Μαγούλα	Μεγάλη	48
Σπήλαιο Ευριπίδη Σαλαμίνας	NN-TN	Σπήλαιο	Μεγάλη	68
Σπηλιά του Κίτσου Αττικής	NN	Σπήλαιο	Μεσαία	159
Σπήλαιο Σαρακηνού Βοιωτίας*	AN-MN-NN	Σπήλαιο	Μεσαία	10.719
Φράγχι Αργολίδας*	AN-MN-NN	Σπήλαιο	Μεγάλη	1.186
Σπήλαιο Αλεπότρυπας Λακωνίας	NN-TN	Σπήλαιο	Μεγάλη	243

ΠΙΝ. 4. Θέσεις και αριθμός κοσμημάτων κατά Νεολιθική (Ifantidis 2019, Πιν. 3.1).

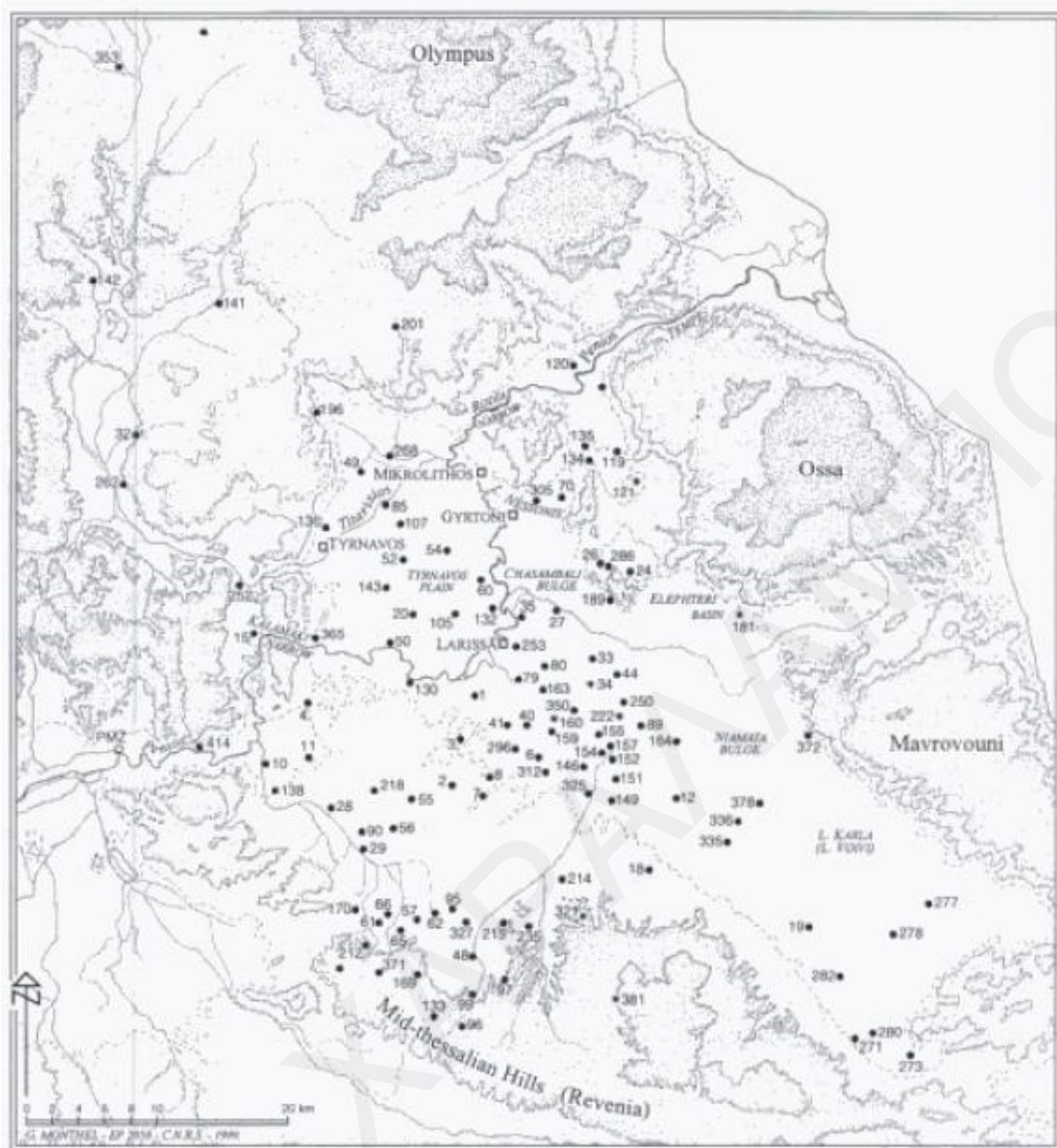
ΧΑΡΤΕΣ 1-10

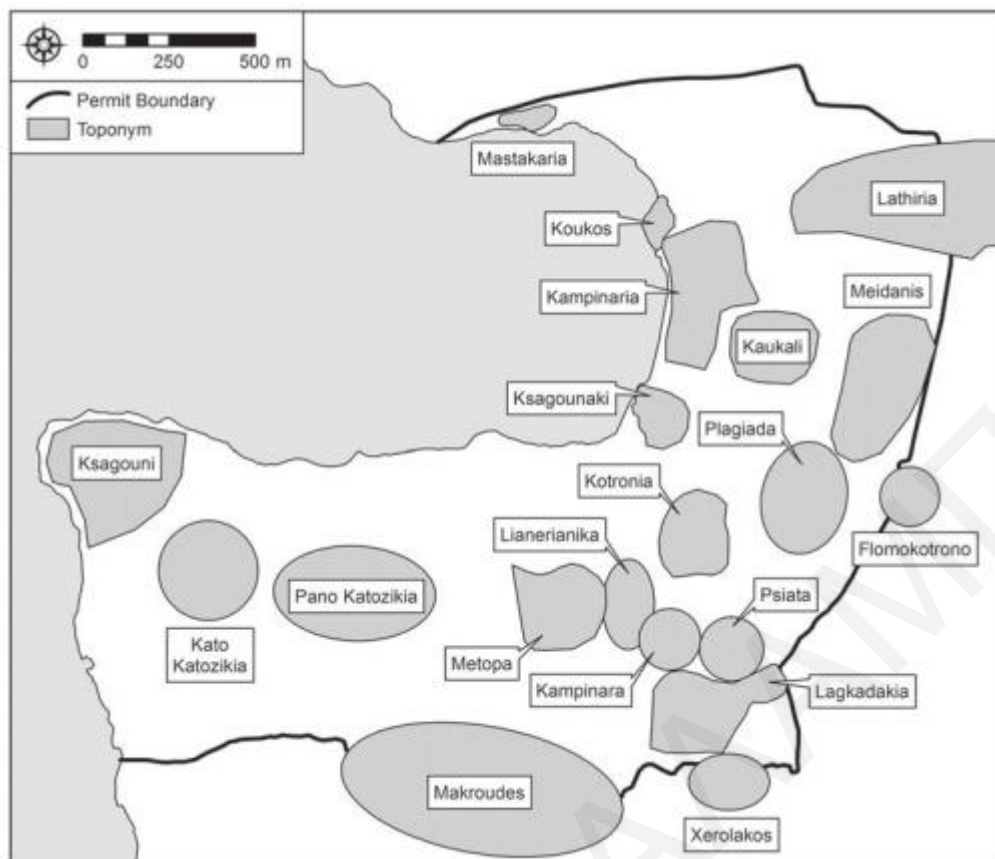
Χάρτης 1. Κυριότερες θέσεις AN-MN (βασισμένο στο Παπαθανασόπουλος 1996).

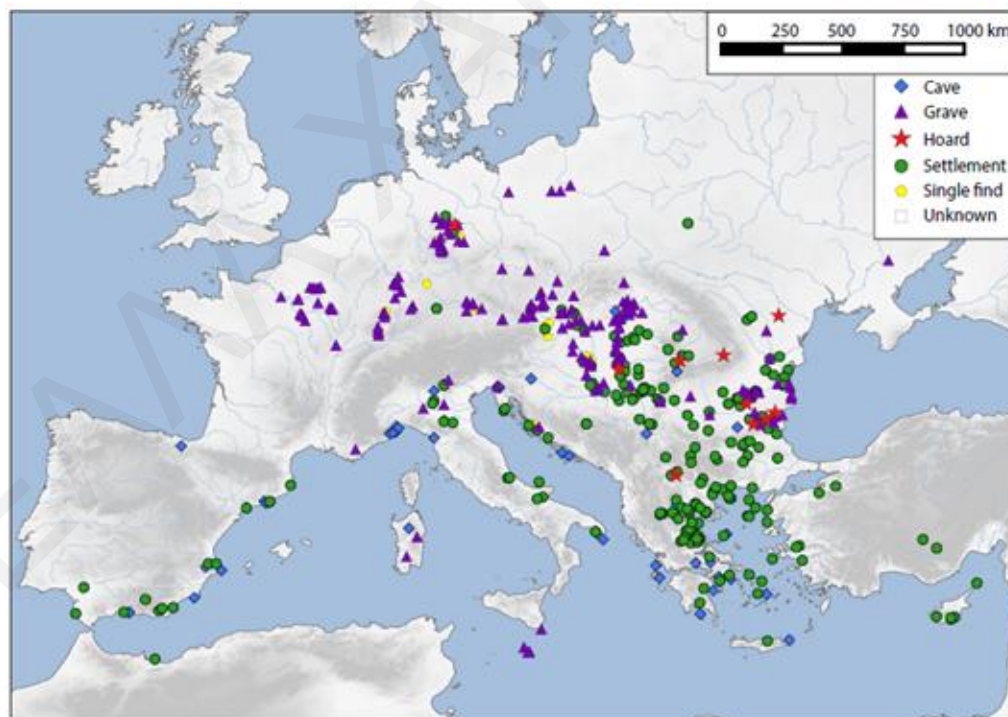
Χάρτης 2. Κυριότερες θέσεις NN-TN (βασισμένο στο Παπαθανασόπουλος 1996)

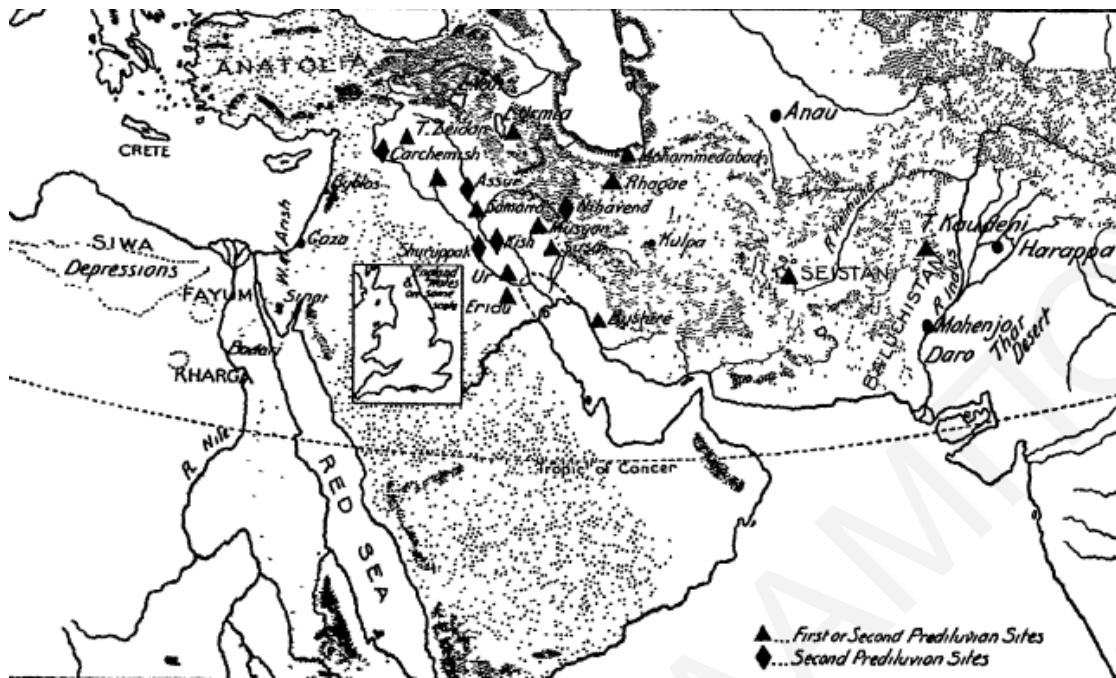
Χάρτης 3. Διασπορά οικισμών της ΑΝ σε ανατολική Θεσσαλία (Perlès 1999, εικ. 2.2).

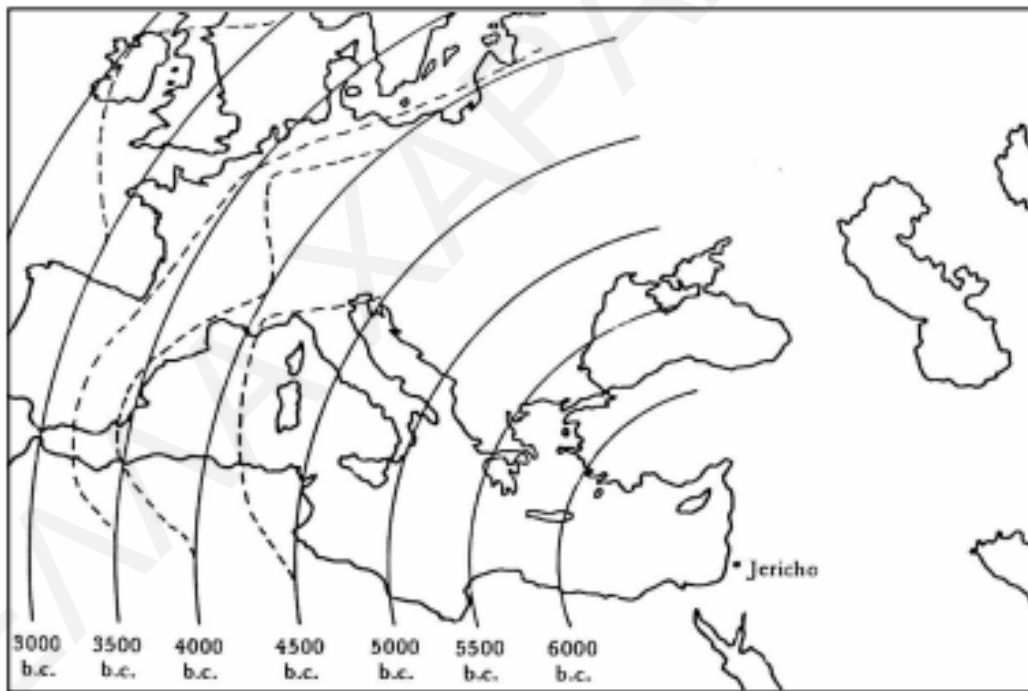
Χάρτης 4. Θέσεις στην περιοχή του Διρού (Pullen et al. 2018, εικ. 22.7).

Χάρτης 5. Διασπορά *Spondylus Gaederopus* κατά την Προϊστορία στην Ευρώπη (Windler 2019, εικ. 1).

Χάρτης 6. Περιοχή ποταμών Τίγρη και Ευφράτη–Μεσοποταμία (Childe 1929α, χ.α.)

Χάρτης 7. Μοντέλο Διάχυσης /Wave in advance (Pinhasi 2003, εικ. 30).

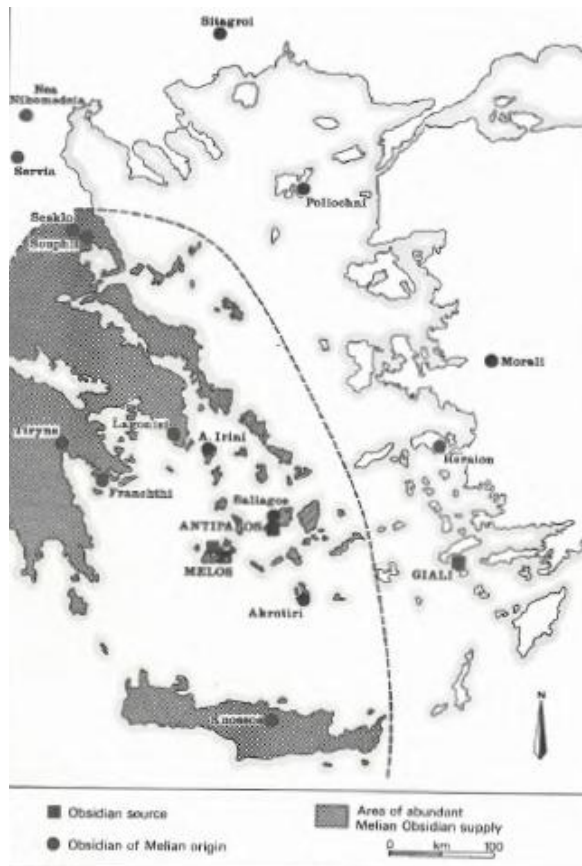
1. Δάμνηρα, Σέρρες	■ ●	26. Μισολόγγι, Αττικολοακρινική	■
2. Κοσμάτι Κερκυρών, Σέρρες	■	27. Αγία Μάρτυρα, Φωκίδα	■
3. Σαυγροί, Δράμα	■ ●	28. Επήλιο Πενός, Αττική	■
4. Ντικαί Τας, Καβάλα	■	29. Αθήνα, Αττική	■
5. Πιπρόβιτος, Καβάλα	■	30. Σπίνα, Αττική	■
6. Κοσμάτι, Θάσος	■	31. Λαμναϊκή Κορσώνα, Αττική	■ ◆
7. Αμεινίρα, Θάσος	■	32. Επήλιο Κίτσου, Αττική	■
8. Αραβρούσι, Πέλλα	■ ●	33. Επλημίνα, Αττική	■ ▲
9. Μένδικο, Πέλλα	■	34. Κάρνθος, Κορινθία	■
10. Άγιος Παναγιώταρος, Αργόστολο	■ ●	35. Άγιος Δημήτριος, Τραπεζούντα	■
11. Δασημάτι, Κοζάνη	■	36. Άλωνα, Αργολίδα	■
12. Σέρβη, Κοζάνη	■	37. Αλεπόρωνα, Μήτιη	■ ▲ ◆
13. Πιπρόβιτος, Πιπρία	■ ●	38. Ερμούλι, Χίος	■
14. Μπαρτολίτιος, Πιπρία	■	39. Κερκίτι, Κίος	■ ◆
15. Σταφροβότανο, Μυγαθρία	■ ●	40. Στροφέλιος, Ανήθος	■ ●
16. Θεοτόπουρα, Καλαμπάκα	■ ●	41. Φτελιά, Μήκος	■ ▲
17. Μεγάλο Νησί Γκιτανής	■ ●	42. Επήλιο Ζα, Νότιος	■ ●
18. Πιπρόβιτος, Μυγαθρία	■ ●	43. Άγιος Εόστριος, Σέρρες	■ ◆
19. Δαμήνη, Μυγαθρία	■ ●	44. Γουλι, Νέμερος	■ ◆
20. Σέσκλο, Μυγαθρία	■ ●	45. Άγιος Γεώργιος Καλεστιάς, Ρόδος	■
21. Μακροθήρες, Μυγαθρία	■ ●	46. Κοίμαλο, Ρόδος	■
22. Πικροί, Μυγαθρία	■ ●	47. Επήλιο Ελευθερίας, Αργολίδα, Κρήνη	■ ▲
23. Αιθουλά, Βουατία	■ ●	48. Κνωσός, Κρήνη	■
24. Γούρι, Σαορίδες	■ ●	49. Προφραχίονας, Σέρρες	■ ◆
25. Σαοτική Θωρακιστών, Εύβοια	■ ●		

■ χυλός, ● χρυσός, ▲ άργυρος, ♥ μαλακίτης, ◆ πιθανή καταγωγή από μέταλλο

Χάρτης 8. Θέσεις με μεταλλικά αντικείμενα και ενδείξεις μεταλλουργίας στον Ελλαδικό χώρο κατά τη Νεολιθική (Ζάχος 2010, χάρτης 6.4).

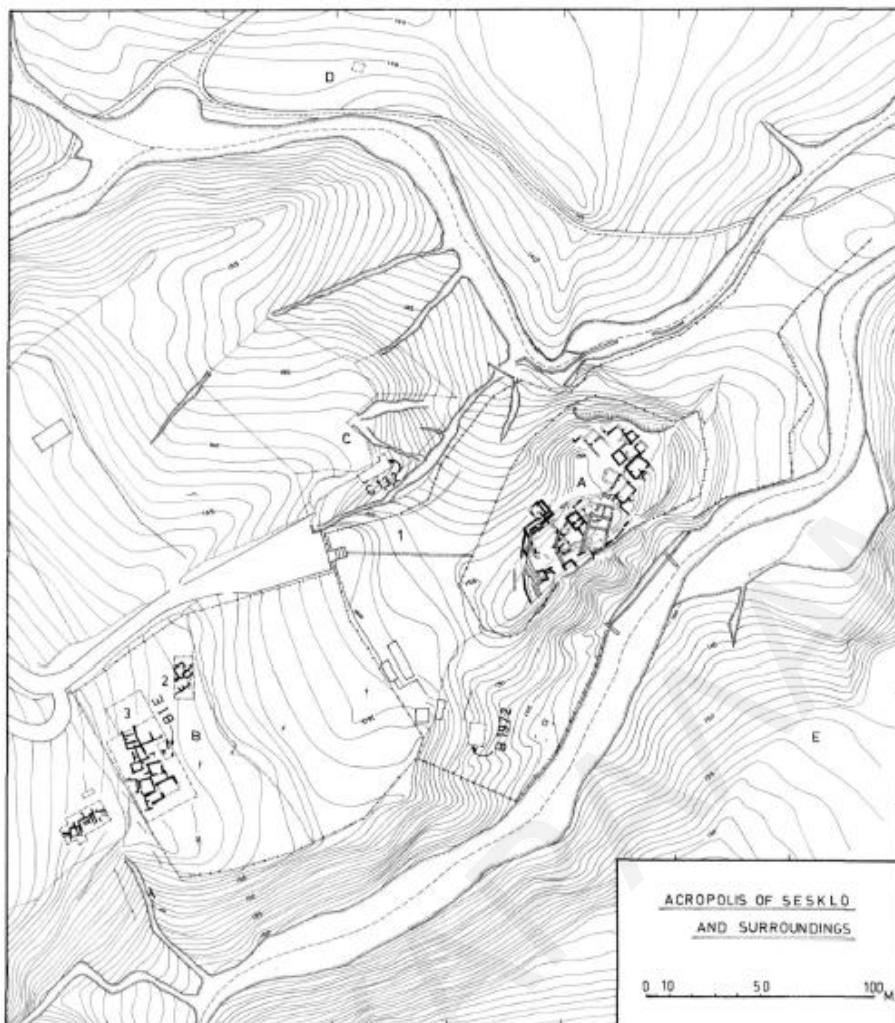

Χάρτης 9. Θέσεις Νεολιθικής Ελλάδας με παρουσία δακτυλιόσημων περιάπτων (Ifantidis 2019, εικ. 3.19).

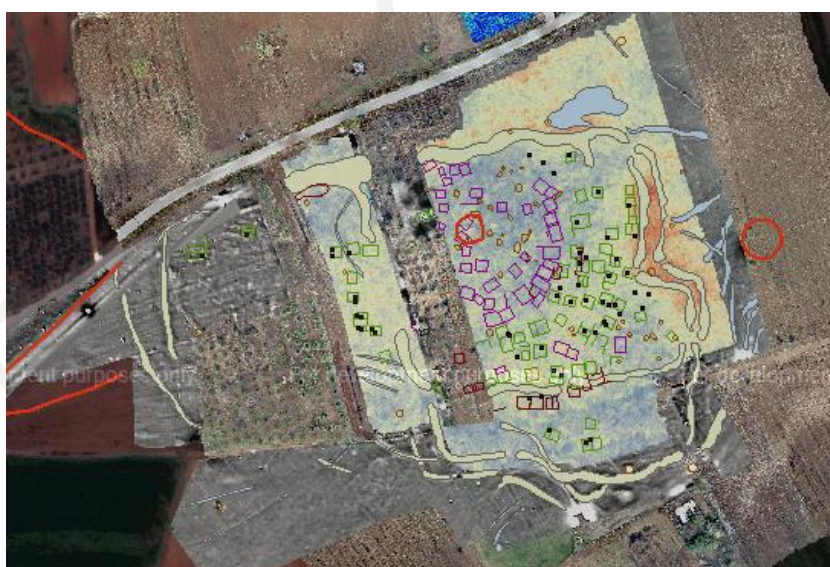

Χάρτης 10. Διασπορά οψιανού στον Ελλαδικό χώρο κατά την Νεολιθική (Renfrew and Wagstaff 1982, εικ. 15.4).

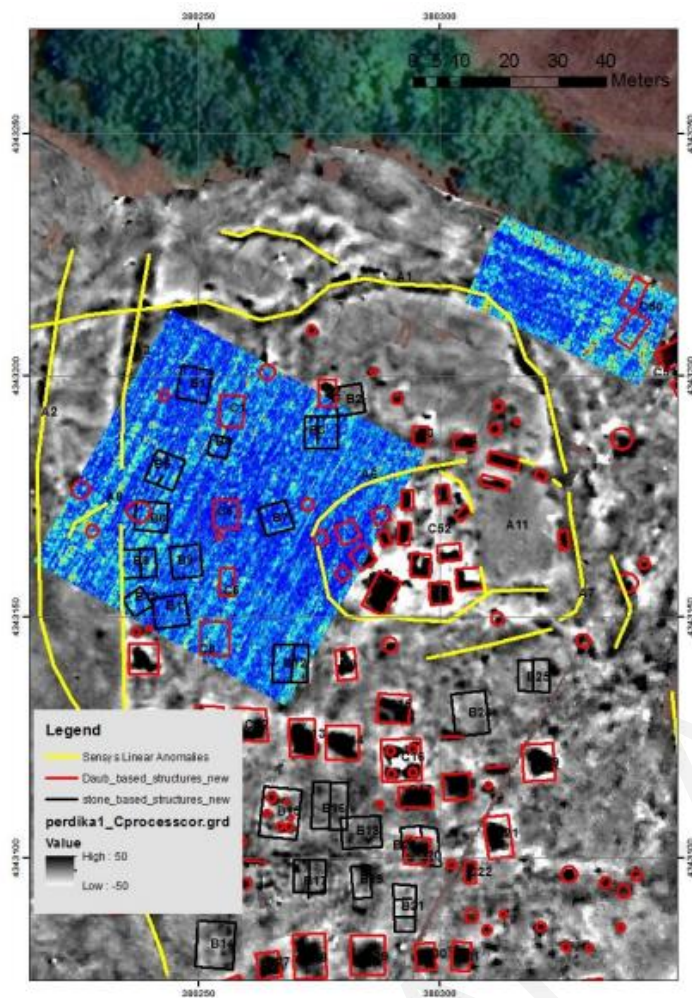
ΕΙΚΟΝΕΣ 1-73

Εικ.1. Κάτοψη Σέσκλου A και B (Wijnen 2008, εικ. 3).

Εικ. 2. Κάτοψη Μαγούλας Αλμυριώτικης (IGEAN : <https://igean.ims.forth.gr>).

Εικ. 3. Κάτοψη Πέρδικας 1 (IGEAN: <https://igean.ims.forth.gr>, Πέρδικα 1, εικ. 16).

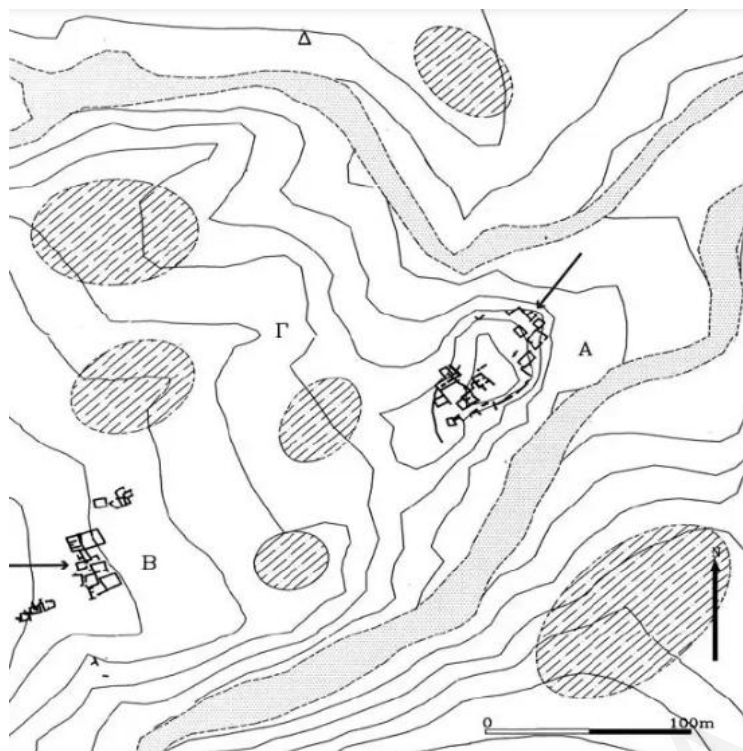
Εικ. 4. Στρόφιλας, Άνδρος. Αεροφωτογραφία (Televantou 2017, εικ. 40.1).

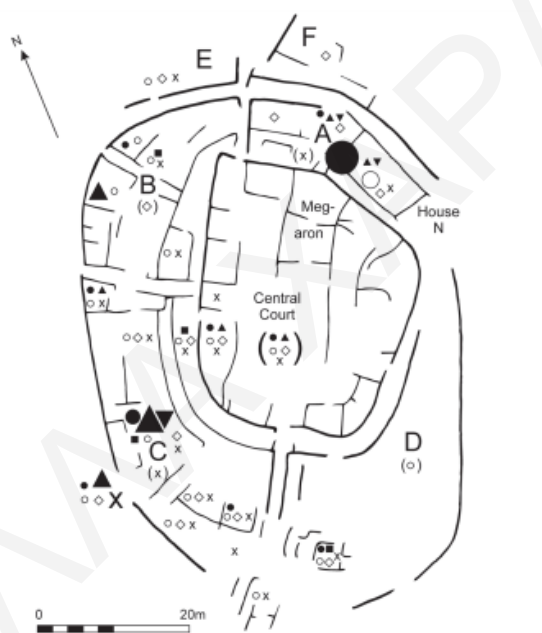
Εικ. 5. Λάκκος με λιθόστρωτο δάπεδο, Θέρμη, Θεσσαλονίκη NN (Παππά 2013, εικ. 4.).

Εικ. 6. Λάκκος με κεραμική και λίθινα αντικείμενα, Θέρμη, Θεσσαλονίκη NN (Παππά 2013, εικ. 5.).

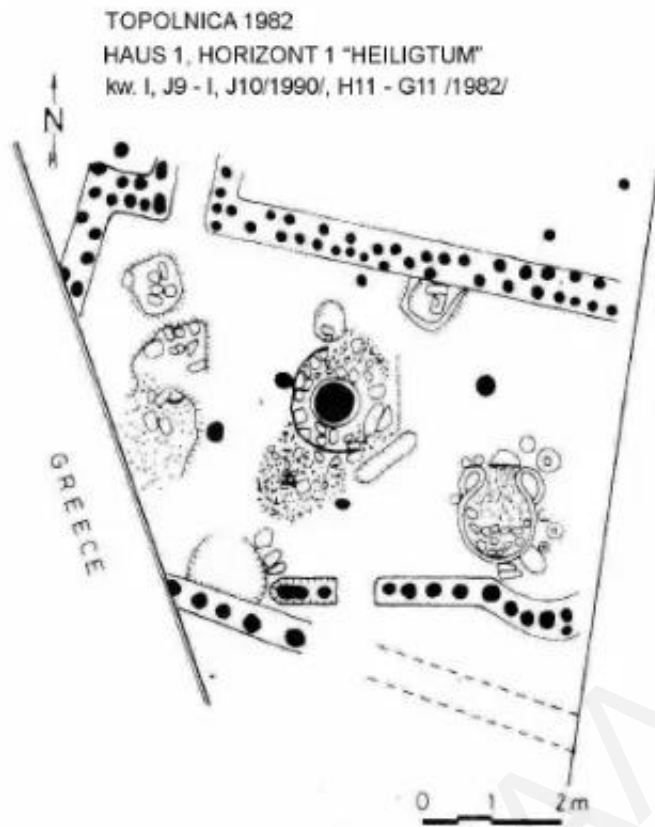

Εικ. 7. Κάτοψη Σέσκλου με ένδειξη Οικίας 37 (Nanoglou 2008, εικ.2).

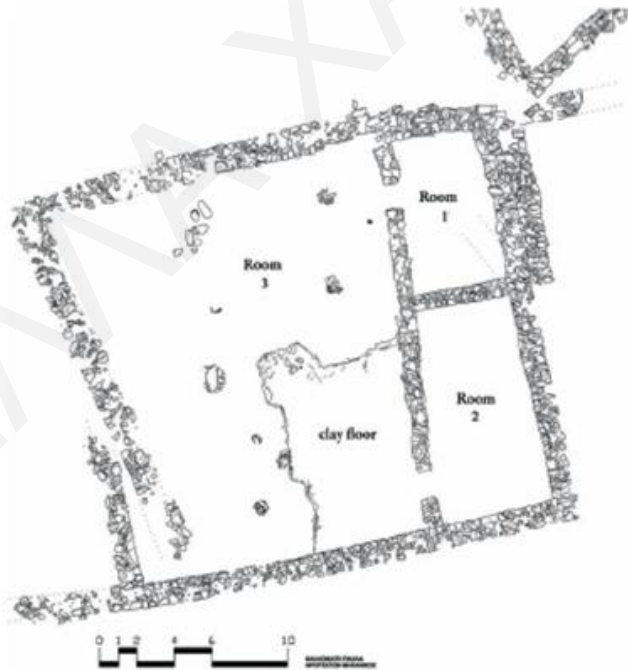

	1-5	6-10	>10 pieces
finished rings	•	●	●
finished buttons	▲	▲	▲
finished cylinder beads	▼	▼	▼
other finished pieces	■	■	■
unfinished rings and manufacturing waste	○	○	○
manufacturing waste from small objects	◇	◇	◇
indeterminate worked <i>Spondylus</i> shell	x	x	x
provenience approximate	()	()	()
domestic areas A-F	A-F	A-F	A-F

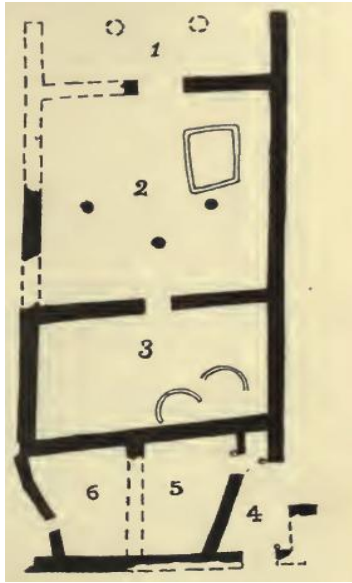
Εικ. 8. Κάτοψη Διμηνίου (Charpman et al. 2011, εικ.2).

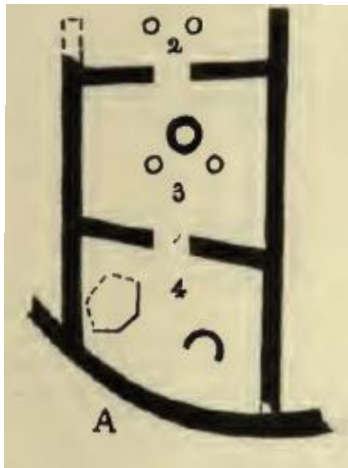
Εικ. 9. Σχεδιαστική απόδοση κάτοψης κοινοτικού κτίσματος, Προμαχώνας–Topolnica, Μακεδονία NN (Κουκούλη–Χρυσανθάκη κ.ά. 1997, Σχ.3).

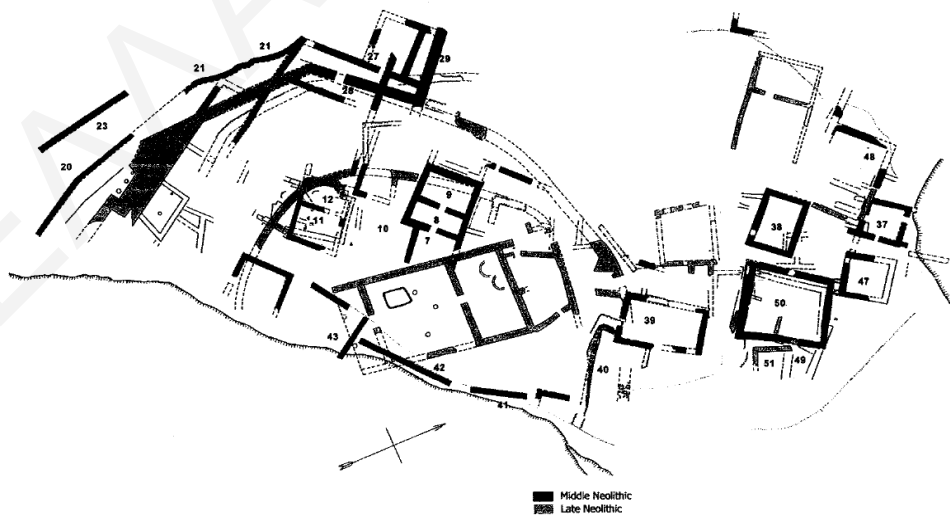
Εικ. 10. Σχεδιαστική κάτοψη Κτιρίου, Β. Στρόφιλας Άνδρου, TN (Televantou 2017, εικ, 40.2.).

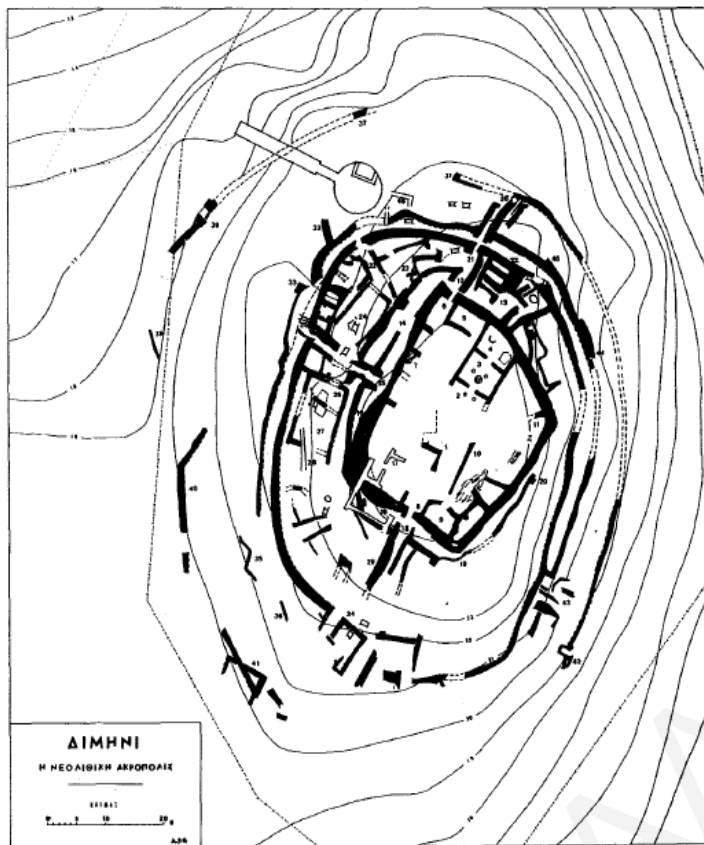
Εικ. 11. Κάτοψη «Μεγάρου», Σέσκλο ΝΝ (Wace and Thompson 1912, εικ. 34).

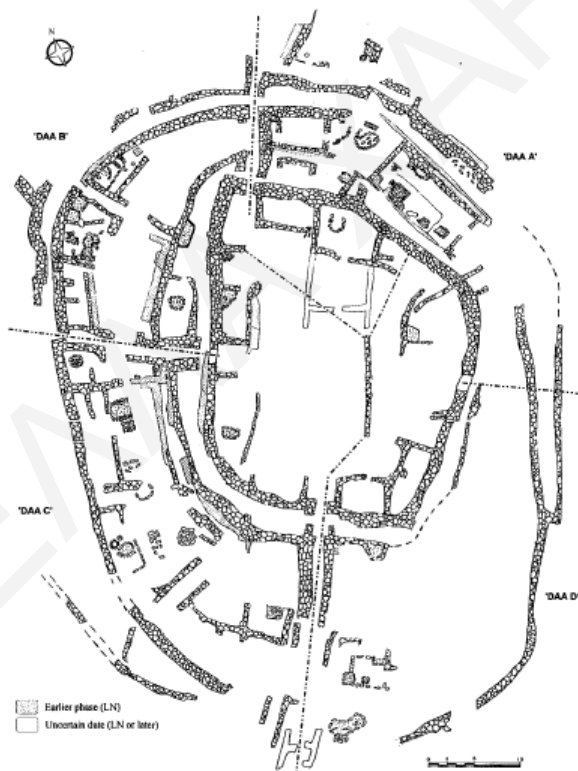
Εικ. 12. Κάτοψη «Μεγάρου», Διμήνη ΝΝ (Wace and Thompson 1912, εικ. 39).

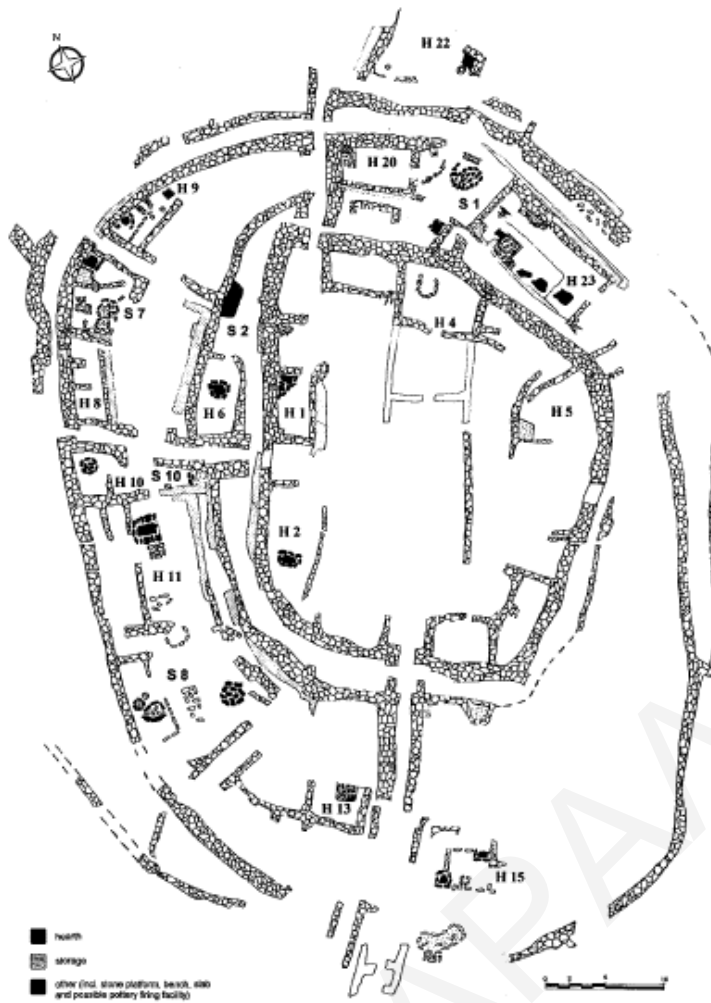
Εικ. 13. Κάτοψη Σέσκλου, ΜΝ (Souvatzi 2008, εικ. 4.5).

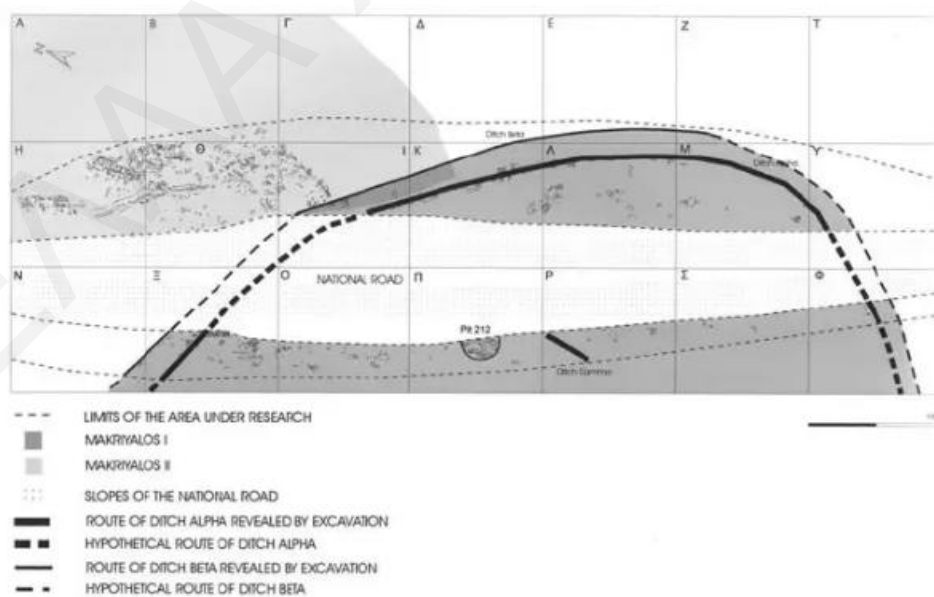
Εικ. 14. Κάτοψη Διμηνίου, ΝΝ (Souvatzi 2008, εικ. 5.2).

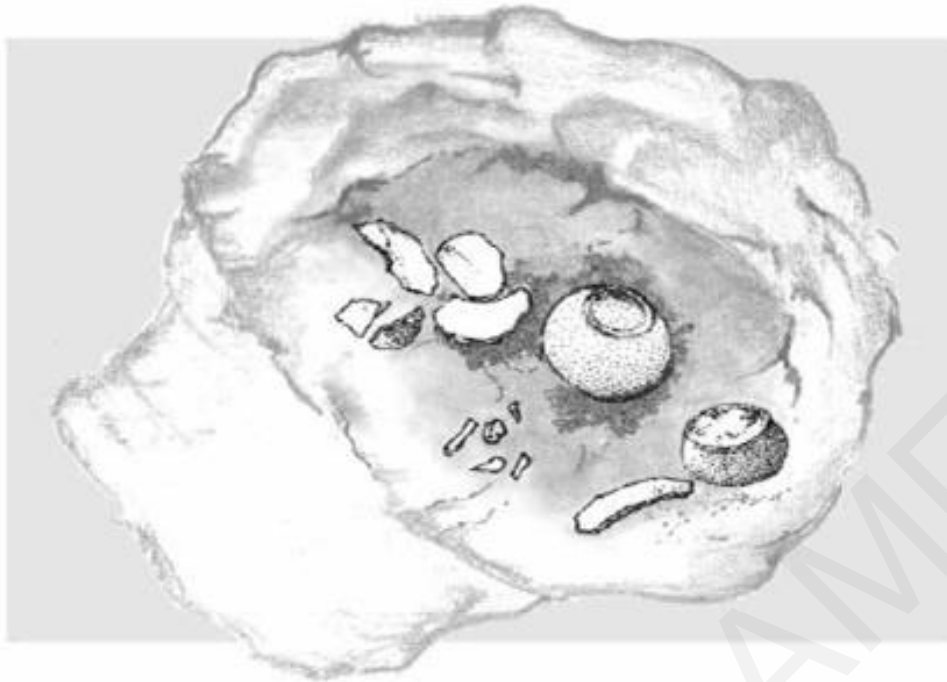
Εικ. 15. Κάτοψη Διμηνίου, ΝΝ, με Χώρους Οικοτεχνικών Δραστηριοτήτων (κατά Χουρμουζιάδη 1979, Souvatzi 2008, εικ. 5.3).

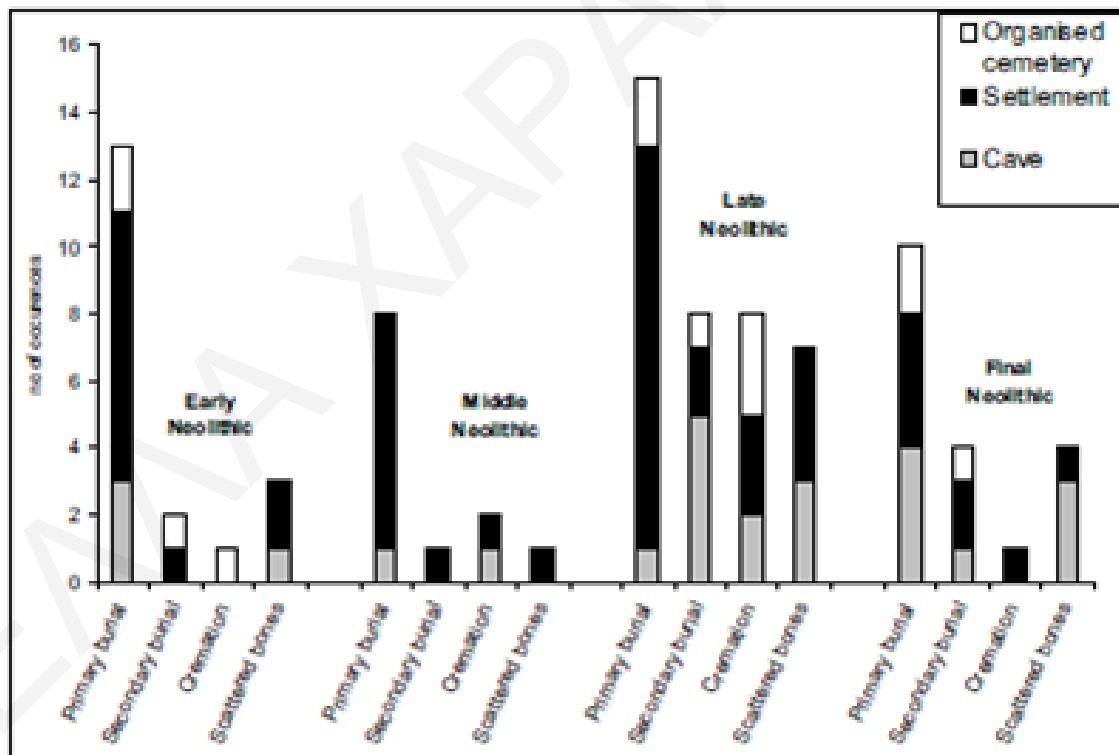
Εικ. 16. Κάτοψη Διμνίου NN με χώρους S8 και S1 (κατά Χουρμουζιάδη 1979, Souvatzi 2008, εικ. 5.4.).

Εικ. 17. Κάτοψη Μακρύγιαλου, NN (Nanoglou 2008, εικ.3).

Εικ. 18. Λάκκος καύσης-κρεματορίου, Σουφλί Μαγούλα NN (Perlès 2001, εικ.13.1).

Εικ. 19. Διάγραμμα με τύπους τάφων σε νεκροταφεία, οικισμούς και σπήλαια (Triantaphyllou 2008, εικ. 8.1).

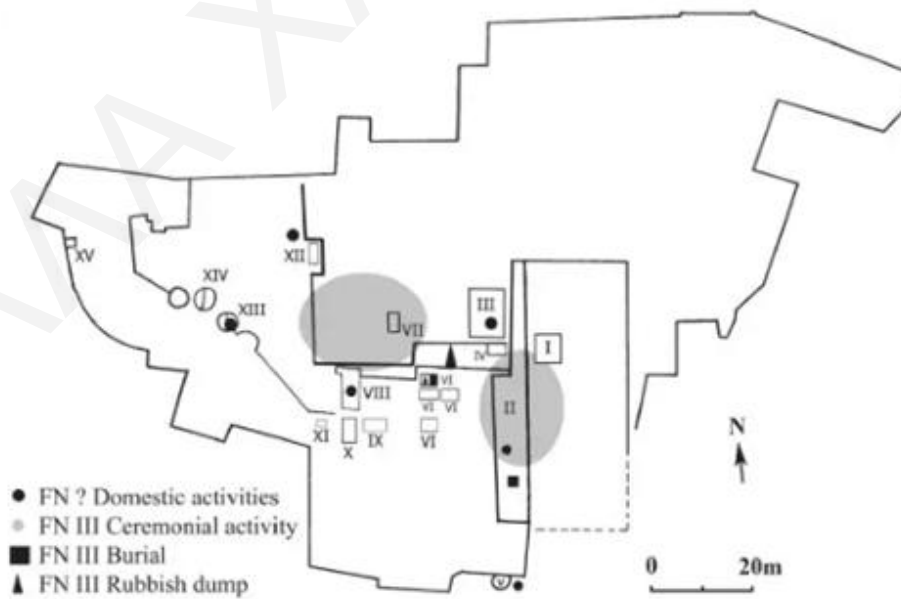
Εικ. 20. Πρωτογενής ταφή σε λάκκο, με νεκρό σε συνεσταλμένη στάση, Μαυροπηγή (Karamitrou–Mentessidi et al. 2013, εικ.7).

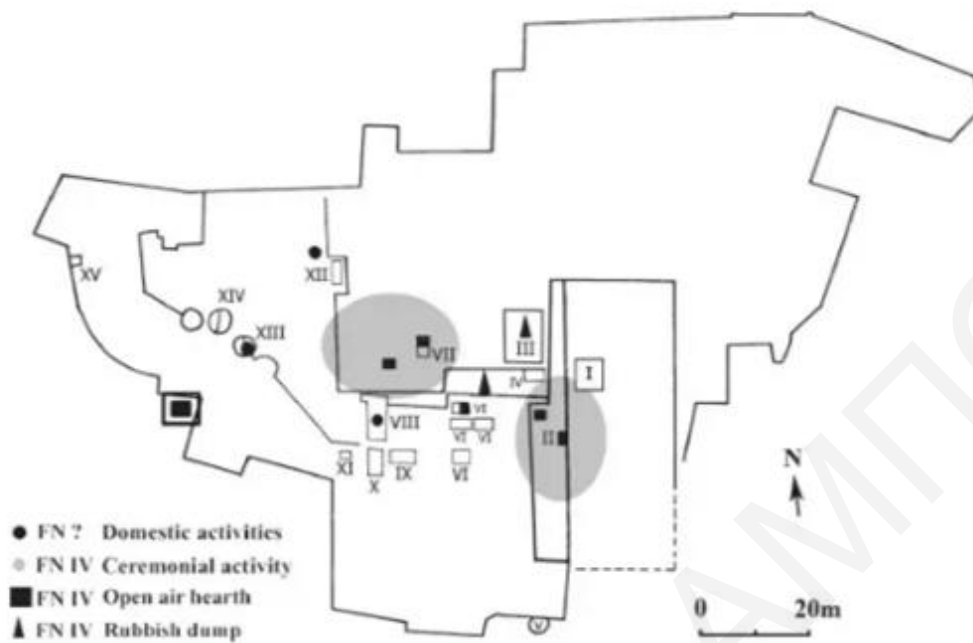
Εικ. 21. Δευτερογενής ταφή σε αγγείο, Αυγή Καστοριάς (Stratouli et al. 2010, εικ.8).

Εικ. 22. Σχεδιαστική απόδοση ταφής νεκρού άνδρα σε λάκκο, με βότσαλο στο στόμα, Νέα Νικομήδεια (Perlès 2001, εικ.13.2).

Εικ. 23. Κάτοψη Φαιστού με οικιακές, τελετουργικές και ταφικές δραστηριότητες κατά Πρώμη ΤΝ (Todaro and Di Tonto 2008, εικ. 11.6).

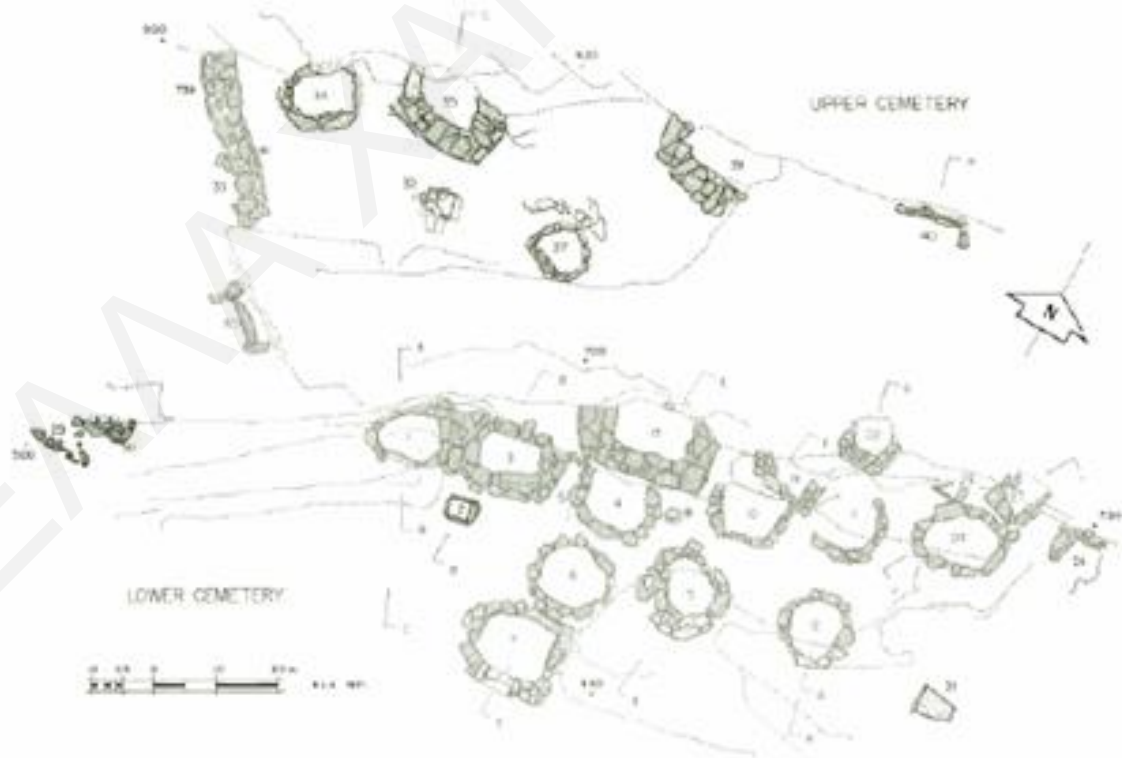
Εικ. 24. Κάτοψη Φαιστού με οικιακές, τελετουργικές και ταφικές δραστηριότητες κατά Ύστερη TN (Todaro and Di Tonto 2008, εικ. 11.5).

Εικ.25. Ευρήματα από Φαιστό TN. A+B: κεραμική, C: οστά ζώων, D: όστρεο τρίτων (Todaro and Di Tonto 2008, εικ. 11.7).

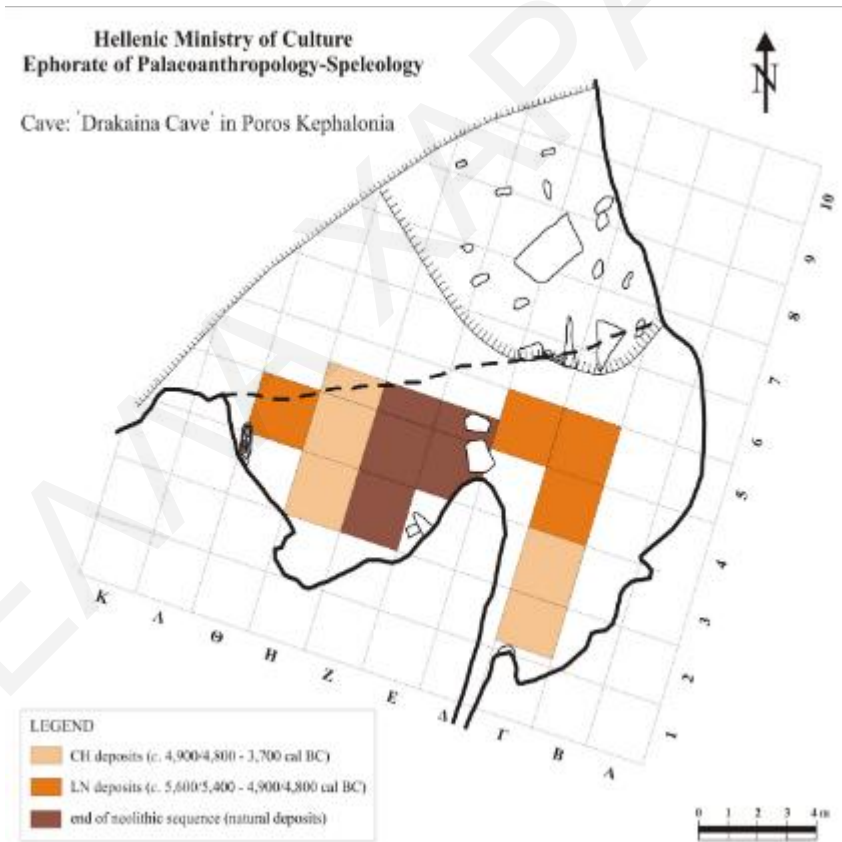
Εικ.26. Πήλινο ομοίωμα οικίας με ειδώλια και ομοιώματα αντικειμένων από Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου, Λάρισας ΝΝ (Παπαθανασόπουλος 1996, Αρ. κατ. 266).

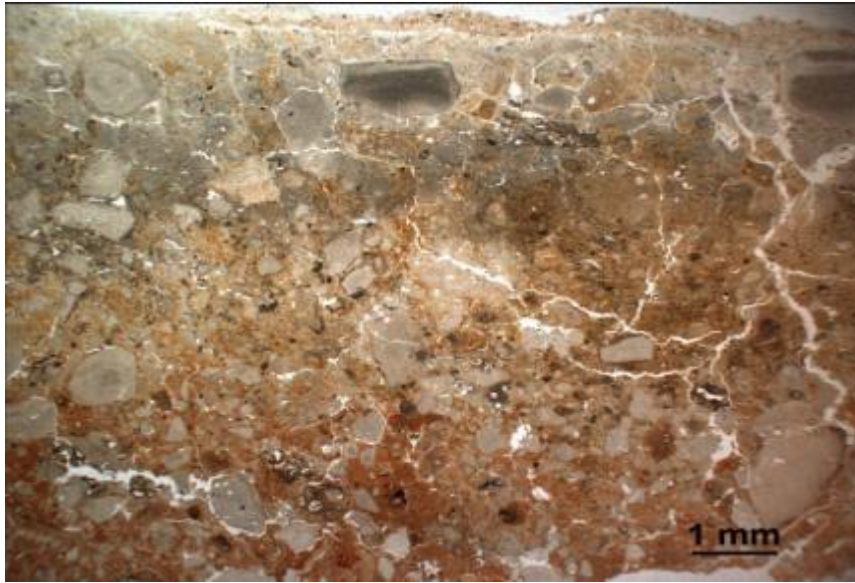
Εικ. 27. Κάτοψη νεκροταφείου, Κεφάλαι, Κέας ΤΝ (Coleman 1977, εικ. 1).

Εικ. 28. Βλητικές αιχμές από σπήλαιο Δράκαινας Κεφαλονιάς (Μεταξάς 2009, <http://www.drakainacave.gr/>).

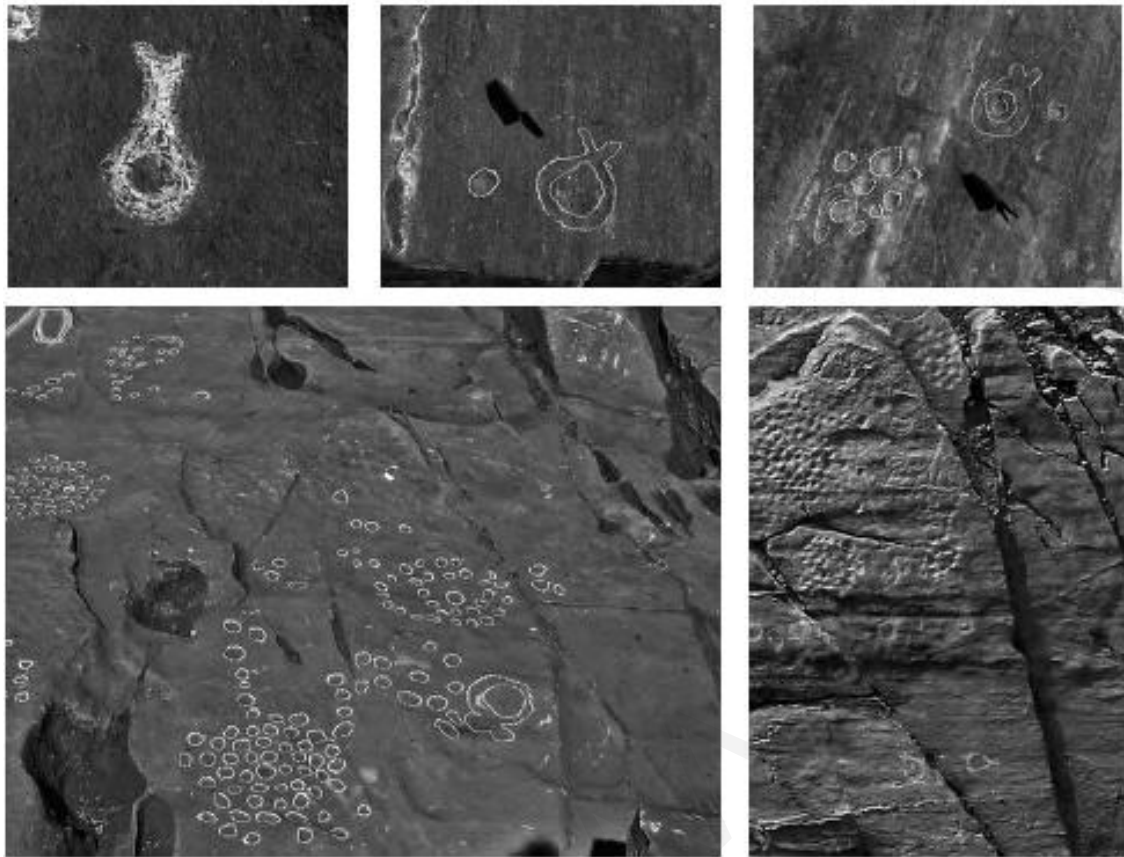
Εικ. 29. NN και TN επιχώσεις σπηλαίου Δράκαινας, Κεφαλονιά (Στρατούλη, 2009, <http://www.drakainacave.gr/>).

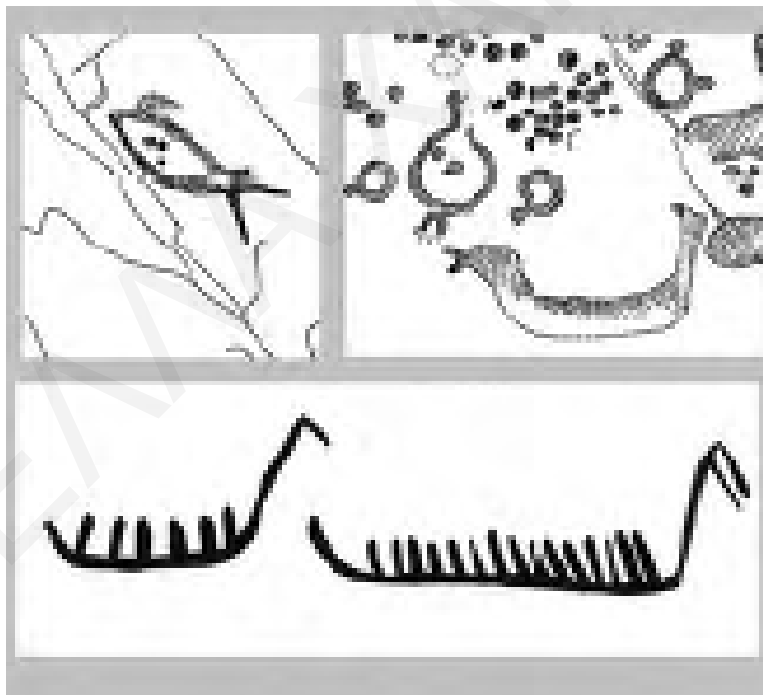
Εικ. 30. Δάπεδο με ασβεστοκονίαμα από σπήλαιο Δράκαινας, Κεφαλονιά (Καρκάνας 2009, <http://www.drakainacave.gr/>).

Εικ. 31. Βραχογραφίες. Στρόφυλας Άνδρου, ΤΝ (Televantou 2017, εικ., 40.10).

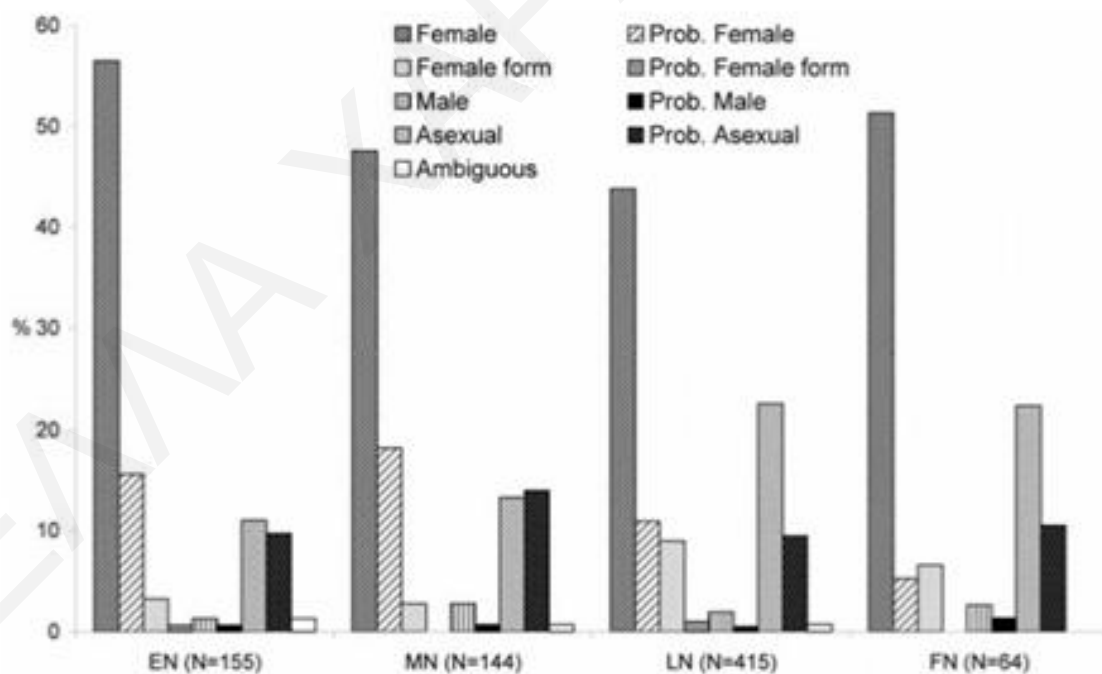
Εικ. 32. Απεικόνιση δακτυλιόσχημων περιάπτων. Βραχογραφίες. Στρόφιλας Άνδρου, ΤΝ (Televantou 2016, εικ. 5.6).

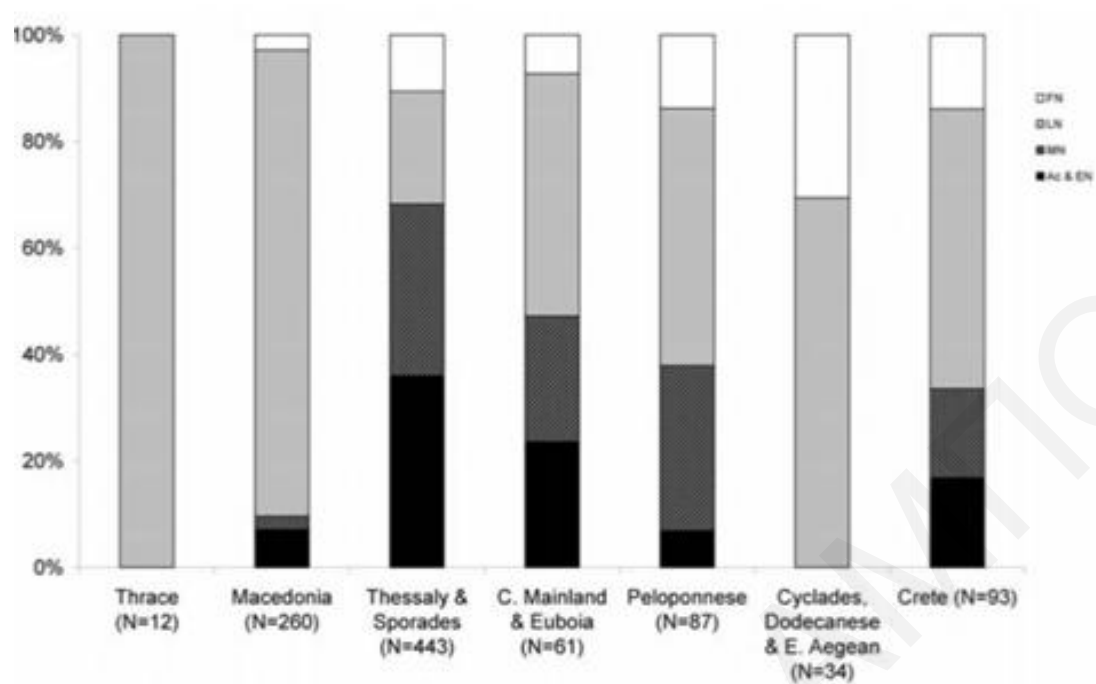
Εικ. 33. Σχεδιαστική απεικόνιση βραχογραφιών, Στρόφιλας Άνδρου, ΤΝ (Televantou 2016, εικ. 5.7).

Εικ. 34. Βραχογραφίες, Πλάκα Άνδρου, ΤΝ (Televantou 2016, εικ. 5.16).

Εικ. 35. Διασπορά ειδωλίων κατά Υποπερίοδο και φύλο (Mina 2008β, εικ. 7.6).

Εικ. 36. Διασπορά ειδώλιων κατά Υποπερίοδο και περιοχή (Μίνα 2008β, εικ. 7.2).

Εικ. 37. Γυναικείο ειδώλιο, Μαγούλα Καραμουρλάρ, Μαγνησία (Orphanidi and Malakasioti 2011, αρ. κατ. 84).

Εικ. 38. Καθιστό γυναικείο ειδώλιο, Μαργαρίτες (Orphanidi and Malakasioti 2011, αρ. κατ. 114).

Εικ. 39. Κουροτρόφος, Σέσκλο ΝΝ, Μαγνησία (Treuil 2010, εικ. 4.4).

Εικ.40. Μαρμάρινο γυναικείο ειδώλιο με χέρια σε στήθος. Θεσσαλία (Παπαθανασόπουλος 1996, αρ. κατ. 230).

Εικ. 41. Σχεδιαστική απόδοση σφραγίδας. Κνωσός, Κρήτη Νεοανακτορική περίοδος (Evans 1900/1901, εικ. 9).

Εικ. 42. Πήλινο ανδρικό καθιστό ειδώλιο. Δισπηλιό, Καστοριάς, ΝΝ (Treuil 2010, εικ. 4.3).

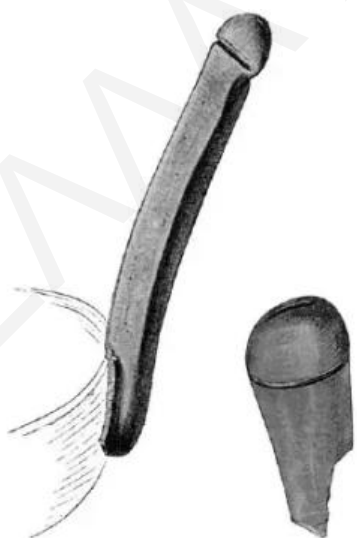
Εικ. 43. Πήλινο ανδρικό καθιστό ειδώλιο ο «Στοχαστής». Καρδίτσα, ΤΝ (Treuil 2010, εικ. 4.5).

Εικ. 44. Πήλινο ανδρικό ειδώλιο. Πρόδρομος, Καρδίτσας, ΑΝ (Nanogλου 2010, εικ. 1).

Εικ. 45. Λίθινο φαλλόσχημο περίαπτο, σπήλαιο Θεόπετρα, Τρίκαλα (Nanogλου 2010, εικ. 3).

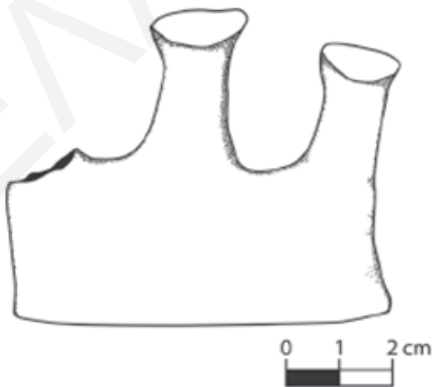
Εικ. 46. Σχεδιαστική αναπαράσταση αγγείου με φαλλόσχημες λαβές, Σέσκλο, Μαγνησία (κατά Τσουντα 1908) (Nanogλου 2010, εικ. 2).

Εικ. 47. Πήλινο ανδρικό καθιστό ειδώλιο ο «Στοχαστής». Ρουμανία, NN (Treuil 2010, εικ. 4.6).

Εικ. 48. Μαρμάρινο κεφάλι ακρολιθικού ειδωλίου και σχεδιαστική απόδοση, Θεσσαλία TN (Treuil 2010, εικ. 4.8).

Εικ. 49. Σχεδιαστική αναπαράσταση υβριδικού ειδωλίου, Πευκάκια, Μαγνησία TN (Nanoglou 2017, εικ. 23.1).

Εικ. 50. Σύμπλεγμα ανθρωπόμορφων ειδωλίων, Δομένικο Λάρισας (Παπαθανασόπουλος 1996, αρ. κατ. 24).

Εικ. 51. Ζώομορφο αγγείο, Σιταγροί, ΤΝ (Τσιρτσώνη 2010, εικ. 7.9α).

Εικ. 52. Πήλινο ομοίωμα οικίας, Μυρίνη, Καρδίτσα ΜΝ (Παπαδημητρίου 2010, εικ. 1.2).

Εικ. 53. Πήλινο ομοίωμα πλοιαρίου, Τσαγγλί, Λάρισα ΜΝ (Παπαθανασόπουλος 1996, αρ. κατ. 270).

Εικ. 54. Κοσμήματα από λίθο, όστρεα και οστό, Δισπηλιό, Καστοριά ΜΝ (Ifantidis 2019, εικ. 4.6).

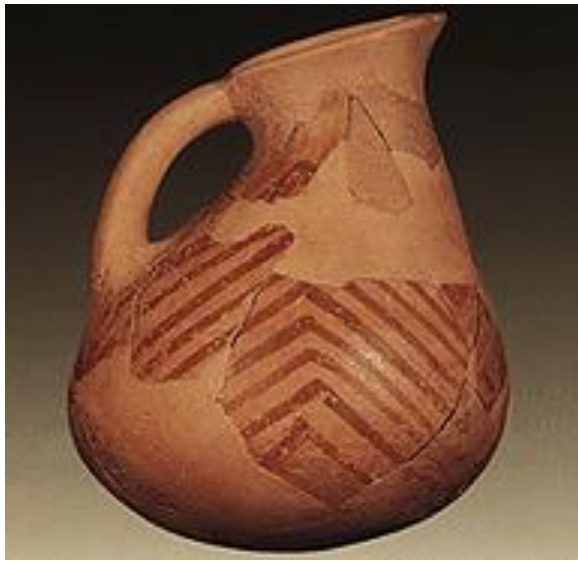
Εικ. 55. Κοσμήματα από *Spondylus Gaederopus*, (αριστερά: Δισπηλιό, Καστοριά ΜΝ, δεξιά: Μακρύγιαλος, Πιερία ΝΝ (Νικολαΐδου και Υφαντιδης 2014, εικ. 1α+β).

Εικ. 56. Χρυσό δακτυλιόσχημο περίαπτο, ΤΝ (Ζάχος 2010, εικ. 6.8δ).

Εικ. 57. Αργυρό δακτυλιόσχημο περίαπτο, Σπήλαιο Αλεπότρυπα, Λακωνία ΤΝ (Ζάχος 2010, εικ. 6.9.α).

Εικ. 58. Λοξόμητη πρόχους, Νεμέα, ΑΝ (Παπαθανασόπουλω 1993, αρ. κατ. 133).

Εικ. 59. Κύπελλο «πυκνού ρυθμού», Σέσκλο Ι, Τζάνη Μαγούλα, ΜΝ (Θεοχάρης 1973, εικ. 33).

Εικ. 60. Φιάλη με φλογόσχημη διακόσμηση, Σέσκλο ΙΙ, Τσαγγλί, ΜΝ (Θεοχάρης 1973, εικ. 31).

Εικ. 61. Σφαιρικό αγγείο με ξεστή διακόσμηση, Λιανοκλάδι, Φθιώτιδα, ΜΝ (Θεοχάρης 1973, εικ. 48).

Εικ. 62. Αγγείο με γραπτή διακόσμηση Urfirnis, Λέρνα, ΜΝ (Θεοχάρης 1973, εικ. 46).

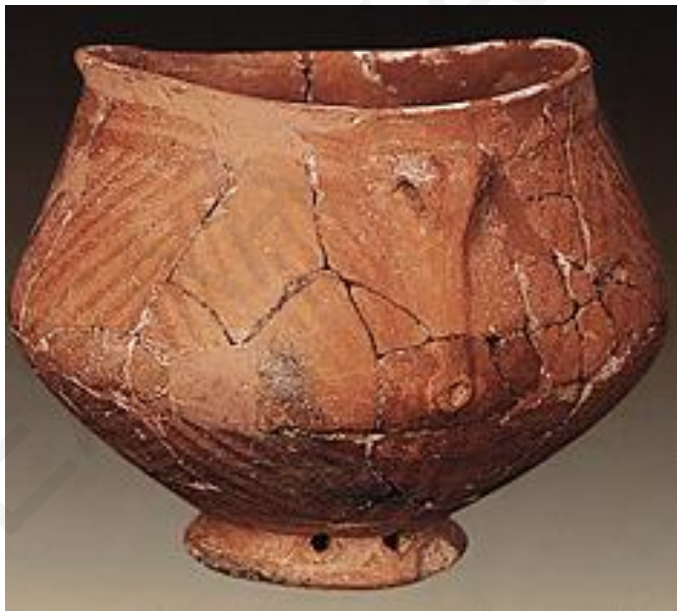
Εικ. 63. Σφαιρικό αγγείο με πολύχρωμη διακόσμηση Φάση Αράπη, Διμήνι, ΝΝ (Θεοχάρης 1973, εικ. 58).

Εικ. 64. Φιάλη με γραπτή διακόσμηση τύπου Αγίας Σοφίας, Αγία Σοφία 1, Λάρισα, ΝΝ (Παπαθανασόπουλος 1996, αρ. κατ. 117).

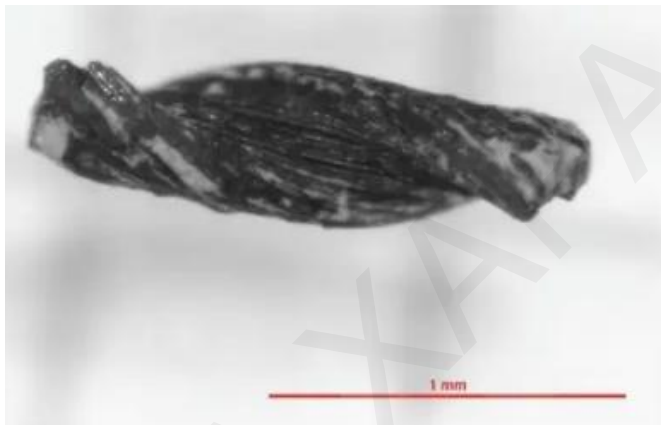
Εικ. 65. Φιάλη τύπου Κλασσικό Διμήνι, Σέσκλο, ΝΝ (Θεοχάρης 1973, εικ.59).

Εικ. 66. Αγγείο με σιλβωτή διακόσμηση (Παπαθανασόπουλος 1996, αρ. κατ. 138).

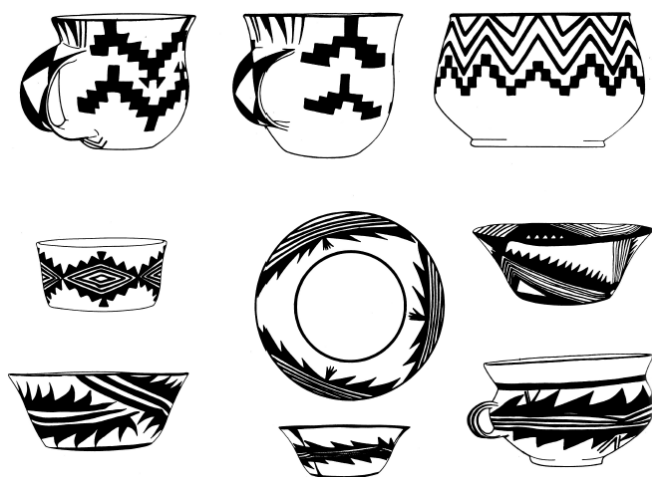
Εικ. 67. Πίθος με πλαστική διακόσμηση, Σφακοβούνι, Αρκαδία, ΤΝ (Παπαθανασόπουλος 1996, αρ. κατ. 140).

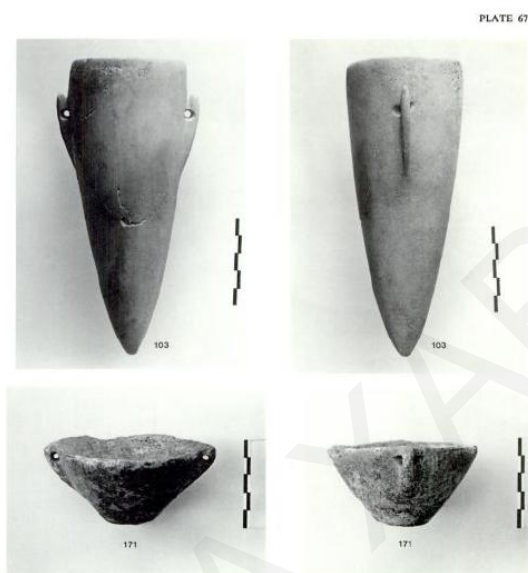
Εικ. 68. Φυτική ίνα, Σπήλαιο Δράκαινας, Κεφαλονιά (Nosch, M-L. et al. 2011, εικ. 5).

Εικ. 69. Σφονδύλια, Σέσκλο και Διμήνι (Sarri 2020α, εικ. 10.6).

Εικ. 70. Σχεδιαστικές αποδόσεις κεραμικής με «πλεκτογενή διασκόσμηση» (Sarri 2020, εικ. 1).

Εικ. 71. Μαρμάρινα αγγεία και ρυτά, Κεφάλαι, Κέα, ΤΝ. (Coleman 1977, εικ. 67).

Εικ. 72. Μαρμάρινο κωνικό ρυτό, Gülriinar (Takaoglu and Bamyaci 2017, εικ. 50.7.3).

Εικ. 73. Χάλκινα εγχειρίδια από (α) σπήλαιο Αλεπότρυπα, Διρού, ΤΝ (β-δ) Μικροθήβες, ΤΝ (Ζάχος 2010, εικ. 6.7).